

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО - ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ.

За редакцією Василя Дем'янука.

За головним редагуванням Голови Відділу
акад. Аґатаґела КРИМСЬКОГО.

Кн. II - III
(1920 - 1922).

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО - ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ.

За редакцією Василя Дем'ячука.
За головним редагуванням Голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО.

Кн. II - III
(1920 - 1922).

К И Ї В
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії, акад. **А. Кримський.**

Друковано 2000 примірників. Зам. 34.
Д. У. Д. Київ.

ЗМІСТ.

А. Частина наукова.

Проф. Теокист Сушицький , До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті Ворота та про Батия	3-28
Вадим Модзалевський , Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка	29-59
Олександр Дорошкевич , Критичні замітки про „Преніє Панагіота съ Азимигомъ“	60-76
Анад. Володимир Перетц , Нові дані для історії школярських брацтв на Вкраїні	77-88
Анад. Сергій Єфремов , Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства	89-110
Анад. Андрій Лобода , До літературної історії Кулішевих „Записокъ о южной Руси“	111-115
Всеволод Ганцов , Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку	116-144
Анад. Агатагел Кримський , Хафиз (бл. 1300-1389)	145-193

Матеріали і замітки:

Анад. Володимир Перетц , Грамота, ц. Олексія Михайловича київським міщанам	194-196
Павло Филипович , А. Майков про Шевченка	196-198
М. Стороженко , До біографії П. Куліша (1. П. Куліш у кїво-печерській школі. 2. Листи Куліша до М. В. Стороженка)	198-215
Марія Грінченкова , Спростування помилки проф. Є. Тимченка	215-216
Проф. Євген Тимченко , Відповідь М. Грінченковій на її замітку „Спростування.....“	247
Марія Грінченкова , До відповіді проф. Тимченка	247

Критика й бібліографія:

Олона Нурило — Проф. С. М. Кульбакинъ, Украинській языкъ	217-220
Михайло Новицький — Василь Щурат, Шевченко і поляки	220-230
Вінтор Петров , Нова генетична теорія походження заговорів (Н. Познанській, Заговори)	230-236
Петро Рулін — Ол. Кисіль, Шляхи розвитку українського театру	236-239
Проф. П. Клименко — Вячеслав Липинський, Україна на переломі	239-246

Б. Частина офіціальна.

Протоколи засідань Відділу за 1919 р. № 1—9	1-136
--	-------

Додатки до протоколів:

В. Модзалевський , Докладна записка про видання міських актових книг Лівобережжя	3-6
Анад. М. Сумцова життєпис, спис праць і їхня наукова оцінка	6-41
Анад. Сергія Єфремова життєпис, спис праць і їхня наукова оцінка	42-92

Андрія Ніновського	життєпис і спис праць	94-108
Марії Грінченкової	життєпис і спис праць	109-115
Проф. Євген Тимченко,	Докладна записка про Постійну Комісію для складання історичного словника укр. мови	115-116
Акад. Дмитро Багалій,	Докладна записка про бібліотеку проф. Анто- новича	120-121
Всеволода Ганцова	життєпис і спис праць	126-127
Григорія Голоскевича	життєпис і спис праць	127
Катерини Мельник-Антоновичевої	життєпис і спис праць	130-132
Проф. Олександра Грушевського	життєпис і спис праць	134-136

До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батія.

II.

Легенда про Батія-багагиря.

Для остаточного з'ясування нашої легенди, як бачимо, не досить історико-топографічних підстав: необхідно продовжити аналіз легенди про Батія в зв'язку з іншими літературно-етнографічними матеріалами. Для цієї мети ми беремо відому вже вченим більш як 50 літ легенду про Михайлика та Золоті ворота, що звернула на себе увагу багатьох з них, але студіювання якої ще не закінчено остаточно.

Наближення цієї останньої до нашої легенди про Батія, яка невідома досі в такому повному та закінченому, а головним чином, самостійному вигляді, можливо, допоможе нам з'ясувати те, що залишилося не з'ясованим ще в поданому вище аналізові легенди про Батія. Крім того, можливо також, що це пролле де-який світ на історію витворення й самої легенди про Михайлика.

З чим тільки її не зближували досі вчені, не маючи відповідних, найближчих до неї паралелів? Поміж усіма паралелями до неї наша легенда займе одно з перших, коли не саме важніше місце, бо вона, завдяки деяким епізодам, іноді дослівно переплітається з оповіданням про Михайлика, а саме настільки, що це останнє майже текстуально повторює де-що з цих епізодів нашої легенди.

Для найбільшої зручності в порівнянні обох творів, з огляду на велику силу різнманітних варіантів оповідання про Михайлика, розкладемо легенду про Батія на складові частини.

Уся легенда наша дає три головних малюнки: 1) про роботи селян-кріпаків в монастирях взагалі, та з'особна в Лаврі, яка посилає робітників будувати церкви—Софію та Десятинну, а також на поле в жнива і дуже гнітить цими роботами; 2) про Батія, кріпацького робітника в Лаврі, і 3) про Батія бусурмана та про його похід на Київ. Перший малюнок—це цілком пізніше напластування, яке не має

---

¹⁾ Див. детальний огляд літератури цього питання в Л. П. Добровольського: „Михайлик і Золоті ворота, (Історично-літературна справка). Київ. 1913 р.

ніяких паралелів ні в одному з варіантів легенди про Михайлика. Тому ми залишимо його, обмежившись тільки потрібним для нас висновком про те, що в порівнянні з легендою про Батія (яка, власне, дійшла до нас в поданому тут варіанті ¹⁾), де, очевидно, ми маємо пізніше напластування під впливом кріпацької доби),—легенда про Михайлика далеко старіша.

Другий малюнок про Батія кріпака в Лаврі може бути розкладений на наступні частинні мотиви:

- 1) Одпочинок старого Батія після роботи до полудня в полі;
- 2) орел, що над ним ширяє в південь;
- 3) того орла примічають прикащик та інші;
- 4) сповіщають ігумена Лаври про орла над Батієм;
- 5) ігумен скликає раду лаврської братії;
- 6) старець, що належав до братії, оповідає, що він вичитав в книжках, ніби Батій—багатирь-лицарь; його треба визволити, щоб він не зруйнував монастиря;
- 7) Батія визволяють і проганяють з Лаври, але разом з тим—
- 8) беруть „квиток“—ознаку його руки, яку було змочено в золотому чорнилі та приложено до паперу.

В третьому малюнку про Батія-бусурмана, який розруйнує Київ, ми зазначаємо наступні епізоди-мотиви:

- 1) Батій одружився з дочкою турецького царя та й сам зробився царем над половиною царства;
- 2) похід Батія на Київ;
- 3) розруйнування церков—Софії та Десятинної;
- 4) невдача з Лаврою, яку вирятовано, завдяки „квитку“ Батія, бо він од свого не міг відрікатись;
- 5) Батій лопнув на середині Дніпра;
- 6) лавра вилюднила остільки, що „під престолом вовчиця дітей виводила“.

Для більшої ясности в порівнянні легенд про Батія та Михайлика треба додати до цього наступне. Легенда про Михайлика відома в 10 варіантах, які ми поділимо на дві групи: одна, де є імення Батія, в чотирьох варіантах: один—в переказі И. Трусевича ²⁾, другий з одміними, але подібний до першого, в переказі И. Новицького, третій—в запису В. Г. Ляскоронського ³⁾ і четвертий—в запису Л. П. Добровольського ⁴⁾; друга група, без імення Батія, в

¹⁾ Далі ми побачимо більш певне вирішення цього питання.

²⁾ „Кієвлянинъ“, 1866. № 5. Народныя преданія про Кієвъ и его окрестности: пор. 1871 р., № 71.

³⁾ Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія. К.. 1900, стор. 21—22.

⁴⁾ Михайлик і Золоті ворота. К. 1913. стор. 34—35.

шести варіантах: два Куліша¹⁾, третій—Грабовського²⁾, четвертий—Ревякіна³⁾, п'ятий—М. Драгоманова⁴⁾ та шостий—М. І. Костомарова⁵⁾.

Перша група варіантів легенди про Михайлика стоїть ближче до легенди про Батія. До цієї легенди найблизчим є варіант Й. Трусевича. Запис його неточний, що звичайно бувало тоді, коли записували „своїми словами“. Тому текстуальне порівняння цього варіанту зробити не можливо. Хоч в переказі самого Трусевича цей варіант одзначається белетристичним та напів-літературним викладом, але, одначе, в ньому де-які частини надзвичайно подібні до нашої легенди про Батія.

„Батій былъ родомъ изъ Малой Россіи“, —оповідає Трусевич про те, що він чув од діда Кирила в Києві. „Батій почти мальчикомъ поступилъ въ Лавру послушникомъ. Когда онъ явился въ Лавру, его спросили фамилію, и откуда онъ родомъ; но Батій былъ круглый сирота, не помнилъ названія и потому отвѣчалъ, что онъ Батьків синъ. Вотъ всѣ и начали его дразнить: батьків, батів. Батій. Когда онъ былъ еще послушникомъ, ченцы (монахи) часто видѣли, какъ во время ночи, или днемъ, когда засыпалъ Батій, гдѣ-то изъ облаковъ опускался орелъ и, какъ-бы защищая его, распускалъ надъ нимъ крылья и грозилъ всѣмъ приступавшимъ когтями и клювомъ. Предчувствуя также измѣну Батія, ченцы просили его, чтобы онъ, когда сдѣлается великимъ „лицарем“ и будетъ воевать на Кіевъ (?), не разрушилъ бы Лавры. Батій обѣщавъ. Но монахи сомнѣвались и потому просили его написати расписку, въ которой бы онъ поклялся въ нерушимости Лавры. Но Батій не умѣлъ писать. Ченцы налили чернила на блюдечко, и Батій, умокнувши въ нихъ руку, приложилъ её потомъ къ бумагѣ; на бумагѣ остался черный оттискъ руки со всѣми пятью пальцами. (Бумага эта и по сю пору „ховається“ в Лаврѣ).

Вскорѣ Батій оставилъ Кіевъ; черезъ нѣсколько лѣтъ онъ сдѣлался начальникомъ татаръ и явился подъ Кіевомъ, предводительствуя огромною ордою. Войска его расположились въ Вышгородѣ. Много разъ силился онъ овладѣть Кіевомъ, но усилія его были тщетны. Въ Кіевѣ жилъ тогда знаменитый лицарь Михалко (построившій Михайловскій „Соборъ“), гроза татаръ и храбрый защитникъ Кіева. Батій

1) Записки о южной Руси. СПб. 1856, т. I, стор. 3—5: перевидані В. Антоновичем і М. Драгомановим в „Истор. пѣсняхъ малорус. народа“. К. 1874 г. стор. 50.

2) Обзоръніе могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губ. К. 1852 г.

3) „Основа“ 1862 р. № 12, „Сближенія и параллели“, стор. 22—24

4) Малорусскія народныя преданія и рассказы. К., 1876 стор. 249—251.

5) Н. И. Костомаровъ. Черты народной южно-русской истории. Пор. В. Г. Ляскоронського: „Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія“. К. 1900. стор. 21.

зналь, що пока живъ Михалко, Кієва не возьметь никакая сила. Разъ Михалко, объѣзжая стражу, стоявшюю на валахъ, увидѣль Батыя, сидѣвшаго со своею татарвою на Вышгородской горѣ; они обѣдали. Михалко, написавъ письмо, въ которомъ совѣтовалъ Батыю оставить Кієвъ, привязалъ его къ стрѣлѣ и пустилъ стрѣлу въ Батыя. Серебряная ложка покотилась изъ рукъ татарскаго атамана — стрѣла пронзила ему руку. Батый, взбѣшенный отъ боли, когда прочиталъ письмо Михалка, наполненное бранью и насмѣшками, выслалъ къ Кієвлянамъ пословъ, которые, прибывъ въ городъ, требовали выдачи Михалка, угрожая, если не выдадутъ, разорить до тла городъ и истребить всѣхъ жителей, не исключая даже грудныхъ младенцевъ. Михалко клялся разбить Батыя и освободить городъ; но испуганные Кієвляне не рѣшались, собирались по улицамъ, совѣтовались и плакали. Михалко—любимецъ цѣлаго народа; народъ крѣпко вѣрилъ ему и жалѣлъ его, но еще болѣе боялся татаръ. Наконецъ, страхъ взялъ верхъ, и кієвляне рѣшили выдать Михалка Батыю. Узнавъ объ этомъ, Михалко попросилъ, чтобы ему позволили проститься съ Кієвомъ. Онъ надѣлъ свою сбрую и, сѣвъ на любимаго коня, выѣхалъ на плацъ, около Золотыхъ воротъ. Тамъ собравшемуся народу онъ въ немногихъ словахъ представилъ все плачевное будущее Кієва и заключилъ словами: „Кієне, кієне! Погана ваша рада!“ Сказавъ это, онъ вонзилъ копье свое въ Золотыя ворота, схватилъ ихъ на плечи и улелѣлъ изъ города. Золотыхъ воротъ не стало.

Батый, узнавъ объ отъѣздѣ Михалка, вошелъ въ Кієвъ, огнемъ и мечемъ истребилъ народъ и городъ и не оставилъ живымъ даже ни одного младенца. Кієвъ представлялъ тогда такую страшную пустыню, что въ ограбленномъ Софійскомъ соборѣ лвица родила подъ престоломъ маленькихъ дѣтенышей. Одна Лавра уцѣлѣла. Какъ только монахи услышали о вступленіи Батыя, они вывѣсили на стѣнѣ его расписку, на которой былъ чернильный оттискъ его руки. Батый вспомнилъ про обѣщаніе, которое далъ будучи послушникомъ, и подъ страхомъ смерти запретилъ татарамъ даже приближаться къ Лаврѣ.

О Михалкѣ не было ни слуху, ни духу. Думали, что онъ уѣхалъ куда-то на низъ“.

Порівнюючи цей переклад Трусевича з нашою легендою про Батія, ми одразу бачимо відсутність в першій всього того, що в другій легенді уявляється пізнішим напластуванням з доби кріпацтва. В Т¹⁾ нема не тільки всього першого малюнку Б²⁾ про те, що Лавра та монастирі володіли селянами-кріпаками, але й усього того, що в другому малюнку Б має відношення до кріпацтва. Батієві-кріпакові в

¹⁾ Так скорочено будемо називати варіант Трусевича.

²⁾ Так означаєм досліджуемий варіант про Батія, який записано Біленьким.

Лаврі, по варіанту Б. відповідає в Т Батій—просто послушник лаврський. Не „поштенний чоловік“ (Б) опинився в Лаврі, а хлопчик, що був з походження „малорос“. Згідно з духом народньої етимології, ймення Батія одержує в Т значіння, яким відрізняється од Б. (Батій чи Батьків—Батів, син батька—загальне родове, замість власного).

Додати ще треба, що зазначена етимологія занадто незвичайна, але показує, що народ, який утворив легенду, забув історичне значіння ймення Батій—Батій. Очевидно, варіант цей—пізній.

Слідуючі два мотиви—про орла, який шугав над Батієм, та про квитка, де був відбиток на папері руки Батія, яку було вмочено в чорнила, вважаються за тотожні, однакові, як в Б., так і в Т. Через таку тотожність двох головних мотивів в цій частині легенди виявляється дуже близька схожість Б. і Т. в цьому малюнку, в його цілому.

В дальшій частині Батій—зрадник в обох легендах, бусурман—в Б. та отаман турок—в Т. Коли ми залишимо мотив про шлюб Батія з турецькою царівною та про заволодіння половиною турецького царства, то побачимо, що Т. згідно з Б. оповідає про похід Батія до Київа (Т додає, що Батій „стал под Вышгородом“). Але далі виявляється ріжниця: Б оповідає про розруйнування Софії та Десятинної і разом з цим про те, що Лавра зосталась непорушеною, а Т вставляє величезний додаток про Михалка. Облога Київа Батієм була невдачною, бо обороняв місто Михалко-лицарь, що пустив стрілу в татар. Через те Михалка, згідно вимозі Батія, було приговорено видати останньому. Тоді Михалко виїхав зовсім з Київа. І тільки після цього Батій пограбував Київ, з'осібна ж Софійський собор. Лише завдяки квитку Батія—відбитка його руки—Лавру було помилувано.

Найбільш відмінним є додаток про Михалка. По-перше, його зазначено, як будівничого Михайлівського „собора“, а далі, як хороброго оборонця Київа, страшного для татар. Поки жие Михалко, Київом не заволодіє ніхто. Такі яскраві риси варіанту Трусевича невідомі для більшости дослідників легенди про Михалка й Золоті ворота; вони ж відсутні у всіх останніх надрукованих та відомих вченому світові варіантах легенди. Отже ці риси й приводять до такої гадки: чи не відбився в образі Михайлика-оборонця Київа, просто св. архангел Михаїл—покровитель м. Київа: гербом м. Київа і є як раз образ св. Михаїла. Не має значіння те, коли офіційно встановлено для Київа цього герба, на якому виставлено св. архангела Михаїла з величезними крилами та довгим мечем, подібним до списа. Одначе треба зазначити, що для пізніщих часів та для київської губернії неофіційно цей архангел давно міг вважатись в народі за оборонця-покровителя Київа ще з часів до татарського наступу Батія, себ-то з XI в., коли

було збудовано Михайлівського монастиря. Можливо через це, в запису Б і зазначено, що Батій, зруйнувавши Софію та Десятинну та маючи намір спалити й Лавру, Михайлівського, одначе, звелів не чіпати.

Тільки таке тлумачіння, на нашу думку, може допомогти задовольняючому з'ясуванню змісту другої видатної частини в варіанті Т., якої не маємо в інших записах легенди і яка через те невідома всім дослідникам. Михайло, коли залишав Київ, не поїхав на коні, як розповідається в інших записах, а „улетѣлъ изъ города“. Про коня в цій частині легенди зовсім нема нічого, але в других місцях Михалко виставляється, яко „знаменитий лицарь“, що одягає всю свою „сбрую“ (зброю) з тим, щоб, сівши на свого любого коня, виїхати на площу.

Що ж до хронологічного пристосування варіанту Т., то з цього боку треба зазначити, що він значно старший в порівнянні з Б, і не має напластунів його од кріпацької доби. В ньому легко додати одгук подій в Києві 1482 р., а потім XVI в. Для цього досить 1) зазначити вираз: „Кієвъ представлялъ тогда такую страшную пустыню, что въ ограбленномъ софійскомъ соборѣ лъвица родила подъ престоломъ маленькихъ дѣтенышей“, та 2) згадати те, що було раніш висловлено про джерела подібних місць в Б. Очевидно, варіант Т не старше, як 1482 р., а всього можливіше—XI чи навіть XVII в.в.

За ці часи козацтва, як за правдоподібнішу дату, говорять такі епітети Батія,—як „великий лицар“, „татарський отаман“,—та Михалка—„знаменитий лицарь“, „коханець цілого народу“, який власне тепер приймав дуже жваву участь в історичних подіях своїх сучасників. Батій і тут, як і в Б.—ренегат. Він одержує від Михалка листа, якого „наполнено бранью и насмѣшками“; це нагадує нам знаменитого листа запорожців до турецького султана, який теж був повний лайки та глузування.

Що ж до засобу пересилки листа, якого було прив'язано до стріли та пущено з нею в Батія з-за валів обложеного міста, то це засіб звичайно книжковий. Корсунь було завойовано Володимиром завдяки тому, що „мужъ именемъ Анастасъ Корсунянинъ стрѣли. написавъ на стрѣлѣ кладязи. дже суть за тобою ѿ вьстока. ис того вода идетъ по трубѣ. кспавше преимите воду“¹⁾. Те ж саме ми зустрічаємо в друкованих виданнях київських XVII в., наприклад, в Си-

1) П. С. Р. Л., т. II. Іпатьєвськ. літоп., вид. 2. СПб. стяб. 95: пор. Синолис, ід. 1680 р., стор. 63; пор. Хронограф М. А. Максимовича, лл 465 об.

нописі та в рукописах тогож часу, як українські хронографи, напр., список Максимовича, першої половини XVII в.¹⁾

Таким робом варіант Т, як старіший в поданому змістові від Б—можливо останньої варіації того пореказу, ніби цілком пристосовується до доби козаччини своїми відгуками історичних ментів, які по свсему відбилися в народніх споминах. Найстарші з цих відгуків майже не ведуть нас далі, як до 1482 р. В варіанті Т не говориться ні про яке будування Софії та Десятинної, що є в Б. Отже коли вважати штучним наше тлумачення цих мотивів в тому напрямку, що вони відносяться до доби Петра Могили, XVII ст., і замість цього віднести їх до старішої доби, то, по об'єднанню з другими відгуками старовини, найстарше ядро нашої легенди Б все ж буде старішим, ніж варіант Т. Батій в варіанті Б є старішим, бо не має пізнішого пояснення, яке є в Т.

Останній, як твір майже цілком XVI—XVII ст., уявляється нам народнім заміром уяснити книжкові звістки про забутого Батія на тлі незабутніх подій не дуже давнього знищення Київa Менглі-Гиреем, „огнемъ и мечемъ истребившимъ народъ и городъ и не оставившимъ въ живыхъ даже ни одного младенца, такъ что Киевъ представлялъ тогда страшную пустыню“.

В такому розумінню варіант Т є споріднений з Б. Але останній відзначається суцільністю в напрямку змалювання одного тільки героя—Батія—і не роздвоюється, як варіант Т, що виставляє нового героя Михайлика. З другого боку, варіант Б складніший, ніж Т, а саме тим, що в ньому відбилися дуже ріжнманітні доби та велика сила напластунів. В даному разі для нас цікаво зазначити, що варіант Б, і не дивлячись на напластування XIX ст. (кріпацтво), старішим зерном своїм—відгуком XVII ст., (який є головним в варіанті Т), не цілком пристосовується до цієї доби, а має старіші відгуки, ніж Т.

Відгуки ці такі: Батій в Т просто „начальникъ татаръ“, чи навіть „татарській атаманъ“; в Б „бусурменській царь идеть не только подъ Киевъ“ (Т), але і взагалі „на городи хрестьянські“ (Б), рсзруйновує не все, а тільки Софію та Десятинну, не займаючи Лаври (Т) та Михайлівського монастиря. Батій історичний, як відомо, зруйнував тільки одну Десятинну церкву, і то не як церкву, а як до певної міри фортецю, де заховались кияне, і деякі з них, навіть з майном, що було для завойовника цінним та приваблюючим.

Все це дає нам підвалину вважати оповідання про Михайлика та Золоті ворота пізнішим додатком в старішому оповіданню про Батія—

¹⁾ Переховується тепер в бібліотеці В. П. Науменка, з його ласкавого дозволу ми й користувались цим цінним рукописом, що переходить до Національної Бібліотеки.

Батія. А чи не це пізніше з'ясування народом, в релігійному напрямку, звістки про розруйнування Київа Батием? Аджеж про нього ходили перекази, що перебільшували його жорстокість до церков та монастирів під впливом нових і дійсно все більш немилосердних знищень міста! Можливо, що це народне з'ясування мало на меті показати, як бусурмани-турки могли так часто та успішно нищити святині православного Київа—матери християнських городів, якої оборонцем та покровителем був св. архангел Михаїл. Український автор, під впливом чисто-народнього захоплення своїми запорізькими героями, міг виставити Михайла лицарем-багатирем і покровителем Київа; про нього він і розповідає, що поки він в Київі—„Кіева не возьметъ никакая сила“. І тільки непевність киян, коли страх взяв перемогу над любов'ю до Михайла, чи не видати його Батиеві, спричинилася тому, що Михалко залишив Київ, позбавивши його своєї оборони. Тільки тоді, коли місто позбавлено було оборони покровителя, який полетів десь з Золотими ворітьми на плечах, увіткнувши в них спис, кияне по своїй вині могли підпасти татарському плундруванню. Таке розуміння легенди є найбільше певним: такий її змісл.

Київ цілком міг перетерпіти від бусурман, при зазначеному тлумачінню історичних подій; яке дає можливість задовольнити релігійні почуття простого люду, бо цей люд гадає, що біда счиняється від людських гріхів, а не од того, що святі-оборонці київських святинь не змогли їх захищати. Простий люд не міг собі уявити, щоб центральну святиню Київа—Лавру, з її святинями, було віддано на поталу та знищення нечестивому Батиеві і подібним йому розбишакам. От чому народня фантазія в обох наших легендах так вигадливо утворила та по своєму мотивувала помилування Батием Лаври. Не милость бусурмана, якою він не міг відзначатись, по народній думці, виявилась на цей раз, а колишня милость до нього самої Лаври, вихованцем якої його показано в варіанті Т, де просто говориться: „одни только нехристи татары могли посягнуть рукою на храмы Божіи, но этого не позволял имъ тогдашній ихъ начальникъ Батий, который самъ воспитывался въ Кіевской Лаврѣ“.

Такі треба зазначити своєрідні мотиви з психології народної творчости. В них історичний Батий перетворюється в епічного Батія—послушника лаврського. Передбачаючи його зраду, легенда поперед бере в нього квиток—ознаку, яка потім визволяє лаврські святощі від поруги ренегата нехриста. Для того щоб так ґрунтовно забути про історичного Батія та реальні обставини розруйнування Київа, необхідні століття, які відділяють автора легенди од 1240 р. Це могло бути в XVI—XVII в.в. З цього боку ми зовсім погоджуємось з видавцями „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“ В. Антонови-

чем та М. Драгомановим, а саме в тому, що „описываемыя въ легендѣ событія, вѣроятно, обломокъ эпической пѣсни о разореніи Кіева Батыемъ“¹⁾; але додамо до цього відносно розібраних нами варіантів, які були невідомі їм: цей „обломок“ має досить пізніше напластування, мабуть XVII ст.

Третій варіант нашої легенди (в переказі И. Новицького), є подібний до двох вищезазначених, а саме в тім, що розповідається про минуле Батія. Цією частиною змісту всі три варіанти відрізняються від усіх інших. Третій з них дає дуже короткий зміст в вільному переказі И. Новицького. Ось він: „Батій, сынъ мужика, изъ окрестностей Кіева, бросилъ своего отца и ушелъ куда-то въ пастухи; онъ зналъ, что его ожидаетъ въ будущемъ. Въ ту пору умеръ турецкій царь. Наслѣдники его перессорились за право наслѣдства, и старѣйшины народа, не могши сдѣлать вибора между ними, отстранили ихъ обоихъ. Для избранія же царя придумали пустить на свободу неукротимаго коня прежняго царя, и того, кто приѣдетъ на этомъ конѣ, избрать царемъ. Конь пусился въ русскую землю и остановился передъ Батыемъ, который такимъ образомъ попалъ въ цари“.

Далі обидва варіанти (Новицького та Трусевича) схожі: йде оповідання про здобуття Київа татарами після того, як кияне вирішили вилати Батієві лицаря Михайлика, який один міг би їх оборонити. Він од'їхав до Царгороду, піднявши на спис Золоті ворота, дорікаючи киянам за їх нерозуміння:

Кіяне-кіяне, панове-громадо!
 Погана ваша рада.
 Колиб ви Михайлика не отдавали,
 Николи б татари Київа не достали“.

Тоді татари, що пообіцяли помилування за видачу Михайлика, кинулись на обложене місто та винищили всіх од малого й до великого.

Автор цього оповідання, подавши його, зазначає слідує: „основа этой легенды, несомнѣнно, народно-историческая. Легенда окрасила мифическимъ свѣтомъ личность Батія, сохранившюю, однако, самое имя“. В другому місці, в рецензії на видання „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“, И. Новицький доповнює видання так: „легенда о Золотыхъ Воротахъ не только вѣроятно, но и навѣрно обломокъ эпической пѣсни о разореніи Кіева Батыемъ: такъ судимъ мы по извѣстному намъ болѣе полному варіанту. Въ немъ сохранилось даже имя безбожнаго Батія“.

Але зостається питанням, чи цей повніший варіант дає нам підвалини для більшої певности в тому, ніж попередній переказ в Т?

¹⁾ Т. I. стор. 51.

При порівнянні варіанту Н.¹⁾ з попередніми перш од усього звертає тут на себе увагу нова еволюція з іменням Батія. „Поштенний чоловік“ в Б., потім „басурман“, він ніде не прозивається турецьким, а тільки „басурменським царем“, і тому можливо розуміти цей останній вираз, як „татарський цар“. В запису Т. він вже тратить своє власне ймення, одержуючи лише прізвище по батькові: батьків син, чи батів, батій. А в варіанті Н. Батий здобув ще більшу реальність свого походження та своєї долі, як це склалось про нього в пізніші часи. Він не тільки син мужика, але ще й з околиць Київів; він залишив свого батька, став пастухом. Опісля, завдяки казковому коневі, який нагадує нам „неукротимаго“ коня Олександра Македонського, Батій робиться турецьким царем. Сплюндрування їм Київів описано в Н. дуже скорочено. В варіанті Н. ми зовсім не бачимо не тільки вказівки на Софію та Десятинну, з помилуванням Михайлівського монастиря, як це зазначається в Б., але й відомости про вилюднення Лаври (чи Софії) та її визволення, завдяки квітку Батія, про що є в обох попередніх варіантах, Б. і Т.

Поруч з тим, коли скорочувалось поступово все те, що торкалось Батія та його наступу на Київ, все більш поширювався додатковий епізод про Михайлика та Золоті зорота. На жаль, в дуже скороченому вигляді даючи свій варіант, Новицький, торкнувшись епізода про Михайлика, зазначає, що „оба варіанта сходяться“, поширюючи тут переказ Т., в якому ми читаємо всього лише:

„Кієвляне, кієвляне! погана ваша рада!“.

а в Н. повніша промова Михайлика:

„Кіяне-кіяне, панове громада!

Погана ваша рада:

Коли б ви Михайлика не оддавали,
Ніколи б татари Київів не дістали“.

Коли зрівняти підкреслений нами додаток до промови Михайлика в варіанті Н. з словами про Батія в переказі Т.—„Батій зналъ, что пока живъ Михалко, Кієва не возьмётъ никакая сила“, то одразу видно, що це одна й та-ж думка. Те, що висловлено про Батія в Т. в прозаїчній формі, перероблено в Н. в епічно-віршову. Що тут треба добачати як раз таку власне еволюцію, а не навпаки, видно з того, що й досі, не дивлячись на розвідки дослідників факховців²⁾, ми не маємо ні одного запису народніх українських дум, які були б старіші від 1648, 1650-х та 1660-х років. Відносно нашої легенди як раз стоїть питання про те, чи епізод з Михайликом, оскільки

1) Назвемо так для скорочення варіант легенди, яку переказано Новицьким.

2) Историческія пѣсни малорусскаго народа. К., 1874 т. I, стор. 51.

він містить в собі вірш з чотирьох рядків, що є старіший всієї легенди— XVII в.—не може бути віднесений ще до більш старішої доби?

От чому дуже сумнівною уявляється нам думка Антоновича та Драгоманова, які гадали, що легенда про Михайлика „образовалась изъ древней думы, утратившей постепенно стихотворный эпический характер“: „уцѣлѣвшее четверостишіе служитъ [тому] яснымъ доказательствомъ“¹⁾. Навпаки: можна більш погодитись з думкою Олександра Веселовського, що нема підстави вважати за частину старої думи те місце легенди, де Михайлик звертається до Киян віршами. Ця думка О. Веселовського більш відповідає історії українських народніх дум, а зазначений вірш міг бути вставлений пізніш в прозаїчний переказ²⁾. І, дійсно, як виявляє порівняний нами матеріал, невідомий Антоновичеві та Драгоманову, цей вірш міг бути простим перероблюванням прозаїчного оповідання. Коротенька в Т. промова Михайлика, всього в два рядки, в Н. подвоюється, а в деяких варіантах, як побачимо, змінюється ще більш, збільшуючись в одному з них до 10 рядків пізнішого характеру з побутовими рисами семейного змісту...

Виходить, що варіант Н. дуже скорочував епізод з Батієм; він викинув його відношення до Лаври, мотив з орлом, який шугав над ним, а в зв'язку з цим і квиток його, одступництво, руйнацію церков та повернення їх в пустку, помилювання Лаври, нарешті перевернув Батія в мужицького пастуха. Оцей пастух укrotив казкового коня та сам став турецьким царем. З другого боку варіант Н. поширює епізод з Михайликом, власне його віршову промову. В такому вигляді він здається нам більш, ніж перші два—Б. і Т., позбавленим історичних рис; легендарно-історичне оповідання в ньому перетворилось в казкову легенду, в якій зміцнився епічний характер в самому йменні Батія. З огляду на це варіант Новицького неначе не має тих старовинних відгуків історії, які ми зазначили в легенді про Батія в запису Біленького.

Перейдемо далі до варіантів про Михайлика, в яких нічого не говориться про Батія до його походу на Київ. Їх всього два; вони дуже близькі по змісту, і тому ми розглянемо їх разом. Обидва вони записані недалеко від Києва—один в д. Почтова Вита, біля станції Боярки, Л. П. Добровольським³⁾, спочатку 1907 р.; потім його пере-

1) Пор. В. Н. Перетцъ. Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали, т. I, ч. I, СПб 1900, стор. 94--99, 103. Пор. Н. И. Петровъ. Очерки изъ истории украинской литературы XVII и XVIII в.в. К. 1911, стор. 33--59.

2) „С.-Петербургскія Вѣдомости“, 1874, № 278. Пор. Журн. Мин. Нар. Просв. 1875, май, стор. 78—79.

3) Михайлик і Золоті ворота. К. 1913 р.; назвемо його В. (витинським).

вірено 1912 р.; другого записано в м. Трипілля в осени 1897 р. В. Г. Ляскоронським¹⁾.

Зміст їх такий. „Коли Київ було обложено Батієм, то Михайло (багатир—по В.; 17 літ по Тр.) пустив стрілу в Батія (З лука в полумисок по Б.; з запискою такого змісту: „простояв ти сім літ, ще й стільки простоїш, а нас не звоєш, поки я буду“—по Тр.). Батій послав сказати: „оддайте мені одного чоловіка (В), мальчика Михайла (Тр.), і я не буду брати Києва“. Тоді Михайло (звелів дати собі коня, та сівши на його—Тр.) і каже:

В.—„Кияне, городяне (alias—київська громадо)!

Погана (alias г . . . на) ваша рада:

Пропадете, як руда миша!“

Тр.—„Громадо, громадо!

Г . . . на ваша рада.

Був сокіл—

Да випустили з рук:

Ні Батію (не дамсь), ні вам!“

Після цього сів на коня та взяв на спис Золоті ворота (вдарив лише по ним—по В.), поїхав. А по Тр. продовжує промову:

„Тоді я Золоті ворота принесу,

Як кум до куми пирогів не буде носити,

І син батька не почитатиме

І батько сина. . . .

Тоді я принесу і поставлю на ті ставні ворота“.

„Тоді не стало чуть за Батія“ . . . , так несподіванно припиняється зміст варіанту В.; замість цього в Тр. читаємо: „А поїхав (Михайло) Бог його знає кудя, неізвисно! . . . Так він (Батій), як почав біля города (alias—воювати на Київ), дай розбив (alias—сплюндровав) його у прах (alias—дочиста).

Оце Київ, де монастир (alias—собор) Софіївський тридцять літ пустовав розбитий, і львиця на хорах дітей привела. Тут ліс страшенний був: леви були тут, не то відмеді!..

Так обманив Батій: казав—не буде воювати, бо боявсь Михайла“ . . .

В першому з цих варіантів почувуються більш старовинні спомини, напр. про Софію. Охоче можна було б згодитись з Л. П. Добровольським, який зазначає, що „простодушне витолкування фрескової живописи нашої катедри, особливо намальованих (на стінах сходів, що йдуть на хори) циркових сцен полювання на вепра, вовка, ведмедя, або нацькування парда на оленя, ніби поясняє уміщену в кінці

¹⁾ Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія. К. 1900. стор. 21—22. Назвемо його Тр. (Трипільський).

оповідання ампліфікацію основної теми“. Але, на жаль, цьому стоїть на перешкоді те, що в його запису, як і в переказі Трусевича, нема ні одного з перелічених тільки що звірів; є тільки спомин про львицю. При тому в Трусевича говориться: не на хорах, а „під престолом“. Що ж до виданого нами оповідання про Батія, то хоч тут і є спомин про вовчицю, але знов таки зазначено, що вона привела дітей під престолом, та, крім того, не в Софії, а в Лаврі. Вказівка ж на одночасне сплюндрування Софії наближує ще більш цей варіант В. до оповідань XVI—XVII ст. про повне зруйнування церкви та оселення в ній всякої звірини. Такі оповідання, можливо, читали письменні люде та переказували їх неписьменним, особливо ж богомольцям. Ці останні на підставі того, що вони чули, могли обмислити в певній асоціації з переказами про татарські плундрування та епічним образом татарсько-турецького царя Батія і ті фрескові малюнки, які вони бачили на стінах сходів, що йдуть на хори. Тільки одні ці малюнки навряд чи могли що-небудь оповідати розуму та серцю простих людей, які не розуміли їх змісту, а також і можливого пристосування.

Крім відомости про цілковите запустіння Софійського собору, варіант В відрізняється од Тр. ще й старовинним тлумаченням та „оригінальними хронологічними екскурсами“, як, наприклад, такі: „Батій був сильний багатир“, „не руський: то ще було до православія!“ „як його побідили, то тоді почалося княжество. Прежде багатирі воювали, потім стало княжество, а потім стало православіє“... От таких, хоч і переплутаних, але од того не менш характерних для В пригадувань (припоминаній) про дуже давні часи, з досить яскравим розумінням їх глибокої старовини, зовсім нема в запису Тр.

В останньому, навпаки, все відзначається прикметою чогось казкового, а в віршовій промові Михайлика мало не сучасним прикладом та образами реальної символіки.

І тут знов перед нами цікаве протиставлення епізодів в порівняних варіантах. Оскільки В є багатший історичними відгуками про давно минуле з життя Київя, остільки в ньому дається значне місце епізоду про Батія: цей епізод про Михайлика оповідається скорочено, сама його промова—з трьох рядків. Крім загальних для всіх варіантів перших двох рядків, тут оригінальна віршова творчість виявилась в додатку лише одного рядка—порівняння: „пропадете, як руда миша“.

Навпаки, варіант Тр., об'єднавши значно меншу кількість історичних пригадувань (ремінісценцій), замість їх значно поширює епізод про Михайлика, скоротивши оповідання про Батія. Найбільшим розвитком в ньому відзначається промова Михайлика; вона викладена за два рази, і в переказі В. Г. Ляскоронського складається з цілих

дев'яти рядків. При вірнішому розполозі їх уявляється цілий вірш: в 13 рядків:

1. „Громадо, громадо!
Г . . . . . а ваша рада!
Був сокол,
Та випустили з рук:
5. Ні Батю (не дамсь), ні вам!

* * *

- Тоді я золоті ворота принесу,
Як кум до куми
Пирогів не буде носити,
І син батька
10. Не почитатиме,
І батько—сина...
Тоді я принесу і поставлю
На ті ставні ворота“.

Таким чином віршові додатки в своєму розвитку та поширенню йдуть поступово в тій мірі, як слабнуть історичні пригадування (ремінісценції); епізод про Михайлика все більш виростає та шириться, тоді як оповідання про Батю все зменшується та марніє.

Який же з них старіший? Безумовно, епізод про Батю. Але щоб дати певну відповідь на це питання, треба ще розглянути другі варіанти, де нема ймення Батю. При цьому треба зазначити, що в варіанті Тр., який нами визнано пізнішим, ми вперше зустрічаємо вказівку на роки Михайлика (17 літ), та сам Михайлик називається „мальчиком“.

Зі всіх шести варіантів про Михайлика без імення Батю, на які покликаються вчені, в друку переказано тільки чотири: 1) Куліша (Кул.). 2) Ревякіна (Р), 3) Костомарова (К) і 4) Драгоманова (Д).

Три перші дуже близькі між собою. Київ воювали татари. Захисав один багатир (семи літ—К; Михайлик—Кул.; Михалко—Р) чи лицар (Р), який пустив стрілу татаринові в миску (Кул.). Татари вимагають (К; татарин—Кул.) видачі Михайлика. Кияне—згодні (К. Кул.; здати місто—Р). Промова Михалка: Кул.—„як оддасте мене, то в останній раз будете бачить Золоті ворота“; потім, сівши на коня (К семиліток виїхав на своєму гарному коні, вдарив в Золоті ворота, підняв їх на повітря тай закричав).

К і Кул.—„Кіяне-громадо (К; ой
кяне, кяне, панове громада! Кул.)
Погана ваша рада!
Колиб ви мене не оддали (К)—чи—

Як би ви Михайлика не оддавали,
 Поки світ-сонця,
 Вороги б (Кул.; К — татари) Київа не взяли (К;
 Кул.—не достали).

Р. Панове громада!
 Поганая ваша рада:
 Не хочу я з вами жити,
 Татарину служити!“

Далі, з ворітьми поїхав до Царгороду (одчинив Київ татарам—Кул.), де й живе досі (Р., Кул.), їсть „одну проскурку“ (Р., Кул.), яку йому „дали з Лаври“. Настане час—повернеться Михайлик у Київ та принесе й ворота“ (Р., Кул.). „І як, ідучи хто мимо, скаже: „О Золотій Ворота! Стояти вам ізнов там, де стояли“, то золото так і засяє. А як же не скаже, а подумає: „Ні, вже не будь вам у Київі!“, то золото так і померкне“ (Кул.).

В цих трьох варіантах, на наш погляд, маємо зникання історичних рис легенди про Михайлика. Крім відсутності ймення Батя, замість якого мається лише натяк на нього, в варіанті Кул. представник татар—татарин, а в останніх двох—К. і Р.—просто татари, без усякого визначення героя, хоч би й без ймення; в них ще треба зазначити слідує: во всіх цих трьох варіантах зникли такі відгуки історичних подій, що можуть вважатись за спільні всім попереднім варіантам, а саме: пљундровання Київа, грабування церков, вилюднення Софії та Лаври.

Правда, цей історичний відгук зник вже в запису Тр., який є однісеьким поміж тими, що зберігли ймення Батя, та який в оповіданню про похід його не доходить до звичайного кінця, себ-то не споминає про вилюднення Київа та пограбування церков. Взамін його, як ми бачили, Тр. поширює оповідання про Михайлика, який промовляє довжезні вірші пізнішого стилю та реально-побутового характеру: тут малюнки на теми—непошанування „батьком“ сина й навпаки, а також про постачання кумом пирогів кумі.

Отже це як раз зближує варіант Тр. з записами Кул., Р. та К., де нема ймення Батя. Ці останні скоротили до minimum'a все те, що має відношення до Батя та зв'язаних з його йменням історичних чи епічних пригадувань (ремнісценцій) народньо-історичного характеру. По мірі скорочення їх все більш поширюють вони епізод про Михайлика та його пізнішу долю після од'їзду з Київа. Вже не доля Київа цікавить складачів цих варіантів, а доля Михайлика; про нього складаються нові мотиви: про життя його в Царгороді і „досі“ і „тепер“ та про можливе повернення його в Київ (Кул., Р.). Їсть він там „одну проскурку“, яку йому „дали з Лаври“ (Р.).

Оцею малюнок нагадує нам схимників печерських у Лаврі. Оповідання про них не могли не утворювати глибокого вражіння на ту величезну силу богомольців, що одвідували раніш, як почасти і тепер, Київ та його святині.

Занадто ясно почувається, як відбився уклад життя схимників в викладі варіанту Куліша: „перед ім (Михайликом) стоїть стаканчик води і проскурка лежить; більш нічого не їсть“. Для богомольців, що бували в темних підземних ходах ближніх та дальніх печер, можливо було розглядіти лише проскурку та воду на віконці келії, яка освітлюється лампадкою. Не дарма в варіанті К його названо „чудотворним героєм, до якого вороги-нехристи татари не посміли доторкнутись“. Чи не став Михайлик символічним образом святощів Києва взагалі, з'особна ж Лаври? Тоді для нас зовсім зрозумілою стане заміна „квитка“ —росписки Батія, що охоронив Лавру від зруйнування, образом чудотворця Михайлика, який, хоч і з провинности Киян, залишив Київ, але не назавжди. Настане час, „оповідають старі“ (Р; Кул.—просто „кажуть“), „що ще раз братимуть татари Київ, ще раз знівечать церкви Божі (Р); тоді знов явиться Михалко (Р; Кул.—в Київ), принесе на копії Золоті ворота (Р; Кул.—і поставить ворота на своє місто) і прожене ворога“ (Р).

Тут вже перед нами не стиль житій святих з образом Михайлика, як схимника, а пророкування по зразку відповідних мотивів з „Слова чи „Откровення“ Методія Патарського. Не дарма ж О. Веселовський, що досліджував лише один варіант Куліша, де цей пророчий елемент набув максимального розвитку, стверджував, що в легенді про Михайлика та Золоті ворота нема ні історичного, ні виключно руського характеру ¹⁾.

Коли це цілком справедливо відносно запису Куліша, то далеко не справджується це матеріалами вже близького до нього варіанту Р. Тут ми знаходимо відгуки історії старовинного Києва, хоч і не дуже виразні та в пророчому дусі, а не історичному, як в першій групі варіантів: „ще раз братимуть татари Київ, ще раз знівечать церкви Божі“.

Відносно ж всіх останніх варіантів легенди про Михайлика та особливо про Батія пересвідчення Веселовського, який їх просто не знав, не має, звичайно, ніякого значіння, коли там зовсім нема пророчого елементу. Вони мають, безумовно, історичний та народньо-український характер, коли не цілком, то в де-якій частині своїй всупереч думці О. Веселовського, який не раз трохи міняв свій погляд під впливом виданих нових записів легенди.

¹⁾ „Древняя и Новая Россия“, 1877 р. № 2. стор. 206—211.

Грунтуючись на цій підвалині, ми не можемо згодитись цілком з другим категоричним твердженням О. Веселовського, „что сущность легенды не имѣетъ ничего общаго съ доказацкой эпохой украинской исторіи“ ¹⁾.

Згоджуємось, одначе, що відносно варіанту Кул. це цілком справедливо. Михайлик тут просто „лицар“ в дусі козацько-запорізької доби. Але малюнок його не має ні історичних, ні національних, а тим більш старовинних докозацьких рис; він тут з'являється казково-дивним героєм: взяв Золоті ворота та поїхав серед татарського війська, яке його і не бачить.

З другого боку, хоч цей варіант і не старше XVI—XVII ст., але все ж взагалі старіш де-яких других, що одзначаються й більш історичними пригадуваннями. Це виявляється в тому, що частина промови Михайлика переказує не віршами ті думки, що в дійсно пізнішій редакції перероблено в вірші з рисами реального побуту. „Михайлик каже: як оддасте мене, то в останній раз будете бачить Золоті Ворота“ (пор. цілий вірш про це в варіанті Тр.; див. вище).

Варіант Р., де зберіглись де-які історичні пригадування, як про рокування про „майбутнє“ звоювання Київa татарами та звічення церков, чим відрізняється од Кул., є схожий з ним в оповіданню про жигтя Михалка в Царгороді, що ніби „ість одну тільки проскурку“. Відміна його од Кул., крім цього, ще в тому, що оповідання про Михайлика сплітається з оповіданням про долю „вдовиного (сина) семилітка“, який теж помандрував до Царгороду. „Казали, що в Царгород пішов,—туди, де Михалко на копії Золоті ворота держить“,—так починається оповідання про Михайлика. Кінець же його: „мабуть і вдовин семиліток там“...

Це останнє важливе для установлення еволюції нашої легенди, бо герой її в варіанті Костомарова називається не по йменню, а просто „семилітнім багатирем“, „Семилітком“.

Чи не впливав тут часом варіант типу Р на варіант К, а в останньому джерелі чи не відбилися на обох російські пісні про Михайла Даниловича?

Як би то не було, але в кожному разі треба зазначити, що наша легенда, як наслідок своєрідної еволюції на протязі народнього перетворіння, загубила не тільки історичні відгуки про далеке минуле київської старовини, але навіть поступово забула ймення своїх героїв: спочатку історичного Батія, якого перевернула в епічного Батія, а потім найбільш популярне ймення „улюбленця цілого народу (Т), леген-

¹⁾ Див. С.-Петербурзькія Вѣдомости, 1874 р. № 278; пор. Южнорусскія быліны, Сборникъ Отд. русск. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, № 2, СПб., 1881 р. стор. 11, 48, 4 й інші.

дарно-казкового Михайлика, „оборонця Київа“, „чудодійного героя“, „погрози татар“. Легенда перероблювалась з історично-народньої в народньо-казкову. Ймення забувались разом з визначеними їми по асоціації історичними подіями.

Зовсім окремо стоїть варіант легенди про Михайлика та Золоті ворота, що записано було Вол. Менчицем в Київській губернії й видано М. Драгомановим. Був „на світі“ князь Володимир, володів царством і мав молодого 18-літнього сина Михайла. А в стороні татарське царство. Воно боїться Михайла: знахарі всрожили та сказали, що з нього вийде такий вояка, що „може ще світ не бачив такого лицера“. Татари пишуть Володимирові і прохають його оддати їм Михайла. Той сповістив про це Сенат. Вирішили оддати... Михайло засмутився. Володимир не уявляє собі причини його смутку:

„В тебе чаша золотая,
Вина повна завжди,
І часть Київа на тебе йде...

Відповідає Михайло:

„Господару-цару Володимиру!
Так, в мене чаша золотая,
Вина повная завжди...
І часть Київа на мене йде;
Але Київська громада,
То зла в неї рада“...

І потім, звертаючись до меча, що висів на стіні, промовляє:

„Мечу мій, мечу! та на Татарове!
Мечу мій, мечу! та на Юланове!

Він не боїться татар, покладаючи надію на свій меч. На це Володимир одказує, звертаючи увагу на молодість Михайла, але останній відповідає:

„Господару-Цару, Володимиру!
Возьми ти утятко молоденьке
І пусти на море синеньке,
Воно попливе, як і стареньке“.

Володимир і каже: „як так оце ти говориш, то Боже тебе благослови“.

Михайло взяв меч-копію, сів на коня тай поїхав. Зустрічає він „Татаругу, турка того“. Михайло перехрестив мечом татарське військо, і його не стало: ліворуч воно ніби згоріло, праворуч, як солону поклато. І поїхав Михайло „в світа“, та прийшлося їхати через „царські“ ворота. Взяв він їх—одну половину в одно стремено, другу—в друге і од'їхав „за якісь гори... і став там жити тай досі, каже, живий..., а може й помер“.

На перший погляд цей варіант може показатись дуже архаїчним. Зберіглось тут ймення не тільки Михайлика, але й князя Володимира. Коли ж придивитися ближче до тих обставин, які в легенді оточують їх, то треба сказати, що цим вичерпується цілком уся архаїчність своєрідного варіанту. Що ж до Михайлика, то варіант вказівкою на його молодість наближається до других варіантів, як раз пізніших (Тр. де йому 17 літ, ближче всього до Д¹⁾, де 18 літ, а проте Тр. є самий молодий між усіма, де зазначено ймення Батия); поруч з цим він має безумовні підновлення і навіть переинакшування: замість Золотих воріт—царські ворота(?); через них герой переїздить на коні. Про Золоті ворота нема спомину в цьому запису, і заголовок його—„Михайло і Золоті ворота“—уявляється вигаданою назвою чи записувача її Вол. Менчиця, чи видавця М. Драгоманова.

Крім цього, епізод з стрілою, що пустив Михайлик в Батия, чи просто в татар, знаходимо майже во всіх варіантах легенди про Михайлика. Цього епізоду, яко відгуку старовинного джерела—літопису, в його оповіданню про добу Володимира, в Д зовсім не знаходимо; так виявляється, що один з ґрунтовних мотивів легенди загубився.

Разом з тим, непохитного у всіх варіантах і тому старішого історичного мотивування про видачу Михайлика також тут нема. Цілком природно в них вимогу цієї видачі замінено в Д якимись обережностями, що відкрили їх знахарі. Вирішує питання про видачу там нарід—кияне, а тут „Санат“ (?-сенат); як нова творчість, що не згоджується з старішими вказівками легенди, це заперече і свідочує більш непохитного віршу:

І часть Київа на мене йде,
Але Київська громада,
То зла в неї рада...

Підкреслені рядки—це решта типово-сталого частини також і в останніх записах та навіть переказах:

„Кияне-громадо!
Погана ваша рада!“

Цікаво те, що в цих очевидячки традиційних віршових рядках один тільки раз і зберіглася вказівка на Київ, тоді як в останньому переказі легенди в варіанті Д вона зникла. З другими варіантами Д зв'язується тільки двома рядками віршів та йменням Михайла. Що до іншого, то все воно ніби дець діється, „въ нѣкоторомъ царствѣ, въ тридесятѣмъ государствѣ“. Так і сам Володимир—він „був колись, то ще давно... на світі“. От і все, що говорить про його місцепроживання. Володіє він царством, якому в варіанті Д не дано навіть

1) Назвемо так варіант, що видано М. Драгомановим.

певного ймення. Відносини його до Михайла, царського сина, досить дивні. Коли Михайло сумує, що „часть Київa йде на нього“, то Володимир сам про це йому говорить, ніби для розваги додаючи: „мені так здається, що журитись тобі нема чого“. Чи не є це пізніше при-тягання ймення Володимира з книжних джерел?

Таким робом ясно, що ймення Михайлика та Володимира цілком зберіглись в Д. Але разом з тим треба зазначити, що з прикмет першого загубилось навіть те, що ми бачили в К; при втраті його ймення, його ролю теж забуто, а його образ затемнено казковими напластуваннями. Ймення Володимира також оточено чисто фантастичними рисами, які не мають навіть в народньому розумінню нічого історичного.

Самі слова, сенат, „лицерь“, разом з другими рисами варіанту Д, не можуть не перечити думці про стародавність легенди про Михайлика в цьому запису. Значна кількість віршових додатків теж свідчить про пізніше складання цього оповідання.

От чому подібна ж думка О. Веселовського про те, що тут нова редакція присєднала новий варіант до старого в запису Купіша, цілком може бути принята. Великий розвиток цієї редакції також не свідчить про її стародавність ¹⁾.

Цим ми закінчимо порівнюючий огляд варіантів легенди про Михайлика та Золоті ворота, як поміж собою, так і в відношенню до легенди про Батія. Для більшої наглядности цих взаємовідношень додамо порівнюючу таблицю з переліченням епізодів кожного з варіантів, які поділено на родинні групи.

До групи А залічимо видану нами легенду, однісеньку в чистому вигляді, але поруч з двома варіантами Т і Н:

<i>Легенда про Батія.</i>	<i>Вар. Трусевича</i>	<i>й Новицького.</i>
I. Лавра володіє кріпацькими робітниками.		
II. Батій також робітник в Лаврі.	Батій — послушник в Лаврі, хлопчик.	Батій—пастух з мужиків.
а) Орел над ним.	а) Орел над ним.	
б) Бачить орла приказчик.		
в) Сповідчає ігумена.		
г) Рада братії.		

¹⁾ „Древняя и Новая Россия“, 1877 р. № 2. стор. 205—211.

д) Виявляється, що Батій—багатир.

е) Подарунок йому—воля.

ж) Квиток Батія Лаврі.

III. Батій—бусурман.

а) Зять турецького царя.

б) Похід Батія на Київ.

в) Розруйнування Софії та Десятинної.

г) Квиток Батія спасає Лавру.

д) Батій лопнув серед Дніпра.

е) Вилюднення Лаври

б) Герой залишає Київ.

в) Квиток Батія Лаврі.

а) Батій—начальник татар.

б) Похід на Київ.

в) Оборона Київа Михайликом, що пустив в Батія стрілу.

г) Батій вимагає видати Михайлика.

д) Кияне рішають видати його.

е) Михайлик од'їзжає з золотими ворітьми.

ж) Батій грабує Київ.

з) Вилюднення Софії.

и) Квиток спасає Лавру.

а) Герой залишає батька.

а) Невпинний кінь турецького царя прибігає до Батія.

б) Батій—турецький цар.

в) Похід на Київ.

г) Постанова видати Михайлика.

д) Од'їзд його з золотими ворітьми.

е) Ограбування Київа.

До групи В залічимо такі варіанти легенди:

1) *Тр. и В.*

2) *Кул., Р. і К.*

3) *Д.*

а) Похід Батія на Київ.

б) Оборона його Михайликом, пустивши в Батія стрілу.

а) Похід татар на Київ.

б) Оборона Михайликом, що пустив стрілу в татарина.

а) Князь Володимир та син його Михайл.

в) Батій вимагає видачі Михайлика.

г) Кияне постановили видати його.

д) Од'їзд Михайлика з Золотими ворітьми.

е) Ограбування Київів.

ж) Вилюднення Софії.

в) Татари вимагають видачі Михайлика.

г) Кияне вирішили видати його.

д) Од'їзд Михайлика з Золотими ворітьми.

е) Живе він в Царгороді.

ж) Повернеться колись до Києва.

б) Цар татарський просить Володимира.

в) Сенат і громада рішили одати його.

г) Діялог Володимира з Михайликом.

д) Михайлик перехрестив військо татарське мечем, і воно счезло.

е) Од'їхав з царськими ворітьми за гори.

ж) Живе він там і досі „чи... вже вмер“.

Найбільш складною, що до великого числа варіантів, є наша легенда про Батія. В перших двох малюнках вона показує пізніше осмислення особи Батія в обставинах кріпацької доби; в останньому малюнку про Батія-басурмана все ґрунтується майже виключно на історичних пригадуваннях. Тільки один з шости епізодів тут цілком легендарний: Батій, що лопнув посеред Дніпра—це загальний мотив легендарно-оповідальної літератури. Адан чи Анадак—теж небіж, як і Батій, але не царя, а Акира Премудрого; в повісті про нього життя його кінчилось тим, що він лопнув. Така ж сама доля Іуди-Христопродавця, який, згідно з народньою легендою про нього, не повісився, а лопнув.

Батій тут басурманський цар; він, згідно з історією, розпочав похід „на горіда хрестянські“ взагалі, а не тільки на один Київ, як оповідається у всіх інших варіантах. Відрізняючись від усіх інших варіантів, але цілком згідно з літописами XVI—XVII ст., Батій розруйнує Софію та Десятинну. Цілком згідно з книжно-історичними даними того часу, оповідається в нашій легенді про те, що вилюдніла тут церква, не Софія, як докладніше читаємо в Т. і В., а Лавра, а це заперечує знов таки оповідання про те, що її ніби-то було помилувано. Це останнє можна з'ясувати на підставі особливо релігійного шанування народом святинь Києва, що в свою чергу викликало напівлегендарний квиток Батія. Можливо, що це є відгук дійсно історичних татарських ярликів та польських грамот, з ріжними привілеями. Як би то не було, але „квиток“ Батія треба було як-небудь мотивувати, а це знов викликало появлення перших двох малюнків цілком легендарного змісту в обставинах напластувань кріпацької доби.

Такий же самий процес бачимо в Т., де зникають вже де-які історичні пригадування варіанту Б. Батий—цар заміняється начальником; нема спомину про знівечення Софії та Десятинної, але й нема малюнків кріпачтва. Замість цього вводиться загальний для всіх других варіантів епізод про Михайлика та Золоті ворота; він поки що не відкидає спроби осмислити попередню долю Батя, який з'являється послушником Лаври, хлопчиком з України, а в варіанті Новицького — пастухом з мужиків. Він сам залишає Лавру (Н—батька), дає їй квиток (Н—без нього; тому Лавра потім і не обороняється). Промова Михайлика до киян, спочатку (Т) коротенька, в два рядки, далі поступово росте і розвивається в цілий вірш... Історичний елемент зменшується: в К. вже нема спомину про вилюднення Лаври = Софії, не розповідається вже й про знівечення Софії та Десятинної. І про Михайлика поки що оповідається мало.

Слідуюча група варіантів (В) зміцнює той же процес в послідовній еволюції переходу легенди про Батя в оповідання про Михайлика. Варіанти Тр. і В. поки ще зберігають імення Батя, але осередком уваги, дійсним героєм вже робиться Михайлик. Про Батя до похода—в них ні слова. Лише в В. затримався ще слабкий історичний відгук—вказівка на знищення Київа та вилюднення Софії, а в Тр. і це зникло, а замість того виросла величезна віршова промова Михайлика (коло 13 рядків замість двох в перших редакціях).

Нарешті, в трьох варіантах (Кул., Р. і К.) зовсім зникло саме імення Батя. Тільки похід татар на Київ—тут глухий відгук історичності. Поруч з ослабленням історичності виростає новий кінець легенди—апокрифічно-пророчий та житійний. Михайло живе й „досі“ в Царгороді, їсть, як схимник, одну проскурку, а колись ще вернеться до Київа (Р.—коли ще татари прийдуть до Київа, сплюндрують церкви—останній відгук історії в цьому апокрифі).

Що ж до варіанту Д., то це наче дійсна байка з одним лише історичним ім'ям Володимира. В нього є син Михайло (sic!), якого чомусь-то татари прохають до себе й на це одержують згоду Сената. Після чудного діалогу Володимира з Михайлом, Михайло від'їжджає з царськими (sic!) ворітьми; далі він знищив татар, перехрестивши їх мечем. Од'їхав він за гори, де й „живе чи ж... помер“ (?). Цей казковий текст загубив навіть назву Київа; тільки зберіглося це імення в старішому віршовому тексті, очевидно випадково. А це вже ропсад легенди про Михайлика та Золоті ворота.

Напослідок цієї остаточної характеристики варіантів наших легенд ми для докладності можемо розмежувати її на слідуючі редакції.

I. Легенда про Батія переважно історична, бо в ній зберіглося найбільш історичної старовини про Київ, або ж монастирська, бо монастирі Київа мали найбільший вплив на її утворення (Б).

II. Мішана легенда про Батія та про Михайлика, яка об'єднує більш-менш рівномірно обидва ці епізоди (Т. і Н.).

III. Коротка легенда про Михайлика та Золоті ворота, яка скоротила епізод про Батія та коротенько також оповідає про Михайлика (Тр. і В.).

IV. Апокрифічна легенда про Михайлика й Золоті ворота, що додає апокрифічні мотиви в кінці оповідання (Кул., Р. і К.).

V. Казкова легенда про Михайлика, в якій бере перевагу елемент фантастичний (Д).

На підставі всього зазначеного відповідь на питання про порівнюючу стародавність епізодів про Батія та Михайлика, які є в наших легендах, уявляється ясною. На наш погляд, це питання може бути вирішене скоріш на користь першому, ніж другому з названих творів.

Поруч з тим ми визнаємо, що всі відомі нам варіанти легенд про Батія та Михайлика є досить пізні. Звичайно, відгуки в першій з них (про Батія) уявляються нам більш історичними, і це свідчить про її цінність, яка справджує наше видання цієї красивої легенди, а також свідчить і про вагу її для студіювання другої, — а це й викликало новий перегляд наш її варіантів¹⁾.

Проф. Ф. Сушицький.

Батій-багатир.

(Легенда, записана Тр. I. Біленьким на пароплаві, недалеко від Кременчука).

Давно колись, дуже давно, як ще монастирі крестян багато мали, і землі і всякого добра було доволі, от тоді і Лаврія мала стільки крестян, що не знала, що з ними робити. Ченці лаврські думали-гадали, яку б то роботу їм дати, а далі й придумали: давай, кажуть, церкви будемо строїти. От і почали Софію будувати, а далі — Десятинну. І що то вже за робота була тяжка: цілісенький день роблять люде, не одпочиваючи, — звісно, як нашому братові було ще за кріпацтва. От збудували Десятинну, ченці розвели робочих по всяких роботах: одних у дворі Лаврські, других на поле погнали, а інших куди-інде, як кажуть, аби значить без роботи не сиділи.

¹⁾ Пор. Л. Добровольський. Михайло і Золоті ворота (Історично-літературна справка). Київ. 1913. Цінна, як огляд літератури про цю легенду. Менш цінні самостійні висновки автора.

От між тим, котрих відіслали в поле на роботу, був один такий чолов'яга, поштенний вже на літа, звався він Батієм. Його вже, бач, і братія не так приневолювали до роботи, як-от других, так що йому й одпочити можна було, як водиться, після обіду. І то вже він собі робить зранку й до обіда, а в обідню годину, поївши сухого хлібця з водою, і ляже одпочивати де-небудь під снопами, і вже тоді встає, як сонечко поверне з-під тіні й почне припикати. А далі й так бувало, що вже й сонечку пора припикати, а Батій все ще спить. Запримітив тес прикащик, та й почав назирати за Батієм.

От на другий там чи вже третій день—не знаю—пора б уже вставати Батієві після обіднього одпочинку, а він ще спить. Прикащик—звісно—до нього; коли дивиться, над ним стоїть якась тінь; він глянув у гору, а там орел широким листом простягся і нерухомо ширяє над Батієвою головою. Прикащик думав, що воно так собі, та й збудив Батія до роботи. Коли ж ні, і вдруге і втретє прилетить орел, та й висить, наче на шнурочку, над Батієм, ото щоб тінь робити, як Батій спочиває. Прикащик почав розказувати людям, вони й собі давай запримічати і всякий день бачили того орла. Що його робити?—міркують. А далі, поміркувавши між собою, пішли радитись з гуменом (ігуменом) і розказали усе, як було. Гумен теж здивувався, зібрав братію і почали братія радитись, що його робити, що його казати в такому случаю. От один чернець, таки Лаврський, такий-то вже старий, що й Господи, і почав казати: „я—каже,—пан'отці, вичитав у книжках, що воно значить. От той Батій—багатир-лицар, йому треба вольну дати, бо він колись і нас поб'є і манастир зруйнує.“—„Коли вольну, то й вольну“,—в один голос відказала братія.

От раз покликали його та й кажуть, що „ми, мов, пускаємо тебе, чоловіче Божий, на всі чотирі, йди собі, куди хоч“. А Батій, звісно—вже чоловік у літах, не хотів тинятись по світу, і каже: „я ж вам, каже, робив скільки-то замолоду й держали мене, а на старість проганяєте. Куди ж тепереньки піду: сили вже не стає, і хліба собі не зможу заробити“. А ченці пробі: „йди, та йди“. Не мав чого казати бідолаха, треба йти, бо звісно началство, як його не слухати. Коли той же старий чернець, що вичитав про Батія в книгах, і каже гуменові: „що так, мов, пан'отче, не можна його одпускати: треба з нього квиток взяти, щоб він нас не посмів рабувати“. Коли взяти—то й взяти, каже гумен. От вони до нього, а він каже: „я, каже, не вмю писати, який я вам квиток дам?“ От вони й кажуть йому: „коли ти, значить, не вмєш писати, вмочи руку в золоте чорнило, тай прикладеш до бомаги, щоб нам хоч твоя признака зосталася“. Принесли йому золоту чорнилницю з золотим чорнилом, він вмочив руку й при-

клав до боаги. Ченці дали йому кусок хліба, гривню грошей та й вирядили од себе.

Пішов собі Батій в инше царство, в бусурманське господарство. Прийшов тай живе собі, поживає. Коли незабаром якийсь цар та на того царя бусурмана пішов войною. Бусурман злякався—не зна, що його робити; далі об'являє по в'сьому царству, усьому бусурманству: „що хто завоює мого неприятеля, за того мою царську дочку оддам, ще й півцарства замість приданого. Батій приходить до царя, та й каже, що „я, мов, звоюю“. Зібрав військо й побив того царя, що йшов на бусурмана. Цар дав йому, на чім умовлявся: дочку свою й півцарства. От вже Батій став царем.

Згадав він, що колись то його монахи притісняли, як ще він кріпаком був, та церкви строїв. От він пішов до царя, свого вже тестя, та й каже: „подозвольте мені, тятенька, військо збирати, на городи хрестянські йти: хочу я Київ з церквами золотоглавими звоювати“. Цар йому дозволив,—він і пішов. Тільки що прийшов, то зразу ж таки звелів Софію руйнувати, а далі Десятинну. „Руйнуйте.—каже,—хлопці! щоб і сліду не було! а Михайлівського звелів не чіпати, бо там ченці були добрі й гарно жили зі своїми кріпаками. От вже палив-палив, а далі скомандував: у Лаврію. А монахи, хоч де-які й поховались у печерах, і пізнали його, та взяли, зібрали всю святиню і вийшли до нього з хрестами й корогами. Поперед усіх йшов гумен та на височенній палиці держав той квиток, що Батій колись дав ченцям. Батій, хоча вже був бусурманом, а вже ж од свого не міг відрікатись. Як побачив той квиток, та навіткача; прибіг до Дніпра, сів у човна і посеред Дніпра лопнув.

З того часу св'ята Лаврія—кажуть люде—так запустила, що в ній під пристолом вовчиця дітей виводила. От' таке то було колись: тепер цього й сліду немає.

Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка.

(Нарис його життя та діяльності),

IV.

Переглядаючи сучасні звістки про Ракушку, треба згадати, що р. 1665 го. (як це бачимо з листа Переяславського полковника Данила Єрмоленка до гетьмана) Ракушка прийняв в Ніжині від Єрмоленка „в'язня Улі́зка Якова, Корсунца, которой былъ ушолъ до Опары“¹⁾, звідки видно, що в віданні Ракушки була й Ніжинська в'язниця. Під цей час (серпень 1665 р.) Ракушка виконував також і обов'язки Ніжинського наказного полковника²⁾.

До нашого часу зберіглося кілька листів Ракушки до Бруховецького за той період, коли останній поїхав до Москви (в другій половині 1665 р.) й тут „ударилъ челомъ его царскому величеству всіми городами Малороссійскими“. Ракушку гетьман не забрав з собою до Москви, мабуть для того, щоб мати на Україні цю вірну людину. Листи Ракушки мають в собі цікаві подробиці що до відносин з вояками, харчування „ратныхъ людей“ та інших подій того часу. Ось, наприклад, що пише Ракушка гетьману про Ніжинського воеводу Івана Ржевського, згаданого вище:

„О нашемъ новомъ воеводѣ о Иванѣ Ивановичѣ извѣщаю, что исперва починаеть хорошо жить, толко о запасѣхъ докупаеть, при которомъ имѣеть быти 2000 людей. Чтобъ тѣхъ всѣхъ кормить, имъ же надобно по осмачкѣ на четь года, а головѣ 3, то всякому головѣ по пол-13 осмачки³⁾, сотникови 18, всякому сотнику по 3 осмачки, и

1) Улізько, Яків Петрович, 1659—1660 р.р. був Корсунським полковником, а пізніше (1676—1678 р.р.) Стародубовським полковим писарем. В листі Єрмоленка говориться про відправку Улізька до Романовського: очевидно, це той же Ракушка. А. Ю. и З. Р., VI, стор. 29, 30.

2) Архів бувш. Черніг. Двор. Деп. Зібр., д. № 803, л. 63.

3) Себ-то по 12½ осмачок кожному.

того росходу много будетъ. То толко въ одномъ Нѣжинѣ, а въ иныхъ городахъ того жъ хотять. Богъ знаетъ, если то все съ однихъ мельницъ имѣеть быти“, вигукуе Ракушка... „На сю четъ,—продовжуе він росповідати про свої труднощі та справи,—началь я воеводѣ нашему отдавать и все отдавъ, и какъ роспись буду имѣти отъ него, тотчасъ въ Черниговъ побѣгу, чтобъ и тамъ не скорбѣли до счастливого возвращенія вашей милости, добродѣя, которого съ любовію ожидаемъ, чтобы подобный всему дѣлу урядъ былъ... Для Бога, изволь ваша милость, добродѣй, о Украинѣ не забывати и къ ней спѣшити!“...

Ледве Ракушка встиг написати цього листа, як до нього „прислалъ господинъ Данко козаковъ съ Кодаку о борошнѣ и о шубахъ, и о полотнахъ, о сапогахъ, которой листъ,—пише Ракушка,—посылаю къ вашей милости, добродѣю, а здѣсь радѣти буду, чтобъ то войско потѣшити борошномъ и шубами какъ скоро, чтобъ ся не разошли; о чемъ молю, изволь ваша милость, добродѣй, чрезъ писаніе мнѣ дать вѣдомо, что о томъ чинити“... А „потѣшити“ цимъ всѣмъ кодачанъ кѣнче потрібно було, бо Кодацький полковникъ Харько Кривий засвідчував наказному гетьману Данилу Єрмоленку, що коли цього „пріятства“ не буде, „и борошна, шубъ, шапокъ, сапоговъ и холстоу не дадите, то подлинно всѣ пойдуть съ Кодаку, не уйму никого, развѣ только самъ останусь въ Кодакѣ, понеже трудно сильно нашихъ удержати!“...

Зміст листів Ракушки за цей час не обмежується тільки повідомленнями про ділові та інші справи: до Ракушки, як до близької та довіреної людини гетьмана, зверталися різні особи за порадою й з свого боку сповіщали його про різні відомості та чутки для докладу гетьманові. На підставі де-яких відомостей Ракушка, не вважаючи на те, що наказним гетьманом був не він, а Єрмоленко, робив різні відповідальні розпорядження, при чому Єрмоленко також вважав потрібним листуватися в де-яких справах з військовим підскарбієм. Навіть відомий діяч того часу, Методій Филимонович, єпископ Могилівський та Оршанський, шукав у Ракушки протекції й користувався його близькістю до Бруховецького. Повідомляючи, „впрямъ слезами поливающе“, Ракушку про невдачі прихильників Бруховецького—Дрозда й Децика й про непридатність Київського воеводи, який, по-перше, „человѣкъ древней, къ ратному дѣлу ни къ чему не подобенъ, второе-жъ, болѣнъ ногами и не ходитъ, и чрезъ избу не перейдетъ“,—Методій просить Ракушку: „Бога ради, умилосердися, пиши ваша милость, къ господину гетману, чтобъ билъ челомъ о скоромъ отпускѣ и спѣшилъ сюда, понеже безъ головы составы всѣ мертвы! Да и къ гетману наказному, хотя-бы ужъ имѣлъ попеченіе о Києвѣ, чтобъ не утерjali; да и къ боярину, если имѣеть итти, чтобъ шоль, а когда не поидеть, то-бъ отказалъ, чтобъ вѣдали, да умышляли, что цѣлое лѣто

идеть, а все въ Сѣвску. Пиши ваша милость, для Бога, и посылай днемъ и ночью!“¹⁾

В иншому листі до гетьмана Ракушка сповіщає, що з приводу поведження німців (себ-то московських піших полків з чужоземців), які стояли в Котельві й Куземині й робили утиски місцевим людям, він звертався до боярина Петра Вас. Шереметева, але й наказ його Гадяцькому воеводі не дав наслідків. „Изволь ваша милость,—просить Ракушка гетьмана,—тщаніе имѣть, чтобъ тѣхъ нѣмцовъ оттолѣ свести, сохрани Боже, чтобъ межъ собою задору какого не учинили, понеже и въ тѣхъ слободахъ люди своевольны!“

Можна думати, що для Бруховецького ці листи Ракушки, як свідкування вірної людини про події й настрої на Україні, були дуже потрібні, бо Ракушка писав до нього часто й напевне робив це з доручення гетьмана. Відносини з московськими воеводами—одна з головніших тем цих листів, бо цих відносин не було заведено до певних рамок, і тому Ракушка перебував часто в тяжкому становищі й вимагав від гетьмана інструкцій і вказівок. Ось одна з ілюстрацій що до цього. Путивльці забили козака Рекаленка. Ракушка звернувся до Путивльського воеводи з проханням, щоб той вислав кого-небудь до Конотопу, „для сыску того убійства“, але воевода в відповіді вимагає, щоб всі зкривджені йшли з скаргами до нього до Путивля й щоб туди було вислано й убивця. „А тотъ убивца,—повідомляє Ракушка,—въ неволѣ возлѣ тѣла покойникова до росправы²⁾, и козака не велѣлъ я хоронить, доколѣ того сыску не будетъ... И я не знаю, что съ тѣмъ дѣлать, что воевода не хочетъ управы чинить, а здѣсь братья и жена того упокойника мнѣ докучаютъ. О томъ изволь, ваша милость, добродѣй, боярина Петра Михайловича доложить, ибо преже сего такова убійства не бывало“...

Ми не будемо більше переказувати змісту інших листів Ракушки до Бруховецького, Єрмоленка та інших. В кожному з них він сповіщав про різні військові події й інші українські справи, висловлював здогади й припущення, що „Дорошенкова надежа почела утопати“, давав серйозні накази Єрмоленку ускромити полковників, що були наставлені гетьманом „зъ гультайства запорожского“ й дуже бешкетували та грабували нарід і т. и. Один з цих полковників, якийсь Павло, навіть ледве не вбив Ракушку, але ж він сховався. „А когда впредь помощи и потверженія мнѣ отъ вашей милости не будетъ отъ полковниковъ,—пише він в одному з листів до Єрмоленка,—съ

¹⁾ А. Ю. и З. Р., VI, стор. 36. Соловьевъ. Исторія Россіи, кн. III, стор. 149. Див. також А. Ю. и З. Р., VII, стор. 11.

²⁾ В давні часи на Україні „забойцу“ приковували ланцюгом до труни вбитої ним людини й лишали в такому стані по похорону.

ними же болшъ не могу на услугъ его милости пана гетмана [быти], понеже всякому свое здоровье мило, а похвалками на здоровье трудно жить "... В цих рядках вже, дійсно, почувується безнадійність... Майже в кожному своєму листі Ракушка просить гетьмана повернутися на Україну, тим більше, що за довгою відсутністю певних відомостей про те, як було прийнято гетьмана в Москві, серед народу почали ширитися різні несприятливі Бруховецькому чутки. Ракушка хоча й писав „до всього війська Запорозьського“, „какъ съ любовію принято и всякую почестъ воздано“ було гетьманові на Москві, „толкожь,—додає він,—есть такія безумныя, что, не вѣря тому, небылицу говорятъ"... А в той час гетьман, здається, зовсім забув про свій „рейментъ“, почав справу з одружінням і довго не повертався. Нарешті, наприкінці 1665 р. „боярин і гетьман“ приїхав на Україну, й Ракушці стало трохи легше, але в той же час наслідки пробування Бруховецького на Москві—приїзд воевода та „переписчиковъ“ для оподаткування млинів—вже відразу, як ми це бачили вище, наклали на Ракушку нові тяжкі обов'язки та викликали низку непорозумінь та труднощів в сфері його діяльності. Але все ж таки становище Ракушки покращало, бо йому не треба було більше самому розв'язувати складні питання, та й відповідальності такої, як за часів пробування гетьмана на Москві, він тепер не ніс: гетьман мусив сам вирішувати справи й встановляти відносини між воеводами й народом та взагалі вести внутрішню політику. Одначе, таке більш-менш добре становище для Ракушки тягнулося доти, доки Бруховецький користувався хоча маленькими симпатіями серед народніх мас. Коли ж нові порядки, ним заведені, нарід став почувати добре, тоді й становище Ракушки погіршало; сталося ж це дуже скоро після повернення гетьмана з Москви.

Ще до від'їзду відомого нам „дьяка“ Фролова з України, Бруховецький просив у нього захисту від Переяславських „своевольныхъ людей, которые до бунту и до шерпанины охочи работать, а хлѣба пахать и собою жить лѣнныи“, та повідомляв, що в таких елементів вже „выростаеть злой замысль на смуту и на нелюбье про него, боярина и гетмана“. При цьому гетьман просив „дьяка“, щоб той сповіщав його про подібні справи з Ніжина „черезъ войскового подскарбія Романа Ракушку; а Романъ,—запевняв „дьяка“ гетьман,—„великому государю вѣренъ и ему [гетьману] послушенъ“. Головною причиною того, що Бруховецький не користувався популярністю серед народу, були заведені ним новини: його „боярство“, воеводи, збирання податків цареві та пиха гетьмана. В Переяславі Фролов довідався від воеводи Бердєревського, що „козаки боярина и гетмана всѣ не любятъ“. „У насъ де,—говорили козаки,—въ предкахъ бояръ не бывало, а онъ де заводитъ новой образецъ и волности де наши отъ насъ всѣ отходятъ, да

и приходъ де къ нему сталъ тяжекъ "... Від себе Вердеревський додав, що „государевыхъ людей, которые живутъ въ Переясловлѣ, козаки зовуть злодѣями и жидами"... Коли Фролов приїхав до Ніжина, він бачився з Ракушкою, повідомив його про те, що чув в Переяславі, а той сповістив гетьмана. Бруховецький пояснював Фролову все це іншими причинами. Він писав Фролову, що козаки виявляють таку „шатость“ тому, що ніби-то бачуть „вездѣ въ Малороссійскихъ городѣхъ при воеводахъ малолюдствіе, и чтобъ великій государь указаль въ Малороссійскіе города ратныхъ людей прибавить“¹⁾... Звичайно, Бруховецький добре розумів, чому нарід був проти нього, але користувався кожним випадком, щоб просити в Москві побільшення московського війська на Україні. Як відомо, Бруховецький нарешті почав виганяті воевод з України, але було вже пізно: нарід не забув того, що воевод покликав сам „боярин і гетьман“. В червні 1668 р., як каже Самовидець, Бруховецького „голова тиранско забили и замордовали на полю“ під м. Опшним, в присутності Дорошенка... „И такъ скончилось гетманство Бруховецкого“, додає Самовидець²⁾.

V.

Що переживав в цей критичний для себе момент Ракушка, де він був і які в нього плани були що до майбутнього свого життя та діяльності? Він мусив, звичайно, зрозуміти, що близькість до Бруховецького не лишала йому місця при Многогрішному, який був прихильником Москви й тому повинен був дивитися на Ракушку підозріло, принаймні для того, щоб самому заслужити довіря з боку царя. Ми знаємо, що серед людей, про яких говорили, що вони „вѣдали“ вкупі з Лазарем Барановичем та Петром Рославцем про „измѣну Ивашки Брюховецкого“, був і Ракушка³⁾. Але в той же час Многогрішний спочатку своєї кар'єри також вів боротьбу з Москвою й настоював, щоб з України було виведено воевод та військо, і тому до його остаточного обрання гетьманом (березень 1669 р.) питання про попередню діяльність Ракушки та його відношення до Москви особливо гостро не виникало. Навпаки, де-який час Ракушка й при Многогрішному виконував обов'язки військового підскарбія; це ми бачимо з одного документа, писаного в кінці січня 1669 р., в якому

1) А. Ю. и З Р., VI, стор. 100—102.

2) Лѣтопись Самовидца, стор. 100.

3) В квітні 1668 р. „черкаси“, яких захопило московське військо під Почепом, заявили, що „про измѣну вѣдали съ Ивашкомъ Брюховецкимъ Новгородской епискупъ Лазоръ Бороновичъ, да Нѣжинской писарь Романовскій да изъ Почепа Петрушка Рословець, а опричь де ихъ про измѣну ниhto не вѣдалъ“ (В. Эйнгорнь Черки, стор. 453). Романовський—звичайно, той же Ракушка.

Ракушку ще називають „его милостью паномъ подскарбіємъ войсковымъ“¹⁾); крім того, Ракушка повинен був подати новому гетьманові справоздання своєї діяльності, здати майно і взагалі весь військовий скарб, а для цього потрібний був досить довгий час. І тільки тоді, коли Многогрішний вибрав певну лінію свого поведження до Москви, мусила скінчитися службова діяльність Ракушки й на цей раз—вже назавжди...

Сучасні документи дають нам можливість зрозуміти ще ясніше причини катастрофи, що спіткала Ракушку 1669—1670 р.р. й примусила його не тільки відмовитися надалі від більш-менш помітної діяльності, але зовсім її змінити й навіть втекти на правий бік Дніпра²⁾).

Ракушка, покинувши Ніжин і взагалі Лівобічну Україну, втік до Дорошенка, й 1670 року ми його бачимо Брацлавським протопопом: козацьку шаблю прийшлося йому змінити на попівську рясу! Очевидно, для цього були необхідні особливі підстави. І дійсно, підстави такі були, а саме—його сварка з Многогрішним, що захопив все його майно, а самого вигнав (принаймні, так з'ясовував пізніше цей свій крок сам Ракушка). На якому саме ґрунті виникла сварка, ми не знаємо; могло це статися або при здачі скарбових справ та майна, або—Многогрішний пограбив Ракушку, як „измѣнника“. Одначе, Ракушка не відразу піддався Многогрішному й повів з ним завзяту боротьбу, якою заподіяв гетьману багацько клопоту. В цій боротьбі виявилася надзвичайна здібність Ракушки обстоювати свої інтереси, дотепність та упертість.

В цей час (1670 р.) Україна поділялася на дві частини: в одній був гетьманом Многогрішний, в другій—Дорошенко. І духовна влада теж не була єдиною: в Києві мітрополіт Тукальський домагався, щоб східня паства підлягала йому, а в Чернігові Баранович хтів зайняти перше місце серед місцевих ієрархів. З листа Барановича до царя ми довідуємося, яким чином Ракушка скористувався цим становищем, щоб через Тукальського нашкодити Многогрішному; з інших же сучасних свідoctв, що торкаються цього епізоду, ми довідуємось і про всі подробиці та підстави для сварки Многогрішного з Ракушкою³⁾).

¹⁾ Див. додаток, акт з 30 січня 1669 р.

²⁾ Користуємося нагодою, щоб подати тут одну відомість про порядок збудування млинів за часів Самойловича. 19 січня 1674 р. Крелевецький уряд, заслухавши заяву Тишка Васильовича про те, що він займає для млинової греблі місце на р. Реті й „уваживши, же дѣло доброе,—ку пожитку войсковому и своєму хочеть Тишко учинить“,—дав йому „фундушт“ ри умові, аби Тишко дав „по фундуванню гребли *генераловъ войсковому збѣннику*“ (Рум. Опись, п. Ніжинський т. 61). Очевидно, „генерал військовий“ заступив місце підскарбія військовог часіе Бруховецького й що обовязки їх були тотожними

³⁾ Цітуємо далі по Соловйову (кн. III, стор. 411—415), де, на жаль, витяги з документів приведено у перекладі та перерібіці на російську мову.

„Попъ Романовскій,—писав Баранович до царя,—который передъ тѣмъ въ Нѣжинѣ былъ козакомъ, зашедши на ту сторону Днѣпра, поѣхалъ отъ митрополита Тукальскаго въ послахъ къ св. Мееодію, патріарху Константинопольскому, и хитростію виправиль на гетьмана Демьяна Игнатовича неблагословенный листъ, чтобы его этимъ неблагословеньемъ застрашавши и міръ въ обиду подавши, смуту на сей сторонѣ Украйны учинить. Хотя гетьманъ вашего царскаго величества и не находится подъ зависимостью Константинопольскаго престола, однако, нельзя же не обращать вниманія на имя и власть вселенскаго патріарха. Демьянъ Игнатовичъ удивляется вмѣстѣ со мною такъ неосторожно выданному патріархомъ неблагословенію, что не можетъ не оскорбить и вашъ пресвѣтлый престоль, потому что Демьянъ Игнатовичъ вашего войска гетманъ. Онъ бьетъ челою, чтобы ваше царское величество ходатайствовалъ предъ патріархомъ Константинопольскимъ о благословеніи ему, и чтобы впередъ патріархъ такъ неосторожно клятвенныхъ листовъ не выдавалъ; достойнѣе клятвы тотъ, кто ее обманомъ у св. патріарха виправиль и вашего царскаго величества престоль укорить дерзнулъ. Въ этой патріаршей неблагословенной грамотѣ Демьянъ Игнатовичъ и гетманомъ не названъ; названъ простымъ именемъ—Демкомъ Игнатенкомъ; мало ли есть Демковъ Игнатенковъ, но гетманъ одинъ—Демьянъ Игнатовичъ“... При цьому листі (кінець його не приводимо) була надіслана цареві й неблагословенна грамота (підписана 8 квітня 1670 р.), яка цікава для нас не тільки своїм змістом, але й вказівками на пограбування Многогрішним майна в Ракушки. Ось її текст:

„Мееодій, Божією милостію архієпископъ Новаго Рима, великій патріархъ.—Честный отецъ Романъ, протопопъ Бряславскій, извѣстилъ насъ, что во время войны и смятенія межъ людьми, Демко Игнатенко овладѣлъ домомъ онаго іерея и пограбилъ имѣніе его: четыреста осмачекъ хлѣба, шесть котловъ великихъ, четыре коня, прлтараста свиней, двѣ сабли оправныхъ позолоченныхъ, пятьсотъ золотыхъ денегъ, а самого его изгналъ. Если Демко Игнатенко отдасть протопопу все, что взялъ, въ цѣлости, безъ отговорокъ, по доброй волѣ, то будетъ благословенъ; а если не захочетъ отдать, то да будетъ отлученъ отъ Бога, проклятъ и не прощенъ, мертвый да не рассыплется никогда, до уреченнаго суда; камни, дрова, желѣзо да ислѣютъ и рассыплются и земля разсядется, онъ же никогда. И пожретъ его земля, яко Даэана и Авирона; гроза Божія верху главы его, имѣніе его и труды да будутъ прокляты и да не узритъ счастія никогда. Имѣніе его вѣтромъ да пойдетъ, напоследокъ же и самъ да обратится ни во что; да познаетъ самъ, яко не съ нимъ Богъ, и св. ангелъ Божій на страшномъ судѣ не при немъ; отлученъ отъ

церкви Христовой, чтобы его къ церкви никто ни припускалъ, и дабы его не благословиль и не кадилъ, дара Божія не давалъ, и у трапезы никто съ нимъ не ѣлъ и не пилъ, и не сидѣлъ съ нимъ, и не прощался съ нимъ, и здоровья не сказывалъ, и когда умретъ, чтобы его тѣло не хоронилъ подъ тяжкою нашею клятвою архипастырскою и отлученіемъ отъ церкви того іерѣя, который его похоронитъ; и будетъ на немъ проклятiе св. 318 богоносныхъ отцовъ Никейскаго собора, доколѣ не отдастъ всѣхъ вещей, взятыхъ отъ отца господина Романа“...

Не трудно собі уявити, яке вражіння повинна була б зробити на нарід ця грамота, коли-б про неї він довідався. Тому цілком зрозуміло, що Многогрішний, як тільки до нього дійшли про грамоту певні відомости, почав зараз же клопотатися про те, щоб грамоту не було оголошено. Очевидно, Ракушка зумів помститися над Многогрішним, вибравши цей шлях, але головною метою його була не стільки помста, скільки повернення майна, пограбованого гетьманом. Тому Ракушка, коли повернувся з подорожі до Константинополя, вжив усіх заходів, аби помиритися з Многогрішним та одібрати своє майно. 8 червня 1670 р. Ракушка надіслав гетьманові копію „проклятої“ грамоти та листа, в якому повідомляв, що зміст грамоти поки що тримається ним в таємності, й коли він згодиться повернути все пограбоване добровільно, то тоді й оригінал грамоти буде надіслано; коли ж згоди між ними досягнуто не буде, то Ракушка буде примушений пресити Тукальського, щоб він дав розпорядження оголосити грамоту по церквах західної України та щоб мітрополіт видав наказ до Барановича оголосити її також і по церквах Чернігівської єпархії. З свого боку Тукальський також надіслав до Многогрішного копію документа, але гетьман не тільки не дав обіцяння мітрополітові повернути Ракушці майно, ніби то в нього пограбоване, але рішуче заявив, що нічого в Ракушки не забірав. Многогрішного в цій боротьбі з Ракушкою підтримував Лазарь Баранович, при чому притяг до цієї справи навіть і самого царя, до якого виправив відомого протопопа Семена Адамовича. Останній повіз до Москви копію грамоти, лист, уривки з якого нами було приведено вище, та прохання заступитися за гетьмана. В липні 1670 р. Адамович дістав від царя обіцяння послати до візантійського патріарха в цій справі певного грека, а скоро після цього до Константинополя з Москви дійсно було виправлено перекладача Христофорова.

Пробування Христофорова в Константинополі залишило після себе низку відомостей, що торкаються того часу, коли там був Ракушка; між иншим, з них виясняється, що Ракушка виконав тут і різні доручення Тукальського та Дорошенка.

Христофоров розповідає, що, прибувши до Константинополя, він передав патріархові та його синодові царську милостиню й грамоту, в якій цар, з одного боку, просив зняти з Многогрішного прокляття, а, з другого,—вимагав покарання „поклепника“ Романовського; крім того, цар просив патріарха, аби він надалі царських підданців не відлучав од церкви. З розмови між Христофоровим та патріархом вияснилося, що Ракушка клопотався не тільки про відлучення Многогрішного, але привіз до патріарха грамоти від Дорошенка й Тукальського, які просили поставити львівським єпископом „латинця“ Симеона; Симеон раніше був посвячений до цієї катедри двома „запрещеними“ мітрополітами й при тому тоді, коли патріарх вже посвятив до Львова єпископа Іосифа. Патріарх в цьому відмовив, але Ракушка поїхав до султана й привіз від каймакама Мустафи-паші грамоту, в якій султан наказував патріарху задовольнити прохання Дорошенка, що був в цей час під протекторатом Турції. Патріарх знову відмовив Ракушці, але й Ракушка не хотів попускати: він удруге поїхав до султана й на цей раз дістав грамоту вже від нього самого з наказом негайно задовольнити прохання Дорошенка. „Тут,—розповідав патріарх Христофорову,—мені нічого було робити: одставив я єпископа Іосифа й благословив Симеона“. В цей самий час Ракушка просив патріарха проклясти Многогрішного, який заволодів його майном, при чім не сказав ясно, що Дем'ян—гетьман та підданець царя. „Я,—говорив патріарх,—порадившись зо всім собором, дав Романовському на Дем'яна прокляту грамоту, у якій написано: як що дійсно так, то анатема“.

При таких обставинах Ракушка дістав „прокляту“ грамоту на свого ворога. Патріарх казав правду, що Ракушка його в цій справі обдурих, бо дійсно в грамоті йде річ про Демка Ігнатенка й нічого не сказано, що цей Ігнатенко—гетьман, хоч для кожного й було ясно, що прокляття накладалося на Многогрішного, а не на когось іншого. Це ще раз доводить, що Ракушка був дуже спритною людиною...

Христофоров почав просити патріарха зняти з Многогрішного прокляття. „Учини, святійший патріархъ, по прошенью царскаго величества,—говорив він,—изволь дать прощальную грамоту гетману Демьяну Игнатовичу и съ тѣмъ отпусти меня къ царскому величеству“.—„Никакъ мнѣ этого сдѣлать нельзя,—відповів патріарх;—еслибы отъ этого мнѣ одному приключалась бѣда, то я принялъ бы съ радостію, но опасаюсь, чтобъ не навести бѣды всему христіанству: пошлю я къ Демьяну Игнатовичу прощальную грамоту, а онъ станеть этимъ хвастаться, узнаеть Дорошенко,—тотчасъ отпишетъ къ султану, и будетъ отъ этого великое кровопролитіе“... Справа, до якої притягнув патріарха Ракушка, була дійсно складна... Але Христофоров

настоював та переконував патріарха задовольнити бажання царя й знайшов компроміс: „Опасаться тебѣ нечего,—говорив він:—прощальную грамоту отвезу я къ царскому величеству, а царское величество изволить отослать ее къ гетману и прикажетъ, чтобы держалъ ее при себѣ, для души своей, а хвалиться ему предъ народомъ не для чего“. Нарешті, патріарх, переконаний Христофоровим, згодився задовольнити прохання царя й видав (в вересні 1670 р.) грамоту, якою прокляття з Многогрѣшного було знято¹⁾.

Нам напевне невідомо, чи була оголошена ця „проклятая“ грамота, чи ні; можна думати, що формального оголошення грамоти не було, бо про такий факт напевне збереглися б ясні відомости, але чутки про відлучення Многогрѣшного від церкви розповсюдилися на Україні й при тому за допомогою самого Ракушки. Нарід навіть бачив де-які наслідки прокляття, принаймні, зв'язував з ними один випадок, що стався з гетьманом. Про це ми читаємо такий запис в одному літопису, занотований під 1670 р.: „Пронеслось от Романа Ракушки, протопопа Браславскаго, бывшего в Царградѣ, что якобы патриархъ соборно проклиналъ гетмана Многогрѣшного, зная по Дорошенкову у Порти турецкой прошенію, за подступъ въ гетманствѣ; и когда Многогрѣшный, з горницы идучи, зашибся, то нѣкоторые думали, что то по оному проклятію“²⁾. Самовидець про цей випадок каже ще ясніше й з більшою певністю зв'язує його з прокляттям: „Протопопа Браславскій вивезлъ соборную клятву от святѣйшого патриархи на заднѣпрянскаго гетмана Демяна Многогрѣшного, которій, в пиху вознесшися, легче себѣ тоє поважилъ, еще ся срожачи, але зараз оного Господь Богъ скаралъ, же спадши з ганку, шию былъ зломалъ, же часть немалій не могль говорити, що, пришовши до здоровья, не хотѣлъ ся упамятати, що напотомъ оному нагсводилось зле“³⁾. Цими невеликими наслідками боротьба Ракушки з Многогрѣшним, здається, й закінчилася, і, таким чином, Ракушці не вдалося одержати забране раніше майно та гроші; принаймні, ніяких звісток про це не маємо...

VI.

Після року, що, приніс Ракушці стільки клопоту, ім'я його майже зовсім не зустрічається в давніх документах, і тому нам лишається сказати про нього небагацько.

1) Про цей епізод з життя Ракушки розкидані відомости по різних джерелах, з яких ми використали такі: Соловьевъ, „Исторія Россіи“, кн. III, стор. 411—415; В. Зейнгорнъ, „Очерки“, стор. 696—699, 701, 702, 709; Лѣтопись Самовидца, стор. 103—109; Письма преосвященнаго Лазаря Барановича, вид. 2-е, стор. 123—129.

2) „Краткое описаніе Малороссіи“, стор. 272.

3) Лѣтопись Самовидца, стор. 109.

Як довго пробув Ракушка на правому березі Дніпра—невідомо; думаємо, що поки Многогрішний був гетьманом, Ракушці зовсім було неможливо повертатися на батьківщину, але, коли цей гетьман був засланий до Сібіру „за измѣну“; Ракушка спокійно міг переїхати на Лівобережжя: Момент цього ми, на жаль, не знаємо. Нам лише відомо, що Ракушка на цей раз оселився в м. Стародубі, де одержав парафію при Миколаївській церкві; в лютому 1676 р. він, як протопоп Браславський і священник цієї церкви, запряг цареві Федорові ¹⁾.

Користуючися докладним заповітом Ракушки, можемо досить ясно уявити собі зріст господарства Ракушки. Він, кинувши зовсім політичну діяльність, всю свою енергію приклав тепер до справ господарчих і вів їх добре, бо число куплених їм ріжних хуторів, дворів та ґрунтів досить велике. В цей момент свого життя (1670-ті роки) Ракушка мав коло 50—55 років, отже ще не був дуже старим, до того в нього ще була численна сім'я, про яку треба було пікуватися.

Оселившись в Стародубі, Ракушка купив тут в Оксани, жінки Ничипора Кигалки, двір, сусідній з дворами Степана Тимохвіевича Злотника та Івана Мороза, „а з двохъ сторонъ улица: одна—от церкви пробитая, а другая улица от двора его милости пана полковника Стародубовского Михайла Миклашевского“; далі Іван Бирло (Берло) продав йому: свій „хутор за рѣкою, з садомъ и огородами“, та хутор з млином в селі Яреміні, що належав Берлу та його „братанці“ Анні Бирловні ²⁾), сіножать „в Спаском, об межу Стефана Улѣзченка“; від козака Бориса Ракушка купив в Яреміні ще двір з полями й сіножатями, а від Матвія Симоненка ще двір з нивами й сіножатями. В Ніжині в володінні Ракушки також було невелике майно, право на яке не було ним утеряно, а саме: „кґрунтъ Нѣжинській, двориска, поля и лѣси в Бобрику и сѣножати в Трушонцѣ“; сіножать з лісом і поле пахатное; „комора в ринку, в ряду крамном, противко церкви св. Николая,—на рогу у переулку одно окно, а другое окно тоей же комори у рядѣ красномъ“; тут же, на Ніжинському ринку, з Ракушки було ще два „окна“. Але цим (не-

1) М. А. М. Ю., Дѣла Малорос. приказа, кн. № 42.

2) Родовід Берлів починається з Дмитра Берля, який мав двох синів; перший з них, Іван Берло був сотником Мглинським (1671—1672) і доводився свояком стародубовському полковнику Тимофію Олексійовичу (1676—1678, 1687—1689); другий, також Іван, жив в Переяславському полку й був раніше Воронківським сотником, а потім Переяславським полковим суддею й помер 1720 р. Жонатий він був тричі: 1) з Прасковією Якимовною Сомковою, дочкою гетьмана, забитого Бруховецьким; 2) з Тетяною Щуровшанкою, вдовою Павла Рустановича; 3) з Ганною Мазапетівною. Ганна Берлівна вийшла за священника с. Нехаєк, Антона Гарловського.

величким, правда) майном не вичерпувалося все господарство Ракушки: він ще володів, з надачі гетьмана Самойловича, в полковій Стародубовській сотні селом Новосьолками, що було відібрано для цього від Стародубовського магістрату. Це було невеличке село, в якому 1723 року було лише „14 козацьких дворів, 16 дворів ґрунтових посполитих і 9 хат „бобилей“¹⁾. Чи була ця надача признанням з боку Самойловича давніх праць Ракушки коло військового скарбу та інших тогочасних справ, чи Ракушка чимсь особливим прислужився наступнику Многогрішного,—невідомо. Але й Мазепа, скоро після того, як одержав гетьманську булаву, ствердив Новосьолки за Ракушкою. 21 жовтня 1687 р. Мазепа, „маючи в особливомъ респектѣ... рейментарскомъ учтивую духовную особу, велебного в Богу господина отца Романа Ракушку, священника церкви святого Николая, в мѣстѣ Стародубѣ стоячое, а вѣдаючи его побожность, же щоденние такъ за ихъ царское пресвѣтлое величество и за все войско, яко и за... рейментара, до Бога при безкровнѣхъ офѣрахъ отправаючиесь молитви“. „заховав“ „при немъ село Новосюлки, в Стародубовскомъ полку лежачое, зо всѣми до него приналежими пожитками, яко онъ и предъ симъ в своемъ з ласки войсковой мѣвалъ уживанню“... „Вѣдаючи теди,—пише далі Мазепа в цьому акті,—о такой волѣ нашой, такъ войтъ тамошній з громадою абы належитое отдавалъ послушенство, опрочъ козаковъ, якихъ волность цѣла быть повинна, честной помененной особѣ, яко жаденъ з старшини и чернѣ в отбираню належитыхъ добръ не чинилъ перешкоди, симъ листомъ нашимъ, *честному отцу до ласки нашой даннимъ*, варуемъ“²⁾... Таким чином, цією маєтністю Ракушка як за Самойловича, так і за Мазепа, володів лише „до ласки войсковой“, цеб то село Новосьолки гетьман мав право відібрати від нього кожного дня: Ракушка, не маючи за собою заслуг військових, не мав права і на маєтність та труд тих посполитих, що в ній жили.

Останні десятиліття свого життя Ракушка прожив більш-менш спокійно в Стародубі, піклуючися про свої дітей та господарство, в якому допомагали йому його діти й онуки. Одначе, в житті Ракушки за цей час було також декілька випадків, які ніби-то вказують на нещастя, що його переслідувало й тепер, коли він, здавалось, вже зовсім покинув політичну діяльність і решту днів хтів прожити тихо. Як раз в той час, коли Ракушку ми вперше зустрічаємо священником при Старо-Микольській Стародубській церкві, а саме 1676—1677 р., Стародуб переживав трівожні часи в зв'язку з авантюрою полковника

1) Лазаревський, „Опис. стар. Малор.“, I, стор. 152.

2) Генер. слідство о маєтностях Стародуб. полку, л. 141; Румянц. Опись Малор., п. Старод., т. 81.

Рославця, що хотів визволитися з-під власти Самойловича, і великою пожежою, що трапилася в цьому місті. Як розповідає Самовидець, пожежа почалася з тієї церкви, де був священником Ракушка: „а найпервій тая церковь загорѣлася святого Николая, в которой проклятіе читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятіе Шубою, священникомъ Чернѣговскимъ, зосланимъ от архиепископа, и от тоей церкви усе мѣсто вѣгорѣло“¹⁾... Сталося це 17 травня 1677 р., при чім автор літопису гадає, що нещастя це було „скараннямъ бозскимъ“ на мешканців м. Стародуба за їх гріхи. „Бо,—доводить він свою думку,—в томъ мѣстѣ всчалася ненависть першая: полковникъ противъ гетмана, священники межи собою, осмъ на двоухъ, немалъ цалій рокъ турбовались: межи козаками и посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немалъ в каждомъ дворѣ, а при шинкахъ безецности и частіе забойства, а за вшетечность жадной карности не чинено, але тое в жарти оборочано, любо якая явная курва, пиятики без удержання, набоженства оспалость; бо духовнихъ нѣ за що не мѣли, хлюбячися оздобою церковей божихъ, отказаючи, же „намъ трудно отъ поповъ и священниковъ“; любо напоминали, не слухали, але от такихъ, которіе ихъ за зброднѣ до покути приводили, з гнѣвомъ отходили и по своихъ воляхъ себѣ духовнихъ шукали, не жалуючи за грѣхи“...

Нам невідомо, як повожився в цей час у Стародубі Ракушка й до якої партії місцевого духовенства він належав під час боротьби між священниками, про що згадує Самовидець („священники межи собою, осмъ на двоухъ, немалъ цалій рокъ турбовались“). Ми можемо тільки припускати, знаючи Ракушку, що він неодмінно приймав діяльну участь в цій боротьбі. Також слід припустити, що Ракушка приймав участь і в проголошенні Шубою анатема на мешканців м. Стародуба за те, що вони побили священника Якова (р. 1676), бо анатему було проголошено в тій самій церкві (Микольській), де він служив. Але подробиць цих подій не знаємо.

Після пожежи 1677 р. Микольська церква була відбудована, але 1690 р. знову згоріла, після чого була 1691 р. збудована коштом полковника Михайла Миклашевського „з товариствомъ и панами мѣщаны“²⁾. Тепер Ракушка міг спокійно священствувати... Він дожив до дуже глибокої старости. 1701 року, маючи коло 80 років, він почував себе настільки недужим та слабим, що вирішив зробити духовний заповіт, якого написано було в Стародубі 17 травня цього року. Документ цей, для нас надзвичайно цікавий, уявляє з себе ти-

¹⁾ Літопись Самовидца, стор. 134—136.

²⁾ Філарет, „Ист.-статистич. Описание Черниг. епархіи“, VII, 5.

повий зразок подібних актів того часу. Як і інші, Ракушка, готуючися до смерти, починає свій заповіт згадками про брєнність всього земного.

„Я, рабъ Божій Романъ Онисковичъ Ракушка-Романовскій,— пише він в заповіті¹⁾),—на тот часъ будучій священникъ Святониколскій Старолубовскій парохиялній, уважаючи себѣ всѣ речи в скоромъ часѣ мимо йдучие, а же і я, на сей часъ уже в лѣтах моих подеишлихъ, часто розними болями от Господа Бога бываю навѣжонъ, сподѣваю собѣ отмѣны сего дочасного житія на семъ мѣзерномъ свѣтѣ і росказаня божого, же земля естєсь и в землю пойдешъ, що южъ мнѣ тое вскорѣ приходить *в лѣтах моих подеишлих близко осидєситѣ*, и видячы слабост здоровья мого, умислилемъ еще за зуполного здоровья и сталого умислу моего распорядиты дѣты мой, жебы по моеї смерти межы собою не мѣли турбаціи, але на том зоставалъ коженъ, як ся тутъ виразить з убогой худоби моеї“... Після цього вступу Ракушка заповідає поховати його в тій же церкві св. Миколая, де й служив, а саме—„на лѣвомъ боцѣ пред образомъ святой Тройцы, християнским способомъ священническим“, а далі—росподіляє майно поміж дітьми. Найбільшу частину батьківського майна одержав молодший з синів Ракушки—Константин, бо старші за нього брати були виділені батьком раніше. „Худоба зась моя,—каже старий Ракушка,—що колвекъ зостала *по многихъ упадкахъ, за грѣхы мои на мене допущєнных от Господа Бога* 2)), и тепер зостаєт, маєт бити меншому синовѣ моему Костантию. а не кому иншому“. Останній має одержати такі „добра“: двор в Стародубі, в якому жив Ракушка, „хутор за рѣкою, куплений от Івана Бирла, з садомъ и огородамы“; другий хутор, куплений з млином в с. Яремині од того ж Бирла та його братанки Анни Бирловни; два двори в тим же селі з полями, сіножатями й нивами, а також гаями; сіножать в Спаському; два „окна“ у коморах на Стародубовському ринку.

Грунти, що належали Ракушці в Ніжині, а саме: „двориска и поля и лѣси в Бобрику и сѣножатѣ Трушонцѣ и за Кошелєвкою сѣножат з лѣсомъ и поле пахатное“,—були віддані батьком сину Іванові й синам помершого сина Петра—Григорію й Василю Романовським при такій інтересній умові: „але тих кгрунтовъ не позволяю жадною мѣрою продавати, але *жебы памятка наша била в Нѣжинѣ, бо тие кгрунта, приишовши на слободу, родичѣ мой лозу рубавѣ и березя, и там ся будовалѣ, где мои двори стоят*“. В цих рядках почуваеться зрозуміле бажання Ракушки зберігти в своїм роді первісну садибу предка...

1) Цей документ дійшов до нас в зіпсутій копії половини XVIII в.; тому ми дозволяємо собі, де це можливо, виправляти в ньому очевидні помилки.

2) Очевидно. натяк на пограбування його худоби Многогрішним.

В дальшій частині свого заповіту Ракушка торкається де-яких справ що до виділення худоби іншим своїм дітям, згадує про непорозуміння, що виникали на цім ґрунті раніше, але текст заповіта настільки зіпсутий, що де-яких місць не можна зрозуміти зовсім. Як і в кожній родині, у Ракушок також було не все добре що до поділу майн: з-за нього сварилися, й старому протопопові приходилося ще за часу свого життя налагоджувати ці складні справи...

Все рухоме майно, що раніше не було роздано іншим дітям, старий Ракушка віддав молодшому синові Константину: „останокъ зась моей худобы в сръбри, мѣди и цѣни,—тоє усе синові моему меншому Костантому; нѣхто о том его не маєт турбоваты, але на усемъ моемъ господарствѣ маєт зоставаты, якъ я самъ мешкалемъ“... Цей же син одержав і всі церковні речі, які були власністю Ракушки, а саме: „апарати церковние, ризи злоголавние и сръбраніи; келихъ злоцѣстий работы аспурской, дискосъ московской работы злоцѣстий, звѣзду злоцѣстую, другій келихъ злцѣстий з накришкою (которій на гробницу обернулем), ложищу сръбряную, крестъ стоячий і книги на увес рокъ“—але при умові, „ежели зостанет священником“. Звідси бачимо, що Роман Ракушка сподівався бачити молодшого з синів своїм наступником на парафії: як що Константин не забажав би бути священником, всі церковні речі переходили до сина Йвана, що мав роздати їх на церкви св. Миколая „и где захочет“. Серед цих річей була одна святиня, про яку Роман згадує окремо; це— „крест, в котором животворящее древо Креста“; його протопоп заповідає віддати до монастиря Межигорського. Цікаво зазначити, що цю святиню Ракушка дарує власне до цього монастиря, а не до іншого; очевидно, для нього цей монастир був найбільш улюбленим, і в цьому акті з боку Ракушки виявилася, може, далека згадка про молоді роки життя, коли йому траплялося приймати таку близьку участь в бурхливих подіях тогочасних і бувати на Запоріжжі, яке вважало Межигірря *своїм* монастирем. А може Ракушка гадав провести останні дні свого життя в цьому монастирі, в якому знаходили спокій багатьох людей, що прожили життя своє бурхливо? Не будемо, проте, гадати, бо історичні свідоцтва не дають нам ясної відповіді на це питання, хоча ми й знаємо, що після складання тестаменту Ракушка прожив ще не менш двох років. Але ці роки, можна думати, були такими тяжкими для Ракушки, що він протягом їх був майже позбавлений можливости приймати участь в житті: очевидно, старість остаточно зламала сили цієї людини. Так, 29 вересня 1701 р. Ракушка продавав за 10 талерів Семену Матвійовичу, слuzі майстратовому, „мѣстечко дворовое волное, з будинками“, яке йому заповідала просфєрня Марія „за соррковустъ души ее отправоаний“, при чім заяву про цю продаж

робив урядові від імени „велебного господина отца Романа Романовского Ракушки, священника церкви святого Николая Старого“, викарій цієї ж церкви Федір Іванович¹⁾. З цього бачимо, що Ракушка тримав ще в цей час в своїй руці господарство й розпоряджав ним, але не міг вже особисто являтися до уряду. В останній раз Роман Ракушка згадується в лютому 1703 р.; після цієї дати нам пізніше не траплялося зустрічати його імени: мабуть коло цього часу Ракушка успокоївся на віки...

У попередніх рядках ми старалися якомога докладніше розповісти про життя та діяльність Романа Ракушки, першого генерального підскарб'я Гетьманщини, для чого використали всі відомі нам друковані й архівні джерела, побіжно торкалися різних історичних питань, зв'язаних з життєписом Ракушки й т. и. Наскільки нам удалося ясно намалювати цю постать на тлі тогочасного життя,—а ми як раз це мали своєю метою,—скажуть інші, але хочемо вірити, що праця наша, на яку нам прийшлося покласти досить часу й сил, не буде зайвою, й що людина, яка забажала б по цій роботі ознайомитися з типовим представником вищої верстви українського громадянства другої половини XVII в.; знайде тут більш-менш вірний і правильний нарис і оцінку діяльності одного з подібних представників. Особа Ракушки цікава не тільки тим, що в ній відбилися типові риси людей того часу, характерною ознакою яких була—користуємося влучним московським виразом—„шатость“: діяльність Ракушки свідчить нам про безсумнівні позитивні гідності його вдачі, в якій нетрудно помітити незвичайну енергію, працьовитість і розум, що врятував його під час страшених катастроф, що з ним траплялися кілька разів на протязі його довгого та тривожного життя. Сумлінність, з якою Ракушка ставився до своїх обов'язків, також була однією з видатних рис його характеру; до них же треба приєднати ще одну гідність Ракушки—вірність до своїх патронів Золотаренка й Бруховецького... І коли у читача вражіння від прочитаного все-ж таки буде складатися не на користь Ракушці, головною рисою якого перш над усе уявлятиметься його „шатость“, легкодумство і т. и., то на це ми мусимо зауважити, що оцінювати людей давнього часу можна лише на тлі сучасних їм обставин і пануючих думок, і що коли керуватися цим поглядом, то „шатость“ не буде для Ракушки чимсь негативним: в ту епоху, коли жив Ракушка, всі його сучасники були заповітрені цією „шатостью“... Отже, додержуючись цього погляду, мусимо визнати

¹⁾ Див. додаток, акт з 29 вересня 1701 р.

Ракушку однією з позитивних постатей епохи Руїни, тим більше, що й діяльність його мала головним чином творчий характер що до встановлення фінансових підвалин для тодішньої української державности¹⁾..

В. Модзалевський.

Духовний тестамент Ганни Щеневської Остапової Талькової.
5 серпня 1655 р.

Во имя Отца і Сн̄а і С҃҃аго Дх̄а, амин. Я, Анна Сченевская Евстафиевая Талковая, маючи я от небожчика малжонка своего Евстафия Талка мнѣ отказаное и на тестаментѣ поданое писмом, то ест дом из будованем и що при ним ест, огород, гумно и садъ, до того теж и поле що ест небожчиковское все в три руки, при которых и сѣножати, що я з доброе воли своей, без жадного гвалту и примушешя, будучи я от Гсд̄а Бг̄а навежоная хоробою тяжкою а мислячи собѣ, якъ предстати пред нилецемѣрным судиею, тое вже вышменованое оферовала и отдала на вѣчную памят на манастырь Максаковский, абы Гсд̄а Бг̄а за дш̄у мужа моего и, мене самой, такъ теж и за вес род нашъ у престола бж̄ого за отпушене грѣховъ наших Гс̄ду Бг̄у офѣру приносит мают, все то мает прийти до skutku по смерти моей; и то теж варую в тым тестаментѣ моим: братанич мой Василей Сченевский в тым дому моим зимоват и жито на зиму засѣват позволяю и теперешний засѣвокъ, що иле ест, ему поживат позволяю. Дѣлос все при особах: отцу Михайлу, сщ̄еннику на тот час Берестовскому, і пану атаману Роману Постолю Берестовском, і п. Артему Хацкевичу, обывателю Берестовскому, і п. Грицку Талку, брату небожчиковском. Писанъ в Берестовци, мѣца августа пятого дня року 1655.

М. П.

М. П.

М. П.

Устне упрошоный од пн̄ии Я Анна Остапиевая Талковая Талковой. Михайло Гуляницкий, рукою власною.
сщ̄еник Берестовецкий, рукою власною.

¹⁾ Про потомків Ракушки нами зібрано багатько відомостей, частину яких уміщено в „Малороссійському Родословнику“, т. IV, Київ, 1914, до якого видання й одсилаємо тих читачів, які захочуть про це узнати. Рід Ракушок-Романовських згаснув на початку XIX в.

Прошоний о подпис руки Романъ Рекушка, на тот час дозорца скарбу войскового в полку Нѣжинском, рука власная.

..... подписе рук людей зацѣнных и даню тестаменту од пани Евстафѣевой на монастыр Максимовский печат мою с подписом руки прикладаю. Григорий Кобилецкий, полковник наказный на тот час будучий Нѣжинский.

На другому боці: Легация на двор і на грунта Берестовецкіе от пани Талковой.

(Київський Центральний Архив, документи монастирів, № 717).

Заява орендарки Батуринської Огафії Тишковни про млин, який вона дарує після своєї смерті Ніжинському монастиреві. 26 травня 1657 р.

Впис с книг меских ратуша Нѣжинского права Майдебурского.

Року тысяча шестсот пятьдесят сего, мѣца мая двадцат шестого дня.

Пред нами Александром Цурковским, лентвойтом, Савою Ивановичом, бурмистром старшим, райцами, лавниками, того року на справах мѣских засѣдающими, за вѣдомостю и позволеніем его млѣсти пана Григорія Гуляницкого, полковника Нѣжинского и всего сивера войска его царского величества Запорозского, с притомне зосланными од его млѣсти панами Романом Ракушкою, Маркомъ Шпаковъским, Симоном, козаками и обывателями Нѣжинскими, ставши очевисто, славетная Огафія Тишковна по першомъ Петровая, а тепер Фотиная, арендарка Батуринская, обывателка Нѣжинская, здоровая будучи на тѣле и у мысле, с порадою приятелей своих, явне, устне и доброволне признала: ижъ што зачала коштомъ своим будовати млинъ на речи Сейму под мѣстом Батурином о одной скринѣ с капѣтулою монастыра Нѣжинского од села Мѣтяевъки, теды той млинъ добудовавъшы, с пожиткомъ, з него приналежащим, до коньця живота своего в свуй собѣ пожитокъ заховуетъ, а ежели ведлугъ волѣ бжїи и часу с того свѣта зейдет, теды нѣкому иньшому по зейсцу своемъ тилко самому монастыреви Нѣжинскому той же млинъ зо всѣми пожитками, в нем будучими, на вѣчнїе часы вцеляет, даетъ, даруетъ и в ретелную пушает поссессію, всѣхъ покровныхъ своих, близкихъ и далекихъ нинешним доброволнимъ сознаниемъ записомъ своимъ на вѣчнїе часы отдаляет и видѣдичаетъ и хто бы капѣтулу преречоную Нѣжинскую о той млинъ, през неї дарованный и записанный турбовати се важилъ, хоча и теперешний малжонокъ еї Фока по смерти еї, на такового каждого закладаетъ сумы на уряд той, перед который бы се тая справа

виточит мѣла, закладу копъ литовскихъ шестьсотъ и по заплаченю такового закладу пред се при цалой моцы и твердости сей нынешний доброволный запис на вѣчнїе и потомнїе часы зоставати маеть, што для темъ певнѣйшее вѣри в потомнїе часы абы и до книг нынешних вписано было просила, што и одержала, с которых и сей випис при звиклой печати мѣской радецкой, с подписом руки писара нашего сторонѣ требующой естъ виданъ. Писан в ратушѣ Нѣжинском, року и дня . . . . [далі зотліло] ¹⁾.

М. П.

М. П.

(Київськ. Центр. Архив, документи монастирів. № 2342, оригінал).

Царська грамота Роману Ракушці. 2 листопаду 1660 р.

Бжїею мл̄тїю от великаго гд̄ря, царя и великаго князя Алексѣя Михайловича, всея великия и маля и бѣлія Россїи самодержца, и многихъ гдр̄ствъ восточнихъ и западныхъ и сѣвернихъ отчича и дѣдича и наслѣдника и обладателя, нашего царского величества войска Запорожского Нѣжинскому наказному полковнику Роману Ракушку нашего царского величества мл̄стивое слово.

В нинѣшнемъ во 169-мъ году, октября въ 21 день, писалъ ти, полковникъ нашего царского величества, къ околичному (sic) к Федору Михайловичу Ртищеву про гетмана про Юря Хмелницкого и про Тимофея Цецуру, что ти, полковникъ, с Якимомъ Сомкомъ и с Прилуцкимъ и съ Полтавскимъ поковники намъ, великому гд̄рю, служите и обещаєтесь за насъ, великого гд̄ря, голови свои положить. И ми, великій государь, наше царское величество, васъ, полковниковъ, за твою (sic) вѣрную службу жалуємъ и похваляємъ, и тебѣ-бъ, полковнику Роману Ракушку, по вашему вѣрному обѣщанїю намъ, великому государю, служить и добра хотѣть, а ми, великій государь, за твою вѣрную службу начнемъ к тебѣ держать нашу, великого гд̄ря, милость и призрѣние, и служба твоя у насъ, великого государя, забвенна никогда не будетъ. Писанъ в нашемъ царствующемъ градѣ Москвѣ от создания мира 7169, ноября 2 дня.

В подленной подпись собственною его царского величества рукою тако:

Царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ, всея великия и маля и бѣлія Россїи самодержецъ.

Мѣсто печати
государственной.

(Архив бувш. Черніг. Двор. Депут. Зібрання. д. № 5161, шафа 9, п. 9).

¹⁾ Див. також Ал. Л-ий, „Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657—1674 годовъ“, Чернігів. 1887, стор. 20—21.

Лист Романа Ракушки до Лазаря Барановича. 6 серпня 1663 р

Ясне преосвященный, а мнѣ велице мл̄стивий отче епископе Чернѣговский, а мнѣ велице мл̄стивий пане і пастирю.

Поклон мой найнижъший вашой пастирьской мл̄сти отдавши, през сее мое писаніе ознаймую, ижъ я не могучи ся упросити у его мл̄сти пана гетмана войска его царского величества Запорозского от той услуги, яко первой минѣ назначено было, і тепер повторе письмо его мл̄. панъ гетманъ прислал, аби-м тих трох полков доглядав: Нѣжиньского, Сосницкого і Стародубовского, що на писаня его мл̄сти пана гетмана зараз .поехавши в полкъ Сосницкий, спорядилем и млини повѣту Сосницкого подалем в дозор двом чоловѣком: Яскови Пустовуйтови і Мартинови Чорному, mezi которими млинами припоминалем оним сторони млинов Кирѣвѣвских, жеби в них псставили мѣрнихъ, а збора жадного не брали до далшое вѣдомости; и тое онимъ приказалем, же ежели кого его мл̄сть отец епископъ пришлетъ з унѣверсалом его мл̄сти пана гетмана на тіе млини, то аби оніе зараз отдали на манастир, яко и перед тим было; зачим рач, преосвященност ваша, кого посилати до Сосниці за-для тих млинов з унѣверсалом его мл̄сти пана гетмана, жеби болшей марне не ишло, бо я нѣ повинен того отнимати, що пан гетманъ з войском Запорозским на манастир надал, любо то нашѣ инъшіе в том амаринуют, мѣлемъ был волю зараз ехати и в полкъ Стародубовский, але зайшло мене писаня от сего мл̄сти пана гетмана под селом Бабою, жеби-м также дозирал полку Кіевьского і полку Прилуцкого, и полку Лубеньского і полку Пултавского, що барзо мене стривожило, же под сей час непослушенства не моглем сих трох полков спорядити, а то еще болшей придали турбаціе, о чом зараз побегу сам до его мл̄сти пана гетмана, просячи, жеби ми того тяжару уменьшил, и там о усем не препомню розмовити в долегливостях преосвященности вашею, а затим з найнижъшими услугами моими отдаюся мл̄твам ст̄им архiereйским преосвященности вашею. З Мени, августа 6, 1663.

Преосвященности вашею всего добра зичливий и найнижъший слуга Романъ Ракушка, сотник Нѣжинский Новомѣский войска его царского величества Запорозского.

На другому боцї: Ясне преосвященному, а мнѣ велице мл̄стивому пану і пастирю, его мл̄сти отцу Лазарю Барановичу, епископу православному Чернѣговскому, добродѣви моему, отдати належит.

Иншою рукою: О млинах Кирѣвских от Ракушки; хотѣл розмѣру част брати.

(Кіївськ. Центр. Архив, документи манастирів, № 2541, оригінал).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Максиму Матвієвичу та Шимку Медвідю на заведення рудні в с. Неданчихах. 24 вересня 1664 р.

Ознаймую сим моим писанем кождоу, кому о том вѣдати належит, ижъ маючи я злецене од его мл: п: Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его цар: прес: велич: Запорозкого, добродѣя моего, взявши я вѣдомост, же естъ мѣстце способное на рудню в полку Чернѣговском, у селѣ Неданчихах на рецѣ в том же селѣ, на котором то мѣстцу позволяю п: Максимовѣ Матвѣвичу и Шимку Медведевѣ ново рудню фундовати для розмноженя скарбовѣ войсковому, прето ж до той ж руднѣ подаю млын Евтухов на рецѣ Белоусѣ для спомаганя той же руднѣ, що мают ново фундоват и ставит своим коштом и працею; а якъ постановят тую рудню, подаю слободы за их коштъ и працу на пол рока, абы на ных все желѣзо ишло, такъ теж якъ выйdet слободы пол року, повинны оны до скарбу войскового дават желѣзомъ возковъ сорок, роздѣливши на чотиры части, на кожнюю четверть повинны дават по возовъ десят желѣза, в чом кождого навпоминаючи, іменем его мл: п: гетмана приказую, абы вышмененнымъ кривды и перешкоды жаден не важился чинити в той руднѣ, якъ ся побудуют, под сроким каранем войсковым, такъ же и желѣза брати, а нѣ жадных речий в робленю желѣзном, без росказаня его мл: п: гетмана, любо и на потребу до Чернѣгова не повинны без заплати робит, бо за тое плату даватимут до скарбу войскового, и села Неданчичи, Ювчи, Галѣки, Порки, Губичи, Миси и инші абы были помочними до направы и будованя греблѣ, жебы иначе не было; що для лѣпшой вѣры казалисмо сей мой лист выдат з подписом руки и притисненем печати моей. Писан в Нѣжинѣ мѣся септеврія 24 року божого 1664.

Роман Ракушка, подскарбѣй войска его црского прес: велич: Запороз:

(„Копіи царскихъ грамоть и гетманскихъ универсаловъ“ Троїцького Черніг. ман-ря, рукопис Музея В. В. Тарновського в Чернігові, л. 89).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Мартину Киселченку на збудування млина. 15 квітня 1665 р.

Ознаймую симъ моим писанемъ кождоу, кому о том вѣдати будетъ потреба, ижъ, маючи я на тое од его млсти пнѣа Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого, добродѣя моего, повѣренѣную власть для вшелякого розмноженя скарбу войскового по всѣхъ полкахъ, где-бъ мѣло

до будованья млина мѣстце способное бути, прето-жь чуючи я о таковомъ способномъ мѣстцу на реци Белици межи руднею и Шатрищами, ув уѣздѣ Новгородскомъ, позволяю пнѣу Мартину Киселченъку, руднику Ивоцкому, в томъ мѣстцу греблю фундovati и млинъ будувати, жадной перешкоди нѣ од кого не маючи, а якъ тот млин збудуетъ вишьменованъний Мѣртинъ, повиненъ будетъ мнѣ объявити, толко того варую, абы од того млина инѣшимъ внизъ і у верху зостаючимъ перешкоди не було, в чомъ кожного навпоминаючи, именемъ самого его млѣсти пнѣа гетмана приказую, абы жаденъ не важивъся кривди и перешкоди в фундованю греблѣ и в будованю млина чинити, що за-для лѣпшой имовѣрности даю сие писанье мое с подписомъ руки моей. Писан в Глуховѣ дня 15 апреля 1665.

М. П. Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царского величества Запорозского.

На другому боці: Письмо партикулярное Романа Ракуши, подскарбія войскового, на занятіе греблѣ Мартину, жителю Івотскому, на рецѣ Белицѣ, межи руднею и Шатрищами.

(Київський Центр. Архів, документи монастирів, № 3072, оригінал).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Максиму Матвіевичу та Шимку Медвідю на улаштування рудні в с. Неданчихах. 5 серпня 1665 р.

Озънаймую симъ моимъ писаньемъ каждому, кому того вѣдати будетъ потреба и кому толко сее письмо оказанно будетъ, ижъ маючи я на тое од его млѣсти пнѣа Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорозского, добродѣя моего, повѣренную власть, учинилемъ постановленье з пнѣомъ Максимомъ Матвѣевичомъ и Шимкомъ Медвѣдемъ, обивателями Чернѣговскими, на рудню новопостановленную, у селѣ Неданчихохъ стоячей, що они своимъ коштъ (sic!) и працею греблю фундовали и рудню будовали а нѣ од кого жадной помочи не мали, с которой то руднѣ повинѣни давати до скарбу войскового за полтора року возковъ тридцят, на каждую четверть року роздѣливши по пят возковъ, а то в той мѣре постановилемъ так же и слобода полтора року в том же выдет, до которой то руднѣ и млинъ Ювтохов на рецѣ Белоусѣ з двома каменями и ступами подаю, абы на нихъ вес розмѣръ припадающий ишол, которой нашей постанови часъ починаеться в року теперешнемъ идучомъ 1665 мѣся августа 5 дня і коньчитися маеть в року прийдучомъ 1666, жеби полтора року вышло, в чомъ каждого навпоминаючи именемъ его млѣсти пнѣа гетмана приказую, абы помененнимъ рудникомъ жаденъ не важилъся наиненное кривди и перешкоди чинить и безъ писма его

мл сти пнѣ гетмана нѣхто не повинен желѣза брати, конечно аби не било, що за лѣпшое имовѣрности даю сие писане с подписомъ руки моей. Писанъ в Нѣжинѣ 5 августа 1665.

Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царского величества Запорозского.

На другому боці: Постановлене з Максимом Матвѣвичом и Шимком Медведем на рудню Неданчицкую учиненное в полку Чер. уизду Любецкого в року 1665-томъ.

(Київський Центр. Архів, документи монастирів, № 2790; в копії цей документ маємо в „Книгѣ царск. грамотъ и гетм. универсаловъ“ Чернігівського Троїцько-Іллінського м-ря, що зберігається в музеї В. В. Тарновського, в Чернігові, стор. 89).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Юрку Буначенку на збудування млина. 12 січня 1666 р.

Романъ Ракушка, подскарбѣй вѣрнаго войска его царскаго пресвѣтлаго величества Запорожского.

Ознаймую симъ моимъ писаниемъ каждому, кому того вѣдати будетъ потреба и кому тилко сие письмо оказанно будетъ, именовите пану полковниковѣ вѣрнаго войска его царскаго пресвѣтлаго величества Запорожскаго Стародубовскому, такъ-же сотниковѣ Шаптаковскому, ижъ маючи я на тое от его милости пана Івана Бруховецкаго, гетмана вѣрнаго войска его царскаго пресвѣтлаго величества Запорожскаго, добродѣя моего, повѣренную власть, позволяю пану Юрку Буначенку, товаришовѣ полку Стародубовского, обивателевѣ Шаптаковскому, греблю ново фундовати и млин будовати на рѣчцѣ Ромѣ в Жорновцахъ; толко того варую, абы инымъ млинамъ старымъ от того млина перешкоди не было, въ чемъ каждого навпоминаючи, именемъ его милости пана гетмана приказую, аби помененному п. Юрку Буначенку жаденъ въ фундованню той гребли и въ будованню млина не важился найменшой кривди и перешкоди чинити, що за для лѣпшой имовѣрности даю сие мое писанье съ подписомъ руки моей. Писанъ въ Новгородку 12-го генваря 1666-го года.

На подлѣнномъ тако:

Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царскаго величества Запорожскаго.

М. П.

(Архів бувш. Черніг. Двор. Депут. Зібрання. Діло про дворянство роду Бунаків).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Йосипу Головчинцю на збудування млина. 21 січня 1666 р.

Ознаймую симъ моим писаньемъ каждому, кому того вѣдаты будетъ потреба, а меновите пнѣомъ дозорцомъ млинов повѣту Новгородского, ижъ, маючи я на тое од его млѣсти пнѣа Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого, добродѣя моего, повѣреннѣную власт, позволяю пнѣу Есифу Опанасовичу Головчинцю, мещанину Новгородскому, на рецѣ Ромѣ, вишей войтова млина, а нижей кролевского млина, ново греблю займати и млинъ будовати своим коштомъ и працѣю, толко того варючи, абы инѣшим млинамъ од того перешкода не была, в чом кождого навпоминаючи, именем его млѣсти пнѣа гетмана приказую, абы жаден промененному пнѣу Есифу в займаню греблѣ и в будованю млина не важился найменше кривды и перешкоды чинити под сродим войсковим караньемъ. Данъ в Новгородку, 21 януария 1666.

М. П.

Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царского величества Запорозского.

На другому боці: Партикулярное писмо Романа Ракушки, данное Йосифу Остаповичу на занятіе греблѣ на рецѣ Ромѣ.

(Київський Центр. Архів, документи монастирів, № 3133, оригінал).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Маркові Лещинському на збудування млина. 7 травня 1666 р.

Ознаймую сим моим писанямъ кому бы о том вѣдати належало, ижъ, маючи я на тое злеценя от великого гсѣдря нашего его црѣского пресвѣтлого величества боярина и вѣрного войска его црѣского величества гетмана Івана Мартиновича Бруховецкого, добродѣя моего, позволяю греблю ново фунѣдовати, займати і млынъ будовати своим коштом на рецѣ Ромѣ, нижей млына Горбовецкого, в повѣтѣ Новгородском, славетному Івановичу Маркови Лещинскому, козакови сотнѣ Новгородское, тилко того варючи, жеби не было перешкоди млынови якому старому збудованому, также і сѣножатем; ежели би якая кольвек мѣла быти перешкода любо якому млынови, албо сѣножатемъ. то сый Марко увес. свой коштъ повиненъ тратити, не вступаючи у жадное право; ежели би было безъ перешкоди людем, то повиненъ, яко своей працѣ, заживати ведлугъ звичаю инѣшого

товариства козаков, що за-для лѣпшого вѣри даня даю сее мое писаня с подписом руки моеѣ. Писанъ у Нѣжинѣ, мая 7 д. 1666.

М. П. Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его цр҃ского величества Запорозкого.

На другому боці; Фундушъ на мельницу Ромовскую.

(Київський Центр. Архів., документи монастирів, № 3155, оригінал).

„Память“ стольника Кирила Хлопова, видана Івану Плотнику на володіння млином. 4 жовтня 1666 р.

Лѣта 7175-го, октября въ 4 ден, бил челом великому гс҃дрю, цр҃ю і великому кн҃зю Алексѣю Михайловичю, всеа великия і малыя і бѣлыя Росіи самодержцу, а в малоросійскомъ гс҃дрвѣ в Стародубскомъ пригородке в Погарѣ в сѣзжей избѣ столнику Кирилу Осиповичю Хлопову в словесном своем челобите бывшей Стародубской полковникъ Іванъ Плотникъ скозал: в ннѣшнем дѣ во 175 году по расказаню боярина і гетмана Івана Мартыновича Брюховецкого дал ему, Івану, войсковоу подскарбей *Раман Ракушка* в селѣ Городище, на рекѣ Воронце млын, і подскарбей де на тот млын дал ему листъ свой, по чему ему тѣм млыномъ владет, и ннѣ он, Іван, тѣм млыном владет по расказаню боярина і гетмана и по листу подскарбиеву без указу великого гс҃дря владеть не смеет, і чтоб великий гс҃дръ пожаловал велѣл бы ему, Івану, по расказаню боярина і гетмана и по листу подскарбиеву тем млыном владѣт попережнему; и по указу великого гс҃дря, цр҃я і великого кн҃зя Алексѣя Михайловича, всеа великия і малыя і бѣлыя Росіи самодержца, тѣм млыном ему, Івану, на той рекѣ по расказаню боярина і гетмана і по універсальному вышеписанному листу владѣт до указу великого гс҃дря, будет преж сего владел и ннѣ по расказаню владѣть і перешкоды никаму не будет.

К сей отписи столникъ Кирило Осиповичъ Хлопов печат свою приложилъ.

М. П.

(З оригіналу. На печатці шит, якого поділено на чотири частини; в кожній з них по одній літері: С К О Х, себ-то: стольник Кирил Осипович Хлопов).

„Память“ стольника Кирила Хлопова, видача Івану Плотнику на володіння млином. 4 жовтня 1666 р.

Лѣта 7175-го, октября въ 4 ден, бил челомъ великому гс҃дрю цр҃ю і великому кн҃зю Алексѣю Михайловичю, всеа великия і малыя

и бѣлыя Росіи самодержцу, а в малоросійском гдрве городе в Стародубѣ в сежей избѣ столнику Кирилу Осиповичю Хлопову в словесном своем челобите сказал того-ж города Стародуба бывшой полковник Иван Плотникъ: в прошлом де во 173-году, по уневерсалному листу и по расказаню подскарбья войскового *Романа Ракушки* насыпал де он, Иван, греблю новою в Стародубском уездѣ в селѣ в Аношине на речки Сечнѣ и на той гребле построил млын своим коштомъ, и ннѣ он, Иван, тем млыном бѣз указу великого гдѣря и не явяс владет не смеет, и чтоб великий гдѣрь пожаловал, велел бы ему тем млыном владеть попржнему. И по указу великого гдѣря, црѣя і великого кнѣзя Алексѣя Михайловича, всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержца, и по уневерсалному листу владет ему, Ивану, тем млыномъ попржнему, будѣтъ он, Иван, преж сѣго темъ млыномъ владѣл и ннѣ владеет по сю памет, и перешкоды никакия никому не учинит, и спору, и челобита не от каго не будет, а будет платина миром делана, и ннѣ, от миру починивая, имать розмерной хлѣбъ в житницы в гдрвы по обыкновенію.

К сей памети столник Кирило Осиповичъ Хлоповъ печат свою приложил.

М. П.

(З оригіналу. На печатці щит, якого поділено на чотири частини; в кожній з них по одній літері: С К О Х, себ-то: стольник Кирил Осипович Хлопов).

„Писане“ Ніжинського полковника Матвія Гвѣнтовки, видане Карпові Юрковичу на збудування млина. 30 липня 1667 р.

Матвѣй Гвѣнтовка, полковникъ вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорожского Нѣжинский.

Ознаймуемъ писанем нашимъ кождому, кому о томъ вѣдат належит, ижъ, стосуючыся мы до листу од пана Романа Ракушки, дозорцы скарбу войскового, Петру Бражнику, яко теж и Карпови Юрковичу, козакови и обывателеви Воронизскому, на той рецѣ Осотѣ греблю заняти и млын ставити, прето пилно жадаемъ и приказуем, і(ж) бы поменение особы в занятю гребли и в становеню млына, і по выстановленю млына на той гребли повинен будет Карпъ Юркович и Петро Бражъникъ, яко товариство в коштѣ своемъ, пану дозорцѣ войсковому обявыт и о слободѣ просит. Дан в Каневѣ 30 іюля 1667.

Матвѣй Гвѣнтовка, звышъменованый полковникъ.

(„Древности, Труды Археографической Коммисіи Импер. Моск. Археологич. Общества“, т. I, вип. III, додаток, стор. 170; оригінал в с. Волокитині, Глухівського пов.).

Купча на половину рудні Неданчицької, яну продав Максим Лейба вйтові Чернігівському Григорію Яхимовичу. 30 січня 1669 р.

Выпис с книгъ мѣских права Майдебурского ратуша Черниговського.

Року бжѣого тысяча шестсотъ шестдесят девятого, мѣа генвваря тридцатого дня.

Перед нами Василием Елоцким, субделекгованым войтом, Григорием Демиденкомъ, наказнымъ бурмистром, на мѣсцу рокового бурмистра пана Енѣка Макаровича, пан Максим Радощкевич, прозываемый Лейба, заживъши уряду нынешнего для споряженя собѣ тестаменту любѣ на тѣлѣ хорый, але на розуме и памяти цале здоровый, явѣне, ясне и доброволне ку записаню до книгъ нынешних мѣских Черниговских признал, ижъ оѣ в року прошлом тысяча шестсотъ шестдесят пятом своим коштом власным и своею копою и працою, за универсалом его млѣсти пана подскарбего войскового Романа Ракушки упатривъшы мѣсце способное в тракте Любецком і въ положеню Неданчыцком на рецѣ Ворзнѣ рудню посполу з Медведем Шыманом, рудником, забудовал и оную колко лѣтъ трымаючы спокойне из млыном Евѣтуховѣским заживаючы на реце Белоусе, на што и право певѣное мѣючи, тую то преречоную вышѣменованую рудню на рецѣ Ворзнѣ изо всѣсими пожитками, до нее належачыми жадной моцы и владзы собѣ в ней не заставаючы, сам през себе, малжонѣку и потомки свои з оное вѣчными часы зрекѣся и уступил і правом цалым во всѣем собѣ служачым пану Григорію Ивановичу Яхимовичу, вйтові Черниговському, ему самому и потомком его вял и фундовал а въ вѣчнуню реалнуню и спокойнуню поссессыю подал и уступил, туди-ж и право свое, на тую рудню служачое, отдал и просил нас, уряду, абы тое его доброволное сознане до книгъ мѣских ратушных было принято и записано, якож ест и уписано, с которых и тот выпис под печатю урядовою мѣскою ратушною Черниговскою ест выдан. Писанѣ в ратушу Черниговскомѣ.

Емелянѣ Иванович Яхимович, писар мѣский ратушный Черниговський, корыкговал с книгами.

М. П.

Инишою рукою на слѣдуючій сторінці: А при тым моим записе и то до вѣдомости кажѣдому доношу, жем Петру Дриню, руднику и ковалю, полецилѣ ему лупѣ железа сорокѣ штукѣ садовых плуговыхъ двадцатѣ причинѣ новеньких(?) сточоныхъ и обрижованыхъ осмѣ по пятнадцати по осмнадцати сажон, опроча того мѣхи димарские.

мѣшки ковалские, начинѣ рудницкая, ковадло и млотѣ, сполный з Шиманомѣ Медведемѣ. . . . (далі одірвано).

(Київський Центр. Архів, документи монастирів, № 2785. Копія знаходиться в рукопису: „Копіи царскихъ грамотъ и гетманскихъ универсаловъ Черниговскаго Троицко-Ильинскаго монастыря“; що зберігається в Музеї В. В. Тарновського в Чернігові, л. 90).

Духовний тестамент Романа Онисковича Ракушки-Романовського.
17 травня 1701 р.

Во імя отца і сина и дх̄а ст̄ого, аминь.

Я рабъ божій Романъ Онисковичъ Ракушка Романовскій на тот часъ будучій священникъ ст̄о Николскій Стародубовскій парохиялній, уважаючи себѣ всѣ речи в которомъ часѣ мимо йдучие, а же і я на сей часъ уже в лѣтах моих подейшлихъ і часто розними болямы от Гсп̄да Бг̄а бываю навожонъ, сподѣваю собѣ отмѣны сего дочасного жития на семь мѣзерномъ свѣтѣ і росказаня бж̄его, же земля естесь и в землю пойдешъ, що южъ мнѣ тоє вскорѣ приходитъ в лѣтах моих подейшлихъ близко осмидесятъ, и видячы слабост здоровья мого, умислилемъ еще за зуполного здоровья и сталого умислу моего распорядиты дѣты мои, жебы по моей смерти межи собою не мѣли турбаціи, але на том оставали коженъ, як ся тутъ виразить з убогой худобы моеї. Наперед душу мою грѣшную Гд̄у Бг̄у вѣручаю, а тѣло мое грѣшное землы, з которой взято, поховано маєт быти в той же цр̄кви свѣтого Николая на лѣвомъ боцѣ пред образом ст̄ой Троицы христіанским способом священническим; худоба зас моя, що колвекъ zostала по многіхъ упадкахъ, за грѣхы мои на мене допущенних от Гсп̄да Бг̄а, и тепер зостаєт, маєт биты меншовы сыновѣ моему Костантию, а не кому иншому, то ест двор мой, в котором я мешкаю. куплений от жоны небожчика Никифора Кыгалки и жоны его Аксеніи, которое мое купленье записанно в книгах ратуша Стародубовскаго, з которих і випись ест виданно, стоячий обмеж з пн̄а Стефана Тимофѣевича Злотника и бурмистра Стародубовскаго, а з другой стороны Івана Мороза, а з двохъ сторонъ улицы, одна от церкви пробитая, а другая улица от двора его милости пн̄а полковника Стародубовскаго Михайла Миклашевскаго, и хутор за рѣкою, куплений от Івана Бирла, об межу Гаврила Лисого, а з другой стороны Тимоха Синеоченка, з всѣмъ з садомъ, огородами, якъ в собѣ самы маєт; хутор зас мой, от Івана Бирла куплений у селѣ Яреминѣ з млином от того-жъ Бирла и братани его Анны Бирѣловни, і двор, в котором два двори: единъ огороженно з полями и сѣножатми; то ест куплений от Бориса, козака, а другой куплений от Матвѣя Симоненка и матки, з нивами и сѣножатмы, якъ обширней в книгах ратуша

Стародубовского записано і виписомъ мнѣ виданный, все тое з гаямы сынови моему меншому Костантому мает быты и не кому иншому, и сѣножат тая, що [в] Спаском, об между Стефана Улѣзченка, от того-жъ Берла купленная; кгрунтъ зас Нѣжинскій, двориска и поля и лѣсы в Бобрику и сѣножатъ Трушонцѣ и за Кошелевкою сѣножат з лѣсомъ и поле пахатное, тое усе синовы моему старшому Ивановы з синами сина моего старшого небожчика Петра Григориємъ и Василиємъ, ежели хочет добрим бити, але тих кгрунтовъ не позволяю жадною мѣрою продаваты, але жебы памятка наша била в Нѣжинѣ, бо тие кгрунта, пришовши на слободу, родичъ мой лозу рубавъ и березя и там ся будоваль, где мои двори стоят, комори зас мои, стоячие в ринку, в ряду крамном, противко церкви свѣтого Николая, на рогу у переулку одно окно, а другое окно тоей же комори у рядѣ краснѣмъ, тие обѣ окни синовы моему меншому Костантию, а другое окно ведле того синовѣ моему Ивановѣ и дѣтемъ его, а окно четвертое Григорию Петровичу, унуковѣ моему, любо юж небожчик синъ мой отдѣленъ бил Петро; а дочкамъ сина моего старшого Петра Матронѣ се меншой доцѣ повиненъ синъ мой Костантий обомъ дѣвчатамъ по золотихъ сто даты, а она дочка любо отдѣленна, але еще на тие сироти Маринѣ золотих сто и меншей Христинѣ золотих сто мела ниней (?) доцѣ Оленѣ золотих пятьдесят; а небожчика сина моего Іякова Мелания южъ зовсѣмъ отдѣленна, якъ замужъ ишла, оной зас я самъ отдадемъ, которая южъ не маеть жадного вступу до моей худобы, бо и такъ много matka оной з мужемъ своимъ побравши коней, бидла, гроши потратили попали, да и священство не мало мене коштвало, а matka оной з скрынѣ отмикавши, краденнимъ способомъ побралы, але я з милости своихъ дѣтей и якъ замужъ ишла далемъ оной золотих и иншия речи, нехай на томъ контентует, хочай и того не годилося било дагы за злие поступки матери оной, котория усѣмъ людямъ явни, юже ся нехай тимъ контентуетъ, бо далемъ билъ оной бидла, овецъ, свиней і всякаго господарства, аже за своимъ недбалствомъ и танствомъ (?) потратили; останокъ засъ моей худобы в срѣбри и мѣди, цѣни, тое усе синовы моему меншому Костантому, нѣхто о томъ его не маеть турбовати, але на усемъ моемъ господарствѣ маеть зоставаты, якъ я самъ мешкалемъ; апарати зас церковниа, такъ риз злотоглавнихъ и срѣбраніи, келихъ злоцѣстий работы аспурской, дискосъ Московской работы злоцѣстий і звѣзда злоцѣстая и другій келихъ злоцѣстий з накришкою, которій на гребницю обернулем, а ложиця срѣбряная, крестъ стоячий, тое усе маеть зоставаты при синовѣ моему Костантию, ежели зостанет священником, і пре... книги на увес рокъ, а ежели не хочеть бити священником, тое на увазѣ сина моего старшого Івана, жебы тое распорядилъ на церкви тут: на свѣтого Николая и где захочет; тот зас

крест, в котором животворящее древо креста, отдати до монастыря Межегорского: долги ей (?) ведлугъ реестру повиненъ синь справити у тих выноватихъ людей на тие росходы, жебы досит учиниты тим моимъ унукомъ сиротамъ, ведлуг моего сего тестаменту, власною моею рукою писанного, которій жебы нѣхто не важился касовати, бо такового на суд бжїий зазиваю, хтобы сю остатную мою волю касовал. Писанъ в Стародубѣ мая 17 дня року 1701.

В подлѣнном подпис таков:

мѣсто Романъ Ракушка Романовскій, презвитер
печати. стѣо Николскій Стародубовскій.

(Рум. Генер. Оп. Малор., опис м. Ніжина).

Купча на дворове місце в Стародубі, яке продав Роман Ракушка-Романовський Семену Матвієвичу. 29 вересня 1701 р.

Зезнанье велебного отца Романовского, Свѣщенника Свѣтониколского Стародубовского, называемое старое цркви, през отца Феодора Ивановича, викария его-жъ церкви бжѣественное, Семену Матвѣевичу, слузѣ маистратовому Стародубовскому, на мѣстечко земляное и будинки, построеные небожкою Мариею просвирнею, лекгованое ему, отцу Романовскому, в десети талярах за душу, стоячое от Семена его-ж а шпиталья, на вѣчност.

Року 1701, мѣя сент. 29 дня.

На маистратѣ его црѣского пресвѣтлого влѣчства Стародубовскомъ, перед нами: Спиридономъ Яковлевичом Шираемъ, войтомъ, Никитою Потаповичомъ а Малахиемъ Фоминичомъ, бурмиистрами, райцами, лавниками и всѣми рочне засѣлими радними, ставши персоналне, честній гдѣинь отѣць Феодоръ Ивановичъ, викарый на тот часъ свѣтого Николая Старого, в особѣ велебного гдѣна отца Романа Романовского Ракушки, свѣщенника предреченное Свѣтониколское Стародубовское, іменемъ его явне, ясне и доброволне до книгъ мѣских Стародубовских призналъ в тые слова: ижъ отѣць Романовскій мѣстечко дворовое волное, з будинками, построеными, лекгованое дхѣовницею ему през небожку Марию [залишено вільне місце] просфорнею. за сороковустъ дшѣи ее отправо- ваний, нѣкому нѣ въ чом непенное и незаведенное, з одное стороны Семена, слуги мѣского, и от шпиталья тое-жъ церкви стоячое, завюль, продаль и в поссессию векуистую подалъ, якъ небожка Мария просфорня уживала и держала, ему-жъ, Семену Матвѣевичу, слузѣ маистрату Стародубовского, ему самому, малжонце и потомкомъ его на вѣчност за сумму певную и до рукъ отца Романовского одобраную, то есть за двадцеть талярей личби Полской монети доброй. Теди волно Семену

Матвѣвичу тымъ дворовымъ плящиком и будинками спокойне владѣти, користить и пожитковати вѣчне, тс ест кому колвек дати, продати, з ким замяти и якъ хотячи ку своему власному пожиткови приводить и оборочати, а отцъ Романовскій самого себе и потомковъ своих и небожки Марии просфорнѣ, близкихъ и далеких покровних ее, яко вѣчными часы от посессии того дворика удалилъ и целе зреченъе учинил, такъ тое маистрат принявши, розказаль в потомность в книги записати, и естъ записано.

(Моск. Архив Мин-ва Юстиціи, Стародубського магістрату книга № 2).

Критичні замітки про „Преніє Панагіота съ Азимитомъ“.

I.

„Преніє Панагіота съ Азимитомъ“ походить ще з візантійських часів і уявляє собою пам'ятку старої греко-латинської релігійної полеміки. Початок цієї пам'ятки відбиває справжню історичну подію, бо розповідає, як Царгородський патріарх Іоан Векк вступає з 12 кардиналами до столиці Візантії для остаточного проголошення і за-твердження унії з Римською Церквою; патріарха зустрічає з великою пошаною тодішній імператор Михайло Палеолог разом з видатними громадянами, після чого Палеолог улаштовує спеціальне „преніє“, де б латинські кардинали могли виявити свої діалектичні здібности й принизити представників православної догми. Ці дебати, що вже безперечно уявляють продукт літературної творчости, власне і складають зміст цієї пам'ятки. Вона в цій частині розпадається на два розділи: 1) космологічний і почасті—екзегетичний і 2) богословсько-полемичний. В першому розділі Азиміт запитує Панагіота („Всеосвященного“), де перебувають Бог, ангели, апостоли, де душі праведників і грішників; далі Азиміт хоче довідатись, од Панагіота, скільки небес і що вище їх, що під землею, звідкіль беруться блискавка і грим, через що світить сонце і т. ин. В другому розділі Панагіот бере ініціативу в свої руки і повторює відомі вже з других пам'яток обвинувачення латинців в численних ересях. В де-яких списках пам'ятки тут бачимо 8 загадок Азиміта, які легко розгадує Панагіот. Слов'янські редакції цієї духовною перемогою і закінчують оповідання.

Коли, де й за яких історичних обставин виникло „Преніє“—ці питання зараз стоять у нас на черзі. Вже Андр. Попов¹⁾ вперше і цілком правдиво вияснив ту історичну епоху, коли виникло „Преніє“: то був час візантійського імператора Михайла Палеолога VIII (помер

¹⁾ Историко-литературный обзоръ др.-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ. М. 1875, с. 240—245.

11 грудня 1282), що репрезентував нову царську династію Палеологів. Кінець XIII ст. був надзвичайно критичним часом в історії Візантії, і наступні події непохитно тягли її до останнього трагічного акту— події 1453 року. Михайло VIII досяг трону, переступивши через надзвичайне злочинство—осліплення наступника трону Іоанна IV Ласкаря, і через те саме він не почував себе тут міцно. Правда, йому пощастило вигнати Латинців з Царгороду 1261 р., і це утворило йому де-яку популярність в народі: проте вся держава переживала великий неспокій в своїх межах і серйозну загрозу з боку. Так, уже 1262 р. виникло велике повстання вітинських селян за осліпленого Іоана IV, і це привело до жорстокої внутрішньої війни, яка надовго підрізала економічний добробут і міцну військову силу цієї видатної провінції¹⁾. Але велика згроза була й з боку зовнішніх ворогів, і найбільше з боку слов'янських країн Болгарії і Сербії²⁾.

Отже в таких тяжких обставинах царь не бачив іншого виходу, як звернутися до папи Григорія X (1271—1276) в справі сполучення церковів, але при необхідній умові—оборони держави Михайла VIII від зовнішніх ворогів. Папа згодився, і на Ліонський собор 1274 р. було послано депутацію на чолі з бувшим патріархом Германом і великим логофетом Юрієм Акрополітом, яка й підписала відому унію. Але народ Візантії, не розуміючи дипломатичних тонкощів свого царя, зустрів унію надзвичайно вороже. Михайло VIII мусів замінити патріарха Іосифа хартофілаксом Іоаном Векком, що згодився виконувати накази царя. Всіх же інших, хто мав сміливість протестувати проти унії, карали і катували надзвичайно жорстоко, примушуючи цим мовчати; так, напр., відомому риторові Мануїлу Оловолові, якому ще раніше обрізали ніс і губи, цар наказав почепити овечі кишки і в такому вигляді водити його по місту ніби то за те, що не хоче слухатись царя. Ці всі події закінчилися прибуттям до Царгороду папських легатів 1274 р. для урочистого проголошення папського імени по церквах³⁾.

Ось та історична епоха, що дала загальний фон для нашої пам'ятки; вступ її навіть має цілком майже історичний характер, бо тут згадуються такі історичні особи, як Михайло VIII Палеолог, Іоан Векк, Музалон, ритор Оловол. Але далі весь зміст пам'ятки має виразний

1) Г. Ф. Герцбергъ. Історія Візантії. Русскій пер. М. 1896, с. 412.

2) Римская історія Никифора Григоры, т. I. Рус. переводъ: СПБ., 1862, с. 116—117; Георгій Пахимер в його Історіи, т. I, русскій переводъ: СПБ. 1862, с. 328 і д. Також у Герцберга, *op. cit.*, с. 416 і К. Krumbacher—*Geschichte der Byzantin. Litterat.*, 2-е вид., с. 1053.

3) Никиф. Григора. *op. cit.*, с. 121. Юрій Пахимер, *op. cit.*, с. 176, 363, 368—369 і 519.

літературний вигляд і тільки в самих загальних рисах одбиває на собі ті дійсні суперечки й хвилювання, що переживала столиця Візантії наприкінці XIII стол. Отже через це можна тільки приблизно вказати той час, коли виникло „Преніє“. А. Попов вважав, що „Преніє“ могло з'явитися в первісній редакції в 1274—1275 р.р.¹⁾, а другий дослідувач пам'ятки кн. П. Вяземський²⁾ бачив в тексті ясні вказівки на 1279 рік, коли патріарх Іоан Векк, що був одмовився від трону через ворожі викази, за бажанням царя знову вступає до Царгороду разом з послами папи Миколая III. Але для такого певного датування мало підстав, бо в тексті „Пренія“ ми бачимо й яскраві анахронізми, яких не могло б бути, коли б „Преніє“ виникло безпосереднє після відомих нам історичних подій. Так, в усіх відомих слов'янських і грецьких текстах підкреслено, що на диспуті Азиміта з Панагіотом був присутнім великий логофет Теодор Музалон; тим часом ми знаємо, що Музалон міг бути логофетом лише після смерти ідейного творця унії Юрія Акрополіта, яка трапилася 1282 р., за кілька місяців до смерти Михайла³⁾. Гадати, що приїзд папських легатів стався саме на протязі цих кількох місяців 1282 р. (з дня смерти Акрополіта до смерти Палеолога), не можна, бо тоді папою був Мартин IV (1281—1285), ворог Михайла, і ніякого посольства до Царгороду вже тоді не могло бути. Отже єдиний логічний вихід—це зробити висновок, що „Преніє“ виникло трохи пізніше, може—при самому кінці XIII стол., коли деталі події вже зникли з пам'яті наступного покоління⁴⁾.

Нарешті, слід зупинитися над питанням, яка соціальна група дала матеріял для автора „Пренія“. Попов в свій час гадав, що „неизвѣстный авторъ „Пренія“, самъ не сознавая того, представилъ въ отвѣтахъ Панагіота превосходный матеріаль для характеристики возрѣнній Византіяца XIII вѣка, Византіяца—не богослова, не ученаго, а просто человекъ грамотнаго, не выдѣлившагося вполне изъ народной массы“. І далі: „Возрѣнія Панагіота—народныя повѣрія, сложившіяся въ массѣ подъ непосредственнымъ, многовѣковымъ вліяніемъ апокрифической литературы“⁵⁾. Але вже Вяземський висловив зовсім інший погляд: „въ этомъ памятникѣ сохранились всѣ утонченныя риторическія, діалектическія и метафизическія ухищренія, которыми

1) Историко-литературный обзоръ... с. 245—246.

2) Памятники древней письменности. 1879 р., вип. IV, с. 51.

3) Лѣтопись Георгія Акрополита. Рус. переводъ. СПб. 1862, с. 36, прим. 1.

4) Між іншим, в слов'янських текстах Музалона здебільшого названо Цикандилом, але це через те, що слов'янський перекладчик скоротив титул грецьких текстів: *Θεόδωρος ὁ Μεγαλόφωνος ὁ Ζηριανός*.

5) Op. cit., с. 247.

византійскія школи въ то время далеко превосходили всѣ высшія школи Западной Европы“¹⁾). Дійсно, ми бачимо, що друга, богословська частина „Пренія“ лише повторює ті шаблонів обвинувачення латинців, які зустрічаються і в багатьох інших пам'ятках тодішньої епохи²⁾); отже тут намічається ясний генетичний зв'язок „Пренія“ з іншими творами полемичного письменства. Крім того, ми знаємо, що династія Палеологів ретельно поширювала освіту серед свого народу. Так, Михайло Палеолог зараз же після заняття Візантії одкрив кілька шкіл: граматичну школу при церкві ап. Павла, школу словесних наук, де наставником був раніш Юрій Акрополіт, а потім—ритор Оловол, і де-які другі³⁾). По цих школах вивчали Аристотеля, поясняли системи Евкліда й Никомаха, до того ж надавали велике значіння красномовству та літературним спробам. Коли наставником зробився ритор Оловол, то в тій школі багато уваги почали надавати богословським наукам⁴⁾). Такі школи, ми гадаємо, і дали матеріал для згадок про „витѣйское хоужество“ та „рыторскую науку“. Отже „Преніє“—продукт літературної, шкільної освіти; коли там маються численні апокрифічні мотиви, то їх легко пояснити характером тодішньої школи.

II.

„Преніє“ вже має досить велику літературу в російській науці. Першими зацікавились ним богослови⁵⁾), а з істориків літератури—проф. Буслаєв⁶⁾): він подав уривок з „Пренія“ без жадних історико-літературних коментаріїв. Вперше широку історико-літературну оцінку „Пренія“ дав Попов в своїй великій книзі, що ми її вже не раз цитували⁷⁾). Попов перший накреслив виразно ту історичну епоху, коли витворилось „Преніє“, поділив відомі йому списки на три редакції і надрукував текст пам'ятки в різних редакціях. Цілком слушно росташувавши всі відомі йому списки на три редакції, д. Попов не

1) Op. cit., с. 46

2) А. Лебедевъ. Очерки истории византійско-восточной церкви. М. 1892, с. 122.

3) Лебедев, op. cit., 541—542. Про це також в літопису Пахимера, с. 261.

4) Лебедев, с. 542.

5) Ал. Лилловъ—О такъ называемой Кирилловой книгѣ, Казань 1858, с. 191—196. „Бесѣды къ глаголемому старообрядцу“, вид. 6-е—М. 1856, с. 204. О. Іоаннь Виноградовъ—О Феодоритовомъ словѣ, М. 1866, с. 99—101. Архіеп. Макарій (Булгаковъ)—Правило Стоглаваго Собора о двуперстїи съ исторической точки зрѣнія, „Братское Слово“, М. 1875, кн. перша, с. 36 і 59. Никанор Херсонскій—О перстосложенїи для крестнаго знаменїа и благо-словенїа, СПб. 1890, с. 196—199.

6) Очерки русской народной словесности, т. I, с. 501—502.

7) Ист.-лит. обзоръ др.-р. полемическихъ сочиненїи противъ латинянъ (XI—XV в.в.). М. 1875, с. 238—286.

звернув потрібної уваги на де-які інші списки, які, безперечно, складають нову редакцію. На це йому вказав проф. Павлов¹⁾ в своєму критичному екскурсі, назвавши і два списки цієї нової редакції; він же виразно підкреслив, що поділ на редакції врешті вимагатиме перегляду.

1879 року П. Вяземський надрукував неповний і дефектовний список „Пренія“ з рукопису XVII ст. збірки Большакова²⁾). Цей список тепер не має жадної наукової цінності, хоча сам Вяземський рахував де-які його відміни редакційними особливостями. Що до вступу, то Вяземський до певної міри полемизує з Поповим, але сам висловлює досить парадоксальні думки (напр., що третя редакція Попова — найдавніша), які нам доведеться далі відкинути.

Згадані вище дослідники мали під руками лише слов'янські тексти „Пренія“ та й то далеко не всі, бо бібліотекознавство тоді стояло досить низько. Отже ясно, оскільки гіпотетичним міг бути поділ усіх текстів на редакції. Лише 1893 року проф. А. Васильєв надрукував перший грецький список „Пренія“ з рукопису Віденської бібліотеки XV—XVI ст.³⁾). Другий грецький список з рукопису Московської Синодальної бібліотеки XVI ст. подав до уваги учених проф. М. Сперанський⁴⁾). Текст тут без початку, й без кінця: починається він трохи вище того місця, де переривається текст Васильєва, а закінчується на таких словах слов'янських текстів: „оустранистеса от нас общаго житїа отца и бога и прилѣпистеса единому от граждан, сирѣч діаволу“. Проф. Сперанський висловив де-які цінні думки: так, він гадає, що переклад з грецького на якусь слов'янську мову було зроблено в Болгарії, і болгаризми зустрічаються навіть в сербському спискові XIV ст., який видрукував Попов; нарешті, він ствердив думку, що Синодальний (грецький) уривок і оригінал Сербського списку XIV ст. належать до однієї редакції.

Ще проф. Кирпичников в своїй рецензії на книгу Васильєва⁵⁾ вказав, що йому відомий ще один грецький список „Пренія“ з атенського рукопису XVIII ст. (по каталогу Сакеліона № 472). Але текст цей видано було тільки 1896 р. проф. Красносельцевим⁶⁾, при чому

1) Отчетъ о 19 присужденіи наградъ гр. Уварова, СПБ. 1878, с. 267—271, і окремо: Критическіе опыты по исторіи древней греко-русской полемики противъ латинянъ.

2) „Преніе Панагіота съ Азимитомъ“. Памятники древней письменности, 1879, вип. IV, с. 37—66.

3) Сборникъ памятниковъ Византійской литературы А. Васильева. Anecdota graeco byzantina. Pars prior. М. 1893, с. 179—188.

4) Византійскій Временникъ, т. II, 1895, с. 521—530.

5) Византійскій Временникъ, I, 1894, с. 201.

6) Лѣтопись Историко-филологическаго о-ва при Новороссійскомъ У-тѣ. Т. VI. Византійское отдѣленіе. III. Одесса 1896, с. 295—328.

він загублені сторінки рукопису доповнив з атонського рукопису Пантелеймонового монастиря XV—XVI ст., що дуже наближається до тексту Васильєва. Відмовляючись намалювати складну і темну історію тексту „Пренія“, Красносельцев гадає, що „едва ли при данной наличности фактовъ и возможно такое изучение“. Пізніше він же видрукував ще один невеликий, але повний грецький текст з рукопису Кутлумушської бібліотеки XVI ст. ¹⁾).

Ось, власне, все, що дала нам наука в справі вивчення нашої пам'ятки.

III.

Перед нами до цього часу сирий, необслідуваний матеріал, і наше завдання — насамперед зробити з нього деякі висновки.

Всього видано до цього часу 4 грецькі тексти (5-ий, Атонський, проф. Красносельцев навів лише в уривках); з них тільки два — Атенський (будемо скрізь його відзначати K_I) і Кутлумушський (відзначаємо K_{II}) — повні, з вступом та епілогом. Всі ці тексти, очевидно, зберіглись од того часу, коли „Преніє“ від освічених громадських кол, академічних мурів і монастирських келій поширилося в народі і під впливом численних переписувачів переживало період все нових напластувань. Цим і можна пояснити той факт, що серед виданих грецьких списків немає цілком ідентичних по редакції, і кожний з них, власне, дозволяє говорити про окрему редакцію. Звичайно, ці списки — лише випадкові уламки всієї рукописної вантаги „Пренія“, через те не може бути й мови про те, щоби встановити між ними якийсь генетичний, редакційний зв'язок: в історії грецького тексту „Пренія“ ці списки — лише окремі крапки, поки що генетично не зв'язані між собою. З редакційними вимогами ми можемо підійти лише до слов'янських текстів.

Серед грецьких списків визначається K_I через те, що він закінчується епілогом; але текст п'яматки місцями дуже скорочено порівнюючи з текстом А. Васильєва і слов'янськими списками. Епілог такий: після диспуту про латинські ереси, Панагіот проголошує анатему всім азимітам, а латинець остільки почувает себе переможеним, що з ним згоджується: „ἀληθῶς λέγεις, ὃ Παναγιῶτα, καὶ ἐγὼ οὕτως, ὡς σὺ λέγῳ“ ²⁾). За переможеного Азиміта вирішив заступитися патріарх Векк, але й він не зміг подолати Панагіота; після цього він звертається до царя з проханням покарати Панагіота, і цьому останньому

¹⁾ Addenda къ изданію А. Васильєва: „Anecdota graecobyzantina“. Лѣтопись Историко-филологическаго О-ва при Новороссійскомъ Университетѣ. VII. Византійское отдѣленіе IV. Одесса, 1899, № 14, с. 174—181. Рецензія проф. Истрина — „Ж. Мин. Нар. Просв.“, 1899, кн. V, с. 211.

²⁾ Лѣтопись . . . , т. VI, ст. 326.

відтято голову (епілог написано віршами). Список КII являє собою ніби-то скорочення списку КI: принаймні, там всі епізоди розвиваються в тій самій послідовності що й у списку КI, крім того—маємо короткий прозаїчний епілог приблизно з тим самим змістом. Цікаво, що цих епілогів, які весь зміст „Пренія“ ніби-то вставляють в історичні рямці, з історичними дієвими особами, зовсім немає в слов'янських текстах, через те слід погодитися з думкою проф. Красносельцева, що цей епілог був і в первісному грецькому тексті, і тільки пізніші компілятори та переписувачі могли його викинути, бо він для них загубив значіння сучасності. Список Васильєва так само не має близької подібності до інших грецьких і слов'янських текстів, і лише список Синодальної бібліотеки, що його видав проф. Сперанський, походить, як ми вище сказали, з того самого грецького оригіналу, з якого було зроблено переклад т. з. першої слов'янської редакції. Синодальний грецький список належить до XVI ст., а сербський список першої редакції виготовлено 1384 р., і цим пояснюється той факт, що грецький текст скорочує деякі епізоди навіть того тексту, який маємо в старовинному сербському списку 1384 р.

Тепер переходимо до з'ясування деяких слов'янських редакцій, що їх уже в головних рисах накреслив д. Попов ¹⁾. До першої редакції

¹⁾ Подаємо реєстр відомих нам слов'янських списків „Пренія“; звичайно зібрати бездоганно тепер усі номери списків абсолютно неможливо, але ми ділимося хоча-б тим, що маємо.

XIV ст.: 1) Бібл. Хлудова (Москва), № 189.

XVI ст.: 1) Синод. бібліот. у Москві № 181, л. 668. 2) Синодальна б-ка № 204, л. 299 об. 3) Москв. Румянцев. Музей, № 358, л. 277. 4) Рукописи Ундольського (у Москві) № 565, л. 145—160. 5) Петербурзька Публична б-ка Ф. II. № 251. 6) Там же 21. 7. 15. 7) Там же Ф. II. № 251, л. 15—17 (уринок). 8) Там же, древлехранилище Погодина № 1287 (уринок про стриження бороди). 9) Там же, древлехран. Погодина № 798, 10) Там же, рукописи Толстова Q. I, 214 (по вид. Строева—„Первое прибавленіє къ рукописямъ Толстова“, М. 1825, с. 218). 11) Петербурзька Духовна Академія (б. Софійська б-ка), № 1454 (уринок про стриження бороди). 12) Там же (Соф. б-ка), № 1822, л. 376а—379b. 14) Там же № 1488, л. 422 об. (уринок). 14) Бібл-ка Академії Наук у Петербурзі, 45. 10. 4, л. 184 (уринок з загадками). 15) Там же, 45. 10. 4, л. 20 (уринок—„Вопроси христіянскія...“). 16) Рукописи кн. Вяземського („Общество древней письменности“ в Петербурзі), Ф. № 9, л. 97. 17) Антоніів Сійський монастир, № 210 (50—1731), 18) Нілова Столбінська пустинь, № 118 (19). 19) б. Київська Духовна Академія (рукоп. б. Почаївської Лаври), № 116. 20) Михайлівський монастир у Києві. № 488 (1646), л. 226.—234. 21) Болгарський клуб у Тульчі (відомості з книги Яцимірського — „Славянскія и русскія рукописи румынскихъ бібліотекъ“. Спб., 1905).

XVII ст.: 1) Петербурзька Публична Бібліотека, Q. XVII. № 178, л. 28 (уринок „Вопроси христіянстїи...“). 2) Там же, Q. XVII. 226, л. 10 об.—11 (урн-

він одніс два списки сербського походження і список волоського письма збірки б. Григоровича (уривки з його подав проф. Буслаєв у своїй книзі по народній поезії); повних списків цієї редакції не знайдено поки що, і сербський текст уривається. Один еписок, що його подав у своїй монографії Попов, належить до 1384 року, і це найбільше дало право видавцеві вважати його першою редакцією: всі інші відомі слов'янські списки—пізнішого походження. Редакція ця, як ми вже казали вище, має досить близьку подібність до грецького тексту Сперанського й у значній мірі скорочує всі епізоди порівнюючи з другою редакцією. Українських або російських списків цієї редакції поки що не знайдено. Що-ж до списку волоського письма б. Григоровича, що його Попов зараховує до першої редакції, то це якоесь непорозуміння: цей список цілком подібний до списків другої редакції. Ось приклад:

вок—загадки Азиміта). 3) Там же, Q. XVII. № 178 (уривок—загадки Азим.) 4) Там же (рукописи Богданова), Q. I. № 1009, л. 737. 5) Там же (рук. Богданова) Q. I. 1010, л. 238 зв. 6) Там же, древлехранилище Погодина, № 1558. 7) 6 Петербурзька Духовна Академія, № 52, л. 271 зв.—282. 8) Там же, № 134, 546 зв. 9) Там же, № 1466, л. 510—515. 10) Там же, № 187 (з Кирилової книги). 11) Там же (б. Софійська б-ка), № 1488 (з Кирилової кн.). 12) Там же (б. Софійська б-ка) № 1175 (з Кирил. кн.). 13) Там же (б. Соф. б.), № 1245 (з Кир. кн.). 14) Рукописи кн. Вяземського („Общество древн. письменности“ в Петербурзі). 15) Московська Синодальна б-ка, № 548, л. 1014. 16) Москов. Історичний Музей (рукописи Вахрамеева), № 422, 27 зв. 17) Москов. Румянцівський Музей (збірка Н. С. Тихонова), № 379. 18) Там же (колекція Григоровича), № 1735. 19) Рукописи Ундольського в Москві, № 573, л. 342. 20) Соловецький монастир, № 857, л. 236.

XVIII ст.: 1) б. Київська Духовна Академія, № 516 (О. 4. 79). 2) Ківо-Софійський Собор, № 499 (352), л. 255—259 (з Кир. кн.). 3) Там же, № 494 (590) л. 133—143 (з Кирил. кн.). 4) Народний Дім у Львові, збірн. 17 (№ 125), уривок-5) б. Петроградська Духовна Академія (б. Софійська б-ка), № 1428, л. 514—520 зв. (уривок про стриження бороди). 6) Московський Румянцівський Музей (збірка Н. С. Тихонова), № 240. 7) Там же (зб. Тихонова), № 388. 8) Московський Історичний Музей (рукописи А. А. Тітова), № 1536 (487), уривок з Кирил. книги.

XIX ст.: 1) б. Київська Духовна Академія, О. 8. 64, 122 зв.—124 зв. (уривок) 2) Там же, № 80 (Аа. 149), л. 80—95. 3) Там же, Аа. 150, л. 39—41 (уривок)-4) Рукописи Братства св. Хреста в Саратові, № 85 (223), з Кирилової кн. 5) Екатеринбург. уривок „Пренія“ (на підставі книги В. І. Срезневського—„Отчетъ Отдѣленію р. яз. и слов. Академіи Наукъ о поѣздкѣ въ Олонецкую, Вологодскую и Пермскую губ.“—Спб., (1904).

Невідомого часу: 1) Петроградська Публична б-ка (рукописи Толстова), № 393, отд. II (на підставі книги Строева „Первое прибавленіє къ рукоп. Толстова“, М. 1825, с. 522). 2) Москов. Історичний Музей (рукописи А. А. Тітова), № 1393 (1224). л. 109 зв. (з Кирил. кн.). 3) „Общество Истории и Древностей“ у Москві, папери А. Попова, л. 6 зв. 4) Москов. Синод. б-ка, № 133, л. 597 зв.—599 зв.

Список В. Григоровича¹⁾. Список II-ої редакції.

Про сонце: птиці

„кропятъ крыльями на солнце, да не поपालить оно лучами весь міръ. И сгорають у тѣхъ птицъ перья отъ огня солнечнаго, и становятся голы, будто ошипанья“.

„кропятъ крылома й погашають солнце да не потопить. лучами весь миръ. й сгорають птицамъ періа ѿ ѿгна слнчнаго ѿ бывають голи іако ѿскоблени“. Попов, 272 с.

В першій редакції цей епізод подано в инакшій формі: „... и погашають слнце, да ѿгнемь не поपालить свѣтъ. ѿ пожигаютьсь крила вещьемь тѣмь. и бывають месомь“ (Попов, с. 259).

Крім того, напр., епізод з поголенням бороди папою маємо в списку Григоровича і в списках II-ої ред., але його цілком випущено в списках I-ої редакції. Отже з цих кількох слів ясно, що Попов тут просто помилився, зараховуючи список Григоровича до I-ої редакції. Друга редакція (за термінологією Попова) значно повніша від першої і зберіглась у повному вигляді (але, звичайно, без епілогів грецьких текстів). Списків її дуже багато, найдавніші—з кінця XV або початку XVI століття, деякі з дуже помітними болгарськими особливостями. Чимало списків II-ої редакції зберіглося на Україні, деякі з них носять сліди виразної народньої фразеології; кількість їх на Україні доводить нам, що „Преніє“ свого часу було досить популярною пам'яткою, яка зробила вплив на старовинне українське письменство (напр., на творчість Ів. Вишенського та ин.). Що найбільше для нас цікаво,—це те, що Україна тут грала виразну посередницьку культурну роль між південно-слов'янськими країнами (з окрема—Болгарією) і Московщиною: історія тексту „Пренія“ відбиває на собі це простування культури від південних слов'ян на північ через культурне посередництво України. Поки що видано два списки II-ої редакції—Поповим і Вяземським²⁾. Перший з них носить сліди великоруської говірки, другий має помітні напластування української фразеології³⁾, хоча в основі його лежав, ма-

¹⁾ В перекладі на сучасну мову Буслаєва (в його „Очеркахъ р. нар. слов.“ с. 501—502); цим перекладом користувався і Попов.

²⁾ Праці обох їх указано вище.

³⁾ Сполучення старовин. *и* та *ѣ*: *вико* (двічі), *бити*; *ѣ* та *и*: *оу мори*, *ненавистникъ*, *грамотъѣка*; перехід прийменника *ѣ* в голосівку *у*: *оу мори*, *студено і стѣдено* (тут помилкове відновлення ніби то старого звука). Проте текст списку Вяземського списано, як ми кажемо, з білоруського оригіналу, а це підтверджується кількома випадками акання і заміною українцем-переписувачем старого *а* новим *о* через помилкову аналогію: *огнь падаеть* (с. 60), *слнца* (номінатив однина, с. 61), *бездождевна* (ніякий рід, номін. одн.), *древо же мое различна* (с. 59), *на заподѣ* (с. 60), *озимить* (57, 63, 65 і др.), *сржающимъ* (с. 59), *понагіо* (63), перехід *е* без наголосу в *и*, може—випадково: *иерать* (59); *иноді* в орфографії *е* зам. *ѣ*: *ветръ*, *венець* і др.

буть, білоруський оригінал. Сам Вяземський, видаючи свій текст зазначив, що він „мѣстами сходенъ то съ первой, то со второй редакціей, мѣстами же онъ не сходенъ ни съ тѣмъ, ни съ другимъ“ це поясняється ніби тим, що писарь „имѣлъ передъ собою два отрывочные текста—сербскій и русскій—и долженъ былъ по нимъ составить одинъ полный“¹⁾. Але легко тепер ствердити, що текст Вяземського, значно попсований місцями і незакінчений, не має жадної наукової вартости, бо він цілком повторює списки II-ої редакції. Коли-ж у йому маємо деякі відхилення від тексту Попова (II-ої ред.), то вони цілком добре пояснюються більш повними текстами цієї редакції. Напр.:

Список Вяземського (с. 55).

и волѸ (?) сотриста и тридесѧтѸ ии Ѹ ми оу чникѸ бѣша имѸ иго никогда на край блюститиринскомѸ скончавѸ рѣщати (?) имѸ за сѣна лѣкареванѣ изложивѸ иго цртво приимѣти внѣтрѸ кратины. повѣлѣ ѡволѸ бити дондѣ сотворитѸ ѡбѣтѸ перво го кгардинала кѸ спрѣнѣю сѣже палѣѡлогѸ кгардинала преѣсть...

Список Київ. Духовн Акад. № 116.

Ѧго же нѣкѡ да на край блѡсти тирѣнскѡ. скончнѣвѸ прѣщати имѡу за сѣна ласкарева. низложнѣвѸ иго цртво приимѣти ии внѣтрѸ кортины повелѣ ѡвоулоу быти дондѣ еже сътворитѸ ѡбитѸ прѣваго гардинарѣ кѸ съпрѣнѣю (258 л.).

Список Попова I-ої редакції (в списку Попова II-ої редакції це місце випущено).

Ѧго же за ѡдрѣзаниѣ носа що оучинише имѡу прежде за сѣна ласкарева, приведоша иго вѸ полату црѣвоу. и рѣ завѣсы поставити, ѡко оучинити и ѡвѣщати гардинаремѸ пре (с. 253).

Список цей не закінчено, бо переписувач безпосереднє перейшов од „Пренія“ до українського списку „Премудрости Соломона“; текст врешті надзвичайно попсовано, бо переписувач, очевидно, ставився до своєї праці цілком механічно.

1) Памятн. древней письмен., 1879, вип. IV, с. 52.

2) В грецькому спискові Кі досить близький текст: отже ясно, що він був і в грецькому протографі; δ δὲ Ὀλόβολος, διὰ τὴν ἀκρωτηρίασιν τῆς μύτης αὐτοῦ, ἦν ἔκοψεν ὁ Παλαιολόγος διὰ τὴν δίωξιν τοῦ υἱοῦ Λασκάρου κυρίου Δημητρίου καὶ διὰ τὸ ἀδίκως αὐτὸς τὴν βασιλείαν ἐδράξατο, ὡσπερ ἄβουλος τατὰς (?) καὶ ἀποστάτης θεοῦ. καὶ καθελὼν τὴν βασιλείαν ἐδράξατο ἔνδον κορτύνης, ὅπως διᾶλεξιν ποιήσῃ μετὰ τοῖς γαρδινάριοις, τότε ὁ Παλαιολόγος τοῖς γαρδινάριοις προδέδωκε... с. 312.

IV.

Отже до першої редакції належать тільки два сербські списки, до другої—дуже багато болгарських, російських і українських, що в великій кількості розкидані по монастирських бібліотеках. Власне, поверховного ознайомлення з цими двома редакціями досить, щоб остаточно вирішити, що вони мають генетичний зв'язок з грецькими списками „Пренія“ і що деякі інші редакції виникли вже на слов'янському ґрунті, на підставі зазначених двох перших редакцій (поки що зазначаємо це в гіпотетичній формі, бо пізніше ми цю думку доведемо фактами). Це вже й через те ясно, що сербські списки першої редакції мають дуже помітну подібність, як ми це вже вище сказали, до грецького тексту, що його видав проф. Сперанський; а списки другої редакції так само місцями дуже наближуються до інших виданих грецьких списків, маючи той самий розклад матеріялу й окремі подібні уступи.

З цього погляду великої ваги набувають ті списки „Пренія“, що їх маємо по київських бібліотеках. Звичайно, поки не досліджено в сі списки тієї чи іншої пам'ятки, важко остаточно зробити висновки; але кожної історичної хвилі наука наша перебуває на певній стадії розвитку, що дається себе виявити за даних обставин, хоча, звичайно, пізніші досліди над новими, невідомими нам досі матеріялами можуть внести ті чи інші корективи. Перший київський список належав колись Почаївській Лаврі, а потім бібліотеці був. Київської Духовної Академії № 116, половини XVI ст.¹⁾ (визначаємо його скрізь літерою *B*). Список *B* має надзвичайно яскраві особливості в мові, що свідчать про його болгарський протограф. Писано його південно-слов'янським півуставом болгарського-штибу (характерна літера *юс*), його мова так само відбиває на собі вплив болгарської мови, і коли-б не деякі східно-слов'янські й особливо українські риси, можна було-б сперечатися про його походження. Насамперед, лексика списку має виразні ознаки болгарської мови: на голѣ м о м ъ прѣстѣ (л. 257)²⁾;

¹⁾ Березинъ, Описание рукописей Почаевской Лавры. К. 1881, с. 69. Водяні знаки (л. 184, 185 та ин.) дуже подібні до тих, що маємо в виданні Ліхачова („Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ. СПб., 1899), т. III № 3292, а також т. II, с. 111 (з документу 1535 року). Отже на підставі цих документів можна досить точно датувати нашу пам'ятку.

²⁾ Г о л ѣ м ъ , а , о — великий (Дювернуа, Словарь болг. яз., т. I, с. 379).

въ помѣнницѣ ¹⁾; кѣбли ²⁾; желва ³⁾; зелка ⁴⁾; мѣчка ⁵⁾; пѣховы ⁶⁾; трѣсть ⁷⁾; калѣнь ⁸⁾; белегъ перце (зменьш. форма). Але і крім цих лексичних, найяскравіших особливостей,—у тексті списка В багато ознак його болгарського походження ⁹⁻¹⁶⁾, і тільки дуже слабо на слов'янському фоні виступають українські риси ¹⁶⁾.

Другий київський список належав київ. Михайлівському ма-настиреві і походить з першої чверти XVI ст. (ми його скрізь визначати-мемо через А) ¹⁷⁾. Болгарська основа в цьому спискові значно менше

¹⁾ В I ред.: въ въ з г л а ш е н а х ъ . П о м ѣ н и к ъ — поминальник (проводі) (Дювернуа, Словарь, II, с. 1754).

²⁾ Тут—міна ж і ъ: болг. к ѣ б ѣ л ѣ (сербське кáбао, кáбла)—яка-небудь міра, вага (Словарь Дювернуа, I, с. 1080).

³⁾ Ж е л в а по болгар. черепаха.

⁴⁾ З е л к а по болг. кочан капусти; в I серб. редакції—ка поуста.

⁵⁾ Ведмідь; е і в сербській мові: мѣчка. Але в I ред. стоить—м е д в ѣ д а

⁶⁾ Цього слова немає в виданих списках 2-ої ред., немає його і в I редакції означає воно п а ц ю к и: сучасне болгарське п л ѣ х ѣ, мн. плѣхове (Словарь Дювернуа, II, 1671).

⁷⁾ Болг.—тросник. Між иншим, це місце так читається в другій ред.: „т р ѣ с т ь, иже глѣтсѣ глико калѣ“, тоб-то подається 2 рівнозначних слів (γλυκὸς κάλαμος—солодкий тросник); в ред.—трѣстїє.

⁸⁾ Це місце так читається в В: „всѣкъ скѣделъ калѣнь“... Це майже достотний переклад з грецької: καὶ τὸ τζουκάλι καὶ τὸ κεράμιον (Сперанський, 528). Можливо, що слов'янський перекладчик механічно передав грецьке слово латинськими літерами (τζουκάλι—калѣнь), але можливо й те, що він переклав смідлиуче слово πέλιον словом „калѣнь“: к а л е н ъ по болг.—глиняний:

⁹⁾ Майже скрізь написання слів з кінцевою шелеетівкою через ъ: і ѡамнь, ѡбразъ, оѡмь, крім приименників.

¹⁰⁾ Повна відсутність йотації при голосівках: ѡ раскатель, сѣтатель, тож, ж (акузат. одн. жін. роду), безъ жгліа.

¹¹⁾ Міна ѡ та а: всѣкъ, поклонѣшисѣ, всѣ (номінат. множини ніяк. роду), пѣтла і пѣтель (ѡ=ѣ).

¹²⁾ Дуже часті міна юсів і написання поряд двох юсів: вънѣтръ., ж (акузат. одн. жін. р.), от сіж (генетив одн.), ѡстиннѣа.

¹³⁾ Змішування ѣ і ж в таких випадках: рѣкавіцѣми і рѣкавици, сѣпрѣгъ і сѣпржг.

¹⁴⁾ Виключне написання рѣ, лѣ на місці слов'янських сонантів: утврѣди, блѣщѣцѣжѣса, млѣнѣа.

¹⁵⁾ Відсутність l epentheticum в слові ѡскоѡбени.

¹⁶⁾ Змішування звуків и та ѡ: крилы і крыль (генет. мн.), бяхж, мѣтїня, крати, сѣмїсти; ѡ після заднепіднебінних особливо часто: хѡрости, погѡбѣлѣ; и зам. ѡ: ѡбить.

¹⁷⁾ Н. Петров, Описаніе рукописныхъ собраній, находящихя въ г. Кіевѣ. М., 1891. II вип., с. 166; по опису—№ 488. Петров датує список навіть XV століттям, але водяні знаки вказують на першу чверть XVI ст. Знаків всього чотири (л. 42, 85, 12 і 18), і для деяких з них ми маємо близьку подібність до зразків у виданні Ліихачова: „Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ“, Спб., 1898, з першої чверти XVI ст.

почувається, ніж у спискові В, і тут вона має характер чогось зовнішнього, певної орфографічної моди, що так була поширилася по Україні на протязі XV—XVI ст. ¹⁾ Але на цьому фоні болгарської орфографії надзвичайно яскраво виступають риси української мови, головним чином—в царині фонетики ²⁾. Це останнє дає можливість висловити думку, що список А виготовлено якимось переписувачем українцем у межах України.

Отже на підставі побіжного аналізу мови трьох списків другої редакції (А, В і Попова ³⁾), ми можемо зробити певні висновки, які пізніше спробуємо довести й текстуальним аналізом. Список В має найближче відношення до болгарського протографу нашої пам'ятки ⁴⁾; в його мові зустрічаються не тільки фонетичні й орфографічні особливості болгарського письма, а навіть і лексичні подібності. Українських ознак там майже немає, і це нам доводить, що між В і болгарським перекладом грецького тексту мало переступних списків. Мова списку А дозволяє визначити другий етап у розвитку тексту нашої пам'ятки. Перейнявшись фонетичними особливостями української мови, список А, що належить до першої половини XVI ст., ясно вказує на Україну, як на таку країну, що формувала нові редакції південно-слов'янських пам'яток і передавала це літературне багатство до північної сусідки, до Московщини, або й до Білорусі. Нарешті, список Попова встановлює власне останню стадію історії нашої пам'ятки. Текст списку Попова перейнято великоруським фонетичним і почасти лексичним матеріалом, і він власне символізує собою той момент, коли пам'ятка, діставшись через Україну на Московщину, перебула деякі редакційні зміни і в такому вигляді надзвичайно поширилася по всій країні.

Ці наші твердження легко зміцнити текстуальними подібностями, користуючися виданими грецькими текстами. Списки А і В мають

¹⁾ Написання (иноді) кінцевих шелестівок через ъ (образъ папиль); часто відсутність йотації голосівок (архыереѡ), помилкове прояснення носових, як результат середне-болгарської міни юєів (движащѡСА); написання рь, лъ на місці старовинних сонантів (тврѣдъ); помилкова вокалізація ірраціон. ѡ, що сталося результатом їх міни (шопщю 231 зв.; цікаво що в В це слово написано так: шѡпща—268 зв.); відсутність двічі l epeneth. (ѡскобены і на земли).

²⁾ Напр: міна и та ѡ (бити, гори, холми); міна ѣ та и (ненавѣстникъ, ѡ слави); ы після заднепіднебінних частенько зберігається (архыереѡ, великъѡ), перехід применника съ в з (з венци)

³⁾ Список Вяземського, повторюємо, не має жадної наукової вартости.

⁴⁾ До цієї самої категорії належить, мабуть, список „Пренія“ в м. Тульчі XVI ст., на його вказує Яцимірський у книзі: „Славян. и русскія рукописи румынскихъ библиотекъ“ Спб., 1905. Початок такий: „Съпрѣвїе панагїѡта фїлософа съ вї гардинари егда придошѡ ѡ папы римскаго и прѣшѡСА въ константинѣ града ѡ православной вѣрѣ христіанскон ѡ вѣрѣ фрѣжскон, егда по вѣди панагїѡт вѣрѡ фрѣжскѡА въ Цѣиградѣ“.

кільки поширених уступів, що наближують їх до одного оригіналу і разом з тим віддаляють од тих московських списків, які вказано в книзі Попова, де ці подробиці загублено ¹⁾; ці уступи, безперечно, були в грецькому оригіналі нашої пам'ятки, бо й досі зберіглися в виданих візантійських текстах.

В.

ΚΙ.

1.

ѢГО же нѣкогда на край блюсти ²⁾ тирійскѡм ³⁾. скочѣ въ прѣщѣти Ѣмоу за сѣа ⁴⁾ ласкарева ⁵⁾. низложѣвъ Ѣго цѣтво ⁶⁾ прїѣтъ ⁷⁾. Ѣ ⁸⁾ вънѣтър кортѣны ⁹⁻¹⁰⁾ повелѣ ѡвоу(лоу) бѣти ¹¹⁾ дондеже сътворить ¹²⁾ ѡбить ¹³⁾ прѣваго ¹⁴⁾ гардинарѣ къ съпрѣнїю ¹⁵⁾ (258 л.).

ὁ δὲ Ὀλόβολος, διὰ τὴν ἀκρωτηρίασιν τῆς μύτης αὐτοῦ, ἦν ἔκοψεν ὁ Παλαιολόγος διὰ τὴν δίωξιν τοῦ υἱοῦ Λασκάρου κυρίου Δημητρίου καὶ διὰ τὸ ἀδίκως αὐτὸς τὴν βασιλείαν ἐδράξατο, ὡσπερ ἄβουλος τατάς (?) καὶ ἀποστάτης Θεοῦ καὶ καθελῶν τὴν βασιλείαν ἐδράξατο ἔνδον κορτόνης, ὅπως διάλεξιν ποιήσῃ μετὰ τοὺς γαρδινάριους. τότε ὁ Παλαιολόγος τοῖς γαρδινάριοις προέδωκε... с. 312.

Як бачимо, цей уступ мається в списках А і В ¹⁶⁾ і дуже наближається до відповідного місця в грецькому тексті ΚΙ, отже він був і в грецькому протографі слов'янських текстів; це підтверджується ще й тим, що до цього читання наближається і сербська редакція.

¹⁾ В дальших порівняннях наводимо варіанти з еписку Софійської бібліотеки Петр. Духовн. Акад. XVI ст. № 1322. Цей уступ із списку Вяземського ми навели вище.

²⁻³⁾ А: тироньскомъ. ⁴⁻⁵⁾ А: скаласкарева. ⁶⁻⁷⁾ А: приѣтъ. Соф. бібліот. № 1322: прїѣтъ. ⁸⁻⁹⁾ А: въноутрь кратинѣ. С. бібл.: внутрь кротини. ¹⁰⁻¹¹⁾ А: повелѣвъ ѡволю бити. ¹²⁻¹³⁾ А: ѡбѣтъ, С. б.: ѡбѣтъ. ¹⁴⁻¹⁵⁾ Соф. бібл.: гардинарѣ къ съпренїю. ²⁻¹⁵⁾ У Попова все це місце випущено. В І сербській редакції цей уступ читається так: *Ѣго же за ѡдрѣзаниѣ носа що оучинише Ѣму прежде за сѣа ласкарева приведоша Ѣго въ полатоу цѣвоу. и рѣ завѣсы поставити. ꙗко оучинити и ѡвѣщати гардинаремъ про*“ (див. с. 69). В грецькому тексті Васильєва цей уступ має іншу думку; крім цього, тут locus turbatus, як зазначає сам видавець (с. 180, прим.): *ὃν διὰ τὴν ἀκροβυστία(ν) συντηρήσας. καὶ ὡσπερ λέων ἐνώπιον αὐτῶν ἔστιν καθελῶν αὐτὸν ἀπὸ τὴν βασιλείαν.*

¹⁶⁾ Крім того, в списках Вяземського і Соф. бібл. № 1322.

В.

ΚΙ.

2.

ниже паки оу̇зърите лицемъ къ ли-
цоу ¹⁾ тѣм же ѥ слово ⁴⁾ възлѣти ⁵⁾
Ѡ нн̄ ⁶⁾ не възсхотѣша ⁷⁾ ѡще не ⁸⁾
внѣ кѡртины ⁹⁾ бѣдетъ ¹⁰⁾ понѣже
ѥ се бѣваетъ сѣго ¹¹⁾ прїати ¹²⁾
нн̄ ¹³⁾ сѣго рѣди чтѡ ¹⁴⁾ сѣвѣщати ¹⁵⁾
гѣлахъ ²⁾ тѣмъ ѥ панагїѠ кн̄рь кѡ-
стантїн̄ философъ ¹⁰⁾... 258 зв.

καὶ οὐ βλέπειν αὐτὸν εἰς πρόσωπον. διὸ
καὶ λόγον διαλέξεως συναίρειν μετὰ αὐτοῦ
τοῦ ῥήτορος. Ὀλοβόλου οὐκ ἠθέλησαν,
εἰ μὴ τῆς κορτύνης ἕξωθεν γένηται. ἐπει
τοῦτον γέγονεν ἐν τούτοις οὐκ ἐδέξαντο
διὰ τὸ πολόσαρκον αὐτοῦ. ὅθεν καὶ ὁ
μικρότερος τῶν μαθητῶν Κωνσταντῖνος
ὁ παναγιώτης... с. 313.

Тут лише перша частина слов'янського речення має подібність до грецького тексту ΚΙ, а в другій частині зберігається тільки загальна думка, яка іноді навіть не дається до розуміння. В І сербській редакції цей уступ також мається, був він і в грецькому протографі.

В.

Список Васильева.

3.

¹⁶⁾ вдаѣ х̄с̄ стѣмѧ аг̄глом̄... ¹⁷⁾.

¹⁸⁾ ὁ Χριστὸς... δίδει τὸ σ τ ε μ (μ) α τῶν
ἀγγελῶν ¹⁹⁾ (с. 185).

^{1.-2)} В І серб. редакції: „того ради не възсхотѣше слова приѣти с ними ѡще завѣс не боудеть. н̄ то приѣше“. В грецькому тексті Васильева цей уступ дуже скорочено, але думка першої частини слов'янського речення зберігається: καὶ λόγον συνάραι ἡρὸς αὐτὸν οὐκ ἠθέλησεν εἰ μὴ τῆς κορτύνης ἕξω γίνεσθαι. У Попова цей уступ випущено.

^{3.-4)} Сп. Вяземського (визначаємо його через літеру У)—взвѣлти. Список Софійської бібл. (визначаємо через літеру С)—взлѣти. ^{5.-6)} А і У: не възсхотѣша. С: не възхоти. ^{7.-8)} А: внѣ кр̄тины; С: вни картины; У: вкоритины. ^{8.-9)} А, С і У: боудеть. ^{10.-11)} У: себы възлѣ се (?) ^{11.-12)} А: прїати. У: прилѣти. ^{12.-13)} А і У: ної С: не. ^{14.-15)} А: себе вѣщати; У: собѣ вѣщати. ^{15.-2)} А і У: гѣлахъ; С: гѣлаше. ^{2.-10)} У: те ^А ѥ панагїѠ ^У кн̄рь кѡстантїн̄ философъ.

^{16.-17)} Так само і в С: „вдаѣть х̄с̄ стѣмѧ аг̄глом̄“; близько до цього маємо в І серб. ред.: „даѣть х̄с̄ стѣмоу аг̄глом̄“. Але у Попова, в А і У інакше: „вдаѣть х̄с̄ стѣмѧ аг̄глом̄“—це вже наслідок тлумачення тексту.

^{18.-19)} В тексті Сперанського: δίδει ὁ Χριστὸς μου τὸ σ τ ε μ α (с. 177): К¹ дає трохи інший текст: . . . δίδει ὁ Χριστὸς τὸ σ τ ε ρ ε ω μ α τοὺς ἀγγέλους (320).

В.

Список Васильева.

4.

Ико¹⁾ дръжить причащєніє²⁾ въ ѿ³⁾ βαστάζει⁴⁾ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ
своеи⁵⁾ поунги (270 эв.). εἰς τὸ πογγί τοῦ (с. 187).

З останніх двох прикладів ясно, що текст В в деяких випадках дає старовинну редакцію, бо щільно підходить до грецьких текстів, позначаючи в них навіть окремі слова; пізніші слов'янські тексти (починаючи вже з українського А), бажаючи розтлумачити незрозумілі грецькі терміни, заміняли їх слов'янськими виразами. Тепер цікаво вирішити таке питання: чи текст А всюди новіший за В, чи, може, він зберіг деякі старовинні варіації? Натяк на останнє маємо в такому уступі:

А.

В.

6) ѡще ли можѣ⁶⁾ зажещи⁷⁾ ѡгнь без вѣтра, ѡ без главнѣ⁸⁾ ѡ без югли⁸⁾ ѡ безъ жгліа ѡ безъ доуновѣнїа
ѡще ли⁹⁾ ѡгнь вѣсѣчиши¹⁰⁾. ѡ по махаеши рѣкою, да вонидѣ¹¹⁾ вѣтръ. и бо¹²⁾ без доуновенїа¹³⁾ не можѣ¹⁴⁾ зажещисѣ¹⁵⁾, 233 л. не мѡжетъ зажещисѣ. л. 272.

Ясно з цього прикладу, що обидва тексти А і В, хоч і походять з якогось невідомого нам оригіналу Х, але далі в своїй історії тексту трохи розійшлися: А зберіг такі епізоди з свого протографа Х, які загубив В. З цього погляду текст А являється найбільше цінним, бо він найповніше захоче епізоди якогось невідомого нам середнеболгарського протографа Х.

1—2) У Попова: творить причащєніє, А: творить причащєніє, Але в С згідно з В: прѣжить причащєніє.

3—4) У Сперанського: кратѣї, далі як у Васильєва.

5) У Попова і в А: трудницы (?); в С: трудницѣ. В живих слов'янських мовах це слово має цілком нинішній зміст.

6—7) і 8—9) випущено в В. У Попова і в С як в А. тільки з деякими відмінними варіаціями. 10—11) У Попова „ѡгнивомъ вѣсечешї“. 12) У Попова: „внидетъ“. 13—14) У Попова: „безъ дуновенїа“. 15—16) У Попова: не можешї.

17) В І ред. подібно до А і Попова: можеш ли внети ѡгнь безъ вѣтра и кадило безъ ѡуглевью или да всѣкнешъ ѡще не подоуешь. ѡ размахнешъ роукою своєю, да вниде вѣтръ безъ дѡха не в'ниматьсе. У Сперанського: Καὶ ἡμπορεῖ ὑάφης εἰστίαν χωρὶς ἀνεμου καὶ δεγλοῦ καὶ καρβούνου καὶ πυροβολήσεις καὶ ἐμφυσήσεις καὶ σείσεις τὰς χεῖράς σου νά ἐμβῆῖ ἀνεμος. καὶ χωρὶς οὐδὲ ἀπται (с. 528). У К¹ де це місце скорочено, але зміст наближається до А і Попова: Καὶ τίς δύναται ἀναφαῖ πῦρ ἐκ τοῦ ἀνεμου: καὶ ἐάν πυροβολήσῃ τις, ἐάν μὴ σείσῃ τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ ποιήσῃ ἀνεμον οὐκ ἀνάπται πῦρ. (Лѣтопись..., т. VII, с. 180).

Спробуємо тепер зробити деякі висновки з текстуального аналізу списків II-ої редакції „Пренія“. Вони цілком підтверджують ті думки, які ми висловили вище на підставі аналізу мови слов'янських текстів. Серед південних слов'ян (найпевніше в Болгарії) існував якийсь протограф X, з якого пішли всі списки другої редакції. Київський список А, хоча значно змінив болгарську фонетику й лексику на українські, заховав проте тахітум епізодів слов'янського протографа X. Навпаки, список В, відбиваючи в мові надзвичайно помітний вплив болгарської фонетики, ортографії і навіть лексики, в тексті деякі епізоди загубив. Московські списки „Пренія“, наближаючи мову свого тексту до великоруської фонетики, разом з тим помалу губили характерні епізоди слов'янського протографа X; причина цьому ясна: той історичний фон пам'ятки, що так цікавив візантійця XIII століття, був цілком незрозумілий для великороса XVI—XVII ст. Культурна роля України в цій історії тексту нашої пам'ятки визначається цілком виразно, бо тут власне формувалися ті переступні редакції, що набрали остаточного вигляду на ґрунті Московщини.

Ол. Дорошкевич.

(Кінець буде).

Нові дані для історії школярських брацтв на Україні ¹⁾.

Література про старинні церковні брацтва у південній і західній Русі доволі широка і ми, розпоряджаючи віродостойними джерелами з кінця XVI віку, завдяки працям м.—Макарія, проф. Харламповича, Криловського й ин., маємо доволі ясне уявлення про ці організації та про просвітню їхню діяльність. Але в історії нашої старинної школи було одне темне місце, що його роз'яснити не можна було за браком матеріалу — це питання про *школярські, студентські брацтва*. Брацтва ці, це річ безсумнівна, повинні були існувати і на Україні, і у білорусів, так як вони існували в тій організації, що її наслідували фундатори західно-руських брацьких шкіл, — цеб-то по школах польських, які свою остаточну форму здобули при співучасті о.о. єзуїтів.

У *Litterae Annuae S. J.* за 1585 рік, ст. 203 ²⁾ згадується про релігійні процесії членів віленського студентського брацтва, заснованого у цьому році. На думку проф. Харламповича „найсилніше повинна була ділати на підбудження релігійного почуття в учнів їхня участь у *студентських богородичних брацтвах*“. Оці студентські брацтва завів папа Григорій XIII у 1584 році під назвою „брацтва Благовіщення“ і в 1586-7 їх підтвердив папа Сикст V. Отакі брацтва заводились і по західно-руських єзуїцьких колегіях з перших таки років їхнього існування. Повинності братчиків полягали в тому, щоб строго виконувати обрядові і моральні вимоги церкви. „Заховування церковних обрядів братчики доводили до ступіня подвигів, здовжуючи пости, богослуження й молитви; оці останні тяглися іноді по сорок годин. Часті церковні процесії вони одбували босі, іноді під сильний холод; до крови били себе нагаями, викликаючи сльози навіть у гулящої публіки“ ³⁾, то що. Не дивниця, що папи (Григорій XIII і Сикст

¹⁾ Прочитано в засіданні петербурзького „Товариства прихильників української історії, письменства і мови“, 25. XII. 1921 року.

²⁾ К. Харламповичъ, Западно-рускія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религиозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви. Казань, 1898, стор. 59.

³⁾ Там-таки, стор. 103.

V) прихильно ставилися до членів отих езуїцьких содалій (sodalitas), що дозволяли їм святкувати більш ніж половину року ¹⁾.

Подібно до езуїцьких шкільних брацтв, що ставили собі релігійно-аскетичні завдання, і в православних „у багатьох містах при головних брацтвах (що піклувались про школи), були так звані юнацькі брацтва. Вони склалися з юнаків, які, наслідуючи старших, об'єднувалися в брацтва, які ставили собі ті самі релігійно-моральні завдання, що й старші брацтва. Старші брацтва давали їм свій устав і керівників. Перше таке брацтво—замостянське—згадується року 1606-го, як воно разом із старшим здобуло благословення од еп. Г'єдеона Балабана“ ²⁾. Року 1620-го патр. Теофан дав грамоту київським брацтвам старшому і молодшому. Року 1625 існувало вже могилівське юнацьке брацтво. У своєму посланні до луцького юнацького брацтва митр. Ісайя Копинський у 1632 р. хвалить його членів за те, що вони, хоч юнаки ще, а вже „мужеская мудрствовати предначинають, еже въ благочиніи цѣломудрено церковному возслѣдовати наказанію“ і підбадьорує їх у змаганні до морального удосконалення. У віленській школі існувала „студентська конгрегація св. Костянтина й Єлени“, що про неї згадується в книжці „Echo Żalu“ 1635 року ³⁾.

Чи можна думати, що оці студентські брацтва керувалися дійсно статутами брацтв старших? З певністю можна відповісти тільки запереченням: різниця поміж старшими братчиками і членами студентських брацтв була надто вже велика, а до того й завдання одного і другого брацтва не тотожні були. Про це можна було лише догадуватися, хоч-би через те, що „Порядокъ школьный“, простудійований проф. Харламповичем, і окремі статті уставів брацьких, поскільки вони торкалися школярів,—дають або вказівки на порядок, цеб-то чисто шкільні заняття, або на дисципліну та способи її підтримувати. А устава для внутрішнього власне життя шкільного, студентського брацтва ми досі не мали. Тепер мені випало на долю опублікувати уривок його. Попався він у рукописі, що його мені в 1913 р. подарував був проф. Клінгер.

Устав цей шкільного брацтва знаходиться в згаданому моему рукописі, який являє собою, очевидночки, латинсько-слов'яно-польські вправи ученика з класу синтаксими. Пропали в ньому листки: 1, 42—47, 49, 51—54, 58, 59, 70, 71 і декілька вкінці. На внутрішній сторінці оправи—незначні замітки і приписки, в роді: „Гикъ лѣббер меусъ, тѣстисъ естъ деусъ, квисъ иллюмъ кверит, гокъ номень ерит“, і т. и.

¹⁾ Там-таки, стор. 103, примітка IV.

²⁾ Там-таки, стор. 472.

³⁾ Див. там-таки, стор. 472.

На листкові 2 і дальших на долішньому полі приписка з датою, яка вказує на час, перед котрим написано рукопис: [Hic] „liber scriptionis anno Dni milesimo septingentesimo trigesimo sexto finitusque mense Decembri postremis numeris huius anni“. На листкові 41—40-мітка вчителя біглим тонким нахиленим скорописом: „Pulchre“. По черк ученика—1720-1730 р. р., проетий, типово український скоропис. Ним-таки написано й останню, яка нас особливо цікавить, статтю.

Окрім дати є в рукописі й указівки на те місце, де його було написано. Серед тих фраз, що їх завдано перекласти на латинську мову маємо й таку: „Wiele pożytku masz ty u rodzony twój, kiedyś w tym Miesiącu septembrze, nie latając obosieczną myślą z orłem u orlicą po podniebiosa, tekę u papier potrzebny wam sporządziwszy, Oycu u Matkę miłe porzegnawszy z domu swego dla wyżywiania się grochow, krup, iagiel (milió) u mąk, w domu na wsi przygotowawszy, do *Kiiowa*, roskoszy swoiey nazwanego przyiechales“ (л. 12 об.-13), або „Przybywszy Iędrzey... z Wielkiey Polski s Kalisza przez Gdansk *tu do nas*, do *Kiiowa*, powiedział...“ (л. 23). Є згадки і про подорож „z Kozelca (Carpipoli) do Baturyna, z Baturyna przez Niżyn znowu do domu“ (л. 1) та про виправу до Броварів із Києва (л. 18 об.) Таким чином, справи належать мабуть ученикові Київської Могилянської Академії 1730-х років.

План „Наставленія новых содалисовъ“ не відзначається особливою систематичністю.

Спершу йде мова про те, що таке содаліс і які його повинності —2), його ріжниця од інших християн (3), далі—про відношення його до Богородиці (4), про обов'язки содаліса (5), про те, що подобає творити совершенному в житті (6), що таке віра і в чому вона виявлена (7—8), про точне додержування дванацятьох членів символа віри (9), про заповіді церковні (10), про тайни церковні (11), про надію і свідцтва істинного уповання на Бога (12—14), про діла милости (15), про те, на кого повинен содаліс покладати надію і чому (16),—і далі про Богородицю (17—21) і служення їй (22—26), чому вона святіша од святих і янголів (27—28), що таке любов (29), молитва (30—31) і що її окрилює (32), про піст (33), милостиню (34), про дари св. Духа (35—36), про гріх (37), про прилучення до чужих гріхів (38), десять заповідів (39). Таким чином, тут злито завдання чисто катехизичні — загального характеру з пропагандою ідеї служення Пресвятій Діві.

Богородиця — верх досконалости, яку тільки можна собі уявити. Вона зветься благословенною, бо „имѣет изящнѣйшую благодать паче всѣх ангел и паче всѣх святых“ (26). Вона святіша од усіх святих, бо „едина прежде вѣк благодатию Божією предсохраняема без порока

грѣха первороднаго во утробѣ матернѣ зачатся; она єдина порока грѣховнаго никогдаже имѣяше“, оправдуючи слова із Пісні Пісень: „вся добра ближняя моя и порока нѣст в тебѣ“. Автори „Науки“ одхиляються тут од православної точки погляду і, щоб возвеличити Богородицю, повторюють догмат про непорочне її зачаття.

Як і слід було цього чекати, український sodalis, слідом за своїми католицькими співтоваришами,—це перш над усе „раб Прєблагословенной Дѣвы Маріи, самовольное свое обѣщаніе оной. служити собственними узаконеніи с присягою утвердивий“ (1). „Поручившись прєблагому ея предстательству“, sodalis повинен почитати її, наслідуючи її в усіх чеснотах (4). Та цього мало—sodalis, що повинен вести досконале життя християнина, в дечому од нього одріжняється: християнин у дитинстві одрікається сатани, а sodalis „по пріятію разума обѣщається и присягою утверждает добродѣтельно пожити“ (3). Хто має звання содаліса, той, як правдивий лицар св. Діви, зобовязаний виконувати низку повинностей, а саме: 1) обороняти і прославляти честь Богородиці, навіть до смерті; 2) заховувати—як не повну непорочність, то хоть чистість, маючи тверду постанову не згрішити; 3) день-у-день читати на честь св. Діви параклис напам'ять і 12 разів „Богородице Діво“; 4) призивати в молитвах святих і безплотних янголів; 5)—і це особливо важливо і цікаво—„от всякого грѣха тако сам (повинен) оберегаться содаліс, яко и протчих должен отводить, ко добродѣтелем же возводити“—подробиця, яка нагадує нам сьогочасних скавтів, 6) повинен день-у-день провірювати своє сумління і 7) очищувати його через сповідь; 8) засилати подяку Богові і 9) оддавати себе смиренно на волю Божу.

Після Христа—содаліс повинен покладати свою надію на Богородицю (16), бо вона—„Мати наша по благодати и ходатаица о насъ ко Богу избраннѣйшая“ (17). Вона однаково матір і для грішних і для праведних; для грішних тому, що „изводитъ я от грѣховъ и благодатию Божією омиваетъ, очищаетъ, истинное покаяніе, умиленіе и слезы даруетъ“; вона примирює грішників з Христом. Вона і матір для праведників, бо „соблюдаєть их во святини“, їх вона „питаєть млекою благодати“, а грішних—„млекою милосердія“ (20). Хто має міцне й правдиве благоговіння до Богородиці—той загинути не може, бо не може „извержень быти отъ числа синов Божіих, иже єсть сынъ Матере Сына Божія“ (21). Оце благоговіння—це не тільки переживання певного аффекту, а щось діяльне,—а саме „подражаніе добродѣтелей Ея: смиренія, кротости, молчанія, чистоти, воздержанія“, то що, а також безперестанна молитва та „усердіє въ разширеніи славы и чести имени Богородичного“ (22). До того—не вистачає читати акафіст і повто-

рювати молитву до Богородиці, щоб називатись сином Її: треба „подражати Ея благочестію, чистотѣ, цѣломудрію и смиренію“ (23), молитися, щоб Богородиця випросила для його у Сина свого „сокрушеніе сердечное, житія исправленіе и истинное покаяніе“ (24).

Вистарчить згадати „Небо Новое“ та „Звѣзду Пресвѣтлую“, щоб зрозуміти, як ревно прищиплювали на Україні культ Богородиці, винесений із глибин середньовіччя.

Характеристичне й те, як давнє українське студентство реагувало на отой настрій своїх керівників. Чуже крайностів католицького самобичування—а до його заохочували по єзуїцьких школах—українське студентство засвоїло з культу Богородиці, нав'язного—це річ безсумнівна—Заходом, самі-но загальні гуманні ідеї.

Молодь і її настрої завжди служать зеркалом настрою епохи, до того дзеркалом, яке прибільшує те, що затаєно в громаді дорослих. Згадаймо, як у 1890—1900 р.р. опозиційний настрій громадських кол знаходив собі різкий відгук у студентських політичних рухах. Століття XVII-е і початок XVIII жили під знаком релігії, не політики. І тут студентство чутливо одбило оті течії свого часу, та не в грубо-матеріальній, а в одуховленій, ідеалістичній формі благоговійного преклоніння перед образом „вічно-жіночого“ і невимовно святого.

Акад. Володимир Перетц.

Наставленіє новихъ Содалесовъ*).

[1] Вопросъ: Что есть Содалѣсъ.

Отвѣтъ: Содалѣсъ есть рабъ Пребл(а)гословенной Д(ѣ)ви Маріи, самовольное свое обѣщаніе оной служити собственными узаконеніи с присягою утвердивій.

[2] Вопросъ: Кая содалеса должност.

Отвѣтъ: Да будетъ совершенъ в житіи Христіянскомъ. И всемъ не разнствуеъ содалѣсъ от протчіихъ, понеже сія всякаго челоуѣка есть должностъ.

[3] Вопросъ: Кое различіе содалѣса от хр(и)стіянина.

Отвѣтъ: Сіе есть различіе: яко хр(и)стіянинъ еще во младенчествѣ отрицаеъ ся Сатани и всѣхъ дѣлъ его; Сей же самовольно по прія[53 об.]тию разума обѣщается и присягою утверждаетъ добродѣтельно пожити. Зде ко ползѣ можетъ с(вя)таго Івана Златоустаго словесъ оупотребыти: иже гл(а)голетъ; яко согрѣшившихъ каждо еще отступит от древнихъ золь и обѣщается Богу со истинною не к тому к онѣмъ касатися, ничтоже взыскуеъ Богъ ко отвѣту болше.

[4] Вопросъ: Якій конецъ собранія Пребл(а)гословенной Д(ѣ)ви Маріи?

Отвѣтъ: Конецъ собранія Пр(есвя)той Д(ѣ)ви Б(огороди)ци сей есть, да поручившися преблагому ея предстательству и ходатайству ко Богу, почитаеъ любовію, подражающе во всѣхъ добродѣтелехъ преспѣянія ради, во благочестіи и совершенствѣвѣ житія христіянскаго.

[5] Вопросъ: Содалѣсъ что во своемъ званіи дол[л.54]женъ исполняти?

Отвѣтъ: Сія послѣдующія: первое защищати и прославляти чест(ь) Пр(е)с(вя)той Богоматери, аще и в случаи смертномъ. 2. Долженъ аще не д(ѣ)вство, поне ч(и)стоту соблюдати даже до самой смерти и предложеніе твердое имѣти еже к тому не согрѣшати за помощію Бога. 3. Долженъ всякаго дне [въ] честь Преблагословенной Дѣви Маріи чести параклисъ и умѣти его з усть, протчія молитви в честь же Дѣви сложенія, яко то Б(огороди)це Дѣво дванадесяточисленно. 4. Долженъ с(вя)тихъ призвати в моленіи своемъ, такожде и безплотнихъ Ангеловъ с(вя)тихъ, да ходатайствуют о немъ ко Богу. 5: От всякаго грѣха тако самъ оберегатися содалѣсъ яко и протчіихъ долженъ отво-

*). Текст видаеъся з внесенням до рядку виносних букв і з розкриттям титлів.

дити, ко добродѣтелемъ же возводити. За сіе дѣло Іаковъ гл(а)в(а) пята, „что будетъ, глаголетъ, аще кто вовасъ [54 об.] заблудитъ от пути истинни и обратитъ кто его, да вѣсть яко обративій грѣшника от заблужденія пути его спасетъ душу от смерти и покріет множество грѣховъ. 6: На всякъ день долженъ истязовати совѣсть свою что в немъ помисломъ, словомъ и дѣломъ сотвори со всѣми окрестностями. 7: Совѣсть свою частъ очищати чрез исповѣдь не утаевая грѣховъ встида ради. Такожде и с(вя)тейшей Евхаристіи частъ участникомъ быти. 8: Благодареніе Богу воздавати за вся его намъ благодѣянія. И сего ради достоитъ всякому на всякъ день слава во вишнихъ Богу читат(и), понеже в славословіи найпаче благодареніе Богу возсилается. 9: Приносити себе самага Богу во волю его ибо смиренія совершенство Златоусту глаголющу [л. 55.] всѣмъ содержится, да воля наша весма волѣ Божіей покоренна будетъ.

[6] Вопросъ: Да совершенъ кто в житіи будет, что подобаєтъ ему творити.

Отвѣтъ: Имѣти правую вѣру и дѣла добрая.

[7] Вопросъ: Что есть вѣра.

Отвѣтъ: Вѣра есть даръ Божій преестественній, имже крѣпко вѣруемъ всѣмъ откровеніямъ Божіимъ, яже откри намъ Богъ или самъ чрез себе, или чрезъ Пророковъ Апостоловъ и святыхъ Евангелистовъ оная писаніемъ оная преданіемъ.

[8] Вопросъ: в чемъ содержится вѣра?

Отвѣтъ: в символѣ дванадесять членовъ имущемъ.

[9] Вопросъ: Аще бы кто одинаго вѣри состава не вѣрилъ, егдали всю вѣру погубляєтъ [55 об.]

Отвѣтъ: всячески погубляєтъ по глаголу великаго Афанасія: Иже хоцетъ спастися, подобаєтъ ему каѳолическую держати вѣру, ея же аще кто цѣли(й) и непорочни(й) не содержитъ, безъ сомнѣнія во вѣки погибнетъ.

[10] Вопросъ: Колико заповѣдей церковнихъ обрѣтаєтся.

Отвѣтъ: Десять: Первая заповѣдь есть, еже во святія дни слушати литургіи и прочіихъ славословіи Божіих. 2: Хранити четири пости на всякъ годъ. 3: Почитати священники. 4: Исповѣдати грѣхи своя четириши в годъ. 5 Не читати книгъ еретическихъ, ниже с ними глаголати. 6: Умоляти Преплагаго Бога за вся человекѣ. 7: Хранити пости и моленія повелѣнная от Епи[л. 56]скопа ради случая. 8: Не дерзати взимати имѣній церковнихъ. 9: Заповѣдь: Да не биваютъ браци во днехъ яже възбраняєтъ Церковь.

[11] Вопросъ: Колико тайнъ церковныхъ.

Отвѣтъ: Седмь: Крешеніе, Миропомазаніе, Причащеніе, Покаяніе, Священство, честній бракъ и Елеосвященіе.

[12] Вопросъ: Что есть надежда.

Отвѣтъ: Надежда есть смѣлость истинъная ко Богу.

[13] Вопросъ: Кое есть извѣстіе истиннаго на Бога упованія.

Отвѣтъ: Претерпѣніе, якоже Христоръ глаголетъ: претерпѣвій до конца сей спасенъ будет.

[14] Вопросъ: Могут ли быти нѣкая знаменія сего дара избранія Божія?

Отвѣтъ: Могутъ; первое аще кто божествен[56 об.]ними всегда утѣшается и в них упражняется; второе: аще мир презираетъ и вся мирская. Третье: аще частѣ въздыхаетъ ко вѣчнимъ небеснымъ обителемъ. Ко надеждѣ слагается и Господня молитва, отчешашъ иже еси и прочая. Такожде к надеждѣ слагаются и блаженства девять.

[15] Вопросъ: Колици есть дѣлъ милости, яже слагаются ко пятому блаженству.

Отвѣтъ: Седмь тѣлесних и седмь душевнихъ. Тѣлесная сія суть: Первое алчущаго напитати. 2: Жаждущаго напоити, 3: Нагаго одѣти, четвертое: посѣщати в темници сухих. 5: посѣщати болящія; 6: странния в домъ пріймати. 7: Дѣло челоуколюбія, погребати мертвія с мо[л. 57] лениемъ за душу усопшаго.

Дѣла милости Душевнія сія суть: первое: увѣщати грѣшника остати ся от грѣха и привести его в жизнь лучшую. 2: Научити невѣру, како подобаетъ вѣровати единаго Бога триипостаснаго, како творити ко Богу моленія. И како заповѣди сохранятьи. 3. Совѣтовати право требующему совѣта. 4. Молити Бога за ближняго своего. 5. Утѣщати скорбящаго. 6. Понести укоризни с терпѣніемъ. 7. Дѣло милости душевное, прощати прегрѣшенія ими же согрѣшають ко намъ и иніи.

[16] Вопросъ: Содалѣсь в комъ надежду по Христѣ полагати должень?

Отвѣтъ: в защищеніи Препоблагословенной Дѣви Б(ого)родици.

[17] Вопросъ: Чесо ради? [57 об.]

Отвѣтъ: Яко она есть Мати наша по благодати и ходатайца о насъ ко Богу избраннѣйшая.

[18] Вопросъ: Егда точію праведнихъ есть Мати или грѣшнихъ.

Отвѣтъ: Обоихъ есть Мати.

[19] Вопросъ: Како Мати грѣшнихъ?

Отвѣтъ: Яко изводитъ я от грѣховъ и благодатию Божию омиваетъ, очищаетъ истинное покаяніе, умиленіе и слези даруетъ, найпаче; аще кто слези Ея и болѣзнь яже имѣяше стоя подъ Крестомъ Распятаго насъ ради С(ы)на своего вину воспоминаетъ; аки млекоу милосердія своего питаетъ и С(ы)нови своему грѣшниковъ примѣраетъ.

[20] Вопросъ: Како Мати есть праведнихъ?

Отвѣтъ: Яко соблюдаетъ ихъ во святини с(вя)тихъ святѣйшая и питаетъ млекоу Благодати, якоже грѣшнихъ млекоу милосердія [л. 58.]

[21] Вопросъ: Имѣяй благоговѣнство ко Дѣви Маріи может ли погибнути?

Отвѣтъ: Истинное и крѣпкое имѣяй к ней Благоговѣнство не можетъ погибнути, яко не можетъ изверженъ быти от числа сыновъ Божіихъ, иже есть сынъ Матере Сына Божія. Второе: Яко и то многіи учителя Святіи глаголютъ: Знаменіе быти предугавленія ко животу вѣчному, аще кто истинную крѣпкую любовь и благоговѣнство имат ко Дѣви Б(огороди)ци.

[22] Вопросъ: Что есть истинное и крѣпкое ко ней Благоговѣнство?

Отвѣтъ: Подражаніе добродѣтелей ея, смиренія, кротости, молчанія, чистоти, воздержанія и протчіихъ, паки Молитва к ней непѣрестанная, и усердіе в разширеніи славы и чести имени Богородичнаго.

[23] Вопросъ: во еже нарещися кому Синомъ Препоблагословенной [58 об.] Дѣви Б(огороди)ци доволно ми [!] есть точію Акафистъ или Параклисъ по вся дни чести или цѣлованіе Архангел(ь)ское вину к ней глаголати.

Отвѣтъ: Не доволно, аще кто в гресехъ пребываетъ, не каюся оних; Подобаеть бо подражати Ея благочестію, чистотѣ цѣломудрію, смиренію.

[24] Вопросъ: Что убо творити имат грѣшникъ еда престоати пѣти Параклисъ, или Акафистъ?

Отвѣтъ: Не буди то, но и паче долженъ есть молити да Пр(е)чистая Дѣва Б(огороди)ца упросит ему у с(ы)на своего сокрушеніе сердечное, житія исправленіе и истинное покаяніе.

[25] Вопросъ: Каю молитва пріятнѣйша есть Препоблагословенной Дѣви?

Отвѣтъ: Сіе Архангелское цѣлованіе: Б(огороди)це Дѣво, Яко сіе возновляетъ ей веселіе, еже имѣ во время Архангелскаго Благовѣщенія о воплощеніи [л. 59] от нея С(ы)на Божія.

[26] Вопросъ: Кто сложи сію Молитву?

Отвѣтъ: Духъ С(вя)тїи усти Архангелскими Дѣви провѣща.

[27] Вопросъ: Дѣва Б(огороди)ца чесо ради глаголется Благословенная?

Отвѣтъ: Яко иматъ изыщнѣйшую благодатъ, паче всѣхъ Ангелъ и паче всѣхъ с(вя)тихъ.

[28] Вопросъ: Чесо ради глаголется паче всѣхъ с(вя)тихъ с(вя)тѣйшая?

Отвѣтъ: Яко она едина прежде вѣкъ благодатію Божіею предсохраняема безъ порока грѣха первороднаго во утробѣ матернѣ зачатъ, она едина порока грѣховнаго никогдаже имѣяше, сего ради всѣхъ с(вя)тихъ с(вя)тѣйшему во Матерь избрана, ко ней же Духъ С(вя)тїи глаголетъ, вся добра ближняя моя и порока нѣсть в тебѣ.

[29] Вопросъ: Что есть любовь? [59 об.]

Отвѣтъ: Любовь есть даръ Божїи преестественнїи, имѣ же любимъ Бога паче всего и ближняго яко самихъ себе. От вѣри надежды и любви и инїи добродѣтели раждаются: молитва, постъ и милостиня.

[30] Вопросъ: Что есть молитва?

Отвѣтъ: Молитва есть возвожденіе ума и воли нашея ко Богу.

[31] Вопросъ: Како в молитвѣ Господеву предстояти подобаетъ?

Отвѣтъ: Блаженъ есть, иже сїце Господеву во время Молитвы предстоитъ, якоже слуги цареви.

[32] Вопросъ: Что воскриляетъ молитву, да ко небеси возлетитъ?

Отвѣтъ: Масло и соль варенія услаждати обикоша [: Глаголу Лѣствичника в сл(овѣ) двадесять осмомъ:], воскрилати же молитву цѣломудріе и слези.

[33] Вопросъ: Что есть постъ? [л. 60]

Отвѣтъ: Постъ есть воздержаніе от всѣхъ снѣдей и отхититъ и от всѣхъ вешей мира и от всѣхъ пожеланїи злихъ. Да возможетъ Христїанинъ творити молитву свою удобнѣе и умилоствити Бога.

[34] Вопросъ: Что есть милостиня?

Отвѣтъ: Милостиня есть дѣло благоутробія, еже благодарѣйствуетъ кто Душу или плотъ нѣкоего требующа, не взирая кое лице есть требующее таковоія милостини.

[35] Вопросъ: Колико Даровъ С(вя)таго Духа?

Отвѣтъ: Семь: Мудрост, Разумъ, Совѣтъ, крѣпост, Знаніе, благочесїе, Страх Божій.

[36] Вопросъ: Колико плодовъ Святаго Духа или Знанія Божественнїа Благодати?

Отвѣтъ: Апостоль Павелъ исчисляетъ девятъ [60 об.] плодъ духовнїй есть: любви, радость, мир, долготерпѣніе, благодать, милосердіе, вѣра, кротость, воздержаніе.

[37] Вопросъ: Что есть грѣхъ?

Отвѣтъ: Грѣхъ есть преступленіе Закона Божіею и противленіе противлящееся хотѣнію Божіему, приходящее от помысла и от свойственнаго произволенія преступника, от сего противленія раждается смерть и всякъ Божественнїй гнѣвъ. Троякіи суть грѣхи смертнїи призволенїи. Первое смертнїи грѣси от нихъ же раждаются инїи: гордія, лихоимство, блудъ, зависть, чревоугодничество, памятозлобіе и уніиїе. Второе: грѣси суть противу Духа С(вя)таго сіа: многое упованіе на благодать Божію, отчаяніе, противословіе противу явленію истиннїи, и отверженіе православнїа вѣри Христїанскїа. 3: Грѣхи навонпляющїи от Бога отмщеніе в мир [л. 61] сей сіи суть: волное убійство, дѣло содомитовъ, нищихъ обида, улишеніе мзды дѣлателемъ, досада и неблагодареніе ко отцемъ.

[38] Вопросъ: Како приобщаемся грѣхомъ чуждимъ?

Отвѣтъ: Девяти сими: совѣтомъ, повелѣніемъ, соизволеніемъ, побужденіемъ, похваленіемъ, умолчаніемъ, невозбраненіемъ, ненаказаніемъ, участіемъ чуждія вещи.

[39] Вопросъ: Колико заповѣдей Божїихъ?

Отвѣтъ: Десять. Первая: Азъ есмьъ Господь Богъ твой изведїи ты от земли Егїпетскїа из дому работи, не будутъ тебѣ Бози инїи развѣ мене. 2 Заповѣдь, Несотвориши себѣ кумира ниже всякаго подобїа, елика на небеси горѣ и елика на земли низу и елико во водахъ подъ землею, непоклонишися имъ, ниже послужиши имъ, азъ бо есмьъ [61 об.] Господь Богъ твой. 3 Заповѣдь: Не прїимеши имени Господа Бога твоего всуе, не очиститъ бо Господь прїемлющаго имя его всуе. 4 Заповѣдь: Помни День неделнїй святити. 5 Заповѣдь: Чти отца твоего и мать твою, да благо тебѣ будетъ и да долготѣнъ будеши на земли. 6 Заповѣдь: не убїеши. 7 Заповѣдь: не прелюбы со-

твориши. 8 Заповѣдь: не украдеши. 9 Заповѣдь: не возлжесвѣдителиши на ближняго твоего свѣдительства ложна. 10 Заповѣдь: Не возжелаеши жени ближняго твоего, ниже дому его, ни села его, ни отрока его, ни отроковици его, ни воли его, ниже елика сут ближняго твоего. Не пожелати убо кому...*)

---

*) Конецъ пропав: бракуе, судячи по рахунку зшитків, двох листків.

Дорогою синтезу.

Огляд історіографії українського письменства.

З історіографії українського письменства наука молода ще, —можна сказати, тільки недавнечко вийшла вона з пелюшок, хоч саме письменство налічує віки і віки свого існування та не-впинного розвитку й розросту, а його історія сягає аж початків історичної путі українського народу. Чому так сталося—на те відповідь дає нам наша загальна історія. До літературного від-родження нашого, в кінці XVIII століття, взагалі не могло бути мови про історію українського письменства, бо й сама історія письменства, як наука, тоді ще не існувала. Але і по тому дов-гий час на українське письменство дивились не як на органіч-ний витвір національного духу та невинну віків традицію, а як на якийсь випадок—позитивний, чи негативний—як на якусь примху купки нерозважних або ідеалістично-настроєних людей, і погляд цей одбивавсь відповідним способом і на працях, укра-їнському письменству тоді присвячених. Для випадків не дошу-куються причин, примхам також не писані закони зв'язку й по-слідовности, і через те от і мають перші праці про українське письменство образ побіжних уваг про події поточної літератур-ної творчости, більш або менш суб'єктивних, уривчастих, не спертих на наукове дізнавання й класифікацію літературних фактів. Люде йшли ще напідмацки, на-дсліц, чуттям гарячим заміняючи висновки холодного розуму. Але деякий, скажу так—інстинкт історизму прокидався вже й у давніх літературно-кри-тичних працях. Навіть не маючи твердо встановлених фактів' ясної перспективи на минувшину не добачаючи, ані твердого під ногами не почуваючи ґрунту, якось чули проникливіші одиниці, що по-за одірваними ніби одна від однієї подіями в українському письменстві таїться органічна якась риса; що наро-дилося воно, живе й розвивається відповідно до загальних законів усякого розвитку. Цей інстинкт історизму підказував де-кому з

старих наших авторів цікаві думки, що, кільце за кільцем, розгортаються в цілий ланцюг історіографії українського письменства. Думаю, що навіть коротенький огляд цієї історіографії до цікавих може допровадити висновків.

Перший, хто натякнув був, хоч і з іншого приводу, мовляв—по дорозі, на потребу й можливість історичної мірки в справах українського письменства—це мабуть таки відомий галицький учений і патріота першої половини XIX в., запальний оборонець освіти рідною мовою, славного В. Копітара в справах українських постійний інформатор—крилошанин перемиський *Іван Могильницький* (1777—1831). Людина вища за сучасників на цілу голову, учений справді надивовижу обізнаний з минулим рідного краю та його культурними здобутками, Могильницький свою свідомість і свої подиву, як на ті часи, гідні знання обернув на оборону народньої мови й тією мовою писаного письменства. У своїй апології народньої, галицького хлопа, мови—„Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ“¹⁾, що друком тоді з'явилася тільки в польському скороченні „Rozprawa o języku ruskim“ (1829 р.), надрукованому потім аж двічі і в російському перекладі²⁾,—Могильницький не тільки обороняє самостійність української—„руської“, його тодішньою термінологією кажучи—мови на обидва фронти, польський та російський, але й зв'язує новітню творчість українського народу з старими літературними пам'ятками, що колись повстали були на його землі. Він старанно вибірає усе, що має національні риси, в старовині; він розуміє й обстоює єдність українців з Наддніпрянщини і Наддністрянщини; він докладно і з повним розумінням спиняється на тодішніх назвах, до української мови приложених, і приймаючи сам термін „руська мова“, з іншими назвами полемізує дотепно. У доданій до „Вѣдомости“ першій у нас спробі історично-літе-

¹⁾ Цю „Вѣдомѣсть“ та й інші філологічні праці Могильницького опублікував М. Возняк у V-му томі „Українсько-руського Архіва“ (Львів 1910). Огляд їх див. у *М. Возняка—Студії над галицько-українськими граматиками XIX в.* „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 90.

²⁾ *Могилевскій* (sic) *Іоаннъ*—О древности и самобытности Южно-Русскаго языка, „Журналъ Мин. Нар. Просв.“ 1839 р. та „Записки о Южной Руси“ Куліша, т. II, СПб. 1857. Прізвище автора, як бачимо, тут перекручено.

ратурної хрестоматії¹⁾ серед зразків згадує Могильницький і наводить старі, князівських часів грамоти, переклади біблій—особливо спиняючись на Фр. Скорині, з „Статуту Литовського“ уривки, всякі юридичні акти, з творів П. Беринди, Галятовського, та Радивиловського, вірші з „Богогласника“ й інші—аж до зразків з „Енеїди“ Котляревського та віршів з „Граматики“ Павловського. Як на свій час, була це праця ваги надзвичайної однаково з наукового погляду, як і з чисто громадського: недурно-ж бо цілі покоління галицьких діячів потім поглядами Могильницького живилися й керувалися в своїй науковій роботі (О. Левицький, Головацький, то-що). Як згадано вже, з повною свідомістю береться Могильницький до своєї праці. „Переконавшись теди (тоді),—пише він у „Вѣдомости“,—приведеними вище доказательстви о давности і знакомитости языка руського, може ся не еден читатель, меновите (а саме) невідомий історії народньої, запитати: для чого-ж то так давній, так знакомитий язык руський з общого уживання вийшов? Чому-ж тепер язык ов (отой) есть тільки просторіччям меншої сільської шляхти, священників греческо-католических і народа посполитого, по містах і селах мешкаючого?“²⁾ „Через віщо-ж у такому занедбанні у нас перебуває південно-руська письменність, тим часом як вона дала-б рідній історії багато пам'яток ваги надзвичайної?“³⁾—сам уже од себе запитує Могильницький, і вже в запитанні цьому вчувається історичної думки подих та життєва логіка. І тим більше, що Могильницький знав, як бачимо, і про сучасні йому спроби українського письменства, принаймні в творах Котляревського, і до них безпосередно приточує нитку історичного розвитку письменства на Україні. Теоретично, апріорно Могильницький до тих самих дійшов висновків, які практично, ділом поставили перші діячі відродженого українського письменства, і „не напрасно же,—мовляв, передруковуючи Могильницького розправу, Куліш,—онъ сознавалъ то, что проповѣдывалъ“,⁴⁾ запальною любов'ю до правди захоплений та озброєний свідомістю й знанням, керований почуттям, можна сказати, історичної реальності.

---

1) *Гординський Я.*—Перша проба хрестоматії з української літератури. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 125.

2) „Українсько-руський Архів“, т. V, стр. 23—24.

3) „Записки о Южной Руси, т. II, стор. 267.

4) Там-же, стор. 260,—„Примѣчаніе издателя“.

Справжні, історичним методом складені праці з історії українського письменства попереджено, з 30-х аж по 60-ті роки, оглядами поточного письменства тих часів. Такі огляди зробились навіть були свого роду шаблоном для всіх, хто торкався того часу українського письменства. Починаючи з *Осипа Бодяньського* (1808—1876), що під псевдонімом *Мастак* надрукував ще 1834 р. перший огляд нашого письменства, за вихідну беручи точку видання *Квітчиних повістей*—такі праці стриваємо у *М. Костомарова* (в „Молодику“ на 1844 р., згодом ще в „Поезіи славянъ“ Гербеля, 1871 р.), *А. Метлинського*, *Ол. Котляревського* („Скубентъ Чуприна“), *М. Гатцука*, *П. Куліша* (в „Русской Бесѣдѣ“, „Русскомъ Вѣстникѣ“, в „Хаті“ й „Основі“). Всі названі автори українське письменство починають звичайно з „Енеїди“ Котляревського, не спиняючись на його попередниках і взагалі не ставлячи нашого нового письменства в зв'язку з його перводжерелами. Витворивсь був у них так само й однаковий погляд на вагу того чи іншого письменника. Так, усі автори цих початкових оглядів більш або менш негативно ставляться до Котляревського—„бурлацьке, мовляв, юродство“,—вище за його ставлять *Артемовського-Гулака* і власне аж *Квітку* мають за правдивого батька українського письменства, а тоді найвизначнішу в йому постать одводять *Шевченкові*, спиняються докладніше на творах *Марка Вовчка*, ледве по дорозі згадуючи таких письменників, як *Боровиковський*, *Гребінка*, *Метлинський* поруч з поодинокими книгами, як „Чари“ *Кирила Тополі* або „Наські українські казки“ *Іська Материнки* (*Бодяньського*). Ця схема найвиразніш проступає у найпізнішого з згаданих авторів, у *Куліша*, і він-же мабуть найвлучніше й висловив думки свого покоління на процес зароду письменства на Україні—цього „нового слова між народами“—та на справжнього його батька, Котляревського. „Як появився Котляревський з своїм Енеєм,—писав Куліш у „Хаті“,—усі зареготали щиро, що який то—справді чудний той простий люд український, од котрого ми, дякуючи де-яким старосвітським добродіям, одрізнились. Зареготали, і той регіт був—найстрашніша проба нашому писаному слову українському. То було все одно, як родиться дитина серед п'яних баб, да ще й сама сповитуха вп'ється. Коли видержить бідолашне немовлятко перве безумне привітання на божому світі, то то буде ознака, що вродилось воно собі живуще аж надто. Вже такої страшної проби навпослі йому й не трапляється. Тим реготом над „Енеїдою“ мало-мало не згубили сами земляки свого-ж ново-

народженого слова“¹⁾. Чується тут швидче стурбованого критика голос про дошкульну злобу дня, аніж спокійного та об'єктивного історика. Бачимо в цьому загальному тоді погляді на перший твір відродженого письменства нашого насамперед нехтування історичної перспективи: опікшись на „котляревщині“, отих справді блазенських витворах нездар-наслідувачів, і не завваживши традиційного коріння творчості Котляревського в минулому—письменники наші й самого батька українського письменства пошили в невідомого пустуна, цим ніби честь рідного слова рятуючи. Не маючи-ж перспективи, з усіма навіть часто влучними й справедливими увагами та оцінками поодиноких письменників, ці перші огляди українського письменства все-ж грішать проти самих основ історичного розвитку в письменстві. Українське письменство вони розглядають не в історичному його процесі, не як самостійний даного національного осередку витвір, а в залежності од письменства російського і тих поглядів, що там були витворились і запанували. Тому-то одпадає все, що було до Котляревського, бо звичайні схеми історії російського письменства одно загарбали до себе, а про інше мовчать; тому-то й на факти пізнішого письменства українці дивляться очима російських літератів і ті факти оцінюють з погляду російського письменства. Навіть полемізуючи з ним, наші люде, як Ол. Котляревський, все-ж мають думку зв'язану утертими шаблонами й не можуть вільно висловлятися. Ще не прийшов бо час історії, а критичний аналіз гальмувався од недовершеної свідомості національної—і люде йшли напонамацки, певних критеріїв не здобувши, ясної путі не добачаючи. Цей період ніби-історичних оглядів нового нашого письменства замикає *П. Петраченко*, автор „Краткаго историческаго очерка украинской литературы“, надрукованого додатком до курсу „Исторіи русской литературы“ (Варшава, 1861). Йдучи слідом за Кулішем, Петраченко, по занадто короткім „общемъ взглядѣ“, розглядає на 10 сторінках творчість Квітки, Шевченка й Марка Вовчка, долучивши до них ще й самого Куліша. На праці Петраченка, як найменш серед усіх оригінальній, найдужче може позначились зазначені хиби всіх оглядів і нарисів цієї доісторичної, скажу так, доби в історіографії нашого письменства, а власне—їхня неісторичність та погляд на українське письменство, як на додаток до російського.

¹⁾ *Куліш П.*—Передне слово до громади. Погляд на українську словесність. „Хата“. СПб., 1860, стор. XVII—XVIII.

Глибше з принципіального погляду і навіть з фактичного ширше заходять того-ж часу до справи ближчі земляки Могильницького, галичане—*Іван Вагилевич* (1811—1866) та *Головацький Яків* (1814—1888). Легко зрозуміти—чому. Бо стоячи осторонь од російських впливів, вони в своїх поглядах не були слугані шаблонами, схемами й традиціями російського письменства і вільну через те руку мали як-раз там, де треба було історичну перспективу незатемненою держати й прозорою. Бо, з другого боку, на тій віддалі вони здужали зберегти й де-яку позитивну традицію самостійного літературного розвитку українського народу і цю традицію поставити навпроти чужої узурпації. І от галицькі вчені пішли иным шляхом—слідами Могильницького, якому взагалі багато завдячити мають початки літературного відродження в Галичині. Названі автори в 40-х роках дають справжні вже огляди історії українського письменства, нав'язуючи—утертій схемі наперекір—нове наше письменство через творчість литовсько-польських часів аж до старо-руського письменства княжої доби. Так складено „Замѣтки о руско́й литературѣ“ (1848) Вагилевича й особливо Головацького „Три вступительніи преподаванія о руско́й словесности“ (1849). „Въ преподаваніяхъ моихъ,—заявив Головацький,—гадаю историческимъ порядкомъ перейти головнѣйшїи и важнѣйшїи творенія народа руского, абы тымъ яснѣйше духа тыхъ утворѣвъ розпѣзнати можно було“¹⁾. І справді Головацький пильно додержує того методу історичного, переходючи долю рідного письменства од „словесности, котра розпочинається аж із водворенням віри християнської“, до письменників-сучасників автора. Але поруч правдивої схеми та досить добре додержаного метода, обидві праці галицьких учених і хиби мають не-аби-які. У Вагилевича здібаємо величезну силу фактичних помилок, які показують, що автор не все мав під рукою, про віщо писав, і через те його характеристики, новіших письменників особливо, не підносяться по-над загальні фрази, а вся загалом праця має вигляд дилетантського виробу. Більшого можна сподіватись було од Головацького, цього признаного спеціаліста і справді тямущого знавця в сфері історії письменства. З усіх галичан того часу він таки найкраще був ознайомлений з українським письменством, маючи до того-ж у себе і всі найважніші видання з

¹⁾ *Онгишевичъ И.*—Руска бібліотека, т. III. Писаня М. Шашкевича, И. Вагилевича и Я. Головацького. У Львові, 1884, стор. 333.

України; з його був патентований авторитет у літературних справах, „літературний диктатор“, як любили в Галичині тоді говорити: не дурно-ж Головацького, а не кого іншого обрано на катедру української мови й письменства, засновану з 1848 р. в львівському університеті. Тим часом на ділі виявилось щось інше. Спинившись докладніше на старому письменстві, нове Головацький збуває немов знехочу, як настирну якусь, але не-любу повинність, не вкладаючи в свою працю ані трохи щирого запалу й душі та розуміння, і в своїх концепціях літературних не йде далі за свого менш авторитетного товариша. Знамениті Головацького „Три вступительні предподаванія“, цікаві з методологічного боку і як схема історії нашого письменства, як-раз в останній частині своїй, що нового письменства торкається, може служити за зразок беззмістовности, поверховости й того специфічного шаблону, що вже тоді почав у справах літературних на галицькому ґрунті закорінятись, щоб пишним процвісти цвітом трохи згодом. Видко, що в Головацькому обізвався вже пізніший москвофіл, ерудит-рутинер без доброї школи та схоластик, що не стерпів ні демократичного духу, ні народної мови, цих двох у нашому письменстві найголовніших прикмет. Що це не самий лиш здогад, маємо цьому докази в самій праці Головацького. На прикінці його відчитів ніби несподівано проскочила враз думка, що всі, з Котляревського починаючи, українські письменники намагаються „висказати все народнім малоруським духом, малоруським словом, щоби відзначити його від книжного російського, виявити самостатним. Для того,—додає професор українського письменства,—часом впадали в другу крайність—простонароднього *невмістного* (sic!) висловління“¹⁾. Треба думати, що саме цей погляд на недоречність „простонародности“ в письменстві й одбився тією неохотою Головацького до нового українського письменства, яку зазначають і університетські слухачі цього першого професора-українця²⁾, і пізніші дослідники літературного життя³⁾. А втім мусимо додати ще, що праці галичан не були свого часу у

1) Там-же, стор. 347.

2) *Огоновський проф.*—Історія літератури рускої, ч. IV. Львів, 1894, стор. 95.

3) *Возняк М.*—Епізоди культурних зносин гал. і рос. України в 1-й пол. XIX в. „Записки Укр. Наук. Товариства в Києві“, т. XIII, стор. 128. Порівн. *Ів. Франко.*—Теорія і розвій історії літератури, „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 89, стор. 18—19.

нас відомі й через те кращою своєю стороною ніякого не мали впливу на розвиток широ-історичного погляду що-до українського письменства.

Не спромігся на його статі, будши цілком під впливом початкових оглядів Куліша й інших, *Ол. Пипін* (1833—1904) у першому виданні знаменитої своєї історії слов'янських літератур, спільно з В. Спасовичем написаної („Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“, 1865). Зате в другому виданні, кардинально переробленому („Исторія славянскихъ литературъ, т. I, СПб. 1879), автор нарису про українське письменство, себто Пипін, дуже і фактичний бік своєї праці поширив, і її методологічні засоби одмінив. Власне це була вже справжня історія українського письменства, почата, правда, з литовської доби, бо попередню епоху автор уважає ще за „общее достояніе обѣихъ отраслей русской народности“¹⁾. Досить, як на тодішній стан фактичних відомостей, докладно переходить Пипін факти нашого давнішого письменства в усіх його формах і, приступаючи до нової доби, трактує її як відродження давньої традиції під впливом „факта славянскаго возрожденія“, в якому й бачить джерело та оправдання українського письменства нових часів. Таким чином, у „спорѣ южанъ и сѣверянъ“ Пипін рішуче тягне руку за перших. Свій огляд, що де в чому й по сей день ваги своєї не втратив, Пипін довів аж до 80-х років XIX в. і—щò особливо треба одзначити—згадано тут уперше й про Наддністрянську Україну в невеличкому, але на той час досить змістовному нарисі національного відродження в Галичині та в перегляді її літературного надбання теж до 80-х років. Праця Пипіна знаменувала вже нову стадію в дослідях над українським письменством, прищепивши до них справді історичний погляд, і була першою на цьому полі науковою спробою.

Проминемо панегіричну книжку *Павлина Свенцицького* „Вік XIX у діях літератури української“ (Львів, 1871), не так наукову працю, як запальний гімн народній поезії та письменству. Не спинятимемось теж і на статтях *М. Драгоманова* (під псевдонімом—Українець) у „Правді“ 1873-74 рр. під заголовком „Література російська, великоруська, українська і галицька“, вони бо швидче виявляють критичні самого автора думки, ніж процес розвитку українського письменства, поступаючись цим

¹⁾ *Пытинъ А. Н. и Спасовичъ В. Д.—Исторія славянскихъ литературъ, т. I. СПб. 1879, стор. 317.*

перед іншою працею Драгоманова „Про галицько-руське письменство“ (1876), що дає огляд літературного розвитку в Галичині. Не торкатимемось і праць *Ол. Кониського* — „Історія русько-українського письменства XIX віку“ (під псевдонімом—Кошовий, у „Світі“ 1881-82 рр.) та „Zarysu ruchu literackiego Rusinów“ (у варшавському „Athenaeum“ 1885 р.): з першої бо надруковано самих кілька початкових нарисів, а друга дає занадто побіжний перегляд літературних здобутків на Україні. Тим більше можемо дати спокій цим працям, що з 80-х років починається справді вже історичне досліджування українського письменства, попереджене й низкою підготовчих праць та окремих монографій з обсягу давніших періодів.

Р. 1880-го вийшли в Києві „Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII вѣка“ проф. духовної академії *Мик. Ів. Петрова* (1840—1921 рр.), в новій переробці надруковані в „Трудахъ Кіевской Духовной Академіи“ 1909-1911 рр. під заголовком: „Кіевская искусственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая“ й окреме під назвою—„Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ“ (Київ, 1911). На початку 80-х же років у журналі „Историческій Вѣстникъ“ окремими нарисами, а потім, 1884 р., в Києві книгою, з'явилась і друга того-ж ученого праця:—„Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія“, що потягла за собою чимало інших праць, як от критичні уваги Кониського й Комарова у львівському „Ділі“, нижче зазначену книгу проф. Мик. Дашкевича, тощо, та й досі ще не зникла з обрію історично-літературних дослідів. Книги академіка Петрова становлять безперечно новий етап у розвитку тих дослідів, кладучись на замітне кільце в ланцюгу нашої літературної історіографії. Перша книга, як поясняє сам автор¹⁾, мала бути ніби вступом до історії українського письменства XIX в., до якого Петров історичним заходить шляхом, кладучи за підвалину до своїх коло неї дослідів ступневий розвиток письменства, як такого, й еволюційний зріст одних його форм та проявів нового письменства з інших, старших віком, що за попередньої витворились доби. З другого боку й ці останні автор становить в органічний зв'язок з ще давнішим письменством київських часів²⁾). Таким чином у працях акад. Петрова історичний метод доходить свого логічного завершення,

¹⁾ *Петровъ Н. И. проф.*—Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ. Київ, 1911, стор. 2.

²⁾ Там-же, стор. 4—5.

дошукавшись справжнього джерела до всієї літературної еволюції на Україні. Це відповідає свідомим завданням і замірам історика. „Історичне досліджування української літератури теперішнього віку і тільки воно саме, — пише Петров, — може розв'язати той гордіїв узол заплутаних стосунків між обома паростами руської літератури, який силкуються, часами, силоміць розрубати. Історичне досліджування української літератури викрило-б справжнє її коріння й природу, виследило-б той ґрунт, на якому росте вона, й визначило-б, до якої міри стоїть непохитно та живі видає соки отой ґрунт і, тим самим, має чи не має свою будучину українська література“¹⁾. Своєю книгою й мав одповісти автор на поставлене запитання і саму відповідь можна вгадати вже з такої поважної постановки й трактування теми. Але зачеркнувши дуже добре межі й засоби та напрям своєї праці, автор проте зараз-же однієї допустивсь, але кардинальної — помилки, що збила його з правдивої путі методологічної й заподіяла чималу руйнацію його-ж власному будуванню, потягнувши за собою й більшість тих огріхів що-до розкладу й пояснення матеріялу, за які справедливо свого часу докоряла нашому історикові критика. Кардинальною помилкою отією була тенденційна, наперед уложена думка про рабську залежність українського письменства од російського, ба навіть повне підлягання йому та просте лиш його копіювання українськими письменниками. Ця несправедлива в основі своїй думка вирвала з-під ніг у історика той власний ґрунт, на якому він був розташований й на якому тільки й можна зрозуміти і належним способом оцінити факти й події кожного національного письменства, зменшила вагу тих попередніх праць, що сам-же Петров поробив був, і нарешті на всі літературні здобутки нашого письменства густе накинула покривало, за яким історикові стало вже важко не то вирозуміти, а навіть доглянути їх справжню вагу і природу. На цьому вельми потерпіла вартість праць Петрова. Але по-за цим лишається досить багата збірка фактичного матеріялу, доведена до 80-х років, подекуди влучна систематизація його й нарешті ширшої з громадського боку ваги і морально прекрасний факт признання українського письменства та його історичних, отже непохитних, підвалин кваліфікованою наукою в особі компетентного автора, до того-ж своїм походженням та вихованням з українством і не зв'язаного. Цим праці небіжчика Петрова виходять по-за рямці самого-но наукового значіння.

¹⁾ *Петровъ Н. И.*, Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія. Київ, 1884, стор. 1—2.

Значену помилку його виправляє й чимало нових джерел для українського письменства виказує друга наукова праця, що так само вийшла з кругів російської кваліфікованої науки; належить вона професорові київського університету, згодом російському академікові, *Мик. Дашкевичеві* (1852-1908),—це власне академічний його „Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія“ („Отчетъ о 29-мъ присужденіи наградъ графа Уварова, СПб. 1888). Як і треба сподіватись, „Отзывъ“ Дашкевича тісно зв'язано з „Очерками“ Петрова в розкладі матеріялу. Але велика ерудиція автора та спеціальні його досліди над деякими з джерел українського письменства спричинились до того, що рецензія виросла в цілу книгу цілком самостійної ваги і значіння, повну надзвичайно цінного матеріялу й оригінальних на той час висновків. Проф. Дашкевич иншу має вихідну точку, а саме—що „украинская литература XIX в., въ отличіе отъ прежней, проявила значительную самобытность и художественность при народности содержания“¹⁾ та що вона „создана оригинальнымъ геніемъ южно-русскаго племени и черты его обнаружили съ достаточною яркостью у писателей XIX в.“²⁾. Коли в ній і знайдемо риси залежності, наслідування, то їх є стільки-ж, скільки у кожної иншої з новіших широ народньої літератури: позички не замулили народности³⁾. Дашкевич, розгорнувши думку Пипіна про впливи на Україну подій слов'янського відродження, перший поставив українське письменство в тісний та органічний зв'язок з головнішими течіями європейської освіти, не забуваючи разом і про „старыя, никогда не прерывавшіяся преданія мѣстнаго творчества“⁴⁾. Відповідно до такого погляду автор і стежить, чим виявились „мѣстныя начала украинской литературы“, а також, як доходили і в чому відбивались „общеевропейскія теченія, отражавшіяся въ ней черезъ польскую и русскую литературы и помимо ихъ“⁵⁾. Цим під історію нашого письменства заложено ту піввалину, якої бракувало в дослідах попередників. З особливою увагою з усієї історії українського письменства спиняється Дашкевич на початках відродження (Котлярєвський і инші), розшукуючи джерела його, і роз-

1) „Отчетъ о 29-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова, СПб., 1888, стор. 55.

2) Там-же, стор. 297.

3) Там-же, стор. 263.

4) Там-же, стор. 109.

5) Там-же, стор. 55.

діл про стосунки напр. між українськими письменниками і так званою українською школою в польському письменстві належить і досі до найкращих у цій сфері дослідів. Маючи цілком самостійну вартість, праця Дашкевича разом з тим дуже добре доповняє попередні досліди Петрова і поруч їх лягла в основу дальших на тому-ж полі праць.

З р. 1886-го в „Зорі“ починається друком велика праця професора львівського університету *Ом. Огоновського* (1833—1894) — „Исторія литературы русской“, паралельно видана й окреме в чотирьох частинах (6 книг, Львів, 1887—1894), але все-ж не скінчена через смерть автора (1894 р.). „Літературу малоруську або русько-українську уважаємо,—зазначає Огоновський на самому початку своєї праці,—*окремою* від літератури російської, тому що народність русько-українська єсть *окремою* від народности великоруської або російської. На літературу польську не потрібно тут рефлектувати, позаяк словесність руська стоїть більше віддалеки від літератури польської, ніж від російської“¹⁾. Зачеркнувши так рямці своєї праці, Огоновський тим самим стає вже міцно на той основний ґрунт, на якому ще не зовсім твердо почували себе його попередники. Само собою розуміється, що він разом із тим шукає джерел і ґрунту українському письменству в тій глибині віків, коли тільки виходить на арену історії українське (південно-руське) плем'я, кладучи початки його на письменство київської доби²⁾. Правда, те старше письменство не вважає історик ще за цілком народне. „Руська література письменна, на погляд Огоновського, являється душею народньої жизни тільки в періоді новітнім, коли писателі руські стали дійсно хіснуватись мовою і світоглядом люду. До Івана Котля-

1) *Огоновський О. проф.*—Исторія литературы русской, ч. I, Львів, 1887, стор. VIII.

2) За це, між иншим кажучи, Огоновському довелося стягнути на себе несподіваним способом гостру критику від одного з своїх попередників на полі української літературної історіографії, а саме—від Пипіна. В своїй, що наробила була колісь чималого розголосу, статті „Особая история русской литературы“ („Вѣстникъ Европы“, 1890) російський учений стає проти думки, що можна з письменства княжої доби починати історію українського письменства. Пипінові одповів докладно і сам Огоновський („Моему критикови“. Відповѣдь А. Пыпинови..., Львів, 1890), і Левицький-Нечуй (Баштовий Ів.—Украинство на литературныхъ позвахъ зъ Московщиною, Львів, 1891). Епізод надто цікавий з історії українсько-російських стосунків, як ілюстрація до того „спора южанъ и сѣверянъ“, що про його так багато і так недвозначно писав був попереду сам Пипін.

ревського література письменна не була народньою, тому що розвій її спиняли три елементи: навперед церковно-слов'янська візантійщина, відтак культура польська з середньовічною наукою схолястичною, а накінець просвітня кормига царства московського¹⁾. Ставлючись отже негативно до давнього нашого письменства, Огоновський все-ж добачає в йому подекуди „здорові зерна“, жалкуючи тільки, що „в тяжкім лихолітті народнім не одно зерно заснітилось у своїм зароді“²⁾. З такого погляду виходючи, історик досить побіжно переглядає факти з старого письменства і всю увагу свою збирає власне на добі відродження аж до 90-х років XIX в., якій і присвячено більшу частину величезної праці Огоновського. Заслуга його в тому, що він зібрав і використав велику силу матеріялу—біографічного, бібліографічного та історично-літературного, і з цього погляду праця його вікопомне матиме значіння, як справочник для дальших працьовників. На жаль, і хиби цієї „Історії“ так само не малі, а напереді між їми стоїть методологічна плутанина, а власне брак усякого методу. Тому то історичного розвитку ми в Огоновського не бачимо: він дав у своїй праці не так історію письменства, як номенклатуру письменників, окремі етюди й монографії, не счеплені між собою внутрішньою ідеєю; а в них найбільш приділено місця на переказування змісту творів кожного письменника з одноманітними, шаблоновими увагами естетичної марки та quasi-патріотичними приспіваними. Загальні характеристики надзвичайно бліді, позбавлені темпераменту й індивідуальних прикмет; не визначено і не почувається місця, яке займає в історії письменства той або инший письменник, не показано ґрунту, що з його вирости й поживу мали літературні факти. Праці Огоновського бракує живого нерва або—скажу так—усякої перспективи: постаті письменників немов виставлено всі в-ряд і часто вони дуже один на одного скидаються. Огоновський, можна сказати, закінчує собою добу збирання матеріялу і вже по йому можливим зробився той синтез, той підрахунок літературного надбання, що становить істотно справжньої історії письменства рису.

Образ такого підрахунку дає до якоїсь міри праця *В. Козовського*—„Оглядъ національної працѣ галицкихъ русинѣвъ“ у „Зорі“ 1887 р. Написана з приводу 50-х роковин виходу в

---

1) Там-же, стор. 1.

2) Там-же, стор. 4.

світ першої народньою мовою книги в Галичині („Русалки Днѣстрової“), ця праця містить цікавий, хоч і конспективний дуже, перегляд літературних фактів на громадській основі у Наддністрянщині. Спробу синтетичного викладу літературного матеріалу, що постачила Галичина, дав *Остан Терлецький* (1850—1902), надрукувавши, за підписом—Ів. Заневич, у „Житті і Слові“ 1894—95 р.р. велику працю „Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.р.“. Широко, на зразок оглядів історії культури задумані, ці літературно-громадські нариси оброблені досить хаотично й до того-ж автор не дав собі з ними ради й кинув, не дійшовши краю. Терлецький заміривсь був написати історію внутрішнього розвитку й розумового руху в Галичині за століття її життя під берлом австрійським, але заплутався в неперетравленій масі матеріалу й одбіг од своєї справжньої теми, давши і більше і менше, ніж заголовком своєї праці обіцяє: більше—бо викладає не самі літературні, а й громадські події та змагання; менше—бо як-раз літературна сторона еволюції виступає невиразно, на другий одсовуючись план за подіями чисто громадської ваги. Невдатна, як спроба синтетичної обробки, праця Терлецького має вагу знов же своїм матеріалом, досить старанно й дбайливо зібраним. Те-ж саме сказав би я й про другу, посмертну, працю того-ж автора—„Галицько-руське письменство 1848—1865 р.“ („Л.-Н. Вістник“, 1903): і тут переважає громадсько-політичний матеріал з додатком власних самого автора споминів, бо частина подій минала вже перед його, як самовидця, очима.

Рік столітних роковин нового українського письменства (1898-й) знов приніс кілька загальних оглядів, а найвартніший з їх належить проф. *Ол. Колесі*—„Столітте обновленої українсько-руської літератури“ („Л.-Н. Вістник“, 1898 р., кн. XII). З ювілеєм 1898-го року зв'язано й видання першої історичним способом зложеної збірки творів українського письменства од Котляревського—„Вік“ (Київ, перше видання 1900 р., друге в трьох томах 1902 р.) з коротенькими життєписами й оцінками та головнішою бібліографією українських авторів. Підбиваючи фактичний підсумок за ціле століття літературному надбанню на Україні, ця збірка мала свого часу значну вагу. З того-ж ювілейного року почала виходити капітальна „Історія України-Руси“ проф. *Мих. Грушевського*. Найбільше віддаючи уваги внутрішньому життю українського народу, історик і фактам письменства присвячує по відповідних місцях своєї праці дуже цінні екскурси (особливо т. т. I, III та VI).

Коли поминути невдалий підручник *Йосифа Застирця* („Підручна історія рускої літератури від найдавніших до найновіших часів“, 1902) та популярні нариси *Остана Макарюшки* („Короткий огляд русько-українського письменства від XI до XVIII ст. для ужитку молодежи“, друге видання 1906 р.), то на самому початку XX в. маємо знов два загальні огляди українського письменства: *Б. Грінченка*—„Малорусская литература“ в 12-му томі „Большой Энциклопедії“ та *Ів. Франка*—„Южно-русская литература“ в 41 томі „Энциклопедического Словаря“ Брокгауза й Ефрона,—обидва, доведені аж до останнього часу, дають стислий образ розвитку нашого письменства за ціле століття його існування. До того-ж праця Франка була немов першим, конспективним, нарисом до більшої роботи з історії українського письменства, якої од його сподівалась наша наука й яку знаменитий письменник міг виконати, як ніхто може з сучасників. Року 1909-го в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка“ появилось було друком навіть передне слово до „просторої історії українського (південно-руського) письменства“, яку автор обіцяв протягом найближчих літ опублікувати ¹⁾. В надрукованому передньому слові Франко виясняє саме розуміння історії письменства та шляхи й процес розвитку кожної національної літератури. Стоючи за психологічний принцип у критиці, автор і в історії письменства дає перевагу психологічним дослідям, історично-порівнявчого додержуючи методу. „Два роди складників,—пише він тут,—місцева ріжнородність і замісцеві, привозні, міжнародні, отже для ріжних народів спільні елементи—се основи всякої національної літератури. Кожда національна література—се в більшій або в меншій мірі органічний виплід свого місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перенятим із довговікових міжнародних зносин“ ²⁾. Жадного не може бути письменства цілком оригінального, од чужих впливів незалежного, як не може і не повинно бути в письменстві й мови про якусь принципіальну користь або шкодливість од чужих отих впливів. „Поки говорити про користь або шкодливість чужих впливів,—справедливо завважає Франко,—треба попередю докладно розслідити, зрозуміти їх початки, розвій і вплив, і тут властиво й кінчиться роля

---

¹⁾ *Франко Ів.*—Теорія і розвій історії літератури,—„Записки Наук Т-ва ім. Шевченка“, т. 89, стор. 5.

²⁾ Там-же, стор. 8.

історика“¹⁾. Але самий факт, що кожне письменство складається з комбінацій свого, місцевого, з чужим, з околу принесеним, особливі накладає повинності на історика літератури. „Він,—ці повинності формулує Франко,—мусить відрізнити в ній національне від інтернаціонального, мусить показати, як вона засвоює собі чужий матеріал і чужі форми і що вносить свого в загальну скарбівню літературних тем і форм; мусить показати, чим були для неї літератури сусідніх народів і чим була вона для них. Трактуючи історію літератури, як частину культурної історії своєї нації, він мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і негативнім змислі, та, з другого боку, не може обмежитися на самим малюванні того культурного тла, бо все-ж-таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносяться духом по-над загал, не раз відгадують його стремління, а іноді показують йому нові шляхи розвою. Змалювання життя, ролі і впливу тих одиниць—це одна з найпринадніших, але й найтяжчих задач історика літератури. Ідея розвою та органічного росту мусить присвічувати йому при освітлюванні матеріалу, і він залюбки звертатиме увагу на такі літературні появи, в яких видно зав'язки та зароди будущих паростей. Не відкидаючи на бік почуття краси й гармонії, він буде, одначе, шукати їх вразу не в придержуванні естетичних формулок та шаблонів, а в пильній увазі до явищ соціального та індивідуального життя, в виявах сили, творчости та гармонійного розвою людської одиниці й цілої нації“²⁾. Легко зрозуміти, яке величезне викликала була заінтересування праця, з таким широким закроена розмахом, що зачеркнув був тут Франко. На превеликий жаль, обіцяна його „простора історія“ так і не поступилась друком далі за передне слово, ба й не була написана зовсім. Замість неї вийшов р. 1910-го у Львові Франків „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.“,—вийшов і розчарував усіх, хто так нетерпляче доживавсь обіцяної праці. Методу, який подав був Франко в цитованій допіру передмові, тут ані сліду не знайдемо. Нема також і тієї широти погляду та бистроумности у висновках, як і величезного критичного та наукового апарату, до якого привчив був автор попередніми своїми працями з історії письменства й літературними оглядами. То був час,

---

¹⁾ Там-же.

²⁾ Там-же, стор. 15—16.

коли Франка посіла вже його смертельна недуга—„не тільки ця фізична безвладність (утрата рук), але ще більше може психічний неспокій“, як сам Франко поясняє в передмові до свого нарису ¹⁾). І, безперечно, фатальна недуга вельми одбилась, а надто на останніх розділах Франкової книги. Це дуже детальний реєстр авторів, книг і виданнів, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, зате з страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духа. Тому то вся вага „Нарису“ зводиться знов же до визбірування сирового матеріялу, хоча і з його, через зазначені причини, користуватись доводиться тільки надто обережливо.

Року 1907-1908-го друкувалися в „Л.-Н. Вістнику“, а потім окреме вийшли нариси *Ол. Грушевського*—„Сучасне українське письменство в його типових представниках“ („З сучасної української літератури“, Київ, 1909, друге видання—1918 р.)—праця способом небіжчика Огоновського зроблена: окремі етюди про письменників, часом не сучасних і не типових, з переказуванням змісту й без виразно позначеної провідної думки. Р. 1907-го в „Русской Мысли“ надрукований був огляд *Ол. Лотоцького*—„Демократическая литература“, для інформації російського громадянства написаний. Інформаційний має теж переважно зміст і популярний нарис *С. Русовой*—„Украинская литература въ XIX вѣкѣ“, надрукований в „Історії Росії въ XIX вѣкѣ“ (видання бр. Гранатів, т. т. 4 і 7-й). Педагогічне завдання собі ставить шкільний „Огляд історії українсько-руської літератури“ (Львів, 1910) *Ол. Барвінського*.

Рік 1909-й приніс початок ще однієї праці з історії нашого письменства: у Коломиї вийшов „Начерк історії української літератури“ *В. Лепкого*, у першій випуску доведений до часів лихоліття татарського, а в другому ніби до Котляревського,—ніби, бо власне автор не дійшов до поставленої собі межі, загубившись у хаотично викладеному матеріялі з попереднього часу. Краще й систематичніше оброблено у *В. Лепкого* давніше письменство кївської доби, якого справжню апологію дає він на закінченні, виступаючи проти думки Огоновського про абсолютну мертвотність і ненародність старого нашого письменства.

Велика війна 1914—1918 рр., а на додачу розрухи й революційні заворушення та хатні чвари на всьому просторі україн-

¹⁾ *Франко Ів.*—Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. У Львові, 1910, стор. III.

ських земель мало не всюду спинили були систематичну наукову роботу, а надто коло українознавства. Погром над українством, темними силами заподіяний на початку війни і на Україні, і в Галичині, дуже відбивсь тяжко й на дослідах над українським письменством: не сами бо музи, але й науки змовкають *inter arma*... З оглядів та інших праць, що з'явилися під час війни, можна хіба оці пригадати: акад. В. Перетца—„Старинная украинская литература“ та автора цієї розвідки—„Новая украинская литература“ (обидві в збірнику „Отечество“, Петроград, 1916); Лепкого Б. та В. Сімовича—„З історії української літератури“ (Відень, 1915) і нарешті другий автора цієї розвідки огляд —„Украинская литература“ (в 42-му томі „Энциклопедического Словаря“, видання бр. Гранатів, Москва). Усі вони мають переважно інформаційні завдання, щоб задовольнити те зацікавлення до українства, що прокинулось було останнім часом у зв'язку з військовими подіями. На літературному-ж великою мірою матеріалі засновано й працю Вол. Дорошенка „Українство в Росії“ (Відень, 1917), що дає, поруч громадських, перебіг і літературних фактів од відродження України аж до революції 1917 року.

Теперішні часи—часи розвалу, занепаду й занедбання всякої культурної роботи, разом з повною руїною технічних засобів—ще менше сприяють літературно-науковій продукції. Праця коли й провадиться, то провадиться тільки нишком, потай миру, в надії на прийдущі часи. Мало пишеться. Те, що пишеться, ще менше під друкарський станок дістається. Що-ж чудом якимсь доб'ється друку—минає зацікавленого читача й до його рук доходить хіба поплутаними манівцями, яких ні одшукати, ні навіть зважити наперед нема спроможности. Все випадком робиться, химерної долі примхою... Отже не багато знайдеться, що одзначити годилося-б у нашому перегляді на останку, хоча треба сказати, що з р. 1922-го ніби помітно вже стало якесь розворушення і в цікавій нам тепер сфері письменства. Переживаємо, ачей, критичний момент, той переступний час,—но якому пригашені духа потреби знову зринуть на поверхню й займуть належне їм у житті людини місце.

„Коротка історія українського письменства“ (Київ, 1918) автора цього огляду, що чудом вийшла була в світ за одного з *lucida intervalla*, має на меті самі завдання популяризації й важить на зовсім неосвідомленого читача. Таке саме завдання собі ставлять і дуже гарно складені „Розмови про українських письменників“ В. Щепотьєва (част. I—II, Полтава, 1918), що можуть бути зраз-

ком популяризації історично-літературного матеріалу. Цілком непотрібний баласт, до того-ж безграмотно-неоригінальний, являє з себе книжка *Д.м. Рудика*—„Короткий огляд українського письменства з виїмками творів“ (Умань, 1920): призначена для середніх шкіл та самоосвіти, вона ні до чого і ні для кого не придатна. Нарешті остання з нашого поля і найцікавіша новина—це перші томи „Історії української літератури“ *М. Возняка*, що вийшли 1920—1921 р. у Львові (т. I та перша частина т. II-го).

М. Возняк—невтомний дослідник на полі історії нашого письменства; він поробив чимало вже підготовчих дослідів, часто на підставі нового матеріалу, особливо з середньої доби нашого письменства (про Зизанія, про стару драму та віршу) та з нової культурної історії Галичини (про галицькі граматики XIX в., про початки преси, про культурні зносини Галичини з Україною Наддніпрянською, то-що), не лічучи кількох популярних історично-літературного змісту нарисів. Все це давало запоруку, що і в найновішій праці *М. Возняка* матимемо оригінальний і науково розроблений огляд минулої долі українського слова з усіма тими прикметами, якими визначаються попередні цього автора праці.

Перші томи „Історії“ *М. Возняка*, що кінчаться на київському схоластичному письменстві, ці надії великою мірою й справдили. Не прокладаючи нових шляхів, автор старанно і пильно використовує праці попередників і добрий дає підсумок зробленому до його. Тут от і став йому в пригоді вироблений вже історично-літературний апарат, що здобув собі історик, працюючи попереду монографічно над деякими питаннями з обсягу історії нашого давнього письменства. Розслід над джерелами до творів, докладне переказування змісту, рясні—може навіть занадто рясні, аж до деякого перетяження викладу—цитати, фактична повнота, нарешті синхроністичні таблиці й надто багата бібліографія та добрані систематично ілюстрації—такі позитивні *Вознякової* праці риси. До хиб її я поклав би певну диспропорцію частин, бо через неї виступає невиразність основних поглядів автора й до якоїсь міри самого викладу хаотичність. Надто з цього погляду виразні приклади подає II-ий том „Історії“ і найдужче вони позначилися в найважнійшій його частині. Полемічне, напр., письменство розірвано якось штучно і механічно на два кавалки (розділи II-й та III-й) і поміж їх увійшов клином чомусь уривок віршового письменства (*Кирило Транквиліон Ставровецький* та ин). Чимало сумнівів будить самий розклад письменників—і не хронологічний, і не систематичний—і до того-ж де-

яких письменників (Петра Могилу, М. Смотрицького) знов же розпорошено по ріжних частинах книги. Бракує, видко, загального плану й бере гору випадкова механічність у розкладі й обробці матеріалу. Трапляються не рідко й дрібніші огріхи в формі рисковитих тез, з якими важко погодитись читачеві, а ще мабуть буде важче дати собі раду самому авторові, коли він схоче тієї тези довести до логічного кінця. Ось кілька прикладів. „Що великороси були окремий народ, ворожий українцям, це відчула—пише д. Возняк,—Україна дуже швидко. Наслідком того, що широкі хвилі переселенців поплили в XII в. з України в суздальське князівство, найбідніше з усіх, воно стало протягом 50 літ одним з найбільш цвітучих“ і вже 1169 р. руками Андрія Боголюбського захопило Київ, „щоб понизити та зруйнувати столицю України“¹⁾. Отже виходить, що за 50 років переселенці з України зробились зовсім окремою і ворожою нацією—процес мабуть занадто прудкий і в анналах світової історії небувалий. Що тут не національні заважили рахунки, або-ж принаймні не сами вони, показують саме пам'ятки нашого тодішнього письменства, що дають аж надто прикладів ворогування в межах тодішньої „руської“ (себто української) нації²⁾. Адже-ж і наші тутешні князі проміж себе тільки й робили, що зваду зводили—„и начаша князи про малое—„се великое“ мльвити, а сами на себе крамолу ковати“, мовляв влучно автор „Слова о полку Ігоревім“; і який-небудь тубільний Олег Гореславлич ледве чи менш накоїв лиха своїй батьківщині, аніж захожий Андрій Боголюбський. Отже виходить, що причини лежали деінде, а не в самому національному антагонізмі між Київською землею та Суздальщиною. І це тим більше, що сам-же автор на попередній сторінці зазначив був зовсім справедливо, що наші переселенці „несли з собою з українського полудня свій культурний, з'окрема літературний доробок і свій народній епос—биліни“,—отже не так ще тоді національно й ріжнилися метрополія з колоніями. До речі про „биліни“. „Не зашкодить пригадати,—запевняє д. Возняк,—що биліни це поетична творчість кляси дружинників і з упадком київської держави й її витвору—дружинної кляси не стало на місці народження билін їх носителів і декламаторів чи співців“, і тому перевелись на Україні й задер-

1) *Возняк М.*—Історія..., т. I, стр. 11.

2) Д. Возняк систематично модернізує нашу національну назву і через те иноді виходять принаймні незручності,—напр. у виразі „українець—дажбожий внук“, при переказі „Слова о полку Ігоревім“.

жались тільки на Московщині ці твори народньої словесности ¹⁾. Цікаво, чи новітні „сказителі“ тих билін з олонецьких пущ та їхні протягом віків попередники теж належать до „дружинної кляси“ і, коли не належать, то чому-ж биліни таки заховались на півночі, зникнувши зовсім на місці свого первісного народження? Схема д. Возняка не дає на це певної або краще—ніякої відповіді. Особливо гіпертрофованою гіпотетичністю грішить у д. Возняка розділ про Бояна. „Не зважаючи на увесь глибокий зв'язок пісень Бояна з народніми піснями, його пісні істотно різнилися в основі, пляні та стилістичних методах від народніх пісень“—нехай і так. Але-ж далі—„пісні Бояна відзначалися обдуманністю пляну й розкладу частин, ідеальністю угруповання дрібних історичних фактів“ ²⁾—звідки це все відомо авторові? і звідки він також знає, що „від Бояна переняв поет (автор „Слова“) також плян і стилістичні засоби“? ³⁾. Гіпотези в такій занадто категоричній і догматичній формі цілком протилежне роблять вражіння й опріч скептичної посмішки нічого викликати не можуть цією плутаниною усталених фактів та ризиковитих здогадів. Іноді важко навіть буває розібрати, чи плутанина ця залежить од помилки, чи од невдатного вислову. Так, оповідаючи про склад так званої Геннадієвої біблії, д. Возняк запевняє, що більшість її текстів це, буквально, „переклад 70 перекладчиків із грецького тексту, зроблений у південних слав'ян“ ⁴⁾. Виходило-б, що так звані „сімдесят толковників“ за 270 років до нашої ери перекладали, і до того-ж, з грецького (!) тексту для слов'ян, тим часом коли самий грецький текст був наслідком праці „семидесятьох“, а про слов'ян того часу шкода й говорити. Помилка це така занадто вже елементарна, що мимоволі силкуешся одшукати їй одгадку в якомусь стилістичному lapsus'ові. Ці і такі-ж хиби в „Історії“ д. Возняка дещо обнижують вартість цієї солідної й корисної взагалі праці, якої закінчення дождатимемо нетерпляче.

Історіографія українського письменства доходить нині свого довершення. Почалась вона з критичних етюдів та оглядів поточної продукції, без історичної перспективи та ідеї невпинного

---

1) *Возняк М.*—Історія., т. I, стр. 217.

2) Там-же, стр. 224.

3) Там-же, стр. 238.

4) Там-же, т. II, ч. I, стр. 64.

розвитку письменства протягом віків, задовольняючи більш вимоги дня та саме право нашого письменства на існування обстоюючи (огляди Бодянського, Костомарова й інших аж до Куліша). Дальшим етапом розвитку було збирання історично-літературного матеріалу, осяяне вже ідеєю невинного розвитку та послідовності в літературній еволюції. Заключувшись дуже ще несміливо в нарисах галицьких учених, Вагилевича й Головацького, цей період історіографії українського письменства визначних дав заступників, як небіжчик Пипін, як Петров, Дашкевич та Огоновський, не згадуючи вже про великий гурт збирачів матеріалу з тієї чи іншої почастної сфери (акад. Перетц, проф. Резанов та інші). Не припиняючи цієї першорядного значіння роботи, новітні дослідники, з Франка мабуть почавши, велику віддають увагу на використання й систематизацію вже зібраного набутку, щоб дійти дорогою синтезу до останніх висновків та справжню нашого письменства історію утворити. 60-ті й 90-ті роки були видимими стовпами на дорозі розросту дослідів коло нашого письменства та межами для тих періодів. Отже з чверть віку лежить вже за роботою нашого синтезу на цьому полі і руками цілого покоління працівників уготовано йому принаймні шляхи і методи, на яких може бути нарешті побудована наукова історія українського письменства.

Акад. Сергій Єфремов.

До літературної історії Кулішевих „Записокъ о южной Руси“

„Записки о южной Руси“ Куліша—це один з найвидатніших пам'ятників української науки й письменства; проте, літературну історію їхню далеко не розроблено.

Досить відомо, що основу їх склали етнографічні матеріали, що їх записував Куліш сам з уст народу, або які здобув він од інших записувачів; відома також річ, що на справжню народність усіх цих матеріалів покладатися не можна, бо поміж ними є безумовні підробки ¹⁾; але й досі ще неясно, чому саме вони тут з'явилися—через брак критицизму та досвіду, чи, може, свідомо, по волі самого Куліша; а разом з тим виникає й нове питання,—оскільки Куліш узагалі був точний у передаванні своїх джерел і чи немає підробок навіть там, де в цілому він виходив дійсно з народніх матеріалів; хто дозволяв собі друкуючи підправляти Шевченка, той міг підправити й народні твори.

Найкраще було-б перевірити це по Кулішевих рукописах; тільки треба мати на увазі, що й рукописів збірача не завжди досить на те, щоб встановити ретельність його етнографічних видань: друкований текст може цілком відповідати рукописові і невідповідати перводжерелові, коли збірач неретельно записував.

Для „Записокъ о южной Руси“ є ще й інший спосіб перевірки. Річ у тому, що частину їхніх матеріалів було надруковано в 1847 р. для „Чтеній въ Имп. Моск. Об-вѣ історіи и древностей Россійскихъ“; у свій час вона тут світу не побачила, але зберіглася в архіві і її було опубліковано в 1-ій кн. „Чтеній“ за 1893 р. Оскільки-ж однакові тексти обох цих видань? Вирішенню цього питання я й присвячую свою розвідку (подаючи її поки-що в скороченому виді).

У передмові до видання 1847 р. Куліш „вважає за обов'язок“ сказати, що свої матеріали (які в цьому виданні склалися лише з

---

¹⁾ Див. Пишівову „Історію русскої етнографіи, т. III, та мою статтю: „П. О. Куліш—етнограф“ у № 23-24 „Книгаря“ (1919 р.).

„преданій“) він „записував стенографічно, як п'єси, дорожа кождим оборотом і словом народної р'чи. Я позволяв собі исправлять н'которыя фрази только в т'хъ преданіяхъ, которыя доставлены мнѣ моими пріятелями, но и объ этомъ жалю: гораздо лучше было бы напечатать ихъ в' такомъ видѣ, в' какомъ они были мнѣ доставлены“. Передмова до I-го тому „Записокъ“ теж свідчить, що його матеріали „представлены в' томъ видѣ, в' какомъ они передаются изъ устъ в' уста“ (ст. VI)... Тому, принаймні власноручні записи Кулішеві мусіли-б бути однакові в обох виданнях. Але-ж це не зовсім так.

Насамперед є зміни в правопису, незалежні від вживання тої чи иншої абетки. Пор. з легенди „о Золотыхъ Воротахъ“¹⁾: Кіянє—княне; зыйшовъ—зійшовъ; пришовъ—прийшовъ; сыльный лыцарь—сильный лыцарь; скамьи—скам'ї; Цареградъ, Царегради і Царыгради—Царіградъ, Царіграді; радяцьця—радятця; вернецьця—вернетця; времяя—время. Подібні одмінн звичайні і для инших текстів; з них узагалі видно, що Куліш не дбав про те, щоб точно передати мову своїх оповідачів і співців; у „Чтеніяхъ“ він більш-менш відбивав деякі їхні діалектичні риси, а в „Запискахъ“ вже підводив усе під мову літературну, і тому в „Запискахъ“ тексти мовою своєю не відрізняються, хоч записувалися вони по ріжних місцях.

У двох оповіданнях звертає на себе увагу ще одна особливість, Жидові слова до гайдамаки в Чт. передано так: „Що ты! Що ты! шельма ты! Якъ ты смієшь?“ (37); а в „Запискахъ“: „Сцо ти, сцо ти, сельма ти? Якъ ти смієсь!“ (285). Подібним-же чином надаво національного характеру в вимові словам Потьомкіна. „А что вы, Хахлы!“... „А людей сколько потеряно?“... читаємо ми в Чт. (54), тим часом, як у Зап: „А што ви хахлы?“... „А людей сколько патеряна?“ (I, 292).

У „Чтеніяхъ“ і в „Запискахъ“ є далі одмінн і опр'ч мови: а саме—ми нерідко подибуємо зміни, перестановки та пропуски окремих слів, наприклад: Да (Чт. 3 ст., 24 рядок зверху)—та (Зап. I. 275, 19); але (5, 24)—та (I, 277, 9); проскура (1, 24)—проскурка (I, 5, 1); проживати (3, 14)—поживати (I, 168, 11); свою джурю (2, 30)—свого джурю (I, 167, 6); а кого тобі треба? (24, 21)—а тобі кого треба? (I, 243, 9); а якъ же не скаже такъ, або подумает... (1, 30)—а якъ же не скаже, або подумает... (I, 5, 6); побачить було яку хорошу панн... (4, 21)—побачить було хорошу панн... (I, 114, 10); О Золотьи, Золотьи ворота (1, 28)—О Золотні Ворота (I, 5, 4); подайте мыни,—каже, до Кіянъ,—подайте мыни того... (1, 10)—подайте, каже, мині того... (I, 3, 23), і т. п.

¹⁾ Перша половина в прикладах—з тексту „Чтеній“, друга—з „Записокъ“.

Пропуски або додатки цілих виразів та частин. У „Записках“, порівнюючи до „Чтеній“ майже систематично усовується вступні та вставні уваги, наприклад: Ни, Паньчу, не такъ вы розказуєте; а се ось якъ було (8, 19, пор. Зап. I, 117); То оце въ память тому Пласи и ярмарокъ у насъ на Остапѣ (9, 37, пор. Зап. I, 120); Сѣму вже (когда онъ видѣлъ Запорожца) годъ пятьдесятъ пятый буде (48, 7-8, пор. Зап. I, 80); А вже въ ихъ такъ, що якъ садовышъ, то садовы багатого и вбогого; а якъ же ни, то й хазяина по грудяхъ:—„Матери твоій бисъ: багатого такъ и трактуешъ, а мене такъ и ни!“ (49, 17-19, пор. Зап. I, 156), і т. п.; пор. особливо: „Урочища въ Смѣлой“, „Урочища въ Звенигородѣ“, „Прежнія времена въ Увраннѣ“. Із ст.: „Гайдамаки въ Могренинскомъ монастырѣ“ усунуто в одному місці разом 6 рядків.—Додатки не такі часті, і дрібніші: „коли зажелавъ, ступай до насъ; а ні, сказавъ: „Мині й тутъ добре служить Богу й Цариці за віру „Християнську“, а не підводи“ (підкресленого немає у Чт. 47, пор. Зап. I, 78).

Зміни цілих виразів та частин. Таких змін теж чимало, і дрібних, і більших. Наприклад:

„Вражы сыны Запоровзци не добре
зробылы,“

Що край добрый, станъ веселый
да занастылы.“

(Чт. 51).

Вражі сини Запоровзці недобре
вчинили:

Степъ широкий, край веселий
та й занастыли.

(Зап. I, 164).

Або візьмім „Легенду о Богданѣ Хмѣльницькомъ“ (Зап. I, 114-115), де переказується, як Б. Хм. підняв повстання проти ляхів, а потім прохав милости у короля. В „Записках“ це закінчується словами короля: „Ой ти, свавольнику! багачко ти невиннихъ душъ занастывил!“ У „Чтеніяхъ“ безпосередньо йде продовження, яке в „Записках“ знаходимо лише в додатках (I, 322) в значно инакшому вигляді:

А Хмельныцький ёму: „Найяснійший Королю! Я хотивъ бы добре робить, але Козаки мене не слухають; я такъ хочу, а вони такъ, да й сваволять и всякы пакосты роблять.“

То король ёго и одпустывъ.

Одъ того-то Хмельныцького пишла й Гайдамаччына. То була Хмельнычына, а описья настала Гайдамаччына.

Хмельницький той бувъ такий, що зъ Туркомъ знавсь. Підъїде було до Турка, да й продасть одиный, другый городъ, або село. То Турки вже тіи села розорялы и ясырь бралы. Медвидовку и Ташлыкъ два разы продававъ. А коло Смилои, кажуть, мимо саму греблю Турки йшли, але Смилои не займалы, бо не була продана. Есть и писня зъ того часу:

„Бодай Хмеля Хмельницького пер-
ва куля не минула,
Що велівъ браты дивкы, й па-
рубкы, й молодны молодыци!
Парубкы йдуть стреляючи, а див-
чата спиваючи,
А молодны молодыци старого Хме-
ля проклинаючи.“

А даже не знаю якъ.

(Чт. 5).

Або от уривок з казки (що

Угайхъ стояла хатка. Тамъ живъ чоловікъ й жінка, да вь ихъ дітей не було. Отъ вони йдуть на богомільяле просить Бога, щобъ давъ имъ Богъ дытя, заць ихъ Цыганка й зустріла, да й каже:—„Не йдите куды вы йдете, а йдите на ярмарку, да купить рыбку, да зыйць, молодыце, то й буде вь тебе дытя!“

Отъ вони й пошлы на ярмарокъ, да купылы рыбку, да зыйла; отъ у ихъ и дивчынка е маленька...

Додамо, що деякі зміни зроблено безумовно з огляду на цензуру, як от у переказах про запорожців у Зап. знаходимо „паламарку“ (I, 159), замість „попади“ (Чт. 50), або в „Очаковской бѣдѣ“ „Записокъ“ зовсім не знаходимо такого місця „Чтеній“: „Нехай имъ, цуръ симъ

Кондрать Тарануха, рассказавъ легенду о Хмѣльницкомъ, прибавилъ, что Хмѣльницкій продавалъ Татарамъ н а я с ы р ь, т. е. въ неволю, цѣлыя села, и, въ доказательство, припомнилъ слѣдующій замѣчательный отрывокъ изъ забытой имъ пѣсни:

Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула,
Що велівъ брати парубки й дівки
И молодні молодиці.
Парубки йдуть співаючи,
А дівчата ридаючи,
А молодні молодиці,
Старого Хмеля проклинаючи:
„Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула...“

(Записки, I, 322).

У гагахъ стояла хатка. Тамъ живъ чоловікъ и жінка, давъ їхъ не було дітей. Отъ вони й пішли на богомілья просить Бога, щобъ давъ имъ Богъ дитя. Таць Богъ и давъ имъ дочку...

Москалям! Щого за народъ нависный зъ нымы ни порадытысь по людській, ни що!“ (ст. 53). Пор. щó приписав Куліш олівцем у призначеному для дружини примірникові „Записокъ“ з приводу „баллады изъ временъ уніи“ (83 ст. повного видання): „эта баллада отнесена ко временамъ уніи страха ради цензурна“.

Наведеного, здається, досить, щоб побачити, як тексти „Записокъ“ далекі від стенографічної точности. „Я включаю сюда все, что нахожу въ своихъ записныхъ книжкахъ, въ томъ видѣ, въ какомъ оно внесено туда“ писав Куліш (I, 101); але в дійсності це було не так; причому тут мали місце не тільки звичайні друкарські помилки, вимоги цензури, то що, але й такі зміни, що залежали цілком уже од самого Куліша.

Акад. Андрій Лобода.

Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку¹⁾.

I.

Північні українські говірки, що й досі заховують у собі багато старовинних рис нашої мови, котрі в інших говірках давно уже щезли, позаміняювавшись новотворами, дають багатий матеріал до зрозуміння того фонетичного процесу, що як наслідок його постало в українській мові **і** замість **о** та **е** перед складами, котрі втратили колись звуки **ъ**, **ь** та **і** (напівкоротке). Звук **і**, що з'явився як наслідок цього фонетичного процесу, дійсно стоїть самотно в ряду рефлексів, що в аналогічних умовах позаступали звук **о** в інших слов'янських, а діалектично і в самій українській мові. З **о**, як першої стадії в ряду цих змін, що постали після втрати **ъ** та **ь**—ізагадаймо хочби сербські *đol, nōc, vōz, mōj*—через стадію дифтонгічності, що її й досі зберігає мова словацька: *bōb, nōž, pōst, stōl, vōl, mōj* ($\acute{o}$ —дифтонг $\acute{uo}$), а почасти горішня лужицька: *hrōd, Bōh, kōn, hlōs, hōrka* ($\acute{o}$ — u^o , тоб-то звук близький до *u* з перехідним елементом *o*),—переходимо до звука **и** (= *u*) в сьогочасній мові чеській, що своєю графікою й досі ще свідчать про колишню дифтонгічність: чеськ. *dim, Bih, kin, viz, tij*. В мові польській так саме маємо звук *u*, що передається знаком **ó** (pochylone): *dwór, wóz, bób, Bóg, mój*. Отже нормальним шляхом треба вважати той, коли звук **о** (довге) через дифтонг **uo** заміняється звуком **и**, і з цього погляду зміна звука **о** в **і** в українській мові видається з'явищем дуже оригінальним, бо не має собі паралелів ув інших мовах.

В північних українських говірках на місці старих **о** та **е** в значених умовах вимовляється не звук **і**, як у центральних та південних українських говорах, а рівні дифтонги або монофтонги **и**, **у**, **ю**. Можна навести цілий ряд знаків, що їми дослідувачі та записувачі народньої мови спитували передати графічно ці дифтонги—**yo, yu, ye**,

---

¹⁾ Подана тут стаття становить витяг, де в чому відмінений, з більшої моєї праці „Фонетична історія звуків **о**, **е** (довгих) в українській мові“. Відкладаючи опублікування цілої праці до того часу, коли кращі умови друкарської техніки дадуть змогу надрукувати її відповідно до вимог наукової транскрипції, а кращі умови наукової праці взагалі дозволять авторі поробити де-які доповнення до призбіраного вже діалектологічного та історичного матеріалу,—зважаючись надрукувати цей розділ окремо, оскільки він може мати і самостійну вагу, подаючи характеристику поліських дифтонгів як звуків живої мови і намагаючись визначити шляхи їх фонетичного розвитку, коли навіть **і** не сплиняти на всіх численних наслідках, що мав згаданий процес для історії української мови. **Вс. Г.**

уы, уи, уі, юо, юе, юі, ыі і навіть ыу¹⁾, а після палаталізованих („м'яких“) приголосних звуків—юо, юе, юи, юі і т. ин., але треба сказати, що всі ці знаки свідчать тільки про велике число звукових відтінків у вимові дифтонгів, про трудність передати їх на письмі й зовсім мало або нічого не дають до розуміння фізіології цих звуків і тих фонетичних причин, що через стадію дифтонгічності привели звуки о, е до зміни в і. Тим-то й збудований на підставі їх погляд, що процес цієї зміни йшов через стадії—ус, уе, уи, уі, який, з 70—80-их років минулого століття починаючи, без належного критичного відношення приймається слідом за Потебнею та Житецьким²⁾, зробився звичайним в нашій літературі з мовознавства³⁾ і зайшов

1) Тоб-то в латинській транскрипції: uo, ue, ui, yo, ye, yi і навіть yi. Див. у Михальчука в статті „Нарѣчя, поднарѣчя и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчьями Галичины“ (в VII т. 2 в. „Трудовъ Этн.-Стат. Экспед. въ Зап.-Рус. край. Мат. Чубинскаго“, ст. 484—486), а також в „Трудахъ Московской Діалектологической Комиссіи“—„Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ очерка русской діалектологіи“. Москва 1915. Стр. 65—66; 113—116. Означення дифтонгів часто дуже невдалі або й просто помилкові. Напр. дифтонга yu в живій мові на Чернігівщині нема, хоч у де-яких старих записях цим знаком (власне знаком yu) передається дифтонгічна вимова де-яких сіл Козелецького й Кролевецького повітів. Див. у Соболевського—Очеркъ рус. діалектологіи. III. Малорусское нарѣчье. „Живая Старина“, 1892 р. IV в., ст. 15—16.—Так само очевидно вигадку або якесь графічне непорозуміння можна вбачати в дифтонгу ya, що ніби то теж трапляється в чернігівських говірках: пувнуачь, жабуавь, птимуавь (Михальчук. „Нарѣчя... ст. 484 і 490). Про цей-же дифтонг ya згадує і Потебня в „Зам. о малор. нарѣчьи“ ст. 28, посилаючись на Срезневського („Мысли объ ист. р. яз.“ 56), але не вказуючи містину, де чути таку вимову („гдѣ то въ Мр. Нар.“). Такого дифтонга на Чернігівському Поліссю нема, та й теоретично трудно його допустити. Що-ж до ніби-то раднських (Сідл. г.) вуаль, куаль, узлуавь, коруавь, доруавь, про які, посилаючись на В. С. Шимановського („Звук. и форм. особенностей народныхъ говоровъ Холмской Руси“. Варш., 1897), згадує Шахматов (Курсъ ист. рус. яз. Ч. II, 270; Крат. оч. ист. малор. яз. „Укр. Народъ“ II, 697), то вони в такій же мірі сумнівні. На жаль, згаданої праці Шимановського мені не доводилося бачити, і я не міг довідатися, з якого саме джерела взяв ці записи Шимановський.—Дуже сумнівними що до своєї точності і реальності здаються й графічні позначення В. Кравченка („Этногр. мат.“ в „Трудахъ О-ва изслѣд. Волини“, т. т. V і XII); напр. в тому самому запису (с. Сניתца Овр. п., т. V) знаходимо на ст. 114—пуйдем, 115—воун, поуп, воин і поупа, стоулом; 116—поузней, воуна; 118—стоул, двоур, піроуг і піроугу, поудворье, тоуе чоботи; 119—хусткою, тоулькоу і т. ин. Непослідовність і неясність умов, при яких з'являються тут дифтонги (пор. поуп—поупа), тільки збільшують цей сумнів.

2) Потебня. Два изслѣдованія о звукахъ рус. языка. Воронеж, 1866, ст. 103—104.—Житецький. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчья. Київ, 1876, ст. 113—114.

3) Пор. напр. E. Ogonowski. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg. 1880. S. 32: уо—уе—уи—уі (ü)—и—і.—Див. ще у Соболевського в „Оч. изъ ист. рус. яз.“ Київ. 1884, ст. 97—98 і в його-ж статті „Древне-кіевскій говоръ“ (Изв. Отд. рус. яз. и сл. X—1905—кн. 1, ст. 313). Так само і в Розова „Значеніе грамотъ XIV и XV в. для ист. малорус. яз.“ (Київ. Унив. Изв. 1907, V, ст. 8)—уо—уэ—уи і т. д.

навіть до граматики ¹⁾),—навряд чи відповідає дійсності. Цей погляд збудовано більше на застарілих уже спробах графічної передачі дифтонгів, ніж на дослідженні звуків живої мови, їх артикуляційних прикмет і тих змін, що постають у них залежно від різних фонетичних умов. Отже в цій статті маю на думці спинитись коротко на характеристичних рисах північно-українських дифтонгів, як звуків живої мови, й на підставі їх встановити ті певні стадії, що їми йшов процес заміни $\bar{o}$ та $\bar{e}$ на i . Матеріал дають мені досліди над говірками південної Чернігівщини, переважно Козелецького повіту, містини, що займає посереднє географічне становище поміж центральними українськими говорами Полтавщини з чистим монофтонгом i (замість $\bar{o}$, $\bar{e}$) і говорами середньої Чернігівщини, як характерними говорами Лівобережного Полісся. Як говори посередні не тільки в географічному, але й у діалектологічному відношенні, вони мають великий інтерес саме для зрозуміння згаданого процесу—переходу $\bar{o}$, $\bar{e}$ в i ,—бо дають можливість на певній території спостерегти мало не всі ті одніи, що в них можна вбачати різні хронологічні стадії цього процесу. Од дифтонга $\bar{uo}$ безпосередньо сусідньої з Білоруссю Чернігівщини ми поволі переходимо до монофтонгів y , i (пур, кіп), крайньої південної частини Чернігівщини. Отже в опих дифтонгічних говорах сумежних з монофтонгічними і шукаємо тих стадій дифтонгічності, що хронологічно найближчі до останньої стадії—монофтонга i ²⁾).

II.

Спинаючи свою увагу на дифтонгах живої мови, дослідник буває вражений тими численними відтінками в їх вимові, що для їх графічної передачі ніяк не стає технічних засобів ³⁾. Здається, що в вимові цих звуків велику вагу має й індивідуальність, але, опріч того,

1) Пор. у проф. А. Кримського—„Українская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Придѣлпровья“. Москва, 1907. Т. I, в. 1, ст. 140 і далші: через стадії дифтонгів— uo , ue , uy , ui , yi .—В граматиці Гимченка (Київ. 1907)— uo , ue , ui , yi (ст. 22).

2) При цьому значаємо, що хоч усе сказане про дифтонги ґрунтується на безпосередніх дослідах над говірками Чернігівщини, але, оскільки в цих говірках виявляються природні артикуляційні нахили української людности, що посідає певну частину української території, можна думати, що і в інших поліських говірках ми стрінемося з тими-ж або аналогічними фонетичними відношеннями. Що це так і що подана нижче характеристика дифтонгів взагалі цілком відповідає реальним мовним відношенням, не тільки як прикладати її до лівобережних поліських говорів,—в цьому я не раз мав змогу переконатися під час останньої війни, розмовляючи й прислухаючись до мови виселенців холмчаків і волняняків.

3) Цю непостійність вимови відзначає й К. Михальчук („Нарѣчія, поднарѣчія“... 484 ст.).

різні звукові відтінки дифтонга ви з певністю констатуєте не тільки в вимові одного села, а навіть у вимові одної людини в різні моменти і в різних звукових сполученнях. Отже цей факт поясняє всі ті численні знаки, що їми поодинокі дослідники та записувачі значили на письмі дифтонги північних українських говірок, але тільки дослідження артикуляційної природи цих звуків дає зрозуміти всю розмаїтість акустичних вражіннів з одного боку і встановити певні сталі моменти в психофізіології цих звуків—з другого.

В наведених нижче пунктах спитую дати як найдокладніший психофонетичний образ поліських дифтонгів. У своїх транскрипціях користуюся латинським алфавітом з прийнятим у славистиці звуковим значінням поодиноких літер.

1. Дуже правдиво О. Брок у своїому „Очеркѣ физиологии славянской рѣчи“ гадає, що українські дифтонги—„ненастоящіє дифтонги“¹⁾. Коли під дифтонгом розуміти сполучення в одному складі двох голосних звуків, із котрих тільки один має значіння складового звука, а другий буває нескладовий²⁾, то поліські українські дифтонги з ѣ, ѣ̄, а так саме й з ѣ̄ (ѣ), дійсно, не справдешні дифтонги, бо складотворчим в їх можуть бути обидві „частини“, що становлять дифтонг (пор. п. 5, примітка). Мало сказано, у справдешніх дифтонгах обидва звуки, що їх складають, разом із тим становлять кожен окрему фонему³⁾. Отже дифтонг—це сполучення в одному складі двох голосних фонем. Кожна з цих фонем може вживатися не тільки в цьому сполученні, а й у багатьох інших: нескладові і та у можуть становити частину дифтонгів—аі, оі, уі, еі, уі, іі, та ау, оу, уу. оу, уу, іу, (правописні: ай, оі, уі, еі, уі, іі, та ау, оу, уу, еу, уу, іу), а голосні а, о, у, е, у, і, що становлять складову частину дифтонга, ще частіше вживаються й не в дифтонгічних, а в різних сполученнях з приголосними або як окремі самостійні фонемиз напр. фонемиз е, е та а в словах: „ої“, „ось“, „он“, „о“, „геї“ „ген“, „ге“, „е ні“, „ай“, „ба“, „а ні-ні“ і т. ин. А поліські дифтонги становлять кожний тільки одну фонему—це є суцільні й непо-

1) Енциклопедія Славянской Филології. Вып. 5. 2. Спб. 1910. § 208, ст. 179—180.

2) Такими нескладовими голосними звуками, що входять у дифтонгічні сполучення з усіма складовими голосними, бувають завжди нескладові і та у.

3) Визначення слова „фонема“ див. у проф. Л. В. Щерби в його праці „Русские гласные въ качественномъ и количественномъ отношеніи“. Спб. 1912, ст. 14: „фонемой называется кратчайшее общее фонетическое представление, способное ассоциироваться со смысловыми представлениями и дифференцировать слова и могущее быть выдѣляемо въ рѣчи безъ искаженія фонетическаго состава слова“.

дільні звуки живої мови, як і кожний простий голосний—**а, е, і, у, о, и, і**, як такі, вони й самі можуть вступати в дифтонгічні сполучення з **і** та **и** і складати з їми „справдешні“ дифтонги, навр. у словах *миої* (мій), *їїєї* (їй), *горїєї* (горій), *иоуса* (вівса ном. pl.), *копсїуби* (gen. pl.), *роїїуби* (gen. pl.), *дїеука* та инш.—Ні психічно, ні фізіологічно поліські українці не відчувають своїх дифтонгів, що про їх мова, як звуки складні, як „дифтонги“ у власному розумінні цього слова, і з цього погляду не можна навіть говорити про першу або другу „частину“ дифтонга, бо жадна з них не вживається в мові окремо від другої і тільки вкупі становлять вони цілість, одну фонему супроти всіх інших фонем ¹⁾. Фізіологічно зовсім немає й межі, що розділяла-б ці „частини“, як нема й самих частин ²⁾. Артикуляцію цього звука можна було-б передати графічно як криву лінію, бо артикуляція при його вимові з кожним моментом одміняється: ні один наступний момент не буває однакокий з попереднім. Сама думка про наче-б-то дві частини цього звука виникла з акустичного вражіння: звук, що в перший момент вимови має характер звука **и** (**и**, **ї**) або **і**, в останній момент наближається до звука **о** (**о**, **ю**, **е**, **і**)

¹⁾ До речі буде зв'язати цю особливість теперішніх поліських дифтонгів з тим історичним фактом, що в давніх пам'ятках нашої мови ніколи й ніде дифтонги **ю** та **ї** не передавалися графічно двома літерами. Це суперечило-б психофонетичній стороні цих звуків як *протис* фонем. Що правда, дифтонгізоване **ї** зараз-же знайшло собі графічний вираз у літері **и**, що визначала той самий звук, зате дифтонгізоване **ю** довгий час ховалося під традиційним написом „о“, бо відповідної одної простої графеми для дифтонга „ю“ в старо-українській графіці ніколи не було. І тільки з часом, коли язикова еволюція надала елементу „и-“ в дифтонгу перевагу над елементом „о“, ця стадія фонетичного розвитку дифтонга „ю“ одбилася в написаннях літери „у“ замість дифтонга, як часом і тепер пишуть малописьменні поліські українці.—В написаннях воовця, воовчихъ Гал. Єв. 1266—1301 р., вооѣа, вооѣи Полікарп. Єв. 1307 р. (Соболевській. Оч. изъ ист. рус. яз. ст. 25, 38, 97) та інших подібних, з оглядом на надзвичайно невелике число таких випадків-і сумнівність їх, швидче можна вбачати з'явище графічне, ніж уважати їх за вияв довготи; так їх і розуміє проф. А. Кримський у статті „Деякі непевні критеріи для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів“. Львів 1906, розд. I. (Відбитка з Наук Зб., присвяченого проф. М. Грушевському).

²⁾ Пор. ще й у Михальчука в згадуваній уже статті слова про дифтонги: „Преимущественно они изображаются двумя гласными, при чемъ обыкновенно оговаривается, что такую комбинацію надо произносить как одинъ звукъ“ (ст. 484).—За один із важних критеріїв для приймання фонетичної самостійності певного звукового відтинка стає його довгота. Див. у проф. Л. В. Щерби: „Я думаю, что однимъ изъ рѣшающихъ моментовъ для воспріятія является въ подобныхъ случаяхъ длительность сочетанія: если она болѣе или менѣе равняется длительности простыхъ фонемъ той же категоріи, то и все сочетаніе воспріимается какъ *простая* фонема“ („Русские гласные въ качеств. и колич. отн.“, ст. 14. Примітка до § 10, 4).—І з цього погляду дифтонгічні комплекси „ю“, „їє“ становлять тільки одну просту фонему кожний, бо вони не бувають довші від ин-

або *e*¹). Але фізіологічно абсолютно нема можливості поділяти його на дві частини, бо ця зміна в напрямку од звука „u“ до „o“ відбувається безпереривно за одним духом, єдиним моментом затрати артикуляційної енергії. Отже слова „перша частина дифтонга“ або „друга частина дифтонга“ можуть мати тільки умовне значіння, вказуючи на певний акустичний момент, ближчий до початку або до кінця звука, і ніяким чином не вказуючи на фізіологію цього звука. В такому тільки значінні вживатимем цих виразів і ми.

Таким робом виходить, що й графічно в транскрипції краще було-б визначати кожен дифтонг одною графемою, одним знаком, а не двома, раз психічно цій графемі відповідає одна фонема. Наприклад, можна було-б дифтонг, що постав з *uo*, визначити графемою *uo* або —знак, що його вживає проф. Щерба в своїх лужицьких транскрипціях для означення правописного лужицького *ó*, за яким ховається дифтонг *uo* (пор. ст. 116). Але-ж як завдання цієї статті полягає в тому, щоб відзначити всі звукові відтінки дифтонгів, зафіксувати всі їх фонетичні модифікації в сьогочасній дифтонгічній вимові і на підставі їх встановити фізіологічну історію цих звуків в українській мові, то й додержуватимемся всюди графічного означення дифтонга двома літерами, що найближче транскрибують початок і кінець цього звука залежно від різних фонетичних умов. Там-же, де говоримо про дифтонги взагалі, а не відзначаємо докладно їх фонетичного обличчя для окремого конкретного випадку, вживаємо знаків „*uo*“, „*ie*“ в лапках, під цими знаками об'єднуючи всі розмаїті дифтонгічні звукові відтінки, що їх можна почути на місці колишніх *o* та *e* (і *ě* = *ě*).

Після всього сказаного можна встановити як п. 1 фонетичної характеристики поліських дифтонгів: „*uo*“ та „*ie*“ — прості голосні фонем и, е, котрі відрізняються від інших голосних фонем тим, що не мають сталого незмінного артикуляційного укладу, що-б міг характеризувати однаково всі моменти в артикуляції цих звуків, а характеризуються рядом фізіологічно неоднакових моментів, що викликають і відповідне мінливе акустичне вражіння, ніби-то від звуків, що починаються з „u“ або „i“, а кінчаться елементом „o“ або „e“. Це залежить від того, що язик і губи, а також і спідня щелепа, вимовляючи дифтонг,

---

ших *наголошених* звуків. З абсолютною точністю це питання можна вирішити звичайно тільки експериментально-фонетичним шляхом, але для загальної фонетичної характеристики звука досить того акустичного вражіння, що його приймає наше ухо. Має значіння також і те, що наші поліські говірки, як і загалом українські, не відчують довготи голосних звуків як окремої звукової категорії.

¹) Про фонетичну вартість звукових елементів *u*, *o*, як і дифтонгічних відтінків *uo*, *ie* докладніше сказано в розділі III, ст. 127.

не залишаються при тій самій артикуляції: язик од високого підняття спускається до середнього, при чому паралельно з цим рухом язика часто опускається і спідня щелепа¹⁾, а губи од характерної для звука „и“ горизонтальної губної артикуляції переходять до округлої вертикальної артикуляції звука „ю“, або-ж губна артикуляція (лабіалізація) і просто не додержується до кінця. При цьому слід відзначити, що для „ю“ головну вагу має згадана язикова артикуляція, тим часом як губна може залишатись зовсім однаковою на протязі цілого звука, а для „юю“ головну вагу має змінна губна артикуляція, тим часом як відповідний рух самого язика може й не здійснюватись (див. ст. 132)²⁾.

1) Пор. з цим наведені у Соболевського (Очерк рус. діал. 13) слова з записки Н. Н. Бордонос: „Второй дифтонгъ нашего (черниговскаго) говора—уѣ. Его произносятъ протяжнѣе обыкновеннаго, сильно относъ нижнюю челюсть въ сторону; въ немъ какъ бы смѣшаны у и о, склоняющееся то къ э то къ ы: въ Сосницкомъ, Черниговскомъ, Городнецкомъ уѣздахъ болѣе къ э, въ Козелецкомъ, Борзенскомъ—болѣе къ ы“.

2) Очевидно близьку з психо-фонетичного погляду паралель до поліських дифтонгів „юо“, „юе“ можна вбачити в лужицьках *ó* та *ě*, бо ці звуки й досі зберігають відтінки дифтонгічності. *ó* (в транскрипції проф. Л. В. Щерби „*o*“) — на початку звук *u* воно зміняється наприкінці в напрямку до *o* (див. Щерба. Восточно-лужицкое нарѣчіе. Петр. 1915. § 26, ст. 19). Що торкається фізіології *ě* (в транскрипції проф. Щерби „*i*“), то „при изолированнємъ его призначеніи можно легко наблюдать небольшое движеніе языка книзу, обусловливающее конечный болѣе открытый элементъ этой фонемы“ (там же § 18, ст. 13). Цей останній звук „можно было бы обозначить точнѣе через „*i*““. Но его отнюдь не слѣдуетъ считать дифтонгомъ и обозначеніе его и ему подобныхъ звуковъ через *ie* является, по моему, ошибочнымъ, противорѣча прежде всего сознанию самихъ говорящихъ“ (там же ст. 12—13). Так саме й Е. Мука в своїй „Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen Sprache“. Leipzig, 1891, зазначаючи, що *ě* та *ó* мішані звуки перший з *i* та *e*, а другий з *u* та *o*, зазначає, що вони зовсім не дифтонги—пор. „*ě* ist ein Mischlaut von *i* und *e*“ Siev. *i¹e²*; es entsteht, wenn man bei Bildung des Lautes geschlossenes *i¹* ansetzt und ein kurzes offenes *e²* nachklingen lässt; doch ist *ě*. . . kein Diphthong, sondern ein einfacher Vocal (ст. 20). Там же: „*ó* ist ein Mischlaut von *u* und

o“ Siev. *u¹o²*: man setzt geschlossenes *u¹* an und lässt unmittelbar ein kurzes offenes *o²* nachklingen; doch ist auch *ó* wie *ě* ein einfacher Vocal und klingt ähnlich dem polnischen *ó* und älterem tschechischen *ů*“ (ст. 20-21).—Аналогію для звука „юе“ можна знайти, здається, і в сербській діалектичній вимові правописного сполучення *ije*, що під наголосом *ije* в мостарській вимові „чаще всего соединяется подь общимъ толчкомъ экспираціи и представляетъ такимъ образомъ, если и не постоянно, то часто, падающій дифтонгъ *ie*“ (О. Брокъ, Оч. физ. слав. рѣчи. § 213, ст. 186), очевидно подібний до поліського „юе“.—Нарешті можна думати, що близьку аналогію до наших поліських дифтонгів маємо і в найближчих територіально білоруських дифтонгічних говірках. Дифтонги *uo*, *ie* що заступають в цих говірках *ó* та *ě* під наголосом, в швидкій живій мові являються як „sonantъ o nejednolitej artjukulacyi“, тоб-то на початку артикуляції—*ó* вузьке, наближене до *u*, або *i*, а в кінці—*o* або *e*. Пор. J. Rozwadowski. „Uwagi o dyftongach *ie*, *uo* w południowczachodniem narzeczu białoruskiem“. Mat. i prace Kom. językowej Akad. Umiejęt. w Krakowie. Tom 1, 212-213, 216). Та докладна характеристика, що дає цим звукам J. Rozwadowski, дає підстави думати, що з психофонетичного погляду і ці білоруські дифтонги становлять прості фонемі, а не дифтонги у власному розумінні цього слова, навіть там, де Rozwadowski

2. В тісному причинному звязку з допіру відзначеним характером поліських дифтонгів знаходяться і ще де-які властиві цим звукам риси що фонетичну та артикуляційну їх природу всіма сторонами виявляють і характеристику, що вже їм дано, доповнюють. Як прості фонемні як неподільні для свідомости людей, що їх вимовляють, звуки живо мови, дифтонги ці, не вважаючи на змінну свою артикуляцію, повинні таки бути більш-менш одноцільні, одностайні що до звукової природи різних своїх елементів. Єдність акустичного і фізіологічного вражіння піддержується тим, що дифтонг на всьому своєму протяз являється звуком одного ряду. Об'єднання в одному фонетичному образі, в одній фонемі, двох далеких між собою в фізіологічного погляду артикуляційних моментів, що вимагали-б радикальної зміни в укладі мовних органів, неможливе. Відповідно до цього, коли ми чуємо на початку дифтонга звуковий відтінок *ш*, то кінцевим елементом буде відтінок *о*; коли звуковий характер кінцевого елемента визначаємо як *е* або *ї*, то на початку звука було *ш*, тоб-то лабіалізований звук переднього ряду, аналогічний до німецького *ш* або французького *ш*. Дифтонги *шэ*, *ші*, що об'єднували-б з відтінком звука *ш* заднього ряду звукові відтінки *е* або *ї*, тоб-то звуків переднього ряду¹⁾, в досліджених говорах абсолютно неможливі. Можуть бути тільки дифтонги *шо*, *шэ*, *ше*, *ші*, *ші*, *ше*, *ші* з незліченним числом усіяких посередніх звукових відтінків (фонетичних модифікацій).

3. Ясно виявлені й виразно дифтонгічні для акустичного вражіння звуку бувають тільки під наголосом, при чому експіраторна енергія наголосу падає на весь звук, ослаблюючись хіба що в кінці його. І тут доводиться відзначити, що поліські дифтонги, як прості з психофонетичного погляду фонемні, не відрізняються ні характером, ні способами акцентування від інших голосних фонем. Думка, що наголос може падати або на першу або на другу частину дифтонга, або в середину поміж цими двома частинами²⁾, не відповідає звуковим відношенням зазначених говірок.

визначає їх як дифтонги „ze zwykłą wartością fonetyczną obu składników“ (212).—Що до дифтонгічної вимови *ш* та *о* в південних великоруських говорах, то мушу зазначити, що статті В. М. Соколова „Къ вопросу о дифтонгическомъ произношеніи *ш* и *о* въ южно-великорусскихъ говорахъ“ (Труды Моск. Діал. Ком-ін. VIII вып. Москва. 1919), про яку згадується в „Отчетъ Стд. рус. яз. и слов.“ за 1919 рік, мені, на жаль, не довелось ще бачити.

¹⁾ уэ, уы, уе, уи, уі і т. ін. звичайних транскрипцій.

²⁾ Див. у Зілинського в статті „Проба урядкована українських говірів“ у збірнику „Привіт Іванови Франкови в сорокліте письменської діяльності“. Львів. 1914. (Записки Укр. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Том 117—118), ст. 373. Примітка 16: „Наголос може спочивати на першій і на другій части поданих дифтонгів, або паде в середину поміж обі части. Під тим оглядом панує велика різnorodність і хитанє“.

Виставляючи як звуковий закон, що виразні дифтонги бувають тільки під наголосом, слід все-ж-таки відзначити, що відтінки безумовно дифтонгічних звуків в де-яких випадках можна чути й без наголосу. А саме, це буває в закінченнях де-яких граматичних категорій, куди дифтонги перенесено з аналогії до наголошених закінчень тих же категорій: напр. *dóbrũci* (dat.—loc. s.), *u drũhu⁰m* (loc. s.), а надто в формах минулого часу на подоби *vĩũ⁰es*, *vĩl'ũ⁰h*, *vĩpl'ũ⁰u* і т. п., де живіше відчувається зв'язок з відповідними наголошеними—*prĩũ⁰es*, *perẽũ⁰es*, *roũũ⁰es*, *odũũ⁰es* *zaiũũ⁰es* та инш. В швидкій мові цей відтінок дифтонгічності часом і зовсім зникає, доходячи до монофтонгів типу *ũ—ũ*. Але тенденція затримувати змінну артикуляцію звука в тих випадках, де він чергується з дифтонгами у відповідних граматичних категоріях під наголосом, безумовно є, і вона завжди виявляється в повільній вимові. Ці відтінки дуже наближаються до тих, що чуються в виразах подібних до наведених нижче (див. II, 5, примітка)—*po tóĩ bu⁰k*, *na tũ⁰m bóci*, де слово з дифтонгом втрачає свій власний наголос, приєднуючись до сильніше акцентованого сусіднього слова.

4. Як уже згадано на ст. 120—121, поліські дифтонги мають більш-менш однакову з іншими наголошеними фонемами довгість, що зв'язано і з психо-фонетичним їх прийняттям за прості фонем. Як пояснити тоді, що в багатьох характеристиках та поясненнях до цих звуків зазначається, ніби-то дифтонги мають більшу проти інших звуків довготу? ¹⁾ Мені здається, що причин для цього дві: одна об'єктивна, друга-ж суб'єктивна. Перша це та, що, як зазначено в попередньому пункті, виразні дифтонги бувають тільки під наголосом, тоб-то в таких фонетичних умовах, коли всі звуки бувають довші од відповідних ненаголошених. Отже виходить, що дифтонги появляються тільки при умовах, що сприяють найкращому та найповнішому виявленню всіх властивих цим фонемам ознак, дифтонгів же на слабих фонетичних постатях, як це буває без наголосу, взагалі не буває. Друга-ж причина суб'єктивного характеру полягає в тому, що для людей, для котрих ці фонемі чужі, така артикуляція і відповідне до неї акустичне вражіння зовсім незвичні, бо зовсім не підходять під нормальний тип простих незмінних фонем. А тому, вже не кажучи про те, що й аперцепція цих звуків загалом буває важча, несвідомо з'яв-

¹⁾ Див., наприклад, уміщені вище на ст. 122 в примітці слова Н. Н. Бордоноса, а ще докладніше у Михальчука „Нарѣчїя, поднарѣчїя...“, ст. 484.—Пор. для білоруських дифтонгів характеристику, що дає їм у згаданій уже статті (в *Mat. i prace*, I.) *Rozwadowski*: про дифтонг *ie*—*przytem peńnogłoska jest zdaje się średniodługa (w każdym razie nie długa)*“ (ст. 213). Дифтонг *uq* виступає „jako peńnogłoska... zwykle wzdłużona średnią długością“ (ст. 216).

ляється ще й бажання аналізувати акустичне вражіння, поділити його на знані й звичні для своєї психіки складові елементи, отже несвідомо учути в простому для психіки того, хто говорить, звукові дифтонг у власному розумінні цього слова ¹⁾).

5. В ясній виразній вимові обидві частині дифтонгічного звука здебільшого бувають рівні, тобто весь час, затрачений на вимову дифтонга „uo“, поділяється нарівно поміж акустичними відтінками звуків „u“ в першій частині і звуків „o—e—i“ в другій частині дифтонга, так само в дифтонгу „ie“ акустичні відтінки „i“ урівноважуються акустичними відтінками „e“. Що правда, цим визначаються швидче фонем „uo“, „ie“, тобто ті психічні ідеальні форми, що завжди перебувають у нашій свідомості. У швидкій же живій мові, залежно від усякого роду умов, що можуть впливати на характер дифтонгічного звука, ця рівність здебільшого не видержується ²⁾. В багатьох же говірках, а надто в говірках безпосередньо сумежних з монофтонгічними, ця одномірність складових частин у дифтонгу і загалом порушено в тому напрямку, що звукові відтінки першої частини переважають над відтінками другої так, немаче дифтонг не проходить усього шляху в артикуляційній зміні од позиції при „u“ до позиції при „o (e, i)“, спляючись на артикуляції, що викликає вражіння звука середнього поміж ними.

¹⁾ Кажу так і на підставі власного досвіду, бо в першій своїй спробі дати діалектологічну характеристику говірки с. Патют (Козел. п.) я так само визначив дифтонги як звуки, що мають більшу від інших звуків довгість. Але потім од такого погляду на фонетичну природу цих звуків мені довелося відмовитись, бо уважніші безпосередні спостереження його не підтвердили. Дуже потрібні були-б тут звичайно експериментальне-фонетичні поміри.

²⁾ До речі тут буде сказати декілька слів про „складотворчість“ чи то „нескладотворчість“ тої або другої частини дифтонга. Мені здається, що завжди, коли визначають як нескладову котрусь з частин подібного дифтонга, допускають помилку в самій основі, а саме забувають або не розуміють природи цього звука і приймають його за справжній дифтонг. Як уже не раз зазначалося, поліські дифтонги це прості фонемі із змінною артикуляцією, але ця змінність не почувається як двоїстість. Графічне їх позначення двома літерами має на меті вказати тільки межі, в котрих одміняється кожен такий звук. Самий же звук суцільний і весь складовий. Визнати котрусь частину дифтонга за нескладову значило-б виділити з простої фонемі один із несамостійних її відтінків, надавши йому самостійного фонетичного значіння, чого насправду немає. Що до характеристичности та обов'язковости кожного з відтінків у дифтонгу, то характеристичною і обов'язковою являється змінна його артикуляція і відповідне змінне акустичне вражіння. І хоч головна сила експірації падає на першу частину звука, а експіраторна енергія в кінці його слабшає, все-ж-таки характеристична для другої частини дифтонга артикуляція здійснюється хочби в початковій формі—„u^o“. Так буває в тих випадках, коли залежно від наголосу речення або окремого виразу сливе зникає наголошеність самого слова з дифтонгом, наприклад—po toї buek, na tūm bóci,—або в дифтонгах без наголосу (див. п. 3). Безперервна змінність звука і в таких випадках ясно відчувається, звичайно менше, ніж нормально, бо сама скала звукових нюансів менша, до-

6. Нарешті треба відзначити, що дифтонги вимовляються в більшшм напруженніах, ніж звичайні прості голосні. Що ж торкається вузьких та широких відтінків, то загалом можна прийняти, що вузькі відтінки виступають перед палаталізованими приголосними, тим часом як перед твердими (а дифтонг $\widehat{ie}$ зам. ъ і в одкритому кінці слова) чути ширші відтінки. Напр. вузький відтінок дифтонга $\widehat{ie}$ (з кінцевим елементом e) маємо в словах— stup'ień , krut'ień , ziel'e , ves'iel'e , hod'iet' (2 pl. imperat.), а ширший (з кінцевим елементом— e) в— d'ied , d'iedu (voc.), zeml'ie (dat.-loc. sing.) і т. инш. Не так ясно помітно це на дифтонгу „ $\widehat{uo}$ “, бо взагалі його артикуляція більше залежить од характеру та способу артикуляції сусідніх (і попередніх і дальших) приголосних, про що див. нижче в розділі III. Але в однакових приблизно умовах має силу той же самий принцип, що виразно можна почути в таких парах слів, як от küeń і küet , čobuet (gen. pl.) і čobuet'mi (instr. pl.), jüdm і jüei , хоч цієї ріжниці й не передано тут графічно. А в тім, доводиться сказати, що ці відтінки категорично не розмешовані, що залежно від усякових фонетичних умов та спо-

ходячи тільки до звуків перехідних до ö , e , а в випадку повної ненаголошености сливе стягаючись до монофтонгів типу ü , ü . Але безумовно постійнішою, а, значить, і характеристичнішою, буде перша частина дифтонга, тим часом як друга більше підпадає впливові всяких околинних умов і допускає більше хитаннів та модифікацій і квалітативного і квантитативного характеру. Я згоден з проф. Л. В. Щербою, що нехарактеристичний для фонемн элемент не може бути продовжений і що, навпаки, характерний для фонемн элемент можна віділити в мові, не порушивши фонетичного складу слова („Русские гласные въ кач. и колич. отн.“ § 10, ст. 13—14). І в наших дифтонгах артикуляційні моменти, характерні для акустичних відтінків другої частини звука, навіть під сильним наголосом не бувають довші, ніж у слові нормальному темпу. Тим часом артикуляційні моменти, що характеризують першу частину, в такому випадку беруть гору супроти моментів другої частини і супроти артикуляції самої першої частини при нормальному темпі. Це дуже помітно буває в словах-покликах, проказаних з великою голосністю та з протягом, напр. в кличких rgüösko , üüode (Bivde), jüduho (İvro), t'üötko , d'iedu . Що до самого способу подовження дифтонгів у таких або аналогічних умовах (напр. у співах), то він більше, мабуть, виявляється в загальному задержанні темпу, ніж у ясному подовженні котрогось з поодиноких характеристичних для першої частини відтінків. Проте інтересним здається мені те, що в такому випадку акустично найбільше вирізняються елементи нормально ближчі до середини звука, ніж початкові. Елемент „ $\widehat{ü}$ “, що їм починається дифтонг, переходить, не спиняючи на собі уваги, і далеко виразніше одбиваються на тлі загального слухового вражіння елементи „ $\widehat{u}$ “ одкритого, навіть „ $\widehat{u}$ “, що стогать уже об жему з звуковими відтінками категорії „ $\widehat{o}$ “ в широкому розумінні. Що в цілому артикуляційні і залежно від цього акустичні вражіння од відтінків „ $\widehat{u}$ “ беруть гору над відтінками „ $\widehat{o}$ “ і становлять саме зерно фонемн, піддержується ще й тим фактом, що місцеві люде, спитуючи передати цей звук графічно, як і прадіди наші в старовину, вживають літери y : Прокуп, Аятуи, 5 куп. та инш.* У мене було зібрано чимало матеріалу і для ілюстрації цього останнього факту, та на жаль, він цілком загинув.

лученнів вони можуть бути дуже численні, що поміж виразно вузькими та широкими є багато посередніх відтінків і що, нарешті, всі вони мають тільки фонетичне значіння, як модифікації тої самої фонемі, не використовуючись у морфології.—Пор. розділ III, ст. 131.

III.

При встановленні генетичного відношення поміж різними стадіями дифтонгів треба виходити від дифтонга $\widehat{uo}$ (на місці довгого $\bar{u}$), що й сейчас можна його почути на українсько-білоруській межі, наприклад, здається, і в Городнянському повіті, і від дифтонга $\widehat{u\ddot{o}}$ на місці $\bar{e}$ перед складом з $\bar{y}$ і в тих випадках, де звук $\bar{e}$ замість $\bar{e}$ з'явився шляхом аналогії (напр. дав.-місц. одн. прикметників та іменників ж. р. $moj\ddot{o}i$, $sin\ddot{o}i$ замість $moj\ddot{e}i$, $sin\ddot{e}i$ і т. ин.)¹⁾. В говорах Козелецького повіту, найкраще мені відомих, сейчас дифтонга заднього ряду $\widehat{uo}$ зовсім нема. Всюди артикуляція цього дифтонга пересунулась наперед і ми маємо замість $\widehat{uo}$ дифтонг переднього ряду $\widehat{uo}$ або ширший дифтонгічний відтінок $\widehat{uo}$, що має трохи нижчу язикову артикуляцію, ніж $\widehat{uo}$, і стоїть до нього приблизно в такому-ж відношенні, як звук i до $\bar{i}$ (правописн. $\bar{u}$) лівобережного²⁾. Цікавий мате-

1) В дальшому говоримо тільки про ці дифтонги, бо монофтонгізацію дифтонга $\widehat{ie}$ в i треба вважати за нормальну і звичайну фонетичну зміну. Див. згадку про це в статті проф. Л. В. Щерби „Суб'єктивний і об'єктивний методъ въ фонетикѣ“. Изв. Отд. рус. яз. и слов. XIV (1909), в. 4, ст. 201—202. Експериментально-фонетичним шляхом доведено, що виголошення вузьких звуків i , u при однакових умовах вимагає більшої затрати повітря, ніж виголошення ширших голосних, наприклад a , і що залежно від цього звуку i , u загалом бувають коротчі, ніж ширші голосні, напр., a , при однакових умовах. З цих фактів видно, що в мові більшу вагу має не довгість фонетичних елементів, а енергія, що на їх витрачається. Це знов гакі поясняє перехід $\bar{e}$ в i як заміну рідкнці квантитативної на рідкнцю квалітативну.

2) Не спиняючись докладно над фонетичною характеристикою звукового відтінку $\bar{i}$ в наших говірках і на його відношенні до інших модифікацій цієї фонемі, відзначимо, що його взагалі можна характеризувати як широкий (обнижений) відтінок фонемі „і“ переднього ряду (high-front-wide), що найвиразніше виступає після губних. Відповідно до цього і в дифтонгічних відтінках $\widehat{uo}$ — $\widehat{uo}$ вбачаємо аналогічні відносини: $\bar{u}$ становить лабіялізовану паралель до i , а u — до $\bar{i}$, кінцевий же елемент першого $\bar{o}$ можна приподобити до франц. eu (в $deux$), а другого $\bar{o}$ до франц. oe (в $boeuf$). Нелабіялізована паралель для $\bar{o}$ буде $\bar{e}$ (широкий обнижений відтінок). Визначення дифтонга $\widehat{uo}$ як звука „середнього“ ряду мало-б підставу хіба що в акустичному вражінні, бо губна артикуляція попереднього приголосного впливає на характер дифтонгічного звука, викликаючи акустичне вражіння наче-б-то від звука глибшого, ніж відповідний виразний передній відтінок $\widehat{uo}$, тоб-то звука „середнього“ поміж заднім $\widehat{uo}$ і переднім $\widehat{uo}$. Направду-ж язикова артикуляція змінюється при цьому не в горизонтальному, а власне в вертикальному напрямку. А що взагалі в північних українських говірках після губних звуків виступають ширші від-

ріял з цього погляду подають говірки с.с. Патют та Будищ, що знаходяться в північній частині Козелецького повіту. В говірках цих сіл переважають дифтонги переднього ряду üö , üe при ширших дифтонгічних відтінках üo , üe та инш. (див. нижче). Категоричного розмежування в уживанні тих або других відтінків встановити не можна, але, опріч індивідуальности, має значіння й фонетична постать, котру дифтонг займає в слові. Так, після зубних t , d , n з'являється майже виключно вужчий дифтонгічний відтінок, а після губних і h чути ширші відтінки, що може пояснятися і впливом губного характеру цих попередніх звуків, або їх глибокою артикуляцією (h). Ми чуємо: nüöč — nüeč , nüož — nüež , tüök — tüek , на tüöm (місц. одн.), podüel — podüel , але muöst — müest , puöst — püest , uüokna — uüekna (вікна), uüon — uüen , buöb — büeb , huörki — hüerki (гіркий) і т. п. Після инших звуків нема сталої вимови, і маємо: kuör і küör (род. мн.), žüönka — žüenka і žuönka — žüenka , štüöstka і šuöstka ¹⁾, süel' і süel' porüöh і porüöh , але переважають вужчі дифтонгічні відтінки üö — üe при чому що глибше артикулюється попередній приголосний звук, то більше позначається на йому вплив палаталізації перед дифтонгом. Так звуки š і ž приймають відтінок палаталізованости („мякоти“) в словах šüestka , žüenka . Ще більше помітно це на звуках r і k : у словах rüedni (рідний), rüei (рій), küesoňka , küen цей відтінок „мякоти“ дуже значний, і хоч повної палаталізації звуків r і k нема, але якби довелося передавати ці слова звичайним письмом, то акустичне вражіння ближче передавалося-б написами рюедни , кюень , ніж руедни , куень ²⁾.

тінки голосних, це до певної міри підтверджує й історія звука r в цих говірках. В той час, як після зубних в ненаголошених складах рефлексом звука r здебільшого являється— i (діди, дівчата, ліси, пасака), після губних його місце заступає широко- e (беда, песок, мешок, ведро).

¹⁾ Хоч в останніх двох прикладах дифтонг етимологічно походить з e , але фонетична зміна звука e в напрямку до o після палаталізованих š , ž , č перед твердими приголосними хронологічно попереджає дифтонгізацію o , e в нових закритих складах (див. у Шахматова „Очеркь древн. періода ист. рус. яз.“ в „Энциклопедии Слав. Филології“, 11.1. Спб. 1915, §§ 113 і 203 і А. Кримського. Укр. грам. I, в. 2, ст. 201 і 373). Звук o замість e в таких умовах знаходимо вже в найдавніших пам'ятках українського письма: Изб. Святослава 1073 р.—чолов'яка (л. 179 об.); Изб. 1076 р.—жона (л. 181 об.), а тому в наведених прикладах можна говорити про дифтонги на місці o .

²⁾ Можна думати, що в де-яких етнографічних та діалектологічних записках під транскрипціями— обрюок (Константиновськ. п. Сідлецьк. губ. Житецький. Оч. зв. ист. мал. нар'яч. Київ. 1876, 306), рюідный (Більськ. п. ір. 3)

Що до вживання дифтонгічних відтінків uo , uo і ue , ue , тобто з утратою лабіялізації в двох останніх, то, здається, можна сказати, що перед губними частіше видержується повна лабіялізація дифтонга puor , kiop — küör , на tūom , в закінченні -üou — uou : rapüou , porüou і т. п., а не перед губними лабіялізація до кінця не додержується, а тому з'являються в кінці дифтонга відтінки звука „e“: üen (він), puest , muest , nües , stüel та инш. Встановити це як категоричне правило не можна, бо й не перед губними часто можна чути відтінки uo — uo , як і навпаки ue — ue перед губними, проте висловлена допіру думка має за собою не тільки теоретичну ймовірність, але до певної міри й фактичне підтвердження.

Нарешті треба ще відзначити вплив палаталізованих звуків на дифтонги, що стоять перед ними. Перед палаталізованими, здається, далеко постійніша вимова üo — üe , ніж uo — ue , тоді як твердість приголосного за дифтонгом виликає часом ширші їх відтінки: züerka , küet , pastuxüou , але süel' , küen' , sküel'ki , přixüed'ko (прізвище) і т. ин. Іноді навіть після губних ясно чути вузький відтінок üo — üe , надто коли за ним іде енергічна палатальна артикуляція, напр. obüed'e rodzueie (пор. II, 6). Виключно вузькі дифтонгічні відтінки переднього ряду з палаталізацією попереднього приголосного звука чути на місці колишнього ö (з e): t'üetka , n'ües , l'üed , pl'üöu (мин. час), jüei (ій), s'üel (gen. pl. од selö) і т. п. При цьому треба згадати, що при таких умовах можна почути й звуковий відтінок üi : t'üitka , l'üid , jüii . Те саме доводиться помічати і в деяких случаях на місці колишнього ö , наприклад в уже згадуваних словах: küin' , süil' . Поряд із цим відтінком дифтонга можна чути близький до нього звуковий відтінок, в

рудная, рудный (там-же, Потебня. Замѣт. о малор. нар. 122), дрюбни, дрюбна, дрюбними (Берест. п. ib. 120—122), рювнний, рюис (Пинськ. і Кобринськ. п. „Очерк. рус. діал.“ в „Трудахъ Моск. Діал. Ком.“, ст. 114, примітка 233) та инш.—і ховаються саме ці відтінки переднього ряду üö , üi і подібні. Зовсім слушно догадується й Соболевський, що за літерою „ю“ в таких написах ховається звук, аналогічний німецькому ü (Очеркъ рус. діал. III. Малор. нарѣчіе, ст. 24, 27, 33), як і Шахматов (Курсъ ист. рус. яз. ч. II, 272, 276; Крат. оч. ист. малор. (укр.) яз. 697—698) і автори „Очерка рус. діал.“—члени Моск. Діал. Ком. вбачають тут передню артикуляцію (ст. 114—115). Те саме треба думати й про написи—без нюг, хвюст, нюрку, комюрку, плют, бьюльше (Берест. п. Потебня, op. cit. 121—122), нюгч (Кобринськ. п. „Оч. руск. діал.“ 114), Холмськ. двюр, мюй та инші—пор. допіру зазначені місця у Шахматова.

якому дифтонгічність виявляється не так ясно, а тому акустичне вражіння наближається до звуку $\ddot{u}$ з далеко меншою мірою лабіялізації, ніж у французькому u . Звук цей, середній поміж i та u (франц.) сильно лабіялізованим, наближаючись до діалектичної німецької вимови $\ddot{u}$ (напр. в слові *Schüler*), фізіологічно стоїть близько до i . Нам здається, що в останніх двох звукових відтінках дифтонга— $\ddot{u}i$ та $\ddot{u}i$ (так означимо звук $\ddot{u}$ з ослабленою лабіялізацією) і треба шукати стадії найближчої до монофтонга i . Це підтверджується ще й тим, що в багатьох говірках південної частини Козелецького повіту, де замість $\ddot{o}$ чуємо i , поряд з останнім можна почути саме оцей звук $\ddot{u}i$, причому різниця поміж їми чисто фонетична—для людей, що належать до цієї говірки, це фонетичні альтернативи однієї фонемі.

Ми не згадали ще однієї модифікації дифтонга, а саме $\ddot{u}i$, бо в говірках будиській та патютинській, на котрих я переважно спинявся, цього відтінку я не чув. Але я чув його тільки після губних в говорі с. Старої Басані Козелецького-ж повіту. Звукові відношення в останній говірці цікаві тим, що в i після звуків не губних дифтонги заступлено монофтонгом i , хоч трапляються зрідка й відтінки дифтонгічної вимови, після-ж губних цю дифтонгічну вимову чути частіше, це короткі дифтонги $\ddot{u}o$, $\ddot{u}i$, які часто чергуються з монофтонгами i ба навіть u , (зсунутим наперед u); приклади: *kiñ*, *kit*, *ži'nka*, *t'ítka*, *kosar'í'u* (род. мн.), але *pñde*, *pñlo*, *bñš*, *vñn* (він), *pñp* (піп) і навіть *pñp*, *uññ*, *buñš*, *puñdírka* і т. ин.¹⁾ Як бачимо, це цілком відповідає дифтонгічним відтінкам після губних і не губних в говірках сс. Патют та Будиш, про що згадувалось раніше.

¹⁾ Вище в примітці на ст. 127 вже було згадано про фонетичну вартість звукового відтінка i . Що правда, цей відтінок на місці $\ddot{o}$ після губних подекуди так ще відрізняється від звичайного i (з $y=ы$ та з i) після губних, що заходить навіть сумнів, чи не застається він у таких говірках ще відмінною від фонем „ i “ фонемою. Хоч після інших звуків про таке відрізнєння не може бути й мови, проте акустична відмінність звука i в словах *pñl*, *bñk*, *vñd* з одного боку і *pñp*, *bñr*. *vñn* з другого ясно вчувається ухом. В останньому ряду слів цей відтінок i , замінюючи мабуть недавно дифтонги, ще й досі може чергуватися з відтінками ясно дифтонгічними або такими, що в їх знати елемент губний. Проте можна думати, що й цей монофтонгічний постлабіяльний відтінок від і иншого походження в аналогічних умовах відрізняється більше губною, а не языковою артикуляцією. Більший або менший елемент лабіялізації понижує власний тон звука i , языкова-ж артикуляція залишається передньою, хоч іноді ще ширшою (нижчою) ніж звичайна артикуляція i після губних (*pñl*), а тому рівнобійні делабіалізовані відтінки, що можна чути поряд із згаданими більш-менш лабіялізованими, іноді просто можна визначити як звуки середні поміж i та e широкими. Таку вимову частенько можна вчути на півдні Козелецького повіту, напр. хочби в уже згадуваній Старій Басані: *vñen*, *pñep*, *pñest* і т. ин.

Звичайно, що відзначені модифікації дифтонгічної вимови не вичерпують усіх тих звукових відтінків, що їх можна почути в живій мові. Експериментальним шляхом можна було-б встановити безліч усякових перехідних відтінків, але в цій статті докладніше на їх спинятися вже не будемо. Нагадаю тільки, що акустичні вражіння, котрі ми приймаємо за одну фонему, допускають великі хитання та варіації й що об'єктивно виявлені відтінки фонем можуть бути дуже численні, хоч вони й не порушують в нашій психіці уявлення одної фонемі і в повсякденному житті навіть не помічаються, бо в розмові люде звертають головну увагу на внутрішній зміст сказаного, маючи метою розмови взаємне порозуміння. Вияснити-ж ці звукові відтінки і знайти їх фонетичні причини є завдання фонетика-лінгвіста, бо саме ці хитання та варіації в вимові однієї фонемі пояснюють ті звукові зміни, що поволі постають в нашій мові ¹⁾. На підставі сказаного можна думати, що в психіці північних українців, котрі говорять дифтонгічними говірками, є тільки дві самостійні фонемі для всіх дифтонгічних відтінків: одна, що об'єднує акустичні вражіння— $\widehat{uo}$ — $\widehat{uo}$ — $\widehat{uo}$ і т. д., в котрій головним елементом з'являється лабіалізованість звука, принаймні на початку, та змінна язикова артикуляція; друга (замість $\widehat{u}$ та $\widehat{e}$ не перед складом з $\widehat{u}$)— $\widehat{ie}$. Що такі акустично далекі відтінки як $\widehat{uo}$ — $\widehat{uo}$ — $\widehat{ui}$ ...не відчуваються як окремі фонемі, підтверджує той факт, що вони ніде не звязані з диференціацією в значінні слова, а становлять тільки фонетичні модифікації однієї фонемі. Слово, чи то вимовляється воно як $\widehat{puo\check{c}}$ — $\widehat{pu\check{e}c}$, чи як $\widehat{p\ddot{u}o\check{c}}$ — $\widehat{p\ddot{u}e\check{c}}$, завжди розуміється як одно слово. В словах $\widehat{pu\check{e}s}$ — $\widehat{pu\check{e}s}$ і $\widehat{p\ddot{u}o\check{s}}$ — $\widehat{p\ddot{u}e\check{s}}$, $\widehat{tu\check{o}k}$ — $\widehat{t\ddot{u}o\check{k}}$ — $\widehat{t\ddot{u}e\check{k}}$ і $\widehat{t'\ddot{u}o\check{k}}$ — $\widehat{t'\ddot{u}e\check{k}}$ елементами, що викликають диференціацію цих слів з'являються фонемі t і t' , n і $\ddot{n}$, а не відмінні дифтонгічні відтінки. З тої-ж причини й дифтонгічні відтінки після губних— $\widehat{uo}$ — $\widehat{ue}$ мають тільки фонетичне, а не морфологічне значіння, як несамостійні відтінки тієї-ж самої фонемі, принаймні в тих говірках, де вони не позамінялись ще на монофтонги.

Таким чином ми бачимо, що в одній фонемі $\widehat{uo}$ — $\widehat{uo}$ — $\widehat{ue}$ — $\widehat{ui}$, котра об'єднує всі ці звукові відтінки, збіглися колишні два ряди

¹⁾ Докладніше про це див. у проф. Л. Щерби в „Русские гласные въ кач. и кол. отн.“ Ч. I. Введение. О некоторых основных фонетических понятиях, ст. 1—19. Проф. Щерба розвиває погляди проф. Бодуена-де-Куртене, висловлені в праці—*Próba teorji alternacyj fonetycznych*. Kraków 1894=*Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen*. Ein Kapitel aus der Psychophonetik. Strassburg. 1895

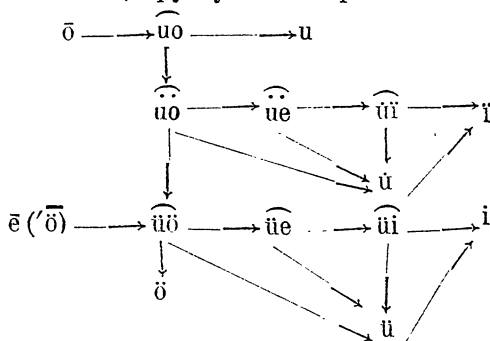
дифтонгів: одні, що постали з $\bar{o}$, і другі, що постали з $\bar{e}$ ($\bar{ö}$) перед складом з $\bar{y}$. Для перших початковою дифтонгічною стадією треба приймати $\widehat{uo}$, а для других $\widehat{üo}$. Через те, що вже самою природою своєю дифтонг показується звуком мінливим та хистким, бо не має певного незмінного укладу, що однаково характеризував би всі артикуляційні моменти під час вимови звука, він легко приподобляється до попередніх і наступних приголосних і змінює артикуляцію в напрямку до $\widehat{uo}$ або навіть до $\widehat{üo}$ (надто після зубних **d t n**). Ослабленням артикуляційної енергії доводиться пояснити втрату лабіалізації в кінці звука—звідси дифтонг $\widehat{ue}$. Асиміляція, так би мовити повне принатурення дифтонга до дальших артикуляційних моментів, а надто в живій розмові на фонетичній постаці перед палаталізованими приголосними звуками, що й сами вимагають підняття цілої передньої частини язика до твердого піднебення, призводить до того, що артикуляція—рух язика в напрямку до „e“, характеристичний для останніх артикуляційних моментів фонем,—не здійснюється. Язик залишається на вищому рівні що до переднього піднебення, який характеризує звук „i“,—в результаті дифтонг $\widehat{ui}$ з дальшими стадіями $\widehat{üi}$ — $\widehat{i}$. Аналогічно можна пояснити дифтонг $\widehat{ui}$, що постав з $\widehat{uo}$ — $\widehat{ue}$, і дальшу стадію його $\widehat{i}$ 1).

Досліди над дифтонгічними говірками привели мене до думки, що не можна взагалі приймати, як стадій одного в тісному розумінні процесу,

1) Не зайве буде вказати тут ще на одну, окрім наведених на ст. 122 паралель до поліських дифтонгів. Здається, що й кашубські дифтонгізації звука *o*, хоч вони й появляються в зовсім одмінних, ніж поліські дифтонги, умовах (після губних та гутуральних приголосних), в самому процесі і в результатах своєї зміни мають багато спільного з поліськими дифтонгами. На це ніби то вказує зміна елемента *o* в дифтонгічному сполученні *uo* в *ö* і дальша модифікація цього дифтонга—*ue*, в котрій проф. F. Lorentz вбачає передтечу всіх теперішніх замістників постлабіального і гутурального *o* кашубської мови, пояснюючи її дисиміляцією кінцевого елемента до попереднього *u*. Взагалі в усіх цих дифтонгах „ist der erste, halbvokalische Komponent ein gerundeter gutturaler Vokal, meistens u, bisweilen einem o nahe stehend, der zweite vokalische Komponent ist mehr oder weniger palatal, meistens der mittleren, bisweilen auch—durch Annäherung an das u—der hohen Zungenlage angehörig, in der Regel ungerundet, doch unter besonderen Umständen auch gerundet. In den Einzelheiten ergibt sich hier ein sehr buntes Bild, da die umgebenden Laute von grossem Einfluss gewesen sind, überall aber kann man von einem *ue* ausgehen“ (курсив мій Вс. Г.).

Цікаво нарешті як паралель до поліського дифтонга $\widehat{ui}$ відзначити діалектичне кашубське (Lesnoer Dialekt) $\widehat{uy}$ з $\bar{o}$ через стадію $\widehat{ue}$ (F. Lorentz. „Die postlabialen und -gutturalen Diphthongierungen des Pomoranischen“—„Zbornik u slavu Vatroslava Jagic a“. Berlin. 1908, ст. 311).

всі звукові модифікації дифтонга, передаючи його схемою— $\widehat{uo}$ — $\widehat{ue}$ — $\widehat{ui}$ — $\widehat{ui}$ ($\widehat{yo}$ — $\widehat{ye}$ — $\widehat{yi}$ — $\widehat{yi}$), про що я вже говорив вище. Цей процес неоднаково відбувався в різних фонетичних умовах. Одночасно в різних умовах могли повставати неоднакові зміни: $\widehat{uo}$ — $\widehat{ue}$ — $\widehat{ui}$ після губних та гортанних, а в де-котрих говірках і взагалі після твердих; $\widehat{uo}$ — $\widehat{ue}$ — $\widehat{ui}$ — i ; після палаталізованих („м'яких“) та зубних. Із звукового й фізіологічного погляду дифтонгічні відтінки $\widehat{ue}$ — $\widehat{ui}$ без сумніву багато ближчі до монофтонга i , ніж відтінки $\widehat{uo}$ — $\widehat{ue}$; отже можна думати, що на постаті після „м'яких“ і зубних раніше монофтонг i і появився. Це й піддержується наведеними вище даними з говора с. Старої Басані (а також с.с. Озерян, Мочалиць у південній частині Козелецького повіту), де після зубних та передньо-піднебесних стрічаємо монофтонг i , тим часом як після губних часто можна спостерегти дифтонгічну вимову, або-ж монофтонгізація йде в напрямку до $\widehat{u}$ — i . Відповідно до всього сказаного можна дати таку схему головних стадій на шляху зміни $\bar{o}$ та $\bar{e}$ в монофтонги в українських говорах, пам'ятаючи ввесь час, що абсолютної межі поміж наведеними поодинокими дифтонгічними відтінками нема і що ми встановлюємо їх, ґрунтуючись переважно на наших психічних звичках.

IV.

Подана допіру схема фонетичного розвитку дифтонгів і їх монофтонгізації має на меті пояснити всі теперішні рефлекси $\bar{o}$, $\bar{e}$ довгих як наслідок одного звукового процесу. Чисто фонетичним шляхом з'явилися всі численні рефлекси $\bar{o}$, $\bar{e}$ довгих в українській мові, і цей процес в дифтонгізованих $\bar{o}$, $\bar{e}$ сливе на всьому просторі української мовної території¹⁾ в основному своїм напрямку був єдиний²⁾. Найхарактер-

1) Виняток становлять, мабуть, карпатсько-угорські і де які підляські говори, де монофтонг u треба безпосередньо зводити до дифтонга $\widehat{uo}$, тоб-то процес тут був цілком той самий, що у мовах чеській та польській.

2) В дрібніших деталях звичайно була де яка відмінність у розвитку згаданих звуків по поодиноким українських діалектах.

ніша його ознака була в тому, що дифтонг заднього ряду $\widehat{uo}$ набув передньої артикуляції $\widehat{uo}$ — $\widehat{uo}$ і в південних українських говорах, монофтонгізувавшись (чи то безпосередньо чи перейшовши інші дифтонгічні стадії— $\widehat{ue}$ — $\widehat{ui}$) в звук типу $\ddot{u}$, а потім делабіялізувавшись, дав нарешті монофтонг i .

В дотепершній літературі, що так або инакше торкалася питання про поліські дифтонги і про генетичний зв'язок із ними монофтонга і південних українських говорів, питання це вирішувалося здебільшого досить примітивно, стадії вищезгаданого фонетичного процесу (від $\bar{o}$ до i) встановлялися головним чином на підставі графічної передачі дифтонгічних звуків—див. ст. 117-118,—глибше-ж причини цього незвичайного з фізіологічного погляду процесу й зовсім не вияснялися. Тільки Михальчук у своїй рецензії на „Очеркъ русской діалектології, III. Малорусское нарѣчіе“ А. Соболевського¹⁾ та акад. Шахматов у своїх працях з історії руських мов і спиняються на ньому докладніше.

К. Михальчук не припускав можливості чисто фонетичного шляху в зміні $\bar{o}$ та $\bar{ö}$ на i ²⁾. На його думку така зміна одних звуків у другі могла постати тільки яким-небудь иным шляхом, а саме шляхом аналогії до відповідних нормальних змін в інших звуках, що зв'язані були з першими єдністю походження або фізіологічною схожістю. Привід для такої аналогії дали фізіологічна зміна первісного e в eo (наше $\bar{e}$) і дальше подвоєння в рефлексам $\bar{e}$: $\bar{e}^2$ з одного боку і $e\bar{o}$ —з другого. „Благодаря этому раздвоенію, создались условия, благоприятствующія приурочиванію, съ одной стороны, рефлексовъ $e\bar{o}$ ($i\bar{o}$) къ рефлексамъ однородного съ нимъ $\bar{e}^2$; съ другой—рефлексовъ $\bar{o}$ къ рефлексамъ созвучнаго съ нимъ $e\bar{o}$ ($i\bar{o}$). Приурочиванія эти произвели по говорамъ ряды смѣшанныхъ вариантововъ—рефлексовъ $e\bar{o}$ ($i\bar{o}$) и $\bar{o}$ съ рефлексами $\bar{e}$,—не представляющихъ правильной фізіологической связи ни другъ съ другомъ, ни съ нормальными рефлексами этихъ фонемъ, и не дающихъ поэтому возможности установить—изъ всей совокупности существующихъ нынѣ по говорамъ вариантововъ измененій $\bar{e}$ и $\bar{o}$,—формулы послѣдовательнаго и постепеннаго въ фізіологическомъ смыслѣ перехода ихъ въ одно общее восточнорусское i , ибо такого перехода въ послѣднемъ смыслѣ и направленіи, какъ сказано выше, и не могло быть“ (ор. сит. 15). Подаючи далі (ст. 17) схему поступінного розвитку різних, відомих із діалектів, рефлексів $\bar{e}$, $\bar{o}$, Михальчук мусив декілька раз пояснити впливом

¹⁾ К. Михальчукъ. Къ южно-русской діалектології. Кіевъ, 1893 (Відбитка з „Кіевской Старини“), ст. 11—20, а надто 12—17.

²⁾ Пор.—„Но этимъ [фізіологическимъ] путемъ ни прямо, ни косвенно (черезъ другіе звуки) не могли перейти... eo —въ ie или $i\bar{o}$ ..., а uo въ ue или ui , въ особенности—въ ye , yi , vi и даже i (= $i\bar{o}$)“ (ib. ст. 15).

аналогії одних рефлексів на другі повстання нових мішаних, на його думку, рефлексів, від чого ціла схема його вийшла надзвичайно складна й заплутана. Причина цьому в неможливості припустити, щоб з „yo“ та „юо“ фізіологічним шляхом могли з'явитися рефлекси „юе, юї, уе, уі“ і т. д. Отже нам ясно, що помилка тут у самих даних, оскільки не відповідають реальності графічні позначення дифтонгів—*ye, yi, yi...*, ховаючи під знаком „y“ насправду відтінок *й*. З дифтонга-ж *юо* дуже легко чисто фізіологічним шляхом (див. ст. 132-133) прийти чи то безпосередньо, чи припустивши проміжні стадії *юе—юї*, до монофтонга *ю*, а потім *і*. Навпаки, дуже трудно й теоретично і немає для того фактичних підстав—убачати в послідовній, як фонетичний закон проведений, зміні *о* в *і* в південних українських говорах результат кількарзової аналогії одних дифтонгічних рефлексів (з *е*) на другі (з *о*), а далі знов таки на рефлекси з *о*, як це робить К. Михальчук.

Акад. Шахматов чисто фонетичним розвитком пояснює всі численні рефлекси *о, е*, вбачаючи декілька напрямків у їх розвитку¹⁾. Не торкаючись зблизка тих генетичних зв'язків, що встановлює він поміж різними типами сьогочасних поліських дифтонгів, бо в даному разі Шахматов не йде оригінальним шляхом, а ґрунтуючись на давніших поглядах (Потебні, Житєцького), вважає за основний такий фонетичний розвиток: для *о—юо—юб—юе—юу—юї—юі* і для *о—юб—юе—юі*²⁾,—спинимось докладніше тільки на тих напрямках згаданого процесу, що, на думку Шахматова, привели саме до монофтонга *і*. Таких напрямків було два. Один—коли набувала переваги перша частина дифтонга. Тоді з дифтонга *юі*, завдяки асиміляції першої його частини до другої, могли появитися дальші стадії: *юі—іі—іі* (з утратою лабіялізації і в першій частині) або-ж—*юі—іі*, в якому лабіялізація спочатку зберігалася, хоч артикуляція і в першій частині ставала передньою³⁾. Останньою стадією в ряду цих змін в обох випадках був монофтонг *і*. Другим шляхом монофтонгізація відбувалася тоді, коли перевагу здобувала друга частина дифтонга: тоді в дифтонгах *юб, юе, юу, юі* перша частина робилася нескладовою і з'являлися дифтонги: *юо, юе, юу, юі*, а з них монофтонги *о, е, у і і*⁴⁾. Саме таким шляхом, треба думати, й постав монофтонг *і* тих українських говорів, що не м'якчать перед

1) Тут ближче тримаємось тих поглядів акад. Шахматова що до розвитку *о, е*, які стрічаємо в хронологічно пізніших його працях, а саме—Курсь ист. русск. яз. читан. въ Петерб. Ун-тъ въ 1909/1910 г. Ч. II (літогр.) і „Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (українскаго) языка („Українській Народъ“. Т. II. Петр. 1916), хоч у деталях ці погляди й не зовсім однакові.

2) Курсь ист. рус. яз. II: 270—275.—Крат. оч. ист. укр. яз. 697—698.

3) Курсь ист. рус. яз. 272.

Ів. 277—278, 279.

ним приголосних, хоч можна було-б пояснити його і з *ui—yi—ii—ii* ¹⁾. Так само можна думати, що й з *ē* (*ē̄*) монофтонг і міг з'явитися двома різними шляхами, а саме: 1) *ūō—ūi—i* і 2) *ūō—ūi—i*. Цей другий процес треба припускати для тих східних українських говорів, що відрізняють в вимові *nīs* (з *nosъ*) і *n'īs* (з *neslъ*) і де *nīs* постало, мабуть, з *nūīs* ²⁾.

У „Крат. оч. ист. малор. (уер.) языка“ Шахматов ніби то відміняє де-в-чому свій погляд що до походження *i*, а саме—*i*, що не м'якчить попереднього приголосного, він зводить безпосередньо до *yi*, а *i*, що м'якчить,—до *ūi*, припускаючи в обох випадках ослаблення першої частини дифтонга. Але в цій статті Шахматов взагалі дуже коротко спиняється на процесі розвитку і монофтонгізації дифтонгів, відзначаючи тільки протилежність цього процесу в південних і в північних українських говорах ³⁾. Вважаючи основним процесом в початковому розвитку дифтонгів розходження обох його частин, Шахматов убаचाє в говорах південних пізніше зближення цих частин (дифтонги *yi* та *ūi*), тим часом як у північних говорах такого зближення не було ⁴⁾.

З наведеного ми бачимо, що й акад. Шахматов, встановлюючи різні стадії в розвитку дифтонгів, оперує більше з графічними фактами, з тими численними позначеннями дифтонгічних звуків, які ввійшли вже в оборот нашої діалектологічної літератури. Кожному такому факту він хоче знайти місце в своїй схемі, обґрунтувати його тим або иншим принципом в розвитку цілого процесу, хоч иноді за тим графічним фактом криється тільки примітивність в передачі дифтонгічної вимови або й просто недоладність і помилка ⁵⁾. Віддаючи належну повагу надзвичайно глибокому інтуїтивному чуттю покійного академіка, що, не вважаючи на дуже обмежені і часто всіма сторонами непевні дані, здебільшого угадує правдивий шлях, ми все-ж-таки де-з-чим не можемо згодитися. Вносячи як коректив при користуванні діалектологічним матеріалом з території поліських говорів подану вище (див. розд. II) характеристику поліських дифтонгів як звуків живої мови, ми повинні визнати, що в поліських говорах загалом переважають відтінки

1) Іб. 279.

2) Іб. 281.

3) В термінології Шахматова нашому терміну „південні українські“ говори відповідають „южно-малоруські“ або „українські“ говори, а нашому „північні українські“—„сѣверно-малоруські“.

4) „Українській Народъ въ его прошломъ и настоящемъ“. Т. II. Петр. 1916, ст. 698.

5) Пор. сказане на ст. 117 в тексті і в примітці 1. Див. ще у Шахматова про дифтонг *yu*. Курсъ ист. рус. яз. II, 273.

дифтонгів переднього ряду ¹⁾. Отже характеристичне для південних українських говорів зближення, в результаті асиміляції, як гадає Шахматов, двох частин дифтонга не тільки відоме й північним українським говорам, а становить саму істоту всіх дифтонгів, як суцільних звуків мови. Друге, з чим не можна згодитися, це з думкою про відмінне походження монофтонга *i* в тих говірках, де він м'якчить, і в тих, де він не м'якчить попереднього приголосного. Критичне користування діалектологічним матеріалом, підперте теоретичними міркуваннями, доводить, що розвиток північних дифтонгічних рефлексів *mutatis mutandis* відповідає тому шляхові фонетичного розвитку, який припускає Шахматов для тих південних говірок, котрі м'якчать приголосні перед *i*. Таким чином припускати, що в проміжній поміж північною та південною частинами укр. мовної території полосі цей процес відбувався якимось іншим шляхом (а саме: шляхом переходу першої частини дифтонга в нескладове *u*), навряд чи можливо. Розвиток *ō*, *ē* довгих сливе на всьому просторі української мовної території був єдиний у своїй основі. Що-ж до неоднаковості в вимові приголосних перед монофтонгом *i* в південних українських говорах, то думаємо, що залежить вона від різної хронології цього процесу в різних говорах. Там, де монофтонгізація відбулася давніше, там і приголосні перед *i* цілком палаталізувались, а де силою історичних обставин вона відбулася пізніше, там приголосні зостаються ще непалаталізовані. Отже й тут не два шляхи процесу, а дві стадії того-ж самого процесу.

Так саме нам здається, що взагалі помилкою в руській лінгвістичній літературі було приймати походження монофтонга *i* з другої частини дифтонга, при чому перша ставала нескладовою ²⁾. Тесретичні підстави для такого сумніву дає нам знов таки вищенаведена характеристика дифтонгів як суцільних фонем (пор. II, а надто п.п. 1 і 5), експіраторно наголошених і в принципах акцентуації згоджених з іншими голосними фонемами, а практичні—той факт, що в говірках північних географічно сумезних із тими, де з'являється вже монофтонг *i* (або *ī*), відповідним до цього *i* монофтонгом звичайно буває монофтонг типу *ī*, а іноді навіть вимова монофтонга *i* буває факультативна. чергуючись із вимовою *ī* (напр. в південній частині Козелецького повіту — с.с. Ярославка, Стара Басань та инш.). Отже в процесі моно-

¹⁾ Ці дифтонги переднього ряду бачимо не тільки в випадках, аналогічних до наведених на ст. 128—129 в примітці, але і в усіх випадках графічного позначення дифтонгів літерами—*уэ, уе, уы, уи, уі* і т. д.—Пор. II, 2.

²⁾ Див. напр., окріч Шахматова, ще у Соболевського („Древне-кіевскій говоръ“—Изв. Отд. рус. яз. и слов. X, кн. I, ст. 313), Розова („Значеніе грамотъ XIV и XV вѣковъ для ист. малорус. яз.“ ст. 8), Кримського (стаття „Украинскій языкъ“ в „Энцикл. Слов. бр. Гранатъ“, т. XLII, Москва 1917) та инш.

фтонгізації дифтонгічних звуків в українській мові переваги набувала завжди перша „частина“ дифтонга, а не друга. Проте не відкидаю можливості того, що в крайніх безпосередньо суміжних з білоруськими поліських говірках цей процес міг відбуватися й инакше, тоб-то перевагу могли мати елементи „-о“, „-е“ в дифтонгах „uo“, „ie“.

V.

Щоб більш-менш повно вичерпати питання і всіма сторонами з'ясувати шлях фонетичного розвитку $\bar{o}$, $\bar{e}$ в головних діалектах української мови, слід ще спинитися на питанні про значіння наголосу в цьому процесі. Вище (II, п. 3) було сказано, що повні й виразні дифтонги чути тільки під наголосом, хоч згадано було випадки, коли й без наголосу можна вчути відтінки дифтонгічної вимови. Цю особливість поліських дифтонгів, їх зв'язок із наголосом, раз-у-раз відзначали дослідники та записувачі дифтонгічних говірок. Але на питання, яке логічно при цьому виникає, а саме на питання: щò-ж відповідає дифтонгам наголошених складів без наголосу?—сливе ніхто з дослідників відповіді не дає¹⁾. А відповідь ця багато цікавого додає до поданої вище характеристики поліських дифтонгів з одного боку і до дуже важких висновків що до історії звуків $\bar{o}$, $\bar{e}$ в українській мові приводить—з другого.

Рефлексами $\bar{o}$, $\bar{e}$ довгих у складах ненаголошених, що постали чисто фонетичним шляхом, треба вважати звуки *o*, *e*. Приваймні дифтонгам наголошених складів у складах ненаголошених у середині пнів відповідають ці звуки. Так, на всьому просторі Чернігівщини вимовляють: *приклади на o: перед наголосом—dzvoníc'a, spodnic'a, rodn'á, rol'á, kostkí nom.-acc. pl.* (але *küestka nom. sing.*), *rozdvo, okno* (але *uüekna nom.-acc. pl.*), *ovés—ousá* (але *uüousa nom.-acc. pl.*), *roučák,*

¹⁾ Надто це доводиться відзначати, в'ясняючи історію $\bar{o}$ в поліських говорах. Над питанням про рефлексію звука $\bar{o}$ в ненаголошених складах не тільки не спинаються Михальчук („Нарѣчія...“), Соболевський („Оч. рус. діал.“), але не в'ясняє його й автор „Проби упорядкованя українських говірок“ Ів. Зілинський, хоч і зазначає, що „дифтонги істнують тільки в північно-українських говорах на Полісію і Підляшю і то майже виключно лише в наголошених складах“ (ст. 343). Шахматов уважає за фонетичний рефлекс $\bar{o}$ без наголосу звук *u*, посилаючись на такі підляські та поліські форми як—чорну $\bar{y}$, синю $\bar{y}$, повну $\bar{y}$ дав. одн., пуд ворота, подаркув та инш. (Курсь ист. рус. яз. II, 268). Так саме в „Оч. рус. діалектології“ Моск. Діал. Ком.—її сказано, що дифтонги „произносятся только подъ удареніемъ, а безъ ударенія замѣняются простыми гласными, обыкновенно—*y*“ (ст. 66). Прикладів для ненаголошеного $\bar{o}$ не наведено. Очевидно, що й тут позначився брак матеріялу, бо в працях та записях, присвячених поодиноким поліським говіркам, певної відповіді на це питання знайти раз-у-раз не можна.

vozók, mostók, doiti, poiti, poznát', spotkát', opoznié'a; після наголо-
су—xutor, óbod, čobot, řárobok, néhod', jáhodka, lástouka, zászlonka та
інш. Приклади на е: перед наголосом—metlá, semjá, kamenéc'—
kamenc'á, hrebenéc'—hrebenc'á, materki ном. pl., koleścé; після на-
голосу—kámeň, kóreň (пор. krut'ieň, jačm'ieň), připečok, pópel, játer,
óseň, húseň та інш.¹⁾

Тільки в закінченнях різних граматичних категорій з'являються
замість **o** звуки типу **u**—**ü** часто навіть з відтінком дифтонгічної ви-
мови (див. ст. 124), та в приміненниках і префіксах з дифтонгами на-
голошених складів чергують звуки „u“ без наголосу: pud nóhi,
porud hájem, pudtérti, pul'í klúni (pul'í з rodzłě=укр. біля), kruz
zém'lu, pruz nás (при kruz zém'lu, pruz nás) та інш. Ясно, що в усіх
цях випадках звуки „u“ без наголосу постали шляхом аналогії до
відповідних наголошених морфем: напр. префікс pud замість pod з'я-
вився під впливом таких слів, як puódtirka, puódsvinok, puódl'itok,
krúz' під впливом skrúž i т. п.

Звук *u* маємо ще в словах складених із словом *bōh : spasibu,
gróbu, maháibu, де -*bu* фонетично з -*buoh*, що хоч і було енклітично
сполучене з попереднім словом, але зберігало побічний наголос. Що
до звука *u* в дуже поширеному на Поліссі mat'unka, то нема певно-
сти, що тут не морфологічне з'явище.

Таким чином ми приходимо до висновку, що наголос в історії
o, **e** довгих у північних українських говорах мав велику вагу²⁾. Старі

1) Дослідження етнографічних та діалектологічних записів з Правобереж-
ної України доводить, що на всьому просторі Правобережного Полісся
панує той-же самий закон. Обмежуємось мінімумом прикладів: Радомиськ.
п.: пошовъ, пошли (Мат. Чубинського в „Труд. Етн.-Стат. Експ. въ Зап.-рус. край“,
т. II, № 66, 86 та інш.), пося (№ 86), вечеръ, камень (№ 90) та багато інших.
Новоград-волинський п.: костокъ, жонокъ (де-кілька раз) род. мн., голлячка (ib.
№ 34), пошовъ, паробокъ, корця, до коня, вечеръ, конець, веселость та інш.
(№ 54). Берестейський п.: пошовъ, пошла, пойдю, камень (ib. № 11), пошовъ,
пошла, конця, концемъ (№ 85) та інш. Кобринський п.: пошовъ (№ 45), пошовъ,
пошли (№ 53), дойшовъ (№ 65), пошовъ, зозвала, война, поймавъ (№ 71), вартов-
ники, пошли, пойдю, поймалы, пудъ окномъ (№ 88) та інш. Овруцьк. пов.: доб-
рий вечер, пошов, пошла, пошли, родню, коснячки, на колочку („Етн. мат.“ В.
Кравченка—„Труды О-ва изслѣдователей Волини“, т. V. Житомир, 1911, ст. 114—
128—опис весілля в с. Снитцах). Житомирськ. п.: добрий-вечер, пошли, пойдю,
пойди, пошла, пошло, косніки, овса, овсом, пирожки, за дробніми сльозоньками,
по поуталяра, пов-верстви, снопкі, на колочку, родня, родню, матер, батожком,
кончили та багато інш. („Етн. мат.“ В. Кравченка—„Труды О-ва изсл. Воли-
ни“, т. XII, Житомир, 1914, ст. 170—200 — опис весілля в с. Волянщині). Безліч
такого-ж роду фактів і з інших місцевостей на Поліссі можна знайти, окрім
згаданих матеріалів Чубинського та Кравченка, ще й по інших етнографічних
виданнях (напр. О. Kolberg, Wołun. Kraków, 1907).

2) До речі тут буде сказати, що цей закон відрізнєння наголошених і
ненаголошених складів у фонетичній історії **o**, **e** довгих в поліських гово-

о, е в нових замкнених складах під наголосом дифтонгізувалися, а без наголосу залишалися короткими і зберігалися як **о, е**¹⁾. Як же відбувався цей процес у південних українських говорах? Послідовність заміни колишніх **о, е** звуком **і** незалежно від наголосу в південних говорах ясно доводить, що закону скорочення довготи без наголосу,

рах примушує нас як найрішучіше відкинути погляд проф. Ст. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера на фонетичну зміну **о** в **і** як на скорочення та ослаблення **о** в замкненому складі, через те що сила і увага після втрати **ъ** та **ь** звернулася до приголосного в кінці слова або склада, бо вимовити його при таких умовах було незвичною роботою (Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien. 1913, § 20, ст. 76). Не кажучи вже взагалі про штучність і надуманість такого пояснення, обминаючи й те, що воно примушує заперечувати схожість українського процесу з аналогічними процесами в мовах польській, чеській, а також сербській, як це й роблять автори згаданої граматики (ст. 77), вважаючи сумнівним саме існування дифтонгів в укр. говорах (ст. 79—80),—досить звернути увагу на те, що, прийнявши пояснення Смаль-Стоцького та Гартнера, ми абсолютно не могли б зрозуміти, чому під наголосом, тоб-то при енергічнішій і виразнішій артикуляції, звук **о** підлягав скороченню та ослабленню в поліських говорах, а без наголосу, тоб-то при слабшій артикуляції, він зберігався. Очевидно, що це неможливо, а значить, неможна прийняти самого пояснення Смаль-Стоцького—Гартнера, а, навпаки, слід прийняти стару думку, яка, з часів Потебні міцно закоренилася в науковій літературі, а саме, що зміна **о, е** в **і** сталася як результат заміної довготи після втрати **ъ, ь** в наступному складі. Колишню-ж довготу цих **о** та **е** доводять не тільки аналогічні з'явища в інших слов'янських мовах, а перш за все існування дифтонгів і умови їхнього розвитку в поліських українських говорах.

1) Можна думати, що в ненаголошених складах маємо не скорочення довготи, а що тут і не було довготи, тоб-то що північні укр. говірки раніше втратили незалежну від акценту категорію довгих голосних, ніж з'явилася довгота в **о, е** під наголосом. Підстави для такої думки ось які. Якби замісна довгота в звуках **о** та **е** з'являлась у поліських говорах і без наголосу, то після дальшого **її** скорочення можна було б сподіватися, як рефлекса **її**, монофтонга **и**, що ми, дійсне, й бачимо в тих випадках, коли фонетично самостійне слово з наголошеним довгим **о, е**, роблячись енклітикою, втрачає наголос, напр. в поліськ. **с п а с і б у, п р о́ б у**, де звук **и** свідчить про давність монофтонгізації (пор. пізніші аналогічні випадки, приміром вирази, наведені вище на ст. 125—**р о т о́ і б і е к, п а т і о́ ш б о́ с і**). Коли-ж цього немає, то й теоретично легше припустити, що **о, е** без наголосу і не подовжувались у цих говірках, ніж що поробившись довгими, зараз же й поскорочувались, раніше навіть, ніж дифтонгізувались. Так можна думати ще й тому, що пам'ятки мови доводять майже одночасне з утратою глухих подовження й дифтонгізацію попереднього **е** (маємо на увазі написи з літерою **ъ** замість **е**, починаючи з другої половини XII в.—див. Шахматов. Кр. оч. ист. малор. яз. 687—690). З другого боку, цю думку стверджує й паралельна з історією **о** історія **е**, а саме: **е** в складах наголошених цілком збіглося з давнім дифтонгом **ѣ** і пережило достоту ту саму історію, що й **ъ**, як про це свідчать чисто всі українські говори, але в складах ненаголошених у поліських говорах воно має здебільшого неоднакову з **ѣ** історію. Звуку **е** без наголосу, як ми бачили вище (див. ст. 138-139), завжди відповідає в поліських говорах **е**, тим часом як звук **ъ**, тоб-то давній дифтонг **іе** в багатьох поліських говірках, а надто після зубних, відбивається як **і** або узке **ѣ** з палаталізацією попередніх приголосних. Напр. у Козелецькому повіті звичайно вимовляють: **ді́ді́, ді́вч́а́та, пр о́ді́л ь, ті́ка́ть, сі́да́ть, па́сі́ка** та инш.

під час утрати **ъ**, **ь**, **і** (напівкороткого), південні говори не знали. Але єсть підстави думати, що цей закон пізніше мав силу і для цих говорів, як і для північних, тільки-ж, з'явившись у пізнішу хронологічно добу, він призвів до інших наслідків. Підстави ці—наявність звука **і** в цілому ряді слів, де воно заміняє не **о̄**, а звук **и**: (о)гірок, заміж, діброва, мабіть та инш. Як пояснити це з'явище?—На думку Михальчука, „явлення это представляет не что иное, какъ любопытный слѣдъ—въ области смежныхъ звуковъ—совершившагося въ этихъ говорахъ перехода ихъ первоначальнаго *y* изъ *o*—въ *i*, захватившаго собою изрѣдка, —подъ вліяніемъ довольно сложной комбинаціи аналогій,—какъ *y* основное, такъ и *y* соотвѣтствующее ц.-сл. ж и ѡ“ („Къ южно-русской діалектологіи“, 13). Таким чином, Михальчук поясняє це з'явище впливом аналогії, припускаючи, що одною із стадій на фонетичному шляху від **о̄** до **і** був звук **и**. Зміна цього **и** з часом в **і** могла вплинути на деякі слова з **и** іншого походження, що теж шляхом аналогії позаміняли **и** на **і**. Шахматов теж убачає в цих словах результат „ложной аналогії“, хоч самий процес розуміє він трохи инакше. А саме: Шахматов встановляє ще для спільної „малоруської“ доби закон монофтонгізації дифтонгів без наголосу (замість **uo**, **üö**, **ie** з'явилися в ненаголошених складах **и**, **ü**, **і**), але в південних українських говорах, під впливом наголошених складів з дифтонгами, монофтонги ці шляхом аналогії витіснені були дифтонгами. Під впливом **duom** замість **nam** з'являлось **nađuom**, а звідси й помилково замість **zamiž** з'являлось **zamiuž**, звідки **zamiž** („Курсь ист. рус. яз. II, 268). Мені здається, що в основі ця думка Михальчука й Шахматова справедлива: в наведених допіру словах **і** замість **и** становить результат „хибної аналогії“. Але з деталями пояснення, на мою думку, погодитися не можна. Монофтонга **и** як посередньої стадії в розвитку фонетичної зміни від **о̄** до **і** в складах наголошених ні в якому разі припускати не можна. Не тільки тим, що важче було-б пояснити фонетичну зміну монофтонгічного звука з сталим артикуляційним укладом як **и**, ніж еволюцію дифтонгічного звука з характеристичною для нього змінністю артикуляції, а значить, і більшою залежністю від околичних умов; не тільки тим, що зміна монофтонга **и** була-б незрозуміла, коли-б результатом її постав звук **і** переднього ряду (отже довелось-б говорити не про монофтонг **и** як посередню стадію, а про **ü**), а ще й тому, що тоді-б ми взагалі мали право сподіватися зміни всякого **и** в аналогічних умовах на **і**. Не тільки теоретично припущені *нужь*, *кунь*, *нучь* і т. ин. замінялись на *ніюс*, *кінь*, *ніч*, а й *дуб*, *зуб*, *голуб* повинні були-б позамінюватись на *діб*, *зіб*, *голіб* і т. н.,

чого на правду немає. Отже ясно, що припущення звука **и**, як одної з проміжних стадій у фонетичній зміні **ѳ** в **і** під наголосом, треба рішуче відкинути. Але цей монофтонг **и** без сумніву мав своє певне місце в згаданому процесі. А саме: відповідно до дифтонгів складів наголошених він з'являвся, як слушно гадає Шахматов, у складах ненаголошених¹⁾,—але-ж тільки в південних укр. говорах. Що до самого процесу, то мені здається, що простіше буде уявляти його собі так: не дифтонги, раз уже монофтонгізувавшись без наголосу, знову відновлялись під впливом наголошених складів, а монофтонг **и** ненаголошених складів витіснений був новим монофтонгом **і**, що з'явився вже фонетично під наголосом. Чергування споріднених морфем з **и** і з **і**, навіть у тих самих словах, викликало чинність аналогії або морфологічної асиміляції і прирівнення, а тому **і** в ненаголошені склади проточувався монофтонг **і**, витісняючи **и**: *жінка, кістка, підем, віз* викликали форми—*жінкїй, кісткїй, підѳ, візѳ* замість *жункїй, кусткїй, пуйдѳ, вузѳ* та инш. Звідси й помилкові заміни: *заміжс, (о)гірок* замість *замужс, (о)гурок* (в останньому слові до аналогії спричинився ще й суфікс—*жк*, що ставив його в близький зв'язок з такими словами, як *мусток, вузок*). У поліських говорах, де **о** без наголосу не дифтонгізувалося, а збереглося як **о**, залишились старі форми: *замужс, мабутѳ, гурок, дуброва* та инш²⁾).

Таким чином ми приходимо до важного висновку про те, що історія звуків **ѳ**, **ѳ̄** довгих у північних і в південних українських говорах значно різнилася. Головна відмінність поміж ними була в тому, що південні говори довше зберігали незалежну від наголосу довготу голосних звуків, тим часом як поліські говори поскорочували всі довготи без наголосу. Докладніше дослідження та вивчення цього процесу привело-б нас ще до багатьох нових висновків, бо наслідки його для історії української мови були незліченні, але в цій статті, що ставить собі завданням тісніше накреслити тільки фонетичний бік згаданого

1) Пор. для прикладу теперішні поліські: *спасибу, пробу, магайбу*, де маємо давню монофтонгізацію дифтонга в слабо акцентованому через еклітичність слів. Що до самої можливості такого паралельного існування, то слід відзначити, що в монофтонгічних говорах на півдні Козелецького повіту звукам **і**—**ї** в наголошених складах часто відповідають звуки „**и**“ в ненаголошених, розуміється, тільки в згаданих вище (ст. 124 і 139) категоріях випадків, звичайно в префіксах: *pidsvinok, pidtirka*, але *pidvoda*. В „Очеркѳ рус. діалектологін“ Дурново, Соколова і Ушакова відзначено, що такі говори єсть на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині—ст. 69.

2) Пор. з цим ще й такі пізніші впливи аналогії, як—*кістїяк, жінбчий*, де **і** з'явилось не фонетичним шляхом, а перенесене з слів—*кістка, жінка*. В поліських говорах і в цих словах зберігається **о**: *костїяк, жсонбчий*.

процесу на підставі безпосередніх спостережень над поліськими дифтонгами, інших питань, зв'язаних з історією $\bar{o}$, $\bar{e}$ довгих, не торкатимемося, залишаючи їх до слушнішого часу.

Зрозуміємо все вище наведене в таких головних висновках:

1. Фонетичне дослідження поліських дифтонгів, як звуків живої мови, доводить, що в їх характеристиці в попередній літературі було багато помилкового, що самий процес їх фонетичного розвитку збудований був головним чином на підставі графічних знаків, вживаних для передачі різних відтінків дифтонгічної вимови, а не на дослідженні дифтонгів, як звуків живої мови.

2. Безпосередні спостереження над поліськими дифтонгами доводять, що з психо-фонетичного погляду вони становлять суцільні фонемі, хоч і з змінною, але більш-менш однастайною, артикуляцією, що виразно виявляється тільки під наголосом; вони мають більш-менш однакову з іншими голосними довготу і не різняться від них у принципах акцентуації. Проте, від говірки до говірки і залежно від різних фонетичних умов у дифтонгічній вимові можна спостерегти значні хитання.

3. Дослідження поліських дифтонгів приводить до думки, що головною особливістю в розвитку звука $\bar{o}$ в укр. мові, особливістю, що призвела до виняткового з фонетичного погляду результату — монофтонга $\bar{i}$, було те, що артикуляція дифтонга $\bar{uo}$ набула переднього характеру — $\bar{u}\bar{o}$ — $\bar{u}\bar{o}$. З цих дифтонгічних відтінків чисто фонетичним шляхом постали всякі інші передні відтінки дифтонгічної вимови ($\bar{ue}$ — $\bar{u}\bar{i}$ ...) і остання стадія — монофтонг $\bar{i}$.

4. Процес фонетичного розвитку звуків $\bar{o}$, $\bar{e}$ довгих під наголосом в основі своїй був єдиний сливе на всьому просторі укр. мовної території. В змінній передній артикуляції дифтонга переваги набували відтінки $\bar{u}$ — першої „частини“ дифтонга. Монофтонг $\bar{i}$ постав безпосередньо з монофтонга тину „ $\bar{u}$ “ після делябілізації останнього.

5. У складах ненаголошених розвиток $\bar{o}$, $\bar{e}$ в південних і в північних українських говорах йшов різними шляхами, бо поліські говори в добу дифтонгізації $\bar{o}$, $\bar{e}$ зберігали довготу тільки під наголосом; тимто без наголосу залишилися в них старі o , e в нових закритих складах незмінні. Дифтонгічні-ж рефлексі або різні відтінки „ u “ замість o , e без наголосу в поліських говорах пояснюються впливами аналогії.

6. В південних українських говорах монофтонг *і* з'явився під наголосом, що-ж до ненаголошених складів, то єсть підстави думати, що в них ще в ранішу добу язикової історії відповідно до дифтонгів наголошених складів з'являвся монофтонг *и*, але пізніше шляхом аналогії, а саме під впливом наголошених морфем з *і* в різних формах тих же самих або близьких морфологічно слів, цей монофтонг *и* був витіснений звуком *і*. Звук *і* замість *и* в словах *заміж*, *(о)гірок*, *дїброва* та инш. доводиться пояснити хибною аналогією, що з'явилася результатом допіру згаданого процесу—заміни звука *и* звуком *і* в складах ненаголошених.

Всеволод Ганцов.

З друкарських причин, а саме за браком відповідних шрифтів і знаків, в тексті цієї статті пропущено знак 8 на ст. 121—початок 13-го рядка—і на ст. 122 в 3-му рядку примітки 2.—В тій-же самій примітці—14-ий рядок від низу—сербський наголос " передано двома крапками ђе.—Дрібніші помилки, як то неакуратність в приставних значках, що подекуди позсувалися з місця, недодержання шрифтів, то що, залежали від тієї-ж причини.

Хафиз (бл. 1300 - 1389).

I.

Хафиз—поет тролянд та соловейків у Шіразі. Життєписаних звісток про нього—обмаль.

Хафиз, або ж Гафиз¹⁾—славний і мабуть чи не найславніший перський суфійський поет-лірик (бл. 1300-1389), що Г'ете через свій Westöstlicher Diwan широко спопуляризував його в європейському письменстві. І народивсь, і жив, і помер Хафиз у південній Персії, в рідному місті славного Са'дія, в Шіразі,—місті, яке за молодечих поетових років перебувало під владою монголів, або, точніш, їхніх намісників-інджуїдів (безперечних персів, як бачиться)²⁾, а за підстарюватих поетових літ дісталось воно (1353) од ослаблих персів-інджуїдів під владу другої південно-перської династії—мозафферидів (1314-1393). Поет—геть увесь ізв'язаний із Шіразом, та й він надто рідко кидав своє місто, що в його поезії малюється наче рай на землі: скрізь рожеві квітники; скрізь співають соловейки; річка Рокнабад із своїми надбережними краєвидами—сама принада-втіха; повітря—спілюще; все кличе людину до насолоди, а надто серед весняного розцвіту. І серед того шіразького раю почуває себе невилучним членом він сам, солодкий співець того раю Хафиз, „любий серцям значних людей і славнозвісний серед простого люду“, „меґбул-идил-и хевас о мешһур-и евам“, як висловлюється він про себе в одному четверостишші (№ 663).

Поетове ім'я було, на правду, не Хафиз, а Шемседін Мохеммед³⁾, або з первочатку попросту Мохеммед, бо й ім'я „Шемс-ед-дін“ (=„сонце

1) Така літера з, що пишеться в початку цього слова, вимовляється в арабській мові близько до нашого х, а в перських устах звучить як чисте h. Низче побачимо, що слово „хафиз“ є арабське.

2) Династію інджуїдів орієнталісти звичайно звать монголами (Hammer-Purgstall: „Geschichte der Uchane“, т. II, Дармштадт 1843, ст. 334-335; т. I, ст. 3; Авґ. Моллер: „Исторія ислама“, т. III, Спб. 1896, ст. 286; П. Горн у „Grundriss der iranischen Philologie“, Страсб., т. II, 1904, ст. 575). Та не можна не рахуватися з виразною вказівкою прим. шіразької „Исторії мозафферидів“ XIV-XV в., вставленої в „Таріхи Гозіде“ (факсимільно вид. Ед. Врани 1910), де подано (л. 622), що інджуїди—це стародавній арабо-перський рід, нащадки відомого перського поета Абдаллаха Енсарія (1006-1088).

3) В одному з четверостишшів (№ 663) Хафиз дає своєму йменню дозволону варіацію: „Ахмед“.

віри“) це є лиш пізніша почесна назва, що здобув її Хафиз уже за достиглих років, як був з нього поважний суфійський шейх. А прозвання „Хафиз“, яке густо-часто носять і чимало інших перських і взагалі мусульманських письменників, визнача „охоронець“; так величають людей, котрі знають цілісний Коран на-пам'ять, іноді навіть не розбираючи арабського текста (на сході, при системі школярського задовбування, це явище не нечасте). А вже ж наш поет знав Коран не попросгу на-пам'ять, ба й тямив його витолковувати, бо—це видно навіть із віршів—завчив арабську філологію ґрунтовно; декотрі поезії він так і писав арабською мовою, не перською. Та здається, що й освіту він будь-що-будь здобув не аби-яку, хоч навряд-чи був він роду високого та значного, наскільки ми маємо про це даніх¹⁾.

З точністю ми не знаємо року, коли Хафиз народивсь на світ.

Як перешли його літа дитячі та парубочі? Чи з парубочих літ узяв він писати свої еротичні та бакхічні „газели“, що заробили йому ще одне прозвання: „Шекярлеб“, тобто „Сахароустий“? Нічогосінько про це наші скупі джерела нам не кажуть, і ми можемо хіба здогадуватися, що людина, яка потім тямла з невідомою, так і скажемо „Хафизовою“ правдивістю висловити і лагідний любовний ліризм і блискучу гедоніку в своїх писаннях, повинна була сама колись особисто перебути хоч би почасти все те, про що з картинною вимовністю тямла писати, і що—очевидячки—молоді Хафизові літа зовсім не були святі, а були як-найлюдськіші, з людськими парубочими гріхами-провинами та поривами. Хочеться через те вірити навіть пізньому анекдотові, який заховавсь на Кавказі,—анекдотові, що Хафиз за хлоп'ячих літ мав служити за парубача-побігуна в пекаря²⁾, себто серед обстанови свіцької, з як не можна більше свіцькими інтересами та спокусами. Коли наш здогад про свіцьку Хафизову юність правдивий, то не важко буде зміркувати, що, коли потім Хафиз оддавсь суфійському містицизму і аскетизму та й писав алегоричні вірші в термінах еротики та коли він у містичному дусі Сенаія та інших суфійсько-дервішських шейхів оспівував почуттєвими образами любов до Божества і оп'яніне благодаттю божественною, то черпати художні образи та яркії барви міг він із таких вражіннів, які сам дійсно був колись пережив. Лиш тому могли його поезії вийти такими реальними.

¹⁾ Міні зовсім не ясні тії підстави, що через них Вільберфорс-Клерк, у передмові до свого перекладу Хафизового Дивану“ (т. I, Калькута 1891, ст. XXIII), зважився через ла і категорично сказати за Хафиза: „He was of good family, of excellent education, and skilled in jurisprudence“ (останнє— правда).

²⁾ Див. передмову до Гаммерового перекладу, т. I (1812, ст. XI). Цю звістку переклав Гаммерові (1812) якийсь д-р Козмелі (видно, грек), що чув її од персів мабуть чи не в Тіфлісі.

З одного Хафизового вірша (№ 383) ми виразно знаємо, що іще 1326 року не був з нього суфійський послухник¹⁾. Може бути, ще за 1330-их років провадив він життя цілком свіцьке?

На жаль, здогади наші таж і залишаються, поки що, здогадами. Звістки про життя цього співця-гедоніка взагалі дуже не ясні. Головні його біографи писали тоді, як уже літ сто збігло після поетової смерти, а саме Джамій (1478), Довлет-шах (бл. 1487) та їхній молодший сучасник Хондемір. З-поміж них Джамій, спеціаліст для історії суфіїв, просто заявля, що він не віда, чиім послухником був Хафиз, отже й до якого дервішського ордену він належав;—отакі бідні були вже й за Джамієвих часів біографічні звістки за Хафиза! А те, що подає найдокладніший із-поміж Хафизових біографів Довлет-шах, з-по-за накопичених розволіклих пишнобундючних висловів нужденно зводиться до того, що, мовляли, Хафиз жив собі тихенько й небагато, по дервішському, —або, як каже Довлет-шах: з доброї своєї волі годувався в рідному Шіразі шматком черствого хліба. І не можна вияснити, чи про старече Хафизове життя кажуть біографи, малюючи Хафиза як убогого дервіша-аскета, чи може вони мають на думці і ранні, юно-парубочі літа його²⁾. Знов же й самі поезії, які дали славу Хафизові і які він ніг складати за будь-яких, дуже неоднакових; періодів свого життя, всі вони поспіль—еротичного характеру, і встановлювати на підставі їхнього тону поетові літа, себто й його життєпис—це буде завдання аж надто невдячне. Тільки в тих віршах, де Хафиз удається до відомих, засвідчених історичних осіб, він через те саме дає нам деякі виразні біографічні дати про себе. При тому треба, звичайно, з безпощадною критикою ставитися до відпевданих пояснень пізніх коментаторів, особливо ж турка Судія XVI в., що своїм монструозним історичним нещтвом у-край заплутав Хафизову біографію.

II.

Шіраз за Хафизових молодечих літ, описаний у подорожі араба ибн-Батути (1327 та 1347). Тодішня шіразька династія монгольських намісників-інджуїдів (до 1353). Як ставилися інджуїди до Хафиза?

Зріс Хафиз під тую епоху, коли монгольська держава гулагідів, нащадків Джингіз-хана, вже потроху були розпадалася, і, хоч верховно скрізь панували ще монголи, та намісники ставали самостійними.

¹⁾ Поезія № 383 („Чиль саль рефт о біш, ки ін лаф мі-зенем“), де сказано, що більше тому, ніж сорок літ, автор став за послухника суфійському старцеві, адресується до везіра Тураншаха. Цей Тураншах зробився везіром допіро 1366 року (диви додаток до „Таріхи Гозіде“, вид. Бравн 1910, л. 707), а вмер 1382 року (це видно з Хафизового „китче“ № 602) Виходить, що Хафиз покинув свіцьке життя між 1326—1345 р.

²⁾ Думку неорієнталістів (отаких як німець-романтик А. Давмер 1846, що за ним пішов слідком росіянин Фет), ніби Хафиз жив ціле своє життя як побожний аскет, а на старости літ одразу розгулявся та й кинувся в гедоніку, піддавшись якийсь припадній спокусі,—цю дилетантську думку навряд чи зугарен піддержати будь-який орієнталіст.

В Шіразі та в інших містах Фарса закріпився був на якийсь час (на всьому 1-шу половину XIV в.) рід Інджу. Слово „інджу“ визначає „управитель володаревих маєтків“. Таке прізвище здобув Махмуд, що гулаґіди поставили його на намісника в Шіразі, а він заснував тут самостійну династію, яка перебула в Шіразі аж до 1353 року. Як бачиться, Інджу був сам не монгол, а дуже культурний перс, нащадок доброго арабо-перського рода, з літературними перськими традиціями¹⁾. І всьому його династія визначилася своїм меценатським напрямом, гуртуючи круг свого князівського Двору літературне коло з перських та персько-арабських письменників,—звичайно, що й поетів у тому числі. В династії інджуїдів було всього четверко володарів:

Махмуд-шах Інджу	бл. 1318-1334 (= бл. 717-734)
Гіаседдін Кей-хосров	1334-1337 (= 735-738)
Мас'уд-шах	1337-1339 (= 738-740)
Абу-Ісхак	1341-1353 (= 742-754) ²⁾ .

Найстаріші джерела для історії інджуїдів—отакі:

а) подорожній пбн-Батута (1327 та 1347), т. II, паризьке вид. 1854, ст. 63-72; т. IV (1858), ст. 310-311.

б) „Шіраз-наме“=Історія Шіраза, що її довів до 1343 (=744) року Ахмед-Зеркуб Мо'ін Шіразький, част. I (Див. у Ріє опис перс. рукописів Британ. Муз., т. I, 1879, ст. 204-205; і т. II, 1881, ст. 867 про Гіаседдіна Кей-хосрова 1334-1337 р.).

в) Мо'інеддін Йездський: барвиста Історія мозафферидів до 1366=767 р. (див. у Ріє, опис перс. рукоп. Брит. Муз. т. I, ст. 168-169), що її спростив та доповнив 1420 (823) року Махмуд Кінії, а вставлено її в той спис XV віку „Таріх і Гозідє“, якого факсимільно видав Едв. Бравн (Лейд. 1910, ст. 613-755) в Gibb Memorial series³⁾.

Частіш одначе притягаються до справи пізніші історики: Абдеррезак Самаркандський 1470 р., т. I, та Мірхонд (пом. 1498), тт. V-VI⁴⁾. Десь певне, на них збудував і В. Бартольд свою замітку про інджуїдів у додатку до перекладу „Мусульманских династий“ Стенлі-Лен-Пуля (Спб. 1899, ст. 301). В тій замітці В. Бартольд проминув Гіаседдіна Кей-хосрова.

¹⁾ Див. вище, ст. 1, виноску 2.

²⁾ Політично-адміністративну владу, як буде видно з дальшого, мав Абу-Ісхак іще й за батькового життя.

³⁾ Що до прізвища „Кінії“, то воно в рукопису, через брак діакритичних точок, не читається виразно. Я ставлю під першим „маркизом“ дві точки, а над другим—одну точку, то тоді виходить „Кінії“,—прізвище, яке справді було відоме в Шіразі XIV-XV в. серед учених людей (див. у тій самій „Історії мозафферидів“ л. 703). Зовсім по інакшому був порозоставляв діакритичні точки Ріє (опис перс. рук. Брит. Муз. I, 1879, ст. 82) і читав „Kutbi“ (в кожному разі варто було б читати тоді „Kutubi“, а не „Kutbi“), і за ним пішов видавець Едв. Бравн (вквоч. перекл., Лейд. 1913, ст. 151). Не завадаєть зазначити, що можна було б, обмежившись на двох діакритичних точках, іще читати: „Кінії“, тобто „кумський“.

⁴⁾ Про цих двох див. „Історія Персія“, т. III (М. 1917), ст. 61 та ст. 67.

З поміж інджуїдських володарів виразно згадуються в Хафизових поезіях, уславлені під своїми точними йменнями—Мас'уд-шах (1337-1339) та, дуже рясно, Абу-Ісхак (1341-1353) ¹⁾. Ім'я найпершого інджуїда, Махмуда-шаха, як неминучого об'єкта для похвал, ми в Хафиза виразно не знаходимо; можна б гадати, що поета тоді (бл. 1318-1334) ще й не допущено було до двірського кола: не досить іще, мовляли, він уславився, не належну ще склали ціну молодому його таланові. Тільки ж і цього не можна твердити категорично: бо є газель (№ 406 : 8), де ніби міститься, через гру словами, штучненький натяк і на Махмуда Інджу. А вже ж у № 279: 22, у касиді, заадресованій до Абу-Ісхака, згадується Абу-Ісхаків батько, тобто Махмуд-шах, наче б то як живий іще. Виходить, що касиду свою звернув Хафиз до Абу-Ісхака ще перед його остаточним запаануванням на престолі, вдався до нього попросту як до молодого княжича, що очевидячки уже й тоді мав у руках губернаторську силу; отже ж добрі стосунки з інджуїдським двором міг Хафиз мати уже й за найпершого володаря інджуїдської династії.

Відомий подорожній-марокканець ибн-Батута переїхався по інджуїдських володіннях 1327 року, коли наш Хафиз мав літ під трицятро і коли, виходить, талан його повинен був уже сформуватися ²⁾. Про самого Хафиза ибн-Батута, що правда, нічого не згадує в своїй подорожі. Він знає в Шіразі погнлу шейха-Са'дія, атестує небіжчика Са'дія як визначного перського поета, а про живого Хафиза нічого не каже. Та в ибн-Батути настільки цікавий опис інджуїдських володіннів, де проживав поет і де виспів його талан, що не завадить зробити з ибн-Батутиної подорожі де-котрі виписки:

„Місто Шіраз—каже ибн-Батута, вперше приїхавши туди 1327 р.³⁾—збудувалося ґрунтовно та й розкинулося на значній просторі. Це—місто славнозвісне, що має велику вагу поміж іншими містами на світі. В Шіразі є багато гарних садів та річок, які виходять ген далеко по-за міські межі. Є там чудові базари, видагні вулиці, густо залюднені квартали з не-аби-якими будинками. Впорядковано Шіраз—на прочуд. Люди, що ведуть те чи інше певне ремесло, мають у Шіразі свої окремі базари, де не сидять у суміш з інакшими ремісниками. У шіраців вродливі обличчя, і вони чистенько вдягаються. По цілому сході нема міста, яке своїми гарними торговими вулицями, пригородними садами („бостанами“), річками і людською вродою настільки наближалоса б до Дамаска, як Шіраз.

¹⁾ Інджуїдові Мас'удові-шахові присвячено кит'е № 592, а Абу-Ісхаківі—газелі № 174 й № 279 та кит'е № 579. Але окрім того, безперечно, до Абу-Ісхака звернуто скількись таких газелів, де володаря не названо на власне його ймення. Могли де-котрі газелі, присвячені Абу-Ісхаківі, й загубитися, бо редагувався Хафизів „діван“ на півстоліття пізніш.

²⁾ Потім, двадцятьма роками пізніш, ибн-Батута ще раз, їдучи вже з Індії, звернув до м. Шіраза, і це він теж зазначає, дописуючи додаткові уваги до тих своїх записок, які торкаються першого ибн-Батутиного перебування в Шіразі 1327 р.

³⁾ Ми користуємося тим чотирохтомовим виданням ибн-Батути, яке дали Де-Фремері та Сан'вінетті, — див. т. II, Пар. 1854, ст. 52.

„Місто розкинулося на рівнині. Його з усіх боків обгортають плододі сади („бостани“), а перерізають його п'ятеро річок, що поміж ними одна має назву „Рокнабад“. Вода Рокнабадська—добра на смак, сильно холодна влітку, тепла взімку. Розпочинається річка Рокнабад з джерела, що вибігає з підніжжя однієї сусідньої гори, яка зветься „Мала кріпость“ (Колей'е).

„Найголовніший мечет у Шіразі зветься „Старий мечет“—„ель-Меджид ель-Етік“. Своєю площею він належить до як-найбільших мечетів, а своєю будовою—до як-найгарніших. Подвір'я його просторе, і всеніке забруковане мармуром. Як настає літня спека, те мармурове подвір'я обмивають водою що-ночі. Кожного вечора туди сходяться найпочесніші міщани та й одбувають молитву, яку годиться чинити перед заходом сонця і з надходом ночі. На північному боці того мечету є брама, яка має назву: „Брама Хасанова“¹⁾. Виходить вона на „Базар для садівини“,—один з найчудовіших базарів на світі. Я просто скажу: він переважав собою дамаський „Базар коло поштової брами“.

„(ст. 54). Шіразці—люди добрячі, побожні, з чистими звичаями а надто жіноцтво. Шіразькі жінки носять пантуфлі, а як куди виходять то оновиваються запонами та затуляють обличчя серпанком, і нічого в них не видно з надвору²⁾. Вони люблять подавати милостину та чинити добрі діла. Варто зазначити, що понеділками, четвергами та п'ятницями тутешні жіноцтво сходиться слухати проповідників у великому мечеті. Іноді їх збирається і тисяча, і дві тисячі. В руках вони держать віяла і, щоб прохолодити себе од сильної спеки, вони обмахуються ними. В ніякісінькому іншому місті я ще не бачив такого великого гурту жіноцтва....

Далі ибн-Батута, наочними прикладами, доводить, що шіразці раз-у-раз держать себе не шіїтами, а добрими соннітами, принаймні їхні шановні духовні представники³⁾, і що не так тому давно, як спробував був верховний монгольський володар Мохеммед Хода-бенде (Олцзайту, 1304-1316) запровадити в Шіразі шіїтство, то шіразькі шейхи поставилися до тієї спроби дуже неприхильно, а надто шіразький кадий Медждеддін Ісмаїл (пом. 1355), син Мохеммеда, внук Ходадада, особа, що її надзвичайно поважали всі шіразці⁴⁾, в тому числі й сам султан Абу-Ісхак Інджу (1341—

¹⁾ Мабуть, на честь шіїтського імама Хасана, старшого Алієвого сина.

²⁾ Ці слова стосуються тільки до жіноцтва перського, бо про шіразьких туркенів каже ибн-Батута (т. II, ст. 66), що в них звичай—не запинати своїх обличчів „фа інна“адата нисаї ль-Атракі, алля йогаттіна воджуна-лонна“.

³⁾ От і поет-Са'дїй XIII в., не менше славний, ніж у XIV віці Хафиз, був сонніт, а не шіїт (див. мою „Історію Персії“, т. III, 1917, ст. 392). Тільки ж низче ми виразно побачимо, що з Хафиза був шіїт. І взагалі, вважати чисто-всіх шіразців XIV в. за суцільний соннітський гурт, ворожий для шіїтства, не доводиться ніяк.

⁴⁾ Хафиз теж дуже шанував кадия Медждеддіна Ісмаїла; пор. його „жит'ят“ під № 579 та під № 604 (про смерть кадиеву); в вид. Розенцвейга-Шваннава т. III, ст. 242, та т. III, ст. 292. Взагалі в Хафиза особисті шіїтські симпатії цілком мирлися з прихильністю до окремих соннітів, навіть ворожих проти шіїтства. Прим. шіразець-філософ Азодеддін Іджій титулується в шіїта-Хафиза (№ 579): „цар царів мудрости“, а нам відомо, що той Іджій був антишіїтським полемістом (див. у Рів, опис. перс. рукописів Брит. Музею, т. II, 1881, ст. 435).

1353) ¹⁾. Ибн-Батута дає далі характеристику султанові,—отому, як нам відомо, Хафизовому покровителіві. Крізь пишні хвали висвічує чимало дечого й такого, що ніби й не йде володареві на честь.

.....(ст. 63). Султаном Шіраза, як я туди приїхав, був достойний володар Абу-Ісхак син Махмуда-шаха ²⁾. Батько назвав його „Абу-Ісхак“ на честь святому шейхові Абу-Ісхакові Казерунському. Він—один в найкращих, яких я бачив, султанів: і своїм зовнішнім виглядом, і своєю поведінкою,—людина благородної душі і прекрасних норовів. Він не гордий, тимчасом як його могутність велика, царство—чимале, військо—понад 50.000 душ люду. Військо—частина з турків, частина з персів. Найближча й найтісніша підпора султана Абу Ісхака—люди з Іспагану. На шіразців він не вірить, він не бере їх до себе на службу і не наближає їх до себе. Нікому з них він не дозволя носити зброю, бо з них люди відважні, неприборкані і аж надто сміливі супроти своїх володарів. У кого з них знайдеться в руках зброя, того карають. Бачив я, одного разу, як джандари, себто поліціянти, захспивши якогось чоловіка верівкою за шия, волокли його до свого начальника-хакима.—„Що воно за знак?“ спитавсь я, та й почув відповідь, що в ночі його застукано з луком у руці. Одно слово, султан утісняє шіразців та й дає перевагу іспаганцям, бо шіразців боїться.....

Утиски чинилися над шіразцями і в сфері грошових справ. Тільки ж у цьому ділі Абу-Ісхак-Інджу, як видно з ибн-Батути, мав непоганих попередників, принаймні під час династичного interim, коли його батька Махмуда-Інджу змістив був монгольський уповноважений:

„(ст. 65). Шіраз—одно з найдохідніших міст на світі. Хаджджі Кивамеддін-тамгаджі, головний завідувач підаткових оплат ³⁾, оповідав міні, що перед Абу-Ісхаком намісник монгольського верховного хана стягав із Шіраза по 10.000 срібних дінарів щоденно. Коли перекласти ці гроші на нашу золоту магрибську рахубу, то вийде 2.500 золотих дінарів.....

¹⁾ Ибн-Батута каже про себе, що, аби мати щастя іще раз лицезріти святого Межджеддіна, він за двацяттеро літ (1347 року) знов заїхав до Шіразу, і тоді йому довелось бачити, як сидів перед шейхом у шанобливій позі султан-інджуїд Абу-Ісхак. Див. т. II (1854), ст. 62; та й т. IV (1858), ст. 311-312.

²⁾ У ибн-Батути: „син Мохеммеда-шаха“; та певне, що треба читати: „Махмуда-шаха“ (В Кінієвому додатку до „Таріхі Гозіде“ теж у ряди-годи цеє ім'я „Махмуд-шах“ замінюється ім'ям „Мохеммед-шах“: див. факсим. вид. Ед. Бравна 1910, л. 622). Підкреслити тут треба, що отого 1327 року, коли ибн-Батута вперше завітав до Шіраза, Махмуд-шах іще був живий (пом. 1334 р.); але, очевидночки, фактично держав шіразьку владу в своїх руках Абу-Ісхак, якого ибн-Батута й титулує „султан“. Цей самий факт Абу-Ісхакової влади 1327 року впливає і з того, що пише ибн-Батута вже в 1347 році, себ-то двадцятьма роками пізніш, уже як завітав він до Шіраза вдруге: „Ми прибули в Шіраз (748=1347 р.) і довідалися, що шіразький султан Абу-Ісхак іще панує тут, а так само шейх Межджеддін іще живий, тільки що вже темний на очі“ (т. IV, 1858, ст. 311-312). Ясно, що ибн-Батута рівняє тут становище 1347 р. з тим, яке фактично було двацять тому літ.

³⁾ Цей тамгаджі (по арабськи „сахіб 'айяр“, себ-то монетний пробірщик) Хаджджі Кивамеддін (пом. у серпні 1363 р.) був пізніш, уже як не стало інджуїдської влади в Шіразі, везіром у новій шіразької династії мозафферидів, а саме в шаха-Шоджа', і Хафиз часто виславля Кивамеддіна як свого вельможного покровителя.

.....(ст. 71). Султан Абу-Ісхак задумав був збудувати палату з терасою, такою як у хосроїв, та й загадав шіразцям, щоб вони заходилися копати фундамент. Кожен узявся до роботи. Всі ремісничі цехи ішли на-взаводи один перед одним у справі, і бажання переважити інших дійшло до того, що люди для перетягання землі робили шкурятні коші, оббиті золотканим шовком. Такі самі розкішні робилися попони для в'ючаків та навішували на них торби-бесаги. Декотрі шіразці казали зроби́ти собі для праці срібні лопати, уряджували ілюмінацію з восковими свічками, вдягали копаючи землю найкращі свої вбрання, підперізувалися шовковими хвартухами. Султан додивлявся до їхніх робіт з одного дозорного місця. Міні довелося бачити це будівництво тоді, як воно вже звелось по-над землею, так, локіт на трое. Відколи закладено було фундаменти, для міщан скасовано було будівельну повинність, і з'явилися найняті робочі люди, цілими тисячами. Чув я од міського правителя, що більшість міських податків іде на цю будову.....

Деяку науку можна витягти й з того, що оповідає ибн-Батута про релігійний настрій у Шіразі за молодих Хафизових літ:

.....(ст. 77). Кажучи про позначні пам'ятники в Шіразі, треба згадати священну гробницю Ахмеда ибн-Муси, п'ятого на шадка Алія, нехай буде над ним ласка Господня. Ця могила має високу шану в шіразців, і в ній вони добачають своє благословення, од її благодати сподіваються милостей Господніх¹⁾. Таш-хатуна, мати пануючого султана Абу-Ісхака, вибудувала коло святої гробниці велику школу-медресе та обитель, де подорожні знаходять чим підживитися. Коло усипальниці раз-у-раз голосно читають Коран тямучі коранські читачі, та й звичайно що-понеділка приходить сюди в-вечері сама хатуна. На такий вечір збираються сюди кадї, законотлумачі-богослови, та нащадки давньо-ісламських значних родів—„шеріфі“: Отих остатніх є в Шіразі більше, ніж десь на світі. Чув я од свідків, гідних віри, що шеріфів у Шіразі, котрі здобувають платню, знайдеться по-над 1400 душ, дорослих і малолітніх; їхній „накіб“ (представник)—Азод-ед-дін Хосейній. Згуртувавшись коло свяченої гробниці та порозподілявши поміж собою листи з Корану, всі тії люди перечитують тут божу книгу аж до кінця, і поміж ними визначаються прегарні голоси читальників-професіоналів. Далі відбувається трапеза, подають страву, садовину, солодке („хельва“), а тоді, як люди поїдять, бува проповідь. І це все відбувається в часі між південною молитвою та вечірньою. Хатуна тим часом міститься в окремій горішній світлиці, що її заґратовані вікна виходять в мечет. На-прикінці, коло гробничних дверей, наче коло брами царських палат, б'ють в барабани, грають на соїлки, сурмлять у сурми.

.....(ст. 84). Є в Шіразі низка нищих гробниць, і всі вони—в середині міста, так само як і більшість могил самих міщан. Коли шіразцеві-хазяїнові помре син або дружина, хазяїн улаштовує для вмерлого усипальницю („тюрбе“) в одній з хат свого дому та й хова його там. Він застеляє тую кімнату матами та килимами, і ставить багачко

1) Можна бути певному, що наявність такої могили в Шіразі завжди повинна була допомагати тому, щоб серед шіразців, навіть коли вони вважали себе за добрих соннітів, держалися широкі шітські симпатії.

свічок коло голови та ніг небіжчикових, і пророблює з тієї кімнати двері на вулицю та вікно з залізними ґратками. На такі двері заходять до небіжчика читальники Корану та й читають святу книгу гарними голосами. В цілому всесвітті нема людей, щоб вони читали Коран кращими співучими голосами, ніж шіразці. Після похорону сім'яни дбають про усипальницю, застеляють її килимами, засвітлюють у ній лампади: небіжчик наче й не перестає жити з ними. Міні переказували, що для вмерлого готують і далі його щоденну пайку їжі та й роздають убогим на помин його душі.

Про те, як ставляться шіразці до Корану, іде й далі мова у ибн-Батуті:

„(ст. 85). Довелось міні якось перейти одним з базарів міста Шіраза, та й углядів я там мечет, чепуренько збудований, гарненько застеляний килимами. В нім було багацько списків Корану в шовкових шабатурках, і складено їх було на окремому кріслі. На північному боці мечета побачив я келію з загратованим вікном, що дивилося на базар. Там стояв шейх, прекрасний на постать, у гарній одежині. Перед ним лежав рукопис Корану, а він його читав. Я вклонився шейхові та й підсів до нього. Він узяв мене розпитувати, чого я приїхав до Шіразу. Я все йому одповістив і, з свого боку, теж запитався, що то за мечет. Як виявилось, заснував його він сам і наділив туди багаті вклади на читальніки в Корану та на інших людей, а келія, що я туди до нього зайшов на розмову, знаходиться на тому місці, де буде його могила, коли Бог судить йому вмерти в цьому городі. Далі він одгорнув килима, що на ньому був сидів; під килимом була могила, ушита дерев'яними дошками.

Вистроокій подорожній міг би був додати, що в шіразців XIV в. маляся писані всезбірки з життєписами тих святих та вчених людей, котрих поховано в Шіразі¹⁾. Коли вірити заголовкові однієї з таких праць, складеної в Шіразі за Хафизових часів: „Гезар мезар“ = „Тисяча свв. могила“ (інакше „Гезар о йекъ мезар“ = „1001 свв. могила“), то число шіразьких історично-славновісних небіжчиків рівне було з числом казкових ночей Шегрезади. Декільки мавзолеїв зазначає й ибн-Батута. Один—цікавіший од інших:

„...“ (ст. 87). До пам'ятників, що порозкидался по-під Шіразом, належить могила благочестивого шейха, якого знають під ім'ям „Са'дідій“. Це був найвидагніший поет свого часу з тих, котрі писали перською мовою; іноді він виблискував писаннями і в мові арабській. Коло могили є обитель, що її збудував у цьому місці сам Са'дідій. Вона гарна: в її огорожі—добрий садок. Поставлено її коло верхів'я тієї чималої річки, що зветься Рокнабад. Шейх тамечки збудував на річці невеличкі мармурові водозбори, щоб прати білизну. Люди виходять із Шіразу, щоб одвідати цю могилу, за одним ходом перуть свою одіж у річці, а тоді одходять. Так і я зробив коло шейхової могили, хай його Бог милує!..

¹⁾ Див. про ті житійні шіразькі всезбірки у Ріє в опис. перс. рук. Брит. муз. I, 1879, ст. 347. Та в К. Брокельмана: *Gesch. der arab. Litter.*, т. II, 1902, ст. 195.

Вищенаведені виписки із шіразьких вражіннів ибн-Батути 1327-47 р. з достатньою рельєфністю обмальовують нам Шіраз за молодих Хафизових часів. Найперше кидається на-віч багатство й розкішність того міста і вся инша обстановка, що надить брати осолоду з життя, викликає безтурботне змагання сагреге діет, збирати квітки швидко-минучого щастя. Стають аж надто зрозумілими Хафизові вірші:

Підчаший! подай сюди вина, скільки зосталося, бо і в раю ти не знайдеш
Берегів річки Рокнабада та рожевих квітників Моселли¹⁾.

Чому, повний екстазу, Хафиз любовно вдається й не до дами серця, а до чепурненького юнака-підчашого, або чому він, приміром, радніше оспівує „срібні ноги“ хлопчика-сердеграбіжника, ніж мініятюрну ніжку-ручку якоїсь шіразької феї, відповідь на це почасти теж можна вичитати з ибн-Батути: в Шіразі більше, ніж будь-де на сході, жінку одчужено було од чоловічого світу, і побачити ніжку або ручку принадливої шіразки, з голови до п'ят незграбно оповитої непроглядними покривами, була справа аж надто хитро-мудра. Хафизові земляки веселилися і без жіночого товариства. Коли жіночу вроду вони бачили незапнуту, так се хіба в туркень, бо тії, каже ибн-Батута, своїх обличчів не запинають. Про красу принадних шіразьких туркень Хафизова поезія не забуває²⁾.

Разом з тим із ибн-Батутиних звісток виясняється, що й веселість у шіразців була не раз-у-раз певна. Над ними панує, може бути, більше менше й непоганий правитель, тільки ж нелюбий для їхньої душі. Проміж ним та шіразцями—товста суцільна стіна недовіри. Задля своїх примх він ладен здирати по три шкури із щасливих шіразців, а вони раболіпно поспішаються вволюти капризну волю свого остогидлого пана. І чи не через те думка про тлінність усього світового була, як видно з ибн-Батути, надто звичайна в шіразців, і релігійне піднесення—сильне? Свята книга пророка Мохаммеда Коран, як зазначає ибн-Батута, тішилася в Шіразі особливо-високою шанобою, а художнє її читання старанно культивувалося так, як ніде. До речі сказати: цілком імовірна річ, що знати Коран увесь на-пам'ять, себто бути „хâфизами“, вважалося в шіразців за справу найзвичайні-сіньку, щоденну, особливо серед хлопчаків з їхньою свіжою, приятливою пам'яттю. З инших джерел ми знаємо, що, як поминрав вельможний шіразець, то над ним читали Коран аж десятеро хафизів³⁾.

¹⁾ З газети № 8: „Егяр ан торк-и Шіразі... Бохара-ра“, вид. Брокг. т. I, ст. 43 Розенцв.-Шванн., т. I, ст. 24.

²⁾ Оспівує шіразьких туркень і Хафизів попередник шіразець Са'дїй.

³⁾ На отих десятих „солодкоголосих хафизів“ („дїн хафиз-и хбш-аваз“) вже давно був звернув увагу Дефремері, черпаючи звістку з Мірхонда XV в., в своїм мемуарі про мозафферидів (Journ. Asiat. 1845, juin, p. 462—463). Порів. у Кінія 1420 р., у факс. виданні „Таріхі Говіде“ 1910, л. 727.

З Хафизових поезій не можна зробити висновка, щоб він, отак як інші його земляки, мав підстави скаржитися на владу династії-інджудів. Навпаки, зовсім очевидна річ, що до Хафіза інджуді ставилися дуже добре. Вони, вкупі із своїми двірськими вельможами, являлися для нього джерелом надхнення. З-осібна великодушним покровителем Хафизовим був вищезгаданий остатній представник династії інджудів Абу-Ісхак (1341-1353; уб. 1356). До нього, ще перед його остаточним запануванням, зверта Хафиз дуже довгу свою газель, яка може швидче зватися „касида“ і тоном своїм і довжиною¹⁾; вже й вона містить у собі похвали для Абу-Ісхака, як бачиться, геть щирі. Та й пізніш, як Абу-Ісхака з його династією вже й на світі не було, а панували інші володарі, їхній хвалій Хафиз уважав ті часи, коли правував інджуд Абу-Ісхак, за найславнішу добу в житті м. Шіраза²⁾.

— Куди, куди поділось те прихилля,
Що панувало у його гурті!

— госкно згадував поет ще в іншій поезії (№ 174).

III.

Літературний шіразький гурт в інджудів, бл. полов. XIV в., де розцвів і виспів поетичний Хафизів талан.

Хафизова елегія № 579 про безповоротно-минулі щасливі дні інджудського Шіраза, настільки може навчити і про біографію і про історію світогляду самого поета, що не завадить навести тую поезію цілу:

Як султанував володар-шейх Абу-Ісхак,

П'ятьма чудесними мужами-процвітала Фарська держава.

Перший—то такий володар, як Абу-Ісхак [1341-1353; уб. 1356], добродичець країни,

Що й сам любив жити, і иншим давав тішитися життям.

Другий—то був наставник ісламу шейх [Ісмаїл] Медждеддін [ум. 1355],

Що крашого [верховного] кадия, ніж він, не затамить небо³⁾.

Третій—нашадок праведників, [сановний] шейх Емінеддін [Джегромійський],

Що його вдатна прониклива пильність розпудувала заплутані справи⁴⁾.

Четвертий—цар-царів мудрости Азодеддін [Джій, пом. 1355], що з-поміж своїх писаннів

1) Ця довга газель на честь молодому Абу-Ісхакові Інджує № 279: „Сепідедем...—гіред“, вид. Брокг. т. II, ст. 197; Розенцв.-Шванн. I, 722.

2) Див. напр. елегічне „ките“ під № 579: „Бе'ед-и селтенет-и ша'и шейх Ебу-Ісхақ“, вид. Брокг., т. III, ст. 189; Розенцв. III, 243. Ми нижче перекладаємо його геть усеньке.

3) Про святого верховного шіразького кадия Ісмаїла Медждеддіна (вмер 1355 р., як видно з хронограми Хафизової № 604) багачко повідає ибн-Багута (т. II, ст. 54-63; т. IV, ст. 311-312). Пор. у нас вище, ст. 6-7.

4) Про Емінеддіна Джегромійського згадує й Довлет-шах (бл. 1478). Він в одному місці зве ходжу Емінеддіна впливовим везіром в Абу-Ісхака (ст. 290 в вид. Едв. Брауна, 1901), а в другому місці—дуже близьким двораком Абу-Ісхаковим, що підбивав Абу-Ісхака боротися проти наступу мозафферидів (там само, ст. 293). А Хафиз у № 435 проголошує: „Про що міні журитися, коли міні на світі є Емінеддін Хасан!“

Присвятив володареві початок праці: „Стадії метафізичного пізнання“¹⁾.

П'ятий—така великодушна людина, як [везір] Хадджі Кивамеддін [Хасан, пом. 1353], що серцем був багате море,

Що позискав на світі добру славу своєю щедрістю та справедливістю²⁾.

Вони не залишили таких, як вони,—та й одійшли!..

Всесильний, всеславний Господи! помилуй геть-усіх їх!

Хоч згаданих осіб вихваляє Хафиз об'єктивно, як загальних добродійців для цілої шіразької держави, та з елегічно-вдячного поетового тону дуже не важко поміж рядками вгадати, що вони й суб'єктивно були дорогими для його душі, як його високі приятелі, незабутні цінителі художнього його талану. І справді, з інших Хафизових поезій ми бачимо, що Хафиз був таки близькою людиною султанові Абу-Ісхакові та двом його везірам—щедрому добродійникові Кивамеддінові Хасанові та не менше певному покровителеві Емінеддінові, а окрім того—близький був ще й до інших вельмож інджуїдської династії. (От, чудову, яскраву весняну газель № 121 присвячено везірові Імадеддінові Махмудові, що 1354 року самовідречено з'організував грізний опір мозафферідам, які вигнали Абу-Ісхака з Шіраза)³⁾. Почувається, що Хафиз в інджуїдській династії був не продажний, облесливий хлібоїд, а своя широ-вірна людина.

Не менше характеристична тая теплота, з якою Хафиз, згадуючи султана-інджуїда та везірів, широко згадує теж двох учених і мудрих людей інджуїдської доби: богослова та арабіста—св. Медждеддіна Ісмаїла, і філософа-містика Азодеддіна Іджія (він-таки й арабський філолог). А вже ж їхнє релігійне визнання було не таке, як Хафизове.

Із Хафиза був шіїт, виразніснький шіїт.—Вистарчило б зазначити газель „Талі' е'яр медед конед... бе кяф“, де Хафиз має за найвищу святиню—могилу імама-Алія в Неджефі (№ 349). Щоб Хафиз був їздив на прощу до звичайної святині Мекки, цього не видно ані з його життєпису, ані з його писань: але що він цілою душею переймає настрої того шіїта.

¹⁾ Адодеддін (в перській вимові „Азодеддін“) Іджі-ї окрім „Стадій“—„аль-Мав'якіф“ (надрук. в Царгороді 1239—1824; критич. вид. Sörenson, Лпц. 1848) написав чимало інших творів філософського змісту. (Див. в К. Брокельмана: *Gesch. der arab. Litter.*, т. II, 1902, ст. 208-209). Іджій був членом султанської ради за Абу-Ісхака (див. Кініїв додаток до „Таріхи Гозіде“, факсим. вид. Едв. Бравн, л. 654, під 1353 р.)

²⁾ Не треба плутати цього інджуїдського везіра Кивамеддіна Хасана (пом. 1353, що зазначив і Хафиз у № 610) з другим одноіменним везіром, Кивамеддіном Мохеммедом мозафферідським (пом. 1363, як видно з № 605). Турецький коментатор Судій XVI в. поплутав обох везірів-Кивамеддінів (у Судія взагалі є безліч історичних помилок та нісенітниць), і європейці, увірваючи на Судія, так само не раз і не два плутають Кивамеддіна Хасана з пізніш умерлим Кивамеддіном Мохеммедом, про якого в нас уже була побіжна згадка (ст. 7) і буде ще згадка нижче (ст. 23).

³⁾ Про повстання, яке за допомогою закликаних афганських монголів з'організував проти мозафферідської навали Імадеддін Махмуд у 755—1354 році, див. в „Історії мозафферідів“ Кінія 1420 р., дод. до „Таріхи Гозіде“, факсим. вид. Бравн, ст. 662-663.

що їде до Кербели, до могили імама-Хосейна, це видно з № 15. Титул „хаджі“, яким величає себе Хафиз у № 663, стосується очевидячки до Хафизової прощі саме в Кербелу. Типово-шітське „робаї“ № 617—з благанням до імама-Алія. В шітському № 380-ому редакція сонніта-Судія XVI в. затерла вірш 10-ий; тільки ж того вірша, в незміненому яскраво-шітському його вигляді, можна прочитати, напр., у „Медж'аліс ель-мо'мінін“ (1885 р. 1). Нарешті є фанатично-шітська, аж грубо-нетерпима супроти всіх не-шітів, Хафизова газель, що її надписано на його грібниці в Шіразі²⁾.

Тим часом оті два вчені шіразці, св. Медждеддін та філософ Іджій, були мало того, що сонніти, ба ще й рішучі вороги шітству: один,—правда, це було ще за дитячих Хафизових літ,—завзято боровсь проти хансько-монгольської спроби 1310 р. запровадити шітство в Шіразі, як офіційне визнання³⁾, а другий писав проти шітства полемічні трактати⁴⁾. По-при все те, шіт-Хафиз (навіть із короткої елегії № 579 це видно) залюбки тиснувся до них, як до шановних учителів, бажаючи просвітитися в „дарів знаття“. Можлива річ, що спільні містичні тенденції згладжували віросповідну неоднаковість поміж нешітими-вчителями та їхнім шіттом-учеником.

Всебічним їхнім учеником Хафиз, що правда, не виявив себе. Бо, от з певністю можна сказати, що окрім містичизма, тонкі правниче-богословські та лінгвістично-філологічні знаття, яких набравсь молодий поет от цих шіразьких світил, знайшли в його натурі більше підхожий для себе ґрунт, ніж філософія Аристотеля та Платона, що саме й дорога була Іджієві в своїх тонкощах. Хафиз аж до кінця свого життя заховав нахил працювати над юранотолковною всезбіркою „Кяшш'аф“ Зам'ахшарія (1074-1143), не переставав виявляти охоту до схоластичних „Мат'алі“ шіразця Бейдавія (пом. бл. 1286), до філологічних енциклопедій „Миф'ах“ Саг'акія (пом. 1229), що його коментував Іджій, та „Мис'бах“ хівінця Мот'арризія (1143 - 1213)⁵⁾,—а тим часом у царні класичної грецької філософії Хафиз любісінько примудрювався плутати високого ідеаліста Платона з грубиянці Діогеном та й, ничто же сумняся, запевнював у своїх газелях, що любе для нього вино живе в бочці „наче Платон“ і через те могтиме викрити людині всі таємниці найвищої

1) Див. в тегранському виданні „Медж'аліс“ 1299—1882 р., ст. 304.

2) В соннітській Судівій редакції, знов, нема тієї антисоннітської газелі. Та її можна знайти прим. у калькутському виданні Хафизового „Дівана“ 1858 р. (№ 314; по англійськи вона є в перекладі Вільберфорса-Клерка, т. II, Кальк. 1891, ст. 733).

3) Про цей антишітський опір св. Медждеддіна ми вже вище (ст. 6) наводили звістки з ибн-Багуті, т. II, ст. 59-61.

4) Про Іджієві протишітські писання див. у Ріє в описі пере. рукоп. Брит. Муз., т. II, 1881, ст. 435. Це ми вже зазначали на ст. 6.

5) Про це повідає Хафизів приятель Мохеммед Голь-ендам у передмові до поетового „Дівана“, що він його зредагував; див. бомбейське вид. Хафиза 1228—1813 року. Голь-ендам наводить самі заголовки тих праць, які цікавили старого Хафиза, а про ймення їхніх авторів треба самому доміркуватися. Про „Кяшш'аф“ див. в мене в „Історії арабовь“, I, 206; про „Мат'алі“ шіразця-Бейдавія див. Брокельм. I, 418, № VI; про „Миф'ах“ Брок. II, 209 (комент. Іджій); про „Мис'бах“ Брок. I, 293.

мудрости (№ 306). Видко, що і Платон і Діоген залишилися відомі Хафизові з самісінької чутки, не більше.

При дворі султана Абу-Ісхака, ба ще й передше, повинен був Хафиз у своєму рідному місті зустрічати довгу низку ще інших шіразьких письменників, чи були то сухо-вчені богослови, чи художні поети; і вони, будши його знайомими, теж не могли не залишити певного впливу на його спосіб думання, на його розвиток розумовий і, з-особна, літературний.

Про марність сього світу дуже вимовно могли навчати Хафиза ті побожні суфійські улеми, які являлися й істориками шіразького некрополя, з-особна шейх Неджмеддін Махмуд (пом. 740=1339), автор арабської життійної всезбірки про похованих у Шіразі славнозвісних людей,—всезбірки, що потім відома сталася в перській переробці його сина під трагічно-привабливим заголовком: „Тисяча й одна свята могила“¹⁾. І переконання про марність світу, і разом з тим гордовиту патріотичну любов до Шіразу з його славним минулим, міг навіяти ввук Зеркуба Шіразького шейх Моін Ахмед-Зеркуб, що напрацювавсь десять літ (1333-1343) зводячи до купи в один кодекс історію свого рідного міста: „Шіраз-наме“, бажючи нею фактично довести пихатим, зарозумілим багдадцям, наскільки справедливі його вірші, писані на честь Шіразові та його славнозамітним водам річки-Рокнабада. Вірші Ахмеда-Зеркуба — передвістка або pendant до Хафизових художніх співів про той самий чудовий Шіраз з Рокнабадом. Так само як Хафиз, автор „Шіраз-наме“ глибоко був відданий султанові-індуїдові Абу-Ісхакові, та й, швидше ніж перебігло якесь трохліття відколи остаточно запанував Абу-Ісхак у Шіразі, Ахмед-Зеркуб уже встиг скласти двохтомову історію його панування²⁾.

Автор „Книги Шіраза“, як бачимо, писав і вірші, і тим уже трохи тісніш наближавсь до людей однакової категорії з Хафизом, себ-то до поетів. Та славний був Шіраз і найсправжнішими поетами.

Один з-поміж них, професією властиво лікар („тебіб“), був мабуть чи не однолітком Хафизовим; це Джелаледдін Ахмед, якого звичайно звуть Джеляль Тебіб (пом. старий 795=1393 р.). Поезії писати почав він передше, ніж запанував Абу-Ісхак у Шіразі: Джелялева романтична поема „Голь о Новруз“ (1333=734 р.) — трагічна повість про римську царівну Троянду та про хорасанського царенка Нововесняного,—має на собі присвяту ще Гіяседдінові Кей-хосровові Інджу, що правив у Шіразі з 1334 до 1337 р. З Джеляля-Тебіба був і лірик,—те, чим він наближавсь до Хафиза. Окрім

¹⁾ Про ті свв. могили див. в нас вище, ст. 9.

²⁾ Див про Ахмеда Зеркуба у Ріє, перс. рукоп. Брит. Муз., т. I, 1879, ст. 204—205. Про двохтомову історію Абу-Ісхакового панування—там само ст. 205 б : 13. Що правда, „султанську“ владу мав Абу Ісхак ще й 1327 року, коли до Фарсу приїздив був ибн-Батута.

того одна парость письменницької праці Джелиля-Тебіба могла для його початкуючого одволітка-Хафиза бути дуже не зайвою: трактат про правила віршової просодії, перської та арабської¹).

Поміж двірськими поетами Абу-Ісхака, що гуртувалися і коло самого мецената і коло його везирів, заслуженим старцем був Хаджу Кирманський (1282 - 1352), який прибув до Шіразу довікувати свій старечий вік незабаром-таки після того, як там зовсім запанував Абу-Ісхак, та й підніс новому панові свою романтичну поему „Голь о Новруз“ (1341),—на ту саму тему, що і в Джелиля Тебіба. Була це в Хаджу Кирманського одна з п'ятох поем його „П'ятериці“, цикла, складеного в стилі класиків романтики—Низамія (пом. 1203) та, новішого, Хосрова Деглійського (пом. 1325). Старенький Хаджу, як бачиться, мав певну силу над молодшим од нього Хафизом. В одній газелі (№ 294), що зачіпає ще живого Хаджу (той помер 1352 р.), Хафиз, із тим поетичним нахабством, яке тоді загально практикувалося та й цілком дозволялося, заявляє за-для свого самопрославлення, що він своїми поезіями швидче притягне слухачів, ніж Хаджу Кирманський та Сельман Саведжій²). Сельмана Саведжія або Савейського (1291 - 1377) Хафиз навряд чи знав особисто, бо той не навідувався до Шіразу із своєї півночі; та й доволі ймовірна річ, що позаочна знайомість шіразького співака з Сельманом, поетом достиглишим і досвідченішим (народ. 1291), відбулася саме під впливом Хаджу Кирманського, який по Багдадові добре знав Сельмана й його творчість³). Знов же природна річ буде — думати, що Хаджу Кирманський, очевидний поклонник недавно померлого (1325) індійського світила Хосрова Деглійського, так само й у Хафизі викликав або, хоч, зміцнив увагу до Хосрова. Що правда, для самого Хаджу найцікавішим був деглієць своєю романтичною—епікою; тільки ж Хафиз, озвайювшись з писаннями різнобічного Хосрова, запевне найбільше піддався впливові сильної його лірики⁴). А вже ж у чому можна запідозрювати по-

1) Про Джелиля Тебіба див. Ріє, т. II, 1881, ст. 867. Може бути, що в газелі № 311:7 йде мова про одно з Тебібових писань.

2) Про Хаджу Кирманського див. „Історію Персії“, т. III, ст. 102-104. Про Сельмана ст. 98-100.

3) Не заходячи поки-що в дальші висновки, підкреслім цікавий факт, що Хафизова газель № 281, де ми маємо любовний діалог, знаходиться вся цілком у дівані Сельмана Саведжія (хоч, може, не сталося й з вини редакторової), а в № 19 (написаному вже аж за підстарюватих Хафизових літ) п'ять Хафизових віршів збігаються з такими самими віршами Сельманової хвалебної касиди (Про це ще в нас буде мова низче, на ст. 32). На цей факт звернув увагу ще коментатор Судій XVI в. (булак. вид. 1834 р., т. II, ст. 287, та т. I, ст. 63). Повну компліментів на честь поетичному таланові Сельмана Саведжія Хафизову поезію „кит'є“ (№ 612) див. в вид. Брок. III, ст. 206; вид. Розенцв. т. III, ст. 308. А № 294, хоч ніби хоче принизити Сельмана, по суті високо хвалить його талант.

4) Судій-таки (т. III, ст. 420) підкреслив, що Хафизове „роби“ № 669 цілком збігається з такими самими віршами Хосрова Деглійського Звичайно, що за це міг би бути винен попросту редактор „Дівана“. Вимовніша річ—схожість у загальному тоні й стилі поміж Хосровом Деглійським, що жив раніш, і Хафизом, що жив пініш.

середничий літературний вплив Хаджу Кирманського на Хафиза, так се в тому, що Хафиз, чистий лірик, виявив як-найдужче тяготіння до епіка-Низамія XII в., того зразкового ідеала в Хаджу Кирманського. Аж до кінця Хафизового життя старовинний Низамій залишився для нього вірцевим наочним підручником поетичної елегантности¹⁾.

Звичайно, що з аптекарсько-математичною точністю зважити всю міру того впливу, який міг мати Хаджу Кирманський на Хафиза, нема ніякіснької спромоги; безперечно тільки, що проміж старим Хаджу Кирманським та молодшим од нього Хафизом існували поетичні взаїмовідносини, і Хафиз складав добру ціну Хаджу Кирманському. Інші шіразькі поети, навпаки, дозволяли собі чималенько глузувати з кирманського дідуса. Обвинувачували його, що він краде вірші в Са'дія XIII в. (ох, і Хафизові можна було закинути, що він Са'дія обкрадає!)²⁾. Поміж тими, хто дозволяв собі кепкувати з Хаджу Кирманського, був лірик-панегірист Абу-Ісхака Гейдер-шіразець, десь певне Хафизів одноліток³⁾; та мабуть зазнавав Хаджу доброї халепи і од Обейда Заганського.

Обейд Заганський (пом. 1370), теж Хафизів спільник серед меценатського кола султана Абу-Ісхака, мав там окреме місце. Обейд—автор і ліричних поезій, і дуже непристойних „Жартів“, сатиричної повістки „Про мишей та kota“ (=як миші kota ховали), і т. и. В творах отого другого розбору є в Обейда Заганського, поруч простацьких непристойностей, чимало поважної громадсько-сатиричної терпкості, випрямованої і проти клерикалів, і проти заможних класів („буржуазних“, як на теперішню термінологію). В цій точці він близько дотуляється до Хафиза. Безсоромного Заганія ріднить із соромливо-лагідним ліриком Хафизом спільна виявнича течія, спільна глибока огида проти лицемірного правовірного духовництва, що торгує молитвуваннями, спільна огида проти фальшивих святенників—дервішів, проти ненажерливого купецтва, яке дбає про самісінькі гроші та зиск, і т. и.⁴⁾.

Варто було б вияснити, чи вже мав якусь причетність до Шіразу за індуїдських Абу-Ісхакових часів дуже барвистий поет-суфій шейх Імад-Факїг Кирманський (пом. 1372=773), автор численних поетичних викладів суфійської доктрини („Книга любови“ 1322 р. „Книга товариської приязні“ 1331, „Світоч правдивої путі“ 1349, і т. и.)⁵⁾. Про його стосунки з

1) Вплив Низамія XII в. на Хафиза ми освітливо низче, на ст. 18-19.

2) Про Хафизові позички од Са'дія буде мова низче, ст. 19.

3) Про Гейдера Шіразького XIV в. див. в „Історії Персії“ т. III, ст. 104.

4) Докладно про Обейда Заганія див. в „Історії Персії“, т. III, ст. 105-109.

5) Про Імада (Імадеддіна) Факїга Кирманського див. а) Ouseley: Biograph. notices of persian poets 1846, ст. 195-200 (за Довлет-шахом);—б) Defrémery в Journ. Asiatique 1858, квіт.-май, ст. 411-413 (за Джамієвим „Бегарістаном“ та Хондеміром);—в) Ріє, опис. перс. рукоп. Брит. Музею, т. II, 1881, ст. 869 та 871;—г) Етє в опис. перс. рукоп. Bodleian Library, Оксф. 1889, ст. 573-575;—д) він таки—в Grundriss der iran. Philologie т. II, 1896, ст. 299.

Хафизом ми знаємо лиш за пізнішої доби (в 1360-их рр.),—і тоді Хафиз уже дуже неприхильно дививсь на Імада, отого,—гадав він,—огидного, лице-мірного святенника-суфія з загребущими руками, що наставляє людям те-нета-пастку (№ 122). Тільки ж, якими очима глядів Хафиз на Імада за епохи інджудіа Абу-Ісхака, це залишається для нас невідомим. По-за очі він міг, запевне, його знати, і читати його твори, та й, ще далекий думки—бичувати Імадеддіна своєю сатирою, Хафиз за першої половини XIV в. щирісінько міг навіть де-чого навчатися з Імадових писань.

З більшою певністю можна гадати, що Хафиз читав „Ехлâq-и Зеґіріййе“, „Зеґірову етику“, той „домострій“ про етику й політику, що його написав Фетхаллах-шіразець, незадоволений з давніших „домостроїв“, бо вони всі, мовляв, надто довгі й розволікли. Автор присвятив своє домо-стрійне писання-„Ехлâq“ одному з Абу-Ісхакових вельмож, емірові Зеґіреддінові, що його Абу-Ісхак настановив на везіра 1347 року¹⁾,—і Хафиз у своїм „кит'є“ № 583, де ми бачимо прохання до якогось вельможі, згадує про книгу „Ехлâq“, очевидно, як про недавню літературну новинку та й цитує з неї розділ (чи розділи): „Вірність і щедрість“²⁾.

Усі згадані письменники доволі виразні реальві показчики тих живих літературних віянь першої половини XIV в.,—тих і вчених і поетичних настроїв, що серед них розвивсь, розкішно зацвів і достиг та й характерно визначивсь Хафизів талан. Тільки ж і старе письменство Хафиз теж читав, і воно так само одбилося на нім.

Хафиз кохався в національному епосі „Шаг-наме“ Фирдовсія X в., та й не один раз він у своїй ліриці згадує ймення любих і нелюбих типів з тої „Книги царів“: епічні Сіямек, Джемшід (цей аж з п'ядесятеро разів!), Ферідун і його сини-братовбійці Сельм та Тур, Минучигр, Зов, Ростем, Ефрасіяб, Кей-Кобад, Кей-Кавус, Сіявош, Кей-Хосров, і ин.—так і витикаються з Хафизових газелів. Навіть чорта він часто зве по давньоіранському: Агриман (№ 189, № 435, № 506 і ин.). Характеристично, що в солодкому соловейковому співанні вчувається Хафизові мова пеглевійська (№ 517).

Окрім Фирдовсія X в., складав Хафиз ціну й иншим перським класикам.

¹⁾ Про це везірство див. в Кіневій (чи Конбіевій) „Історії мозафферидів“ 1420 доданий до „Таріхі Гозіде“ (факс вид. 1910). л. 640-641.

²⁾ Ріє, описуючи рукопис „Ехлâq-и Зеґіріййе“ Брит. Музею (т. II, 1881, ст. 865), заявляє, що нема змоги встановити, коли жив автор і його патрон, бо „no notice of that prince (=про Зеґіреддіна) has been found“. Невільничче йдучи за Ріє, Еле в Grundriss der iran. Philol., т. II (1896), ст. 350, таксамо каже про „Ехлâq и Зеґіріййе“, як про писання, „dessen Zeitalter sich nicht bestimmen lässt“. Кіневська вставка в „Гозіде“ дозволяє нам знайти на це належну відповідь.

Для завдань панегіричних ставив він собі за зразок (№ 294) Зегіра Фар'ябського XII в. (бл. 1156-1201), що його ймення в царині хвалебної поезії зробилося в персів мало не специфічним епітетом¹⁾.

Поетичний стиль властиво-суфійський виробивсь у Хафиза не тільки через зносини з живими віршеписами-суфійцями XIV в., ба й через читання старовинних класиків суфійської поезії. Великий перський містичний поет Сен'аїй (1048—бл. 1141) був у Хафизових очах (№ 549) найвищим і найбагороднішим поетичним таланом²⁾.

Що над Хафизом мав велику силу шейх Низамій XII в.³⁾, про це ми мали побіжну нагоду згадати вище, додаючи в тому можливий вплив на Хафиза од Хаджу Кирманського. Хоч з Хафиза найчистіший лірик, але „незми Низамі“=„Низамієве віршування“—то для Хафиза незрівнянний, недосяжний зразок поетичної елегантности (№ 499, № 686), дарма що з Низамія був поет романтично-епічний, а не ліричний⁴⁾. Хафиз цитує заголовки Низамієвих поем (напр. „Мехзен ель-есрар“=„Скарбниця тайн“, у № 219), він дословно позичає віршовані видержки з Низамія (прим. з „Іскендер-наме“=„Александрії“ в № 686)⁵⁾. А вже ж Низамієві закохані пари з їхніми стражданнями (Меджнун та Лейла, Хосров та Шіріна з Фергадом)⁶⁾, або епізоди з „Іскендер-наме“—незмінно⁷⁾ фігурують у Хафизових ліричних газелях, як вимовні ілюстрації для душевних його переживаннів. Звичайно, не можна заперечувати, що Низамій міг таки справді дорогим бути для Хафиза з багатьох літературних поглядів, чи то як романтичний автор художніх любовних повістей, придатних своїм стилем і для газельної лірики, чи так само і як автор дидактичної „Мехзен ель-есрар“=„Скарбниці тайн“ (№ 219) і поеми про марність усенької земної велич-

1) Про Зегіра Фар'ябія див. „Історію Персії“ т. II (М. 1912) ст. 31-32. Джаміі XV в. в „Бегаристані“ (Царгор. 1311=1894, ст. 88) безперечно додає на Хафизів певний вплив од Фар'ябія, бо каже, що вірш у Хафиза лється вільніш, як у Фар'ябія.

2) Про Сенаія—ст. 115-120 в „Ист. Персії“, т. II.

3) Про Низамія (пом. 1203)—„Ист. Персії“ т. II (1912), ст. 161-240.

4) Хафизова газель № 499 (вид. Брокг. III, ст. 107; Розенцв. III, ст. 18; Вільберф.-Кл. т. II, ст. 822) має риму „амі“, і через те можна було б іще думати, що ім'я „Низамі“, а не яке інше, могло з'явитися там почасті й задля рими. Тільки ж у № 686, себто в „Книзі виночерпія“ (вид. Брокг. III, ст. 251; Розенцв. III, ст. 490; Вільб.-Кл. II, ст. 992) Низамій згадується по-за всякою римкою, і тут просто сказано на-прикінці, що рівного Низамієві не було віршівника в нашому старому світі.—Що правда, ім'я „Низамі“, яке має того самого коріння, що й слово „незм“ (=віршування), само собою аж просилося для хитро-мудрої, вузлуватої гри словами („зи незми Низамі“).

5) Це—в тій самій „Книзі виночерпія“. Хафиз попросту цитує три Низамієві двустигшія, щоб ними закінчити свою „Книгу виночерпія“.

6) без „Сьомох вродниць“ Беграма-г'ура, хоч сам Беграм-г'ур і згадується (№ 328 та № 690).

7) більше, як 40 разів.

ности й земного щастя: „Іскендер-наме“ (№ 686 і багато инш.)¹⁾. Тільки ж, по-при все те, нераз насувається читачеві-історикові ще й инакша думка: може бути, для Хафиза з його непригасимими шіітськими симпатіями принадною була й сама особа Низамієва? може бути, для його душі близький був сам образ отого поета-шііта, засудженого жити самітником серед палкої соннітської людности м. Г'янджі?

Шіразця-Са'дія, свого земляка, що помер за скількиє літ перед тим, як Хафиз мав народитися на світ, Хафиз у своїх віршах не згадує. Але й Са'дія він читав пильно, бо навіть позичав із Са'дієвої лірики декотрі вірші для своїх газелів, тільки що не зазначав того (себ-то мовчки обкрадав Са'дія)²⁾.

Студював Хафиз, звичайно, й великого містика Джеляледдіна Румія (1207-1273). В одній з газелів (№ 517) зве себе поет дервішем-мовлевієм, себ-то визнає, що належить він до ордену Джеляледдінового. В иншій газелі він виразно натякає на мовлевійські „радіння“, з флейтою (№ 562). Ще, знов, із иншої газелі (№ 129), де Хафиз живовидячки грається словом „ір'аці“³⁾, видно, що мав у нього пошану й Джеляледдінів сучасник поет Іракий. Той поет XIII в. приїздив був до малоазійської Конії саме тоді, як там Джеляледдін Румійський був іще живий, і писав Іракий у дусі ідей мовлевійського гурту⁴⁾.

Так от під такими ясными літературними і літературно-науковими впливами, і сучасними для Хафиза і давніми, формувався у Хафиза його світогляд і розвивався та міцнішав його письменський талант.

Суфійським послушником, як ми вже знаємо, зробивсь Хафиз між 1326 - 1345 р.⁵⁾ Таким чином, за Абу-Ісхакового панування (1341 - 1353) був з Хафиза безперечно не якийсь легковажний поет-гедонік, ба людина споважнілая, цілком дозрілого віку, шановний автор вселюдно-визнаних талановитих віршів,—одно слово, уже той славнозвісний Хафиз, якого знають нащадки. Серед поетів Абу-Ісхакового двора він, живовидячки, був найяркіша, першорядна зірка. Навряд чи може виникати сумнів, що

1) Згадка про Олександра Македонського трапляється в Хафиза, щось, аж 16 разів.

2) Пор. Хафизову газель № 9:7 з однією з-поміж Са'дієвих „Бедайн“ (ст. 107, № 77 в бомб. вид. Са'дієвих „Коллійят“ 1301—1884 р.); № 170:5—з Са'дієвими „Теййибат“ (ст. 80, № 359); № 8:7 - теж з „Теййибат“ (ст. 86, № 383). Приклади, де дословно збігаються Хафизові вірші з Са'дієвими позначив Едв. Бравн в розділі про Са'дія в „A literary history of Persia“, т. II, Лонд. 1906, ст. 538-539.

3) Слово „ір'аці“ визначає: а) месопотамський (ірацький), б) певний музичний наспів, в) поет Іракий XIII в.

4) Про Іракія (пом. після 1287 р.) див. в „Исторіи Персіи“, т. III, 1 (1915) ст. 81. Огляд його п'єсань див. у Ріє, перс. рукописи Брит. Муз., т. II (1881), ст. 594.

5) Див. 1-шу примітку на ст. 3 за присвячену везірові Тураншахові (1366—1385) газель № 383, де сказано, що буде тому над 40 літ, як зробивсь Хафиз послушником.

значна, мабуть чи й не більша, частина Хафизового дівана склалася саме за інджуїда Абу-Ісхака. І до того це була, запевне, взагалі найдаровитша частина дівана; не диво було-б, коли б після її написання поетова творчість почала вже переламуватися й на гірше, хияличись до занепаду. Адже ж як допанував Абу-Ісхак (1353), було Хафизові літ під п'ядесятеро, або й над п'ядесятеро. Відома ж річ, що після такого віку і фантазія і талан у людини починають уже й слабшати, дарма що численність писавь, які людина після того творитиме, може бути ще чималенька або й значна.

Не буде віякісінької пересадки—сказати: найкращий Хафиз—це той, що оспівував інджуїдів і, з-осібна, Абу-Ісхака, а не той, що творив опісля.

IV.

Династія мозафферидів у Шіразі (з 1353 р.) за достиглих Хафизових літ; вона прихильно ставиться до поета. Шанують старого Хафиза й чужоземні володарі: тебризько-багдадські джелаїриди та всякі удільні пани Індії.

За підстарюватих і старечих Хафизових літ, коли інджуїдів у Шіразі не стало, а з Хафиза був уже цілком поважний суфійський шейх, ми його бачимо в добрих зносинах з іншими, замість інджуїдів, пануючими володарями-меценатами та з їхніми везірами й вельможами. То зьому, то тому з-поміж них присвячує він де-котрі свої газелі та вдячно згадує їхні ймення.

Головним чином це були члени місцевої династії мозафферидів¹⁾. Історично виступає ця династія ще за молодечих Хафизових часів, бо, тоді як у Шіразі і в провінції Фарсі були панували інджуїди, в інших місцях південної Персії першої половини XIV віку сиділа друга перська династія мозаффериди тії. Емір Мобаризеддін-Мозаффер (з 1314 року)²⁾ був попереду не самостійником,—тільки, так само як і Інджу, намістником верховної монгольської династії гулагідів; та далі зробивсь фактично незалежним од монгольських ханів; а потім, як у половині XIV в. (1344) гулагідський рік вигас, то емір ибн Мозаффер і його династія мозаффериди могли вважати себе за зовсім самостійних володарів і заходилися об'єднувати південну Персію під своєю рукою. Щоб підкреслити своє небажання рахуватися з тми

1) „Місцевої“—в тому розумінні, що ця сім'я жила тут у південній Персії ще з попереднього, XIII віку. А на правду були мозаффериди родом з Хорасану і покинули його тоді, як туди насунули монгольські орди страшного Джингіз-хана. Див. „Історію мозафферидів“ Кінця 1420 р. при „Таріхі Гозіде“, факс. вид. 1910, л. 616.—Начерк історії мозафферидів дав по французьки Дефремері в Journ. Asiat. 1844 р. (août, p. 93—114) і 1845 (juin, p. 437—468): Кінцем він ще не мав змоги користуватися, а будував свій елаборат на „Зефер-наме“ Тімурового дієписи Шерефеддіна, на всесвітніх компіляторах: Мірхонді (кінець XV в.), Хондемїрі XV-XVI в. та на сефевідській обробці „Лобб ет-теваріх“ 1541 р.

2) Точніш—ибн-Мозаффер, бо просто Мозаффером звався його батько.

політичним становищем і тими політичними нормами, які встановлено було од монголів, мозафферидська династія вимовно зазначала свій розрив з монгольськими традиціями тим чином, що склала підданчу (звичайно, чисто номінальну) присягу на вірність тому нащадкові багдадських аббасидських халіфів, який жив тоді в мамлюцькому Єгипті, куди монголам не сила була доступитися. Вже літ сто ніхто в Передній Азії про аббасидських халіфів не згадував, бо відколи Джингізів син Гулагу-хан завоював своїми монгольськими військами Багдад 1258 року і повбивав членів халіфської сім'ї, всі були вважали, що багдадський халіфат геть скасовано. Тільки єгипецькі султани-мамлюки, монголам ворожі, дали притулок у своєму Кайрі для сім'ї одного з аббасидів, що втік од лютої монгольської різанини й руїни, та й визнали за ним священний сан „халіфа“, аби мати в його особі найзаконнішу підпору для своїх політичних змагань. І ото тепер у половині XIV в., точніш—1354 року, мозаффериди в своїй південній Персії заходилися поминати на екстеніях („хотбах“) забуте ім'я аббасидського халіфа, єгипецького втікача. Це вони вчинили саме в розгарі своєї боротьби проти всього того, що нагадувало монгольську владу¹⁾, в тому числі й проти інджудів, які колись були здобули провінцію Фарс і її столицю Шіраз із монгольських рук та й самим фактом свого існування перебивали мозафферидам заокруглити свою південно-перську державу.

Ще 1353 року найперший з-поміж самостійних мозафферидів, підставлюватий Мобаризеддін Мохеммед-Мозаффер (1314-1358) захопив інджудську столицю, рідне Хафизове місто Шіраз, далі заволодів іще й другими містами Фарської провінції, де був панував султан Абу-Ісхак Інджу, а тоді, у 1356 році, самого Абу-Ісхака, отого щирого Хафизового прихильника, скарано було на смерть. Шіразці побачили над собою такого пана, що протягом життя свого скарав на смерть щось вісімсот душ люду, та й не одного з тих людей убив своїми власними руками. — „Часом було читає емір Мобаризеддін святий Коран“, повідав про нього той духовник, що завсіди перебував коло нього, „і ото, при моїх очах, приводять до нього винних. Емір кидає тоді пресвяту книгу, повбиває тих людей власною рукою, та й заразівськи знову вдається до свого побожного читання“²⁾. Та довелося Мобаризеддінові зазнати лиха од своїх-таки дітей. Ледві зминуло два роки відколи він скарав інджудів Абу-Ісхака, йому самому, Моба-

¹⁾ Докладно про це див. в Кінієвій „Історії мозафферидів“ 1420 р. при „Таріхі Гозіде“, факсим. вид. 1910, л. 663.—Звичайно, що цей факт занотують і пізніші компілятори, такі як Мірхонд кінця XV в. та його внук Хондемір

²⁾ Характеристика Мобаризеддіна Мохеммеда, з отими подробицями—у Дефрємері: Journ. Asiat. 1844, août ст. 113—114 (за Мірхондом кінця XV в., Хондеміром та „Лобб ет-теваріх“ XVI в.). Кінієвою „Історією мозафферидів“ (л. 620 факс. вид.) Дефрємері ще не мав змоги користуватися.

ризеддінові ибн-Мозафферові, вибрав очі рідний його син шах-Шоджа́, захопивши батька саме тоді, як той побожно читав святий Коран¹). На шіразьському престолі запанував шах Шоджа́ (1358-1384).

Хафізову душу ці всі події приголомшили. Він щиро й зворушливо оплакав загибель скинутого інджуїда Абу-Ісхака²) та й, здається, не захтів шукати ласки в його вбийці, Мобаризеддіна ибн-Мозаффера: принаймні, ми не бачимо в Хафізівому „дівані“ ніяких од на честь новому володареві Шіраза³). А от як скинув ибн-Мозаффера син його шах-Шоджа́ та й вибрав йому очі, рідному батькові своєму, то Хафиз одгукнувся на цю подію наче б елегійною поезією (№ 574), де не зміг навіть добре приховати своїх радощів з того, що, от, осліплено й усемогутнього царя, „який без причини кидав володарів у в'язницю та й без усякої провини рубав їм голови⁴)“,—виразний натяк на долю Абу-Ісхака. А далі цілком по інакшому поставивсь Хафиз до шаха-Шоджі, отого батькового осліпителя: на його честь ми маємо в Хафіза з десятків похвальних поезій⁵). Та одтоді вже мабуть і не мав він причин скаржитися на недостатню пошану в мозафферидській династії. Шах-Шоджа (1358-1384) був виродок, се так; він не тільки батькові вибрав очі, бо й своєму рідному синові зробив те саме⁶); тільки ж разом із тим була з нього людина безперечно талановита⁷), навіть не поганий поет-естетик⁸), що вмів скласти ціну й іншим поетам. І отож як шах-

1) Подобиці про ибн-Мозафферове осліплення--в „Історії мозафферидів“ Кінія 1420 р, при „Таріхі Гозіде“ факс. вид. 1910, л. 680.

2) Елегія на смерть Абу-Ісхака--№ 174: „Йад бад...—буд“ (вид. Брокг. т. II, ст. 94; Розенц. I, 454) В Судівій редакції (а через те і в європейських виданнях Хафізівого „Дівана“) нема того дуже щирого хронограмного Хафізівого „кит'є“ на Абу-Ісхакову передчасну смерть, яке в Європі надрукував, здається, тільки Едв. Бравн (див. вкорочений англ. переклад „Таріхи Гозіде“ і Кінієвої „Історії мозафферидів“, Лейд 1913, ст. 173, в примітці).

3) Цілком можна повірити авторові „Меджа́ліс ель-‘ошша́д“ (1503-1504 р.; див. меджліс 40-ий) та Хондеміровому „Хебіб ес-сіер“ 1524-1528 р. (т. III, джоз' 2-й), що в газеті № 57 висміяно Мохеммеда ибн-Мозаффера під глузливим прозванням „мохтесиб“ (=поліційний пристав).--Але добрим словом згадується в Хафіза Борганеддін ибн-Абульме́лі (№ 571), що був великим везіром у ибн-Мозаффера з 1355 року (Кіній, л. 635).

4) Кит'є про те, як син вибрав очі рідному батькові, під № 574, див. в вид. Брокг. т. III, ст. 186; Розенц. III, 230.—Треба стеретися тих безглузких історичних пояснень, що дає турок Судій XVI в. (бузак. вид., т. III, ст. 377).

5) Після згаданого № 574 вихваляє Хафиз шаха-Шоджу (Джеляледдіна Абульфе́вариса) в № 113, № 241, № 327, № 333, № 344, № 345, № 346, № 691. Безперечно, не до кого, як до Шоджі, звертається Хафиз і в декотрих безименних газелях, напр. у № 326.

6) Про синове осліплення--Кіній: „Історія мозафферидів“ 1420 р., факс. вид. при „Таріхі Гозіде“ (Лейд. 1910), л. 724.

7) Цікаво завважити, що, ледві зминув шахові-Шоджі дев'ятий рік його життя, вже він знав цілий Коран на пам'ять (Кіній: „Історія мозафферидів“, л. 683),--себто був з нього „хафиз“.

8) В Кінія (л.л. 683-684) наведено й зразки шах-Шоджаєвих віршів, мовою арабською й перською. Наводяться вони і в антологіях (прим. в „Атеш-кяде“, вид. Бланд, ст. 19-20).

Шоджа, так і після нього остатній володар з династії мозафферидів, що його скинув Тимур, шах Мансур шіразо-іспаганський (1388-1393) пово-
дилися із старим Хафизом, очевидночки, дуже сердечно¹⁾. Принаймні, обом їм
вимовляв Хафиз аж надто високі похвали в газелях, а шахові-Мансурові
присвятив і свою „Книгу виночерпія“ (№ 686). Хоч, правда—писав він і
такі елегійні поезії, де чується невикорінима щира туга й за незабутніми
інджуїдськими часами²⁾.

До речі сказати: шах-Шоджâ, поет *bon vivant* та опійний курець, що
й помер з перепою³⁾—навіть щоб він мав особистий нахил втішатися Ха-
физовими газелями не в простому дословному їхньому розумінню, а в міс-
тичному, аллегоричному витолкуванні.

Анекдоти⁴⁾, правда, переказують, ніби шах-Шоджâ, взагалі незугарен
був набиратися широкі насолоди з Хафизової поетичної творчості, бо мав
проти нього сильну *jalousie de métier*. Тільки ж чи дуже можна вірити тим
анекдотам, які не надто миряться з похвальними Хафизовими одами до ша-
ха-Шоджі?⁵⁾ Та будь-що-будь, коли самого шаха-Шоджу ми залишимо під
сумнівом, то нема сумніву (бо це цілком видно з Хафизових віршів)⁶⁾, що
один з вельможів шаха-Шоджі, його везір Кивамеддін Мохеммед (пом.
1363) зробив Хафизове життя дуже відрадісним. Гадають, він мав подбати
навіть про те, щоб у шейха-Хафиза, „сонця віри (Шемс-ед-дін)“, було таке
приміщення або аудиторія, де шейх міг би подавати своїм послухникам
всякі науки і, так само, витолковувати їм містичне розуміння своїх влас-
них віршів, якого звичайні читачі не спроможні второпати. Тільки ж, ця
звістка—звичива та й іде з більше ніж каламутного історичного дже-
рела⁷⁾.—Після Кивамеддіна Мохеммеда везірував у мозафферидів в Шіразі

1) На честь Мансурові—№ 282, № 380 (коли покладатися на коментаторів), № 418,
№ 438, № 453, № 456, № 578, № 686 („Сагі-наме“).

2) Див. вище, ст. 11.

3) Кіній „Історія мозафферидів“ 1420 р. (факс. вид. 1910), л. 726.

4) У Хондеміра, поч. XVI в., а од нього—в пізніших істориків. Зовсім неправдо-
подібні анекдоти—в „Меджалис ель-ошшақ“ 1504 р., меджлис 40-ий.

5) Звичайно, що не всі Хондемірові звістки треба гуртом одкидати. От, аж над-
то на правду скидається оповідання про те, як високо шанував шах-Шоджа неймо-
вірно-побожного шейха Імада Кнрманського (пом. 1372; див. в нас вище ст. 16),
що навіть свого kota привичаїв ставати на мусульманську молитву, і як обурювався
Хафиз проти такого лицемірства (порівн. газель № 122).

6) Див. № 692, довгу касиду на честь везірові Кивамеддінові Мохеммедові. Ще
див. № 605—на смерть того везіра, з хронограмою.

7) Що везір Кивамеддін мав збудувати для Хафиза таку аудиторію або й цілу
„медресе“, про це повідомляє двомастами літ пізніш коментатор-турок Судій кінця
XVI в. (булак. вид. т. I, ст. 20 при поясненнях до № 4; т. III, ст. 383 при № 581; т.
III, ст. 396 при № 595). Тільки ж Судій подає при тому таку купу монструозних істо-
ричних нісенітниць, виявля стільки плутанини й вопіючого неучтва, що всяка до-
віра для його звісток пропадає. Міні думається, Судієва, легенда про Хафизову ме-
дресе повстала в нього з того, що він зле зрозумів слова Гольєндама, Хафизового при-
ятеля, який зредагував Хафизів діван та й долучив до нього свою передмову. Гольєн-
дам у передмові каже, що він, Гольєндам, часто розмовляв із Хафизом в аудито-

Джелаледдін Тураншах (1366-1385¹). Судячи з Хафизових газелів, вже ж ніяк не можна сказати, щоб і той, освічений, везір виявляв малу увагу до заслуженого поета.

Коли що й могло справді гнітити старого Хафиза за мозафферидських часів, так це найбільше його особисті втрати. 1362-го року втратив Хафиз сина, людину, як з усіх познак видно, ще доволі молоду, і почав відчувати надзвичайну порожняву в своєму житті (№ 598, № 606, № 117); позбувся він і дружини (№ 227) і рідного брата (№ 600, у 1373 році); далі почали перемирати його приятелі один по одному, як воно видно з цілої низки його похоронних елегій. Таких душевних ударів не могли, звичайно, винагородити старому Хафизові ніякі ласкаві милости шахів-мозафферидів або їхніх щедрих везірів.

Із суперниками мозафферидів другої половини XIV в. перебував Хафиз теж у непоганих відносинах.

На північному заході Персії (в Азербейджані з м. Тебрізом) та в Месопотамії (з м. Багдадом), там само де давніш була резиденція монголів-гулагідів, держалися найповажніші супротивники мозафферидської династії, нащадки монгольських воеводів джелаїриди: замість гулагідської династії панували тут уже вони. Їхньою рідною мовою була, як і в ханів гулагідів, уже не монгольська, а турецько-азербейджанська та перська, і перське письменство джелаїрида високо панували. Коло них у Тебрізі та Багдаді гулився свій гурток перських письменників, що виблискував може не гірше, ніж гурток шіразький. Як у Шіразі найславніше поетичне ймення було Хафиз, так у Тебрізі—поет Сельмân Сâведжі́й († 1377). Хафиз піддержував із Шіраза заочні дружні зносини з талановитим Сельмâном, з іншими джелаїридськими поетами²), з джелаїридськими везірами, з самими султанами (шахом-Увейсом 1356-1374 та з його сином-спієфа-

рії („дерс-гаһ“) мовля-на Кивамеддіна Абдаллаха (на думці тут мається, найпевніш, той учений мовля-на Кивамеддін „Фақіһ-неджм“, що за мозафферидських часів уважався за одного з найвидатніших професорів у Шіразі; про нього див. звістку напр. під 767=1366 р., в „Історії мозафферидів“ 1420 р., вставлений в „Таріхи Гозіде“, вид. Бравн, 1910, л. 703). Якже Судій через своє неуптво переломлює всякі історичні звістки дуже безтолковим способом, то оця аудиторія професора Кивамеддіна, що до неї вчашав Хафиз, зовсім легко могла повернутися в Судія на таку медресе, яку ніби збудував для Хафиза везір Кивамеддін. Адже такі історичні поплутання й перекручування—цілком у Судієвому дусі.

¹) Ходжа Джелаледдін Тураншах попереду був правителем в Еберкугові (Кіній „Історія мозафферидів“ при „Таріхи Гозіде“, факсим. 1910, л. 696), а з 1366 року став везірувати в шаха-Шоджі в Шіразі (Кіній, л. 707). Хафиз удається до Тураншаха в № 383, № 539, напевне до нього ж таки в № 513 та № 522, а в № 602 дає хронограму його смерті: 787=1385.

²) Ми вище були згадували (ст. 11) про поезію „кит'е“ № 612, повну компліментів на честь талановитого Сельмâна Саведжі́я (вид. Брокг. т. III, ст. 206; Розенцв. т. III, ст. 308). Про Хафизові зносини з іншим світилом тебрізького гуртка Кямалем Ходжендським (пом. 1400) див. в Довлет-шаха XV в. (вид. Бравн 1901, ст. 327-328) та Хафизову газель № 126 (Брокг. т. II, ст. 46; Розенцв. т. I, ст. 328).

гом Ахмедом-джелаїридом 1382-1410). Тільки ж коли з джелаїридського боку наспіло запрохання до Хафиза переїхати геть і на життя до Тебризу або Багдаду, то старий поет дуже делікатно одкинув таке запрохання (№ 214)¹). „Йому вистарчало мати шматок хліба в рідному Шіразові, щоб не вганятися за медовими сцільниками чужих сторін“, гіперболічно каже світчастий і, до того, пізній його біограф (Довлет-шах, аж із кінця XV віку). Та певне, що Хафиз мав у Шіразі не тільки якийсь-там шматок хліба.

Більше-менше такі самі відносини, як до джелаїридів, були в Хафиза і до всяких відокремлених господарів Індії. Запрохував поета до себе (очевидячки, не раніш од 1370-их р.р.) володар Бенгалії,—Хафиз не поїхав. а обмеживсь на тому, що послав бенгальському султанові гарну „газель“ (№ 158) на честь трох хороших жінок його харему: нехай, мовляв, ота його поетична дитинка, яку він викохав за одну ніч, безбоязно одбуде велику, довжелезну подорож до Бенгалії, куди караваном треба їхати цілий рік²). От тільки як був з Хафиза вже геть старий дід, а з північної Персії насувався туркестанський цар, славно-грізний войовник Тимур (1370-1405), то десь-певне Хафиз перелякався і був зважився вибратись до південної Індії, до одного з господарів Декканських³). Та зміг він доїхати з Шіразу тільки до Перської затоки: бо ледві старець-поет всадивсь на корабель, море так сильно зашпувало й забурхотило, що дідусь залякався та й поспішивсь покинути корабель і висісти на беріг. Він повернув до свого Шіразу, до династії мозафферидів, та й одтоді вже й не надумувався скоштувати „медових сцільників чужих сторін“.

¹) Джелаїридському султанові Увейсові присвячено чудову газель № 204, його синові Ахмедові—№ 497. А газель № 214, заадресована до багдадського володаря, швидче мабуть стосується до Увейса, ніж до Ахмеда, бо в ім'ю „Сельма“ можна б добачати натяк на живого поета Сельмана Саведжія, що за часів Ахмеда був уже небіжчиком.

²) Цю Хафизову газель № 158 на честь трьох бенгальських султанових красунь, що вся вона має одностайну риму „мі-ревед“ (=„іде“), див в вид. Брокг. т. II, ст. 79; Розенцв., т. I, 416. Йй не пощастило в орієнталістів. В остатньому вірші Хафиз називає адресатове ім'я: „султан Гіяседдін“, а в 3-му вірші він цілком виразно зазначає, що панує той султан в Індії, в Бенгалії. Себ-то мова йде про того бенгальського султана Гіяседдіна, що панував з 1370 до 1396 року. Не вважаючи на таку цілком виразну вказівку, тоб-то не зрозумівши 3-го вірша, Розенцвайг додав до цієї газелі № 158 неправдиве поясіння: „Ghājāseddin, Sohn Hussein's, den Timur später seiner Länder geraubte, war Fürst von Herat (т. I, ст. 800); отже Розенцвайг, у супереч виразному свідощу самого Хафиза про Бенгалію, має на думці володаря з гератської династії Куртів.—Англійський перекладач Вільберфорс—той (т. I, 1891, ст. 310) зрозумів цю газель як слід і подав навіть відповідний анекдот; але знов—дата „1369 рік“, якою Вільберфорс датує цю газель на ст. XXXI, надто рання.

³) до Махмуда-шаха (1378-1397) з династії бегменідів. Докладне оповідання про цю Хафизову подорож див. в історика Фериште поч. XVII в. (бомбейське вид. Бригса, т. I, ст. 577—578).

V.

Завойовник-Тимур у Шіразі (1387). Зустріч його з Хафизом; поетова дотепна відповідь. Про жартовливу Хафизову владу взагалі. Поетова смерть (1389) і кінець мозафферидської династії. Хафизова могила.

А воявник 'Тимур-ленг' (себто „Залізний Хромець“) таки досунувся із Середньої Азії аж до південної Персії. Наближався кінець для династії мозафферидів.

Перший раз із'явився Тимур у Шіразі 1387 року¹). Слава про Залізном Хромця та про його далекі розкішні столиці Самарканд і Бухару доходила до Хафиза вже давненько і навіть послужила художнім образом для Хафизового віршу:

Коли мою душу шіразька туркєня
Підхопить своєю рукою,
За мушку індійську, що в неї на личку.
Я дам Самарканд з Бухарію²).

Анекдот повідає, що, як увійшли до Шіразу Тимурові війська, то старого поета, вдягнутого в убогу дервішеську дранку, притягли до грізноп тюркського завойовника, і той нагукнув: „Я своєю блискучою шаблею четвертину цілого світа покорив, аби звеличити Самарканд і Бухару; і стільки-он міст і країв поруйнував! а ти, мізерний чолов'яго (мердекь), смієш ї комусь дарувати за якусь там індійську мушку!“— „Пане над світом!“ гумористично одказав дервіш-поет, поцілувавши землю перед Тимуром: „через оте мое марнотратєтво, бачиш, до якої вбогости дійшов я!“.... Тимур не зміг не розлягтися сміхом і поставився до Хафиза—прихильно.

Аж до цього часу цей анекдот раз-у-раз переказується в Персії з уст в уста, всяк і кожен знає його (єсть він і в Довлет-шаха, бл. 1487 р.). Але ж як він переказується з декотрими анахронізмами³), то повставали в декого сумніви, чи можна йому вірити⁴).

¹) Дуже ймовірна річ, що Хафиз свою газель № 442 (вид. Брокг. т. III, ст. 49; Розенцв. т. II, ст. 407; рима—„мі-бінем“), де говориться про катастрофічне лихоліття для країни, склав саме тоді, як до Фарсу вдерся страшний Залізний Хромець.

²) В газелі № 8 (вид. Брокг. т. I, ст. 43; Розенцв. т. I, ст. 24).

³) А саме, коли йти за Довлет-шахом, то виходить, ніби Хафиз мав зустрітися з Тимуром після загибелі Мансура, остатнього з мозафферидів, себто 1393 р.; а вже ж Хафиз помер 1389 року.

⁴) Див. Авг. Мюллер: „Історія іслама“, т. III (Спб. 1896), ст. 401. Тільки ж Авг. Мюллер забувся, що Тимур вступав до Шіразу аж двічі, і перший раз це сталося 1387 року, ще як Хафиз безперечно був живий. Про це див. окрім Шерифеддінової „Зефер-наме“ чи інших Тимурових дієписань, ще й Кіфійєву „Історію мозафферидів“ 1420 р. при „Таріх-и Гозіде“, факсим вид. 1910 л. 739-740. В європейських обробітках див. про Тимуріє вступ до Шіразу 1387 р. у Гаммера: *Histoire de l'empire Ottoman*, т. II, Пар. 1835, ст. 23-24 (за Шерифеддіновою „Зефер-наме“), та порівн. і в самого Авг. Мюллера, т. III ст. 317. Сільв. де-Сасі в „Notices et extraits“, т. IV (1798-1799), ст. 241, давно вже вияснив, що Хафизова зустріч із Тимуром повинна була одбутися саме 1387 року.

Вже з цього загально-відомого анекдота можна було б висувати, що Хафиз, старезний дідусь-суфій, дуже здатний був на жарти серед халепи. Додати варто, спираючися на просто підкреслені вказівки біографів (Довлет-шаха в тому числі), що Хафиз, як побільше й усі шіразці, взагалі був голінний до дотепів і жартів, і що він, поважний шейх, аж надто любив побалакати з молоддю. Анекдоти ¹⁾ закидають йому навіть педерастію, підпоювання молодиків (синка одного муфтія, синка слюсарєвого, і ин.) Всі ті пізні звістки про надто вже старого Хафиза не викликають великої довіри до себе, хоч вони й не містять у собі нічого такого, що вважалося б на сході за дуже ганебну річ ²⁾.

Другим разом прийшов Тимур до Шіразу вже 1393 року, і тоді, оддавши на смертну кару остатнього мозаффериди шаха-Мансура, Хафизового прихильника, Тимур зовсім прикінчив мозафферидську династію, а місто Шіраз—включив у свою величєнну державу. Та вже Хафизові не судилося побачити Тимурленґа вдруге: він—помер ще 1389 року, трошки-трошки не доживши до загибелі мозафферидів ³⁾.

Як помер Хафиз, правовірне шіразьке духовництво одмовилося було ховати його, як вільнодумця. За вільнодумця вважати його могли, очевидно, тому, що був з нього суфій-пантеїст, який не надто шанобливо ставивсь до мусульманської обрядовости, і т. н., або може навіть попросту тому, що валежав він до шіїтів. Та його приятелям, котрі мали в Шіразі силу, пощастило кінець-кінцем якось загамувати справу і дати шіразькому співцеві остатній людський притулок—у рідній землі ⁴⁾.

Могила-грібниця Хафизова ще й досі являється однією з дуже позначних і славних шіразьких пам'яток. Вона гарна на архітектуру, до того ж її

¹⁾ Див. такі анекдоти в „Медж'аліс ель-'ошш'ақ“ (1504 р.) та в турецькій „Фаль-наме“ (1577). По німецьки переказав їх Гаймер у передмові до свого перекладу Хафизового „Дівану“ (т. I, 1812, вступ, ст. XXI-XXII). Турецька „Фаль-наме“ 1577 р. заснована на давнішій перській „Фаль-наме“ (одного гератця).

²⁾ А коли б ті анекдоти були правдиві, то довелось б і про старого Хафиза сказати те, що Нельдеке був сказав про молодого поета Дакикня X в.: „der Dichter war dem in Iran von je her verbreiteten Laster ergeben, das namentlich den Schöngelstern als noble Passion galt“ (Grundriss der iran. Philol., т. II, част. 2. Стр. 68, 1896-1904, 148). Як був Хафиз молодший, то мабуть і він кохав хлопців не тільки платонічно.

³⁾ Рік 1389=791 гіджри, як найпевнішу дату для Хафизової смерти стверджують нам напис на його могилі і тая вказівка, що дає її нам редактор Хафизового „дівана“, його приятель Голь-ендам,—поминаючн вже пізніші „тезкіратв“. Тільки ж Довлет-шах (пис. бл. 1487 р.) каже, ніби помер Хафиз року 794=1392-го (див. вид. Едв. Бравна 1901, ст. 308), і оцю вопіюче неправдизу Довлет-шахову дату густо-часто знов наводили дальші перські письменники.

⁴⁾ Анекдот у „Фаль наме“—„Книзі ворожбитства“, який з рештою частіш черпають із Судієвого коментарія XVI в. на № 60 (булак. вид., т. I, ст. 171), дає звістку, що, вияснюючи питання, чи можна ховати Хафиза, люди взяли для ворожбитства Хафизів писаний „діван“ та й навманя висмикнули звідти перший-ліпший вірш, — і вийшов ось який вірш: „Не одтягайся брести за Хафизовою труною! бо він, хоч загруз у гріхах, піде до раю“ (газель № 60: ult.) Після того похорон одбувся без перепон. Вважати ці анекдотичні подробиці за історичний факт, звичайно, не випадає.

часто прикрашують і живими квітами (бо шіразці шанують пам'ять свого славнозвісного земляка) ¹⁾. Європейські туристи вважають за свою повинність одвідувати її. Малювали або фотографували її європейці не раз, і між иншим дуже елегантну гравюру дано у всезбірці „La Perse“ Дюбе (1841, табл. 47 до ст. 34). Кольоровий її малюнок подано при Бікнелєвих англійських витягах із Хафиза (1875), а за наших часів на поштових листівках малюють Хафизову могилу густо-часто. А в тім, її теперешній вигляд—то вже спорудження XVIII в., не старовинне; а через те дуже цікаві—ті звістки про її давній, неперероблений вигляд, які маємо ми в європейських подорожніх XVII в., прим. у Піетро делла Валле 1622 р. та, літ п'ядесять пізніш, у Кемпфера. Кемпферів опис цінний і через те, що він у-перше наводить напис на надгрібній плиті Хафизової могили, з датою поетової смерті (791=1389).

Європейська бібліографія Хафизової могили взагалі не бідна: кожен подорожній, що побував у Шіразі, обов'язково пише про ню. З-поміж таких подорожніх другої половини XVIII в. зазначім тільки К. Нібура. 1811-го р. описали її і Морієр і Авзлі (Ouseley); що правда, надруковано той давній Авзлів опис допіро 1846 року (в „Biographical notices of persian poets“, ст. 40-41).

VI.

Джерела для Хафизового життєпису.

Залишаючи аналіз джерел для иншого місця, ми обмежимося на самі-сінькому реєстрі їх:

1) Вірші самого Хафиза, де часом трапляються вказівки на події з його особистого життя (напр. смерть синава, смерть жінчина) і на поетові відносини до історичних осіб: володарів, везирів, учених, поетів і т. и.

2) Записки подорожнього-марсканця н б н-В а т у т и, коли не про самого Хафиза, то про Шіраз 1327 р. та 1347 р., паризьке вид., т. II (1854), ст. 42-92; IV, 310-311.

3) Віршований напис на грібниці Хафизовій, де зазначено рік його смерті (1389). Вид. в подорожі Кемпферовій XVII в. (друков. вид. 1712, ст. 370-371), в подорожі Франкліновій (Лонд. 1790, див. ст. 90-97) і часто передруковано (Hindley: Pers. lyrics, 1800, ст. 21; дис. Холмогорова про Са'дія 1865, ст. 6; Ouseley: Notices 1846, ст. 38; Rieu: Persian mss. of British Mus. II, 1881, ст. 628; Wilberforce-Clarke: Divan, т. I, 1891, ст. XXXIII та 784, і ин.).

4) Передмова Хафизового приятеля Гольєндама до зредагованого ним поетового дівана. Надрук. в бомбейському вид. дівана 1228=1813; короткий англ. переказ у Rieu: Pers. mss. II, 6286--629a.

¹⁾ Джамій (1414-1492) у своїх „Нефехât ель-онс“ (Кальк. 1859, ст. 715) свідчить, що за його часів, себто в XV віці, шіразці одвідували Хафизову могилу щосуботи.

5) Шейх Аз е р і й (род. бл. 1380, пом. 1462, жив довго в Індії): „Джевагір ель-есрар“=„Перлини тайн“, збірка містичних сентенцій свв. людей. Див. Залеман: „Хакани“ (1875), ст. 27; Rieu: Pers. mss. of Brit. Mus., т. I (1879), ст. 43-44; Ethé: Pers. mss. of Bodleian Library (1889), ст. 785; Pers. mss. of India Office (1903), ст. 1128—1129.

6) Дж а м і й (1414-1492): а) „Нефехат ель-онс“=„Дихання чистої приязні“ (1478), суфійська біографічна всезбірка, калькут. вид. 1859, ст. 715;—б) „Бегаристан“=„Весняний садок“ (1487), декільки рядків у розділі VII; часто друкувався і перекладався (напр. Царгор. вид. 1311=1894, ст. 88).

7) Д о в л е т-ш а х (1487): „Тезкирет еш-шо'ерâ“=„Біографії поетів“. В критичному лейден. вид. Едв. Бравна 1901 ст. 302—308, 293—294 та 326—327. Розділ про Хафиза часто видавався і перекладався окремим (напр. у Сільв. де Сасі в Notices et extraits, т. IV, 1798-1799 р., звідти в хрестоматії Вількена по перськи і по латині, 1805, і ин.).

8) „М е д ж а л и с ель-о ш ш а q“=„Бесіди коханців“ 1503-1504 рр. султана Хосейна-Бейкарі Гератського, що був меценатом і для Джамія і для Довлет-шаха. Про Хафиза див. меджлис 40-ий; в рукописі московського у-ту 1715 р., якою я користувався, див. л.л. 110а—112б. Єсть індійське літограф. вид. Невалькішора 1870-их рр. Дуже непевні анекдоти.

9) Х о н д е м і р (1475-1535): „Хебіб ес-сіер“=„Приятель життєписів“ (бл. 1524); в бомбейск. вид. 1273=1856, т. III, джоз' 2-ий, ст. 47. По франц., в перекладі Дефремері, в Journal Asiatique 1858, квіт.-май ст. 417 та 408-413. Матеріал, як бачиться, дуже апокрифічний¹⁾.

10—11) Дві „Ф а л ь-н а м е“ XVI в.=„Книги, щоб ворожити [користуючись Хафизовим „діваном“], одна—перська, Мохеммеда сина шейха М. хеммеда Гератського (ель-Геревій), друга—турецька, мулли Хосейна Кефевія (Кефелі) 1577 р. Див. Rieu: Turkish mss. of Brit. Mus. (1888), ст. 133. По німецьки всю суть подано в передмові до Гаммерового перекладу, т. I (1812), ст. XXI-XXV. Побільше—запис усних ходячих анекдотів-вигадок, пізніх і дуже неймовірних.

12) Турецькі коментатори XVI в.: С ю р у р і й (1559), Ш е м' і й (1574) та С у д і й (1594). Див. Rieu: Turkish mss., ст. 157-159. З-поміж них найрясніший на життєписні поясіння—Судій (вид у Булаку в Єгипці, 3 т., 1250=1834). тільки ж із нього монструозний невіглас для перської історії XIV в., а тому кожна його звістка потребує як найсуворішої перевірки та критики.

13) „М е д ж а л и с ель-о м' и н і н“=„Бесіди правовірних [шіїтів]“, всезбірка життєписів, що склав в Індії, в Лагорі, між 1585-1602 рр., Нураллах Мар'ашський Див. меджлис 12-ий, в теґран. вид. 1299=1882, ст. 303-304.

14) „Г е ф т и қ л і м“=„Сім кліматичних поясів“ (1594), географічно-біографічна енциклопедія Еміна Ахмеда Рейського. Див. пояс 3-ій, відділ „Шіраз“, № 200 (=л. 97 в рукописі India Office № 724 друков. катал.)²⁾

15) Ф е р и ш т е́ (1606-1609): Історія мусульман Індії („Таріх-и Феріштé“), вид. Брігс у Бомбеї (1831) т. I, ст. 577-578,—про невдатну Хафизову поїздку до Індії.

¹⁾ Про Хондеміра і про видання „Хебіб ес-сіер“—в „Історії Персії“, т. III, (1915), ст. 69-71 та 180-182.

²⁾ Докладніше про „Гефт иқлім“—в „Історії Персії“ т. III (1915), ст. 141. Тепер, мабуть, уже вийшло в світ в Індії друковане видання.

Англ. перекл. цілого Фериште—див. той самий Бригс 1829 (нове вид. 1908-1910); франц. переклад одривка про Хафиза див. Дефремері в Journ. Asiat. 1858, квіт.-май, ст. 414-416¹).

16) „Бот-хане“=„Кумирня“, антологічна тезкире, яку склали в Індії 1601-1613 р. для великого могола Екбера декілька осіб; unicum Бодлеївської рукописної книгозбірні. Тут Хафиз є № 33, л.л. 233 об.—252 об. Див. Етє, опис Бодл. рукописів (1889), ст. 199

17) Хаджі-Халф'а (бл. 1600-1658): „Кяшф аз-зонун“=„Розкриття [бібліографічних] сумнівів“, в алфавітній рубриці „Діван Хафиза“. Вид. Флюгель з латин. перекладом, т. III (Лонд. 1842), ст. 272-274, № 5371.

18) „Мир'ат ель-хейаль“=„Дзеркало уяви“, склав в Індії (1691) Шір-хан Лоддй. Друк. в Калькуті 1831, літогр. в Барейлі 1848. Старим перським поетам дано місце в початку праці; Хафиз—№ 34²). Виписка по англійськи—Ouseley: Notices 1846, ст. 34-35.

19) „Ріяз еш-шо'ера“=„Сади поетів“ (1748). Автор—В'алих, поет-генерал, точніш—Алі-кули Дагестанський (народ. 1712 в Іспагані, ум. в Деглі 1756). Це алфавітний словник поетів. Див. Rieu: Pers. mss. of Brit. Mus. I (1879), ст. 371—372; Ethé Bodleian Library (1889), ст. 239³).

20) Мегді-хан Астрабадський (1758): Історія Надир-шаха,—див. під 1730 р. про те, як ворожив Надир з Хафизового дівану. Літографов. перс. видань „Історія Надира“ є чимало. Переклав Джонс на франц. (Пар. 1770) і на англ. (Лонд. 1773); звітти уступ про те, як ворожив на Хафизі завойовник, витягнув S. Rousseau: The flowers of pers. liter. (Лонд. 1801), ст. 31—32, а з нього, значно коротше—див. Ouseley: Notices (1846), ст. 34. Напевне йде не за ким, як за Авзлієм, тільки вкорочуючи його—Вільберфорс-Клерк у своїй передмові до перекладу Хафизового Дівану I (1891), ст. XXXIV.

21) „Атеш-кяде“=„Огнєхвальна божиця“ (1760-1779), дуже хорова тезкире, що її склав Лютф-Алі-бег Іспаганський. Праця, ніби дуже вузлуватим способом, розподіляється замість томів на „кадильниці“, а кожна „кадильниця“ замість відділівна „жарниці“, та в суті справа стоїть простіш: життєписи розгортаються географічно, по країнах та містах. Вид. в Калькуті 1249=1833, в Бомбеї 1277=1860⁴). За Хафиза див. в першій „кадильниці“ в першій із „жарин“, яку присвячено поетам Ірана,—точніш у рубриці „Фарс“ і в розділі „Шіраз“, тобто в бомб. вид. 1277=1860 ст. 255 (інакше № 653); і там додано чималу антологію з Хафиза (ст. 256—258).

22) „Хизане-и 'амирє“=„Розкішна скарбниця“ 1763, якую, держачись алфавітного розпорядку, склав в Індії Азад (мір-Голям Алі) Бельграмський; Хафиз тут

¹) Дуже широко про всезбірку Фериште—в „Ист. Персії“, т. III, I (1915) ст. 200—207.

²) Про „Мир'ат ель хейаль“ див. у Н. Бланда в його статті про перські тезкири в Journal of the Royal Asiatic Society, т. IX, ст. 140—142, та у Ріє, описе перс. рукоп. Брит. музею, т. I (1879), ст. 369—371.

³) Про „Ріяз еш-шо'ера“—N. Bland в Journ. of the R. Asiat. Soc., т. IX, ст. 143—147; Ріє, рукоп. Брит. муз. I (1879), ст. 371—372; Бодлеївські перські рукописи, описе Етє (1889), ст. 239.

⁴) Про „Атеш-кяде“ див. докладну статтю N. Bland'a в Journal of the R. Asiat. Soc., т. VII, ст. 345—392, та т. IX, ст. 51. Повний зміст—в описі Бодл. перс. рукоп. (1889), ст. 262—293.

№ 29. Рукопис 1768 р.—в India Office (№ 685 друков. каталога); рукопис 1785 р.—в Bodleian Library (№ 381 друк. катал.)¹⁾. Відповідні виписки по англійськи—Ouseley: Notices, 1846, ст. 33.

23) „Холасет ель-кялям“=Самісінька суть балачки“, тезкире месневійних поетів, що склав у Індії 1784 року Алії Ібрагім-хан, прізваний Халіль. В рукописі unicum Bodleian Library Хафиз е № 21 (л.л. 207—208 об.)²⁾.

24) „Холасет ель-ефкар“=„Сама суть думок“, скомпонував 1791-1793 р. в Індії Абу-Талиб Тебрізький-Іспаганський (народ. 1753, пом. 1806),—той самий автор, що широко стався відомий і своїми подорожами по Європі³⁾; він-таки був редактором і для найпершого друкованого Хафизового „Дівана“ (1791)⁴⁾, що помістив там компілятивну поетову біографію. Хафиз в тезкире е № 71 (л.л. 63 об.—67 об. рукоп. Bodleian Library № 391 друк. катал.). В передмові до „Дівана“ трапляються такі звістки, яких нема в тезкире⁵⁾.

25) „Мехзен ель-гераиб“=„Склад рідкостей“, напис. у 1804 р. в Індії Ахмед Алі-хан Сандільський,—найвеличчнша біографічна всезбірка перс. поетів, яка будь-коли писалася. Хафиз е № 569 (л.л. 95-103 об. в рукописі-unicum Bodleian Library № 395 друк. катал.).

26) „Меджме' ель-фосехъ“=„Зібрання красномовців“ новітнього перського вченого Риза-кулі-хана, т. II (Тегран 1295=1878), ст. 11-14 (in-fol.).

VII.

Що є в Хафизовому „Дівані“?

Окрім поезій, писав Хафиз і прозою: з парини арабської філології, з коранознавства. Якусь Хафизову прозу (ще й автограф до того!) привіз 1915 року В. А. Іванов з Бухари до Спб., Азіяцького Музею. Тільки ж це все речі мало-кому відомі, а славу має самісінький віршований „Хафизів Діван“.

Не сам автор Хафиз позбірав до купи геть увесь свій діван і зредагував його, і не за авторового життя це сталося, а зробив це один з його приятелів уже після його смерті⁶⁾. Особливої критичности ми в цій збірці

¹⁾ Про „Хизане-и ампрé“ див. N. Bland у Journ. of the R. As. Soc., т. IX, ст. 40-43; Rieu I (1879), ст. 373-374; зміст у Етé в Бодлеїв. каталозі (1889), ст. 255-259.

²⁾ Про автора „Холасет ель-кялям“ див. N. Bland в Journ. of the R. Asiat. Soc., т. IX, ст. 158-160. Зміст тезкире подано в каталозі Бодл. рукописів (1889), ст. 295-302.

³⁾ „Месір-и Талибі“=„Абу-Талибова подорож“ попередувийшла в англійському перекладі Ч. Стьюарта (Лонд. 1810), а тоді по-перськи (Кальк. 1812). З англійського—французький переклад 1811-1812 та 1819.

⁴⁾ Про це 1-е друковане видання Хафизового „Дівана“ див. в нас розд. XI, б.

⁵⁾ Про „Холасет ель-ефкар“ та її автора див. у Бланда в „J. R. As. Soc.“, т. IX, ст. 153-158; Elliot: History of India, т. VIII, ст. 298; Rieu, перс. рукоп. Брит. Муз. I (1879), ст. 378-379; в описі перс. рукоп. Bodleian Library (1889), Етé дає повного реєстра читателів (ст. 302-315).

⁶⁾ а саме Мохеммед Гольєндам, що додав до Хафизового дівана ще й передмову од себе. Запевнення декотрих старовинних європейців (д'Ербло. кінця XVII в.), за яким пішов навіть 1891 року Вільберфорс-Клерк (ст. XXXIV), начеб то зібрати Хафизів діван мав поет Касим-Енвар (пом. 1434, див. „Ист. Персії“, III, 116), — випливило з того, що люди зовсім помилково зрозуміли слова Довлет-шаха про тую пошану, яку мав Касим-Енвар для Хафизових поезій. На цю кричущу помилку, що її допустив д'Ербло, звернув увагу ще сер Г'ор Авзілі („Notices“, 1846, ст. 39).

не бачимо. Адже давно вже зазначено той яркий факт, що серед газелів, в яких складається Хафизів діван, іноді трапляються газелі, які входять і в діван другого значного поета XIV віку Сельмана Саведжія¹⁾. Чом редактор не доглянув, хто ж їхній автор? Хафиз чи Сельман?

Або, от іще одно питання: яким чином дісталася до Хафизового дівану (під № 669) робаї Хосрова Деглійського²⁾? Чи сам Хафиз засвоїв собі вірші індійського поета, або чи не редактор Гольєндам через недогляд приписав небіжчикові-приятелеві чужу поетичну власність?

В склад Хафизового дівана увіходять по-над 570 газелів (573 або і 576 №№), дві-три касиди, більше ніж 40 „обривків“ („қит‘ât“), мало не 70 четверостишшів („робâ‘î“), де-кільки дуже недовгих „месневі“—парно-римо-ваних поезій, що поміж ними тільки „Книга веночерпія“ та „Книга співця“ трохи довші, та ще один „мохеммес“, або поезія, писана п'ятирядковими строфами.

Виходить, що головний зміст Хафизового дівана—це т. зв. газелі, тоб-то недовгі ліричні писання звичайного ліричного типу. Джамій у „Бегаристані“ (1487) каже, що на думку людей ніхто не стоїть вище од Хафиза в газельному писанні, і що Хафиза мають за такого самого незрівнянного поета (любовних) газелів, яким являється в царині (хвалебних) касид Зегір Фар'ябський³⁾.

Що до змісту самих газелів, то звичайно газелі повинні перш за все виспівувати красу та кохання, вино, квіти, весняну природу і т. и.; такий зміст—і в газелях Хафизових; частіш оспівуються кохані хлопці, ніж дівчата або жінки.—„Краще пити й непутяше життя вести, ніж робити з Корана сильце для підловлювання людей!“ іронічно одказує поет тим духовникам-муллам, котрі хтять його гудити, та всяким святенникам. Не чужі для Хафизової лірики й інші мотиви, поважніші й глибші, напр. гордовиті заяви про людську гідність, туга з того, що людська доля—непостійна і щастя швидко минає, гіркі почування з того, що вчителі віри—лицеміри дволичні, що люди фанатично держаться обрядового боку релігії, розуміють Коран чисто надвірним способом і т. и., тим часом як правдивий храм Божий міститься в серці у людини, і геть усі люди, хоч би й вірували не по однаковому, можуть і повинні бути братами, незалежно од того, чи до мечету ходять вони на молитву, чи до гебрської божниці, чи до церкви, чи

¹⁾ До таких не то Хафизових, не то Сельманових газелів належить найостанніша газель „даль“ з римою „буд“, № 281, та № 19 з римою „б“. На цей факт увагу звернув іще Судій XVI в. у своїх коментаріях на Хафиза (булак. вид., т. II, ст. 287, та т. I, ст. 63) і, за одним заходом, зазначив, що Сельман свою касиду, схожу з Хафизовою газеллю № 19, склав на честь джелаїридові Увейсові (1356-1374). Ми вище вже підкреслювали такі однаковості (див. ст. 15).

²⁾ Факт—що його так само зазначив Судій (т. III, ст. 420). Порівн. вище, ст. 15

³⁾ Див. „Бегаристан“, Царгород. вид. 1311=1894 р.. ст. 88.

до синагоги¹⁾. Такі теми розвивалися були в суфійських віршах іще й перед Хафизом (Сен'айй, Хейям, Са'дій в його ліриці, Джелаледдін Румій, емір Хосров Деглійський і ин.)²⁾. Єсть у Хафиза й похвальні поезії, що в них він без раболіпства виславляє високі прикмети та добродійства тих вельмож і правителів,—шіразьких і инших,—які показували йому своє безпосереднє або позаочне прихилля³⁾. Одно слово, своїм змістом поетична Хафизова творчість ані чим не одрізняється од поетичної творчости його попередників, і головна її ознака тільки та, що художнього талану в Хафиза мабуть чи не більше.

VIII.

Чи алегоричний діван у Хафиза? Хафизові коментатори.

Дуже важке питання—чи закликає Хафизова поезія до гедоніки ре-мьної, чи до гедоніки відволіклої, містичної. Його біографи (Довлет-шах і ин.), які добачають містичність в усенькій перській поезії, прозивають Хафиза „лісан ель-гейб“—„язик сокровених тайн“; а простий люд співа собі газелі його, як справжні еротичні та життєрадісні пісні!

Я вище був висловив про Хафиза здогад (аналогічний з тим, який можна висловити і про давнішого поета Хейяма), що ті газелі, котрі писав Хафиз за своїх молодих літ, не містили в собі нічогоісінько містичного, а коли навіть і тоді траплялися в них містичні терміни, то це була не більше як загальноживана літературна конвенціональність, умовність. З другого боку і про пізніші Хафизові газелі буде аж надто правдоподібною гадка, що сам Хафиз, навіть на старости літ, пристосовував свою гедонічну лірику до внодобань свіцьких правителів, а через те навряд щоб і сам він ніг з точністю сказати, чи про справжнє кохання і про справжнє вино він співає, чи—про містичне пиття духовного вина та про з'єднання з Ним-Усеєдиним. Для його суфійської совісти гедонічна термінологія могла бути не інакше як алегорично-містична, та писав він вірші так, щоб охочі читачі могли розуміти їх дословно. Вже ж бо сама суть кожного талановитого алегоричного писання (навіть байки) в тому й полягає, щоб алегорич-

¹⁾ Такі самі ідеї про рівність релігій ми зустрічаємо й у шіразця Са'дія XIII в., ще поруч них ми бачимо в Са'дія неприховану погорду супроти самих чужовірців, як людей. Слово „жид“ у писаннях Са'дієвих уживається як лайка. В Хафиза ми, проти христ'ян, або жидів, не знайдемо таких самих різко-зневажливих висловів, якими рясно кидає Са'дій, тільки ж і в Хафиза видко супроти них несвідому зневагу.—„Що од милого йде, все воно миле, байдуже чи чотки він носитиме, чи пояс чужовірців“, каже Хафиз (№ 245), виразно тим показуючи, що взагалі чужовірець—як істота низча. (Це так—як би ми сказали: „Люблю його, хоч він і жид“).

²⁾ Ми все це були вже попідреслювали в розд. III, як торкалися молодечих Хафизових літ.

³⁾ В панегіризмі Хафиз уважав за свого вчителя, як бачиться, Зегіра Фар'ябського (№ 294; пом. 1201). Порівн. у нас вище, ст. 15. Але ми ніде не бачимо в Хафиза такої хвалебної пересади, як у Зегіра.

ність не одразу настирливо витикалася в вічі своєю зовнішньою формою, а навпаки—нехай з першого погляду можна буде розуміти таке писання дословно і нехай самісінькі втаємничені люди відають, що в тім писанні міститься алегорія.

З-поміж європейців дуже мало-хто виявляє охоту розуміти цілого Хафиза містично; перекладач Вільберфорс-Клерк (1891) являється з цього погляду одним з рідких винятків¹⁾. Звичайно ж усі пристають на думку Брокгавса, Хафизового видавця, що ми маємо повне право витолковувати Хафиза так, як нам наказують загальні закони для всього гарного й елегантного.

Ми бачили, що, як помер Хафиз, то духовництво було одмовилося хотіти його, отого—мовляв--вільнодумця. Тепер мусулманське духовництво нічого вже проти нього не має, бо серед книжників у більшій чи меншій мірі заведено толкувати його еротизм та кощунство в побожно-алегоричному напрямі. Що правда, Хафизів талант настільки причаровує східніх людей, що духовництво вважа за можливу річ, навіть дословно розуміючи Хафизові вірші, не все в них засуджувати гуртом. В XVI в. в Царгороді, у турків, зчинилася з цього приводу суперечка, і тоді славнозвісний царгородський великий муфтії-курд Абу-с-Сууд (1492-1574) дав про Хафиза фетву (вирік), де висловився так, що мовляв треба одрізнати шкодливі, облудні Хафизові вірші од його корисних, істинних віршів, треба одрізнати гадючу отруту—і сцілюще дання, треба використовувати мудрість Хафизову, але застерігати людей проти його помилок²⁾. Тільки ж будь-що-будь, алегоричне витолковування залишається найкращим способом, щоб Хафизову гедоніку та його вільнодумність зробити нешкодливими. У такому дусі написано численні коментарі до його дівану (зібраного, нагадаймо, вже після його смерті).

Головні коментатори Хафизового дівану—турки XVI в.: Сюрурій (1559), Шем'їй (1574) та ще—кого найбільше знають—потурчений босняк-серб Судій (пис. 1594). Шем'їй писав для мецената Ахмеда Ферідунбея (пом. 1583, на посаді значного вельможі в султана Селіма II П'яниці);

¹⁾ Але див. напр. критичну статтю про Вільберфорса-Клерка в *Quarterly Review* 1892, січень, ст. 33-63, де Клеркове намагання добачати в Хафизі самісінького містика виясняється, як непринятне. Пор. ще прикінцевий висновок у Ете в *Grundriss der iranischen Philologie*, т. II, (Страсб. 1896-1904), ст. 303, де Ете ставиться в цій точці негативно проти Вільберфорса-Клерка.

²⁾ На Абу-с-Суудову фетву (за текстом, що подає бібліограф Хаджі-Халфá XVII в.) звернув увагу ще Гаммер в передмові до свого перекладу Хафиза (1812, т. I, ст. XXXIII—XXXIV) Повний текст див. у Флюгелевому виданні Хаджі-Халфá: „*Lexicon bibliographicum*“, т. III (Лонд. 1842), ст. 273-274.

тому Шем'їїв коментар звать Ферідунівським¹⁾. Окрім турків є толковники перські; та вони не такі відомі для читачів.

Як водиться в коментаторів, немало всі вони (окрім Судія) пояснюють не самісінькі граматичні труднощі та особливості Хафизової мови, ба, головним чином, витолковують вони загадкове розуміння його віршів, пристосовуючись до суфійської термінології; тільки Судій товмачить його з загально-людського погляду. Під захистом тих алегоричних коментувань може Хафизів діван циркулювати серед мусульманської громади безборонно. Тільки ж першими часами після поетової смерті фанатичні мусульманські мулли зчиняли проти його поезій завзяті переслідування.

IX.

Рукописи Хафизового „Дівана“.

Між рукописами „Хафизового Дівана“ є старі. От у Бодлеївський книгозбірні (див. друкований опис 1889 р. № 815) переходується рукопис 1439=843 року,—виготований, як виходить, лиш на п'ядесят років пізніш од поетової смерті. В Британському музеї (опис. Ріє, т. II, 1881, ст. 627) найстаріший рукопис датовано 855=1451 р., тобто писано його літ шісдесят після смерті Хафизової.

Піетро деля Валле, у своїх відомих „Viaggi“ в листі з Персії 26 липня 1622 р., сповіщає, що в Хафизовому мавзолеї був манускрипт „Дівана“, власноручно писаний самим автором, тобто автограф (а коли автограф, то, виходить, це була збірка ще не повного дівана), але тодішній шах (Аббас Великий) казав перенести того автографа до своєї книгозбірні.

Про те, що недавнечко з Бухари привезено до Петербургу пріо за і ч ний Хафизів автограф, ми згадували вище (ст. 31).

X.

Друковані видання перського тексту Хафизового Дівана.

1791 Калькута, форт Уільям, за редакцією Абу-Талиба-хана.

1813=1228 Бомбей; 1826 Калькута; 1828 Бомбей.

1831 Кавнпор; 1831 Бомбей.

1834=1250 Булак (Каір) з турецьким коментарієм і перекладом Судія XVI в., 3 т.т. (т. I, 411 ст.; т. II, 455 ст.; т. III, 463 ст.).

¹⁾ Про всіх трох турецьких Хафизових коментаторів див. Ріє, опис тур. рукоп. Брит. Музею (Лонд. 1888., ст. 157-159. Д'Ербло, автор найдавнішої сходознавчої енциклопедії кінця XVI в., назвав був Ферідуну самим автором коментарів, і отую помилку, яку д'Ербло пустив раз у світ, люди ще довго висловлювали за ним на-ново. Між инчими навіть такий пізній іранознавець, як Хафизів перекладач Розендвайг-Шваннав (т. I, 1858, ст. VII), вважав „коментарій Ахмеда Ферідуну“ за пось неоднакове з коментарієм Шем'їєвим.—Що до Судія, то слід паки і паки підкреслити, що придатний він тільки для точного перекладу Хафизових поезій (та й то можна споритися проти його перекладу густенько-частенько), а вже ж історичні поясіння в Судія—то верх кричущого неуптва.

1840=1256 Булак, в редакції Судівій, тільки без його коментаріїв; 1841=1257 Тебріз; 1841=1257 Царгород, у редакції Судівій, та без його коментаріїв; 1841 Бомбей; 1842 = 1258 Тегран; 1844 = 1260 Тебріз; 1846 = 1262 Мешхед.

1851=1267 Бомбей; 1851=1267 Тебріз; 1852=1269 Деглі; 1855=1272 Тебріз; 1858=1274 Тебріз; 1858=1274 Калькута, з коментаріями Фетх-Алі.

1854-1863 Липськ, критично видав Брокгавс з вокалізацією й знаками перепинання,—ця критична редакція засновується на Судії XVI в. (для газелів №№ 1-80 долучено й Судіві коментарії), т. I (1854)—ст. XII+320 (газели №№ 1-80); т. II (1856)—ст. I+320 (газели №№ 81-395); т. III (1863)—ст. 272 (№№ 396-693)¹).

1858-1864 Відень, з перекладом Розенцвайга-Шванна, 3 т. т. I (1858) ст. XII+834; т. II (1863) ст. 595; т. III (1864) ст. 584. Перський текст дословно тут передруковано з булацького видання 1834 року Судівіої редакції.

1860=1277 Бомбей (345 ст.); 1861=1278 Бомбей; 1862=1279 Царгород (з друкарні Османа Зекі, 259 ст.); 1862=1279 Лакнав (214 ст.); 1864=1281 Булак; 1866=1283 Лакнав (404 ст.); 1868=1285 Лакнав.

1870 Царгород, з 2 коментаріями (1-ий коментатор—ваггабіт-Фюну-ній, 2-й—Судій); 1876 Лакнав, з комент. Мохаммеда Садика-Алі; 1879 Лакнав.

1881 Калькута (ст. 232 та 16), дешево загально приступне видання англо-індійського правління, за редакцією майора Н. S. Jarrett'a, що керувався Брокгавсом. Десятьма літами пізніш Вільберфорс-Клерк ізробив свій англійський переклад за Джарретовим виданням.

1882=1300 Царгород (вид. „Шюркет-и саххафійіе-и Османійіе“, 259 ст.); 1882=1300 Бомбей (345 ст.); 1883=1301 Бомбей, два видання (в одному 412 ст.); 1883=1301 Тегран; 1883=1301 Лакнав (видав Неваль Кішор); 1884 Деглі; 1886 Лакнав, з комент. Мох. Садика-Алі; 1887 Бомбей, вид. Pistanji Kuvarji Taskar з примітками (Education Society's press); 1888 Деглі; 1888 Лагор.

1890=1307 Тегран (279 ст.); 1895 Ташкент (175 ст.); 1896 Ташкент (160 ст.); 1899 Лакнав, із словником (3-е вид.).

¹) Дивним чином, наводять рік отого (аж надто відомого!) Брокгавсового видання неправильно. Ріє в описі перс. рук. Брит. Музею (т. II, 1881, ст. 628) зазначає рік 1854-ий; але ж цей рік стосується тільки до I тому Брокгавсового видання. У Вільберфорса-Клерка (англ. переклад 1891, т. I, ст. XX), хоч він безперечно мав геть усі три томи в своїх руках, подано для Брокгавса рік 1854-1856 (замість 1863), і одю саму неправдиву дату без перевірки далі навів і Еге в справочному Grundriss der iran. Philologie (т. II, 1896, ст. 304) та й у своєму описі перських рукописів India Office (1903, ст. 720).

1900: „Гезалійһат“, Ташкент (друк. В. М. Ільїна, 160 ст.); 1900 Лакнава (456 ст.); 1902 Ташкент (вид. Хаджі Абдульмелик ибн-Абденнабі; 160 ст.); 1904 Деглі, з пенджабським коментарієм М. Бедреддіна (754 ст.); 1904 Морадабад, з толкуваннями в мові урду та з перекладом Мохаммеда Ісмаїла-хана, 3 частини (по 320 ст. у кожній частині).

І багато інших. Цей реєстр містить у собі звістки про 53 №№ видань (з 1791 р. до 1904). Звістки тії—теж досить, правда, випадкові (і безперечно не вичерпують усієї бібліографії), але ще збиралися вони більше чи менше систематично, іще перед тим, як розпочалися революції в Росії і на сході (1905). Дальші бібліографічні вказівки про Хафизове друкування в Персії, Індії, Туреччині та Середній Азії щастило міні зібрати вже без системи, цілком уривчато, а тому я їх тут зовсім і не публікую. Навряд чи буде помилка—гадати, що, відколи з'явилося в світ найперше друковане видання 1791 року, та й геть аж до наших часів, себ-то за якесь століття з четвертиною, видано було Хафизів діван багато більше, ніж сто разів.

XI.

Загальний побіжний погляд на історію того, як познайомилася Європа з Хафизом печатно, чи то по-перськи, чи в перекладах.

Залишаючи докладну бібліографію „Нафзіана“ до иншого місця, ми тут позначимо тільки головні етапи в історії того, як ознайомилася Європа (та почасти й сам схід) з Хафизом через друкування.

а) Найстаріші звістки про Хафиза в Європі, XVII та XVIII в.

За Хафизових часів Європа вже мала зносини з південною Персією. У своїй „Книзі виночерпія“, написаній для шаха-Мансура шіразо-іспаганського (1388-1393), Хафиз виразно каже: „харадж-ет диһенд ез Фиренґ“— „тобі платиться податок „харадж“ од Франків“¹⁾,—розуміти тут треба очевидячки, податок торговельний, од європейських купців²⁾. Тільки ж про Хафиза тії європейці XIV віку навряд чи багатько донесли звісток до Європи,

¹⁾ „Саґі-наме“ (№ 686), вірш 127 (вид. Брокг. т. III, ст. 250; Розенпв. т. III, ст. 490).

²⁾ Таке пояснення для терміну „харадж“ я вважав би тут за найімовірніше. Але правда: може бути й так, що Хафиз мав тут на думці тих європейців, котрі через південну Персію їздили до Китаю та й сідали на кораблі вже аж у порті Горнузі (коло виходу з Перської затоки до Індійського океану); такі купці могли в Горнузі володіти садибами чи будинками, покупленими для їхніх товарних складів, і що до них—то термін „харадж“ мав би в Хафиза навіть своє основне значіння, тоб-то: оплата за землю. Та швидче мабуть тут мова йде таки про торговельне мито, стягнуте з тих товарів, що купці привозили їх до південної Персії північним шляхом через Малу Азію або Кавказ, переїздячи джелаїридські володіння—азербейджанський Тебріз, чи Багдад. Можлива річ, Хафиз натякає на добре-пам'ятний тоді історичний факт, з недавнього минулого, коли мозафферид шах-Мансур іще вкупі із своїм живим багьком шахом-Шоджею ходили війною на Азербейджан та й побували в самому Тебрізі, де європейських купців-грошооплатів завсіди бувало чималенько. Див. про цей похід в „Історії мозафферидів“ Кінія 1420 р. (факсим. вид. 1910 при „Таріхі Гозіде“), т. 716, в оповіданні про події 1375 року.

Хафизів діван навіть і пізніш не одразу зробивсь відомим для європейців у повній своїй основі. Про самого Хафиза, як про великого, поважаного в Персії поета, де-які чутки дійшли до Європи од подорожніх, десь, не раніш од XVII віку, найперше мабуть чи не через гуманіста-подорожного Пієтра делля-Валле, що про нього вже в нас була згадка. В своєму листі з Шіраза влітку 1622 року (за шаха Аббаса Великого) Пієтро делля-Валле вихваляє Хафизів талан, рівняє його з Петраркою, описує Хафизову гробницю-каплицю (*temprietto*) і наводить ті вірші, про марність людської слави, які він; делля-Валле, склав на честь Хафизові, сидячи тут-таки коло його надгробної каплички ¹⁾. Та вже аж за півстоліття після делля-Валле надруковано вперше в Європі одну Хафизову газель (а саме—вступну в „Дівані“), по перськи з латинським перекладом та поясіннями, взятими з Судія,—при турецькій граматичі Менінського (Відень 1677, ст. 189-194).

Далі, протягом XVIII віку, переважно в другій його половині, потроху надруковано було в європейських перекладах, здебільша вкупі з долученням перським текстом, де-кілька десятків Хафизових газелів (перекладачі—латиніст бар. Rzevizky 1771 перші піснацятеро газелів; його англійський популяризатор Річардсон 1774; Jones там і сям в „*Poëseos Asiaticae commentarii*“ 1774 і ин.; Wahl 1791 з німецьким перекладом; з англійським перекладом Nott 1787; Ouseley 1795 і далі),—всього разом, значно менше од сотні газелів, себто може навіть менш, як $\frac{1}{3}$ цілого Хафизового „Дівана“.

Серед отих перекладачів XVIII в. особливо типовий—Ржевівський, що перекладав Хафиза латинськими віршами, Горацієвими метрами.

б) 1-е друков. вид. Хафизового „Дівана“ 1791 та німецький переклад Гаммера 1812. „*Westöstlicher Diwan*“ Гёте 1819 і „газельний“ напрямок в європейській поезії 19-го віку.

На прикінці того самого XVIII віку, а саме 1791 р., з'явилося в Індії (в Калькуті, у форті Уільямі) перше друковане видання повного перського тексту „Діван-и Хафиз“, що його випустив у світ Абу-Талиб-хан, начитаний автор однієї з перських „тезкірат“; а 1812 р. відомий піонер орієнталістики Йос. фон-Гаммер видав свій повний німецький переклад.

Про зазначене індійське Абу-Талиб-ханове *editio princeps* перського тексту (1791 р.) доводиться сказати, що безперечною заслугою цього друкованого видання була оддача хоч-якогось повного тексту „Дівана“ в ширшеє загальноприсутнєє користування, ніж це було доти, доки Хафиз був залишавсь у рукописах. Що правда, цього друкованого „Діван-и Хафиз“ розхапали в самій-таки Індії, і Європа не багато встигла ним поко-

¹⁾ Див. „*Viaggi*“ делля-Валле в венец. вид. 1667 р. т. II, ст. 508-510.

ригнутися ¹⁾; але тій біді легко зарадили дальші передруки 1-го видання (Бомбей 1228=1813, Калькута 1826, Бомбей 1828, і т. и.) ²⁾. Негативною рисою 1-го видання (і його передруків) була невелика його критичність; і лиш відколи в Єгипті опубліковано було докладні коментарії Судія (Булак 1250=1834) ³⁾, з'явилася спромога для дослідників уже свідоміш орієнтуватися в незавіди певному тексті тодішніх друкованих видань.

Що ж до повного німецького перекладу Йос. фон-Гаммера: „Der Diwan von Mohammed Schemsed-din Hafis“ (2 т.т., Штутт. і Тюбінген 1812), то цей переклад, позбавлений рівнобжного перського тексту, зроблений важкими, незграбними та ще й лиш білими віршами, повний друкарських помилок трохи не на кожній сторінці, теперечки вже мало придасться орієнталістам ⁴⁾. Придатна ще й досі — простора Гаммерова передмова (ст. I—XLII), де матеріяли про Хафизове життя призьбірано з шістьох рукописів; нехай собі всі ті шестеро джерел—пізні й неавторитетні, але більша половина з них (чотирі) залишається ще й досі ненадрукованою; варті певної уваги ще й деякі пояснення до окремих поезій; а загалом Геммерів переклад тепер ваги не має. Але для того, щоб зацікавити Європу Хафизом, Геммерів переклад зробив аж надто багацько, і він має величезну історично-літературну вагу своїм впливом на Г'ете; „Westöstlicher Diwan“ великого Г'ете (1819) заснувався на Гаммеровому перекладі, і Хафиз одразу зробився близько-відомий цілому світові. Могли, правда, тоді ж таки допомогти Хафизовому спопуляризуванню ще й французькі прозаїчні переклади декотрих (що правда, дуже не багатьох) Хафизових газелів, що поробив тії переклади найавторитетніший тодішній сходознавець Сільв. де-Сасі (при „Pend-naméh“ 1819 і ин.) ⁵⁾, а вже ж до його голосу прислухалися тоді не самісінькі орі-

¹⁾ Русо, що наново видав Річардсонову антологію з Хафиза: „A specimen of persian poetry“ (Лонд. 1802, на якийсь десяток літ пізніш од появи друкованого Хафизового „Дівана“) скаржитьсь (ст. XV), що тее калькутське друковане видання 1791 р. так що й не дісталосся до Європи, і що в Англії воно така сама рідкість, як і найдорогоцінніші манускрипти.

²⁾ На тепер набралосся друкованих видань Хафиза вже чимало, тільки ж багато менше, ніж Са'дія. Міні відомі за сто літ щось 50 видань Хафиза; та, як бачиться, можна їх налічити по-над сотню (пор. ст. 37).

³⁾ Потім Судієву редакцію знов видано в Булакові ще разів з двоє (1256=1840, без комент.; 1281=1864), та в Царгороді 1257=1841 без комент., 1870 з комент.

⁴⁾ Спеціаліст-іраніст Ете, сам німець, видко навіть не гортав Гаммерового перекладу: бо він зве той віршований переклад—прозаїчним, „in sehr geschmackloser Prosa“ (Grundriss der iranischen Philologie, 1896, т II, відд. 2, ст. 305). А вже ж Геммер силувався обробити віршовану форму свого перекладу як найпильніш, наскільки ставало йому хиста („сім років пішло в мене на перекладання, три роки—на одшліфуння та на обробку приміток“, ст. IV); значну частину Хафизових віршів Геммер переклав навіть так, що в них, по спроможі, задержано той самий метр, яким писано перський первопис.

⁵⁾ Сільв. де Сасі ще 1798 р. в „Notices et extraits“ т. IV (ст. 238-245) подав французький переклад Хафизової біографії з Довлет-шаха XV в. В тій біографії наведено, для зразку, скількись Хафизових газелів.—Завважмо до речі, що в першій половині XIX в. шестеро газелів на французьку мову переклав і А. Русо в своєму „Parnasse Oriental“, Алжир 1841, ст. 88-92. Про французькі переклади Дефрємері див. низче, ст. 42.

єнталисти, ба й узагалі письменники. Та тільки, хіба ж можна рівняти той вплив, який могли робити на широку публіку читачів філологічні праці спеціаліста-вченого де-Сасі, з тим аж надто сильним впливом, що йшов од загально-присутнього поетичного твору патріярха світової поезії, старого Г'єте!

Хафиз і „газельні“ вподобання одразу прищепилися, через Г'єте, німецькому письменству. В Німеччині після „Westöstlicher Diwan“ розпочалася безліч газельних наслідувань, і все воно—на підставі Гаммерового перекладу. Посеред них „Газелі“ графа фон-Плятена (1821) та його ж таки „Нові газелі“ й „Хафизове дзеркало“ дуже елегантні; до речі сказати, граф фон-Плятен сам знав перську мову й тямив її естетику. Але як судити взагалі, то Імерман (пом. 1840) мав право казати про тодішніх поетів:

Von den Früchten, die sie aus dem Gartenhain des Schiras stehen,
Essen sie zu viel, die Armen, und vomiren dann Ghazelen.

Та будь-що-будь, оте „блювання газелями“ дуже допомогло тому, що Хафиз у Європі спопуляризувався як-найширше.

в) Давмер 1846, 1856 та його російські наслідувачі: Фет, Прахов.

Один з пізніших творців отаких газелів, не-орієнталіст А. Ф. Давмер у своїй книжці „Nafis“ (Гамб. 1846; 2-е вид. 1856; не так і давно—3-е вид., Йена 1912) подав більше як дві з половиною сотні „Хафизівських“ поезій в дуже вільній переробці: почасти він насмакав окремих, так сказати гарніших, віршів з тієї чи иншої Хафизової газелі, почасти дав свої власні вільні наслідування, або фантазування на Хафизові темп. Свою отую переробку зробив Давмер з дуже великим мистецьким хистом і смаком (не дурно ж і за наших часів вийшла вона в світ новим виданням, Йена 1912), і вона вчинила справжній вплив на росіян. Попереду переклав з Давмера 27 поезій А. Фет (у „Русскомъ Словѣ“ 1866, II) ¹⁾, і за те од Кузьми Пруtkова здобув він прозвання „ибнъ-Фетъ“; а тоді М. Прахов (у „Русскомъ Вѣстникѣ“ 1874, I, ст. 215-243) під заголовком „Мотивы изъ Гафиза“ подав инлу найку Давмерових віршунань. І Фет, і Прахов поперекладали вільну Давмерову переробку близесенько до німецького первопису і задержали Давмерову елегантність (надто Прахов; Фет—менше), тільки ж звичайно, що вони закріпили серед російської публіки геть не точну думку про те, яким треба собі уявляти справжнього Хафиза.

Класичний німецький переклад цілого Хафиза—Розенцвайга - Шваннава 1858-1864 і критичний перський текст „Дівана“ в виданні Г. Брокгавса 1854-1863. Дальші німецькі обробки. Переспіви Боденштедта.

Окрім того в даному разі росіяни, як воно часто трапляється, встигли значно остатися позаду віка. Бо тим часом як Фет та Прахов, що познайо-

¹⁾ Фетові „Переводи изъ Хафиза“ лекше знайти в його „Собрании стихотворений“, Спб. 1901, т. III, ст. 11-44.

или російську публіку з Хафизом, підносили їй свої запізнені переклади з фантазій старого Давмера, в Німеччині за 1850-их рр. уже пороблена була для Хафиза новітня, велика, критична робота.

Тут допоміг просторий коментарій турка Судія XVI в., надрукований у Єгипті в Булакові ще 1834 (=1250) року. Тую Судієву редакцію взяв за підвалину Вінц. фон-Розенцвайг-Шваннав та й, одкинувшись од вузько-формальної східно-газельної одноримовості виготовив у прекрасній німецькій віршованій формі свій мало не дословний, до того ж літературно-гарний, попросту аж художній, повний переклад Хафизового дівана. Свою старанну працю, вкупі з рівнобіжним перським текстом за Судієвою редакцією булацького видання, надрукував Розенцвайг-Шваннав під заголовком: „Der Diwan des grossen lyrischen Dichters Hafis“ (3 тт., Відень 1858-1864) ¹⁾. Рівночасно, під заголовком „Die Lieder des Hafis“ (Липськ 1854-1863) видав Герм. Брокгавс наново переглянуту критичну редакцію перського тексту Хафизового дівана, яку Брокгавс вирішив установити на підставі коментаріїв турка-Судія, бо той, так міркував Брокгавс, мав перед собою віродостойні, старовинні рукописи дівана ще XV віку. Почасти дав Брокгавс у своєму виданні і самий текст Судієвих коментаріїв (для перших 80 газелів дівана) ²⁾; він-таки й перенумерував Хафизові газелі, і таля Брокгавсова нумерація закріпилася для Хафиза й надалі, аж до теперішніх часів. Що Судій, побожний турок-сонніт, міг із своєї редакції повикидати декотрі яскраво-шітські Хафизові поезії, про це Брокгавс не догадався.

Відколи зафіксувався таким чином більше чи менше певний і зручний Хафизів текст, пішла од нього й новітні німецькі переклади,—що правда, вже не повні, а в формі антологій з Хафиза. Попереду Г. Несельман у своїм „Der Diwan des Sch. Muh. Hafis, im Auszuge übersetzt“ (Берл. 1865) всилувався, йдучи ще за давньою модою, відтворювати перський первопис навіть у його надвірній формі, а тому в Несельмана в його німецькому віршованому перекладанні тієї чи іншої газелі монотонно переводиться для всіх віршів лиш єдина спільна рима. Безмірно елегантніший вийшов славновісний антологічний німецький переклад або переспів Боденштедта „Der Sänger von Schiras. Hafisische Lieder“ (4-е вид. Берл. 1877; єсть і т. зв. „діамантне“ виданнячко in-16⁰, з ілюстраціями, Берл. 1880, ст. XXII та 214).

¹⁾ На жаль, використав Розенцвайг Судія не для самих цілей філологічних. Він довірливо брав із Судія і архи-безглузді історичні його пояснення, містячи їх у рубриці „Приміток“ до кожного тому.—Антисоннітських Хафизових газелів, яких не було в Судієвій редакції, не взяв і Розенцвайг для перекладу.

²⁾ Огі коментовані 80 перших газелів становлять собою перший том видання.

Хоч який елегантний, хоч який для всіх любий—отой антологічний Боденштедтів переспів, тільки ж тая його обробітка не може собою витіснити Розенцвайга-Шваннава. Праця Розенцвайга-Шваннава,—і дуже дословна в перекладарському завданні, і художня в виконанні, і вичерпно повна (а не антологічна), і зручна через те, що поруч німецького переклада надруковано й перський текст en regard,—залишається в німцях досі найголовнішою працею для Хафизових студій. Через неї німці не надто вже квапляться поновляти переклади з Хафиза та й задовольняються тим пущим, що вже в них є.

д) Поява де-яких Хафизівських студій у Франції. Дефремері, 1858.

В деякій мірі одбилися німецькі студії над Хафизом 1850-их рр. і на французькій орієнталістиці, та тільки в деякій мірі.

Позначна—ось яка річ, що одрізняє французів од німців: нема у французів іще й досі не тільки повного перекладу Хафиза, ба нема в них навіть хоч трохи значніших обсягом—антологій з Хафиза. Французи взагалі підступали до Хафиза зрідка, та й то виявляли для нього увагу не літературно-естетичну, ба самісіньку науково-філологічну. Отак чинив на початку XIX віку Сільв. де-Сасі (див. вище, ст. 39), і так учинив в середині XIX-го віку той, що працював рівночасно з німцями Розенцвайгом та Брокгавсом, історик-іраніст Дефремері, автор цінної статті: „*Coup d'oeil sur la vie et les écrits de Hafiz*“ (в *Journal Asiatique* 1858, т. XI, квіт.-май ст. 406-425). Стаття тая ще й досі одна з оснівних про Хафиза. В ній перекладено й де-кільки газелів за текстом Брокгавсового видання, і тим чином видко звязок інтересів француза Дефремері з інтересами науки німецької¹⁾.

е) Перехід Хафизівських студій до англійців. Вільберфорс-Клерк 1891, Пейн 1901.

В другій половині 19-го віку головну енергію в студіюванні та перекладанні Хафиза виявляють англійці, здебільша навіть по-за всяким звязком з німецькими працями²⁾.

Серед численних англійських робіт надто визначаються двойко: повний прозаїчний переклад, наділений як-найяскравішими поясненнями й газельною нумерацією Н. Wilberforce-Clarke'a: „*The Divan, written in the*

1) Після того можна вказати по-французьки, хіба, маленьку збірочку A. Nicolas: *Quelques odes de Hafiz, trad. pour la première fois en français*, Пар. 1898 (в серії „*Bibliothèque Elzevirienne*“, ст. XI та 72). Це праця самостійна. За те знов відчувається звязок із Німеччиною в тій вибірці 11 Хафизових газелів, яку видав S. Grilley в невеличкій книжечці: *La Perse littéraire* (Пар., бл. 1909 р., ст. 130-137, там—попросту прозаїчний французький переклад з німецького віршованого Розенцвайгового перекладу, зовсім не з перського первопису.

2) Попереду такий звязок з німецькою наукою—відчувався. Широко користуючися Розенцвайгом, С. Робінсон видавав прозою перекладані вибірки з Хафиза в 1872 році, а годі їх вніс до своєї „*Persian poetry*“ 1883 (ст. 383-508). Віршами перекладав Г. Бікнелль: „*Hafiz of Shiraz*“ (Лонд. 1875, вид. Трюбнер; ст. XX та 384)

XIV-th century by Hafiz“ (Калькута 1891, 2 тт. in-folio) та трьохтомовий так само повний, тільки вже віршований переклад John Payne: „Poems of Sh. Moh. Hafiz of Shiraz“ (Лонд. 1901). Вільберфорс-Клерк, німецької мови не знавши, геть-зовсім позбавлений б, в змоги користуватися німецьким перекладом Розенцвайга-Шваннава або будь якими німецькими допоміжними працями; ба навіть що до перського тексту Хафиза, то до діла пішов Вільберфорсові-Клеркові не текст, виданий в Німеччині Брокгавсом, а свій місцевий калькутський, що його наново зредагував за рукописами XVI віку майор Г. С. Джаррет та й дешевенько видрукував коштом англо-індійського правительства (Кальк. 1881) ¹). Ця Вільберфорс-Клеркова оригінальність дозволяє його праці в багатьох випадках бути аж надто путящою додатковою до німецьких елаборатів, тим більше, що англійський перекладач зовсім не скупо додає як-найдокладніші уваги й пояснення до кожної газелі, та ще й ставить на чолі своєї публікації змістовний вступ про поета. Та звичайно, що доводиться часом поблажливо прощати працьовитому самітно-самоостійному англійцеві декотрі несподівані, аж дикі, його хиби й недогляди (історичного характеру), які взагалі нерідко трапляються і в інших англо-індійських орієнталістів-самоуків ²).

г) Збуджений інтерес до справжнього Хафиза в росіян поч. XX віку. „Історія Персії и ея літератури“ проф. Кримського 1906. „Персидські лирики“ акад. Хв. Є. Корша, 1916.

В XX віці безперечно помічається і в Росії деякий прокинутий інтерес до Хафиза, що пересічний російський читач доти знав його хіба з „Дни-Фета“.

Може бути, певний підгін у цьому напрямі дала й моя „Історія Персії и ея літератури“ (Москва 1906), де я, до статті про Хафиза, додав і чимало зразків: з одного боку—вибірки з елегантної Давмерової переробки в перекладі Фета та призабутого Прахова („Ист. Перс.“ т. III, ст.

¹) Правда, головною підвалиною для Джарретового видання були не так рукописи, як друкований текст того самого Брокгавса, і зміни проти нього Джаррет вніс не гурт. А от, за те, він допустився багатьох друкарських помилок, яких у Брокгавса не було, і викинув він нумерацію газелів, для орієнталіста потрібну дуже і дуже.

²) От напр. про Хафизову гробницю Вільберфорс-Клерк каже, що її перебував Керім-хан Зенд близько 1811 року (! т. I, ст. XXXIII). Але ж Керім-хан Зендський, загально-відомий володар Персії, жив іще в XVIII столітті і загинув 1779 року! Не знаючи цього факта, не потрапив Вільберфорс-Клерк зрозуміти як слід слова Авзлі, який 1811 року особисто бачив Хафизову гробницю та й, не датуючи часу її перебування, зазначив, що перебував її Керім-хан („Notices of persian poets“ 1846, ст. 40). На ст. XXXII-ій Вільберфорс-Клерк зазначає Довлет-шаха і „Тезкирет еш-шоера“, як два різні історичні джерела,—живовидячки, він і не підозріває, що Довлет-шахова праця це ж і є „Тезкирет еш-шоера“. Не такий він винний тоді, коли в своїх історичних примітках до окремих газелів повторює історичні помилки турка Судія (прим. т. II, ст. 726 № 435; т. II, 900 № 605 і ин.). До речі: Вільберфорс-Клерк гадає, що Судій то письменник аж XVII віку (seventeenth century, ст. V), а не XVI-го.

XIV-th century by Hafiz“ (Калькута 1891, 2 тт. in-folio) та трьохтомовий так само повний, тільки вже віршований переклад John Payne: „Poems of Sh. Moh. Hafiz of Shiraz“ (Лонд. 1901). Вільберфорс-Клерк, німецької мови не знавши, геть-зовсім позбавлений б, в змоги користуватися німецьким перекладом Розенцвайга-Шваннава або будь якими німецькими допоміжними працями; ба навіть що до перського тексту Хафиза, то до діла пішов Вільберфорсові-Клеркові не текст, виданий в Німеччині Брокгавсом, а свій місцевий калькутський, що його наново зредагував за рукописами XVI віку майор Г. С. Джаррет та й дешевенько видрукував коштом англо-індійського правительства (Кальк. 1881) ¹). Ця Вільберфорс-Клеркова оригінальність дозволяє його праці в багатьох випадках бути аж надто путящою додатковою до німецьких елаборатів, тим більше, що англійський перекладач зовсім не скупо додає як-найдокладніші уваги й пояснення до кожної газелі, та ще й ставить на чолі своєї публікації змістовний вступ про поета. Та звичайно, що доводиться часом поблажливо прощати працьовитому самітно-самоостійному англійцеві декотрі несподівані, аж дикі, його хиби й недогляди (історичного характеру), які взагалі нерідко трапляються і в інших англо-індійських орієнталістів-самоуків ²).

*) Збуджений інтерес до справжнього Хафиза в росіян поч. XX віку. „Історія Персії и ея литературы“ проф. Кримського 1906. „Персидские лирики“ акад. Хв. С. Корша, 1916.

В XX віці безперечно помічається і в Росії деякий прокинутий інтерес до Хафиза, що пересічний російський читач доти знав його хіба з „Либ-Фета“.

Може бути, певний підгін у цьому напрямі дала й моя „Історія Персії и ея литературы“ (Москва 1906), де я, до статті про Хафиза, додав і чимало зразків: з одного боку—вибірки з елегантної Давмерової переробки в перекладі Фета та призабутого Прахова („Ист. Перс.“ т. III, ст.

¹) Правда, головною підвалиною для Джарретового видання були не так рукописи, як друкований текст того самого Брокгавса, і зміни проти нього Джаррет вніс не гурт. А от, за те, він допустився багатьох друкарських помилок, яких у Брокгавса не було, і викинув він нумерацію газелів, для орієнталіста потрібну дуже й дуже.

²) От напр. про Хафизову гробницю Вільберфорс-Клерк каже, що її перебував Керім-хан Зенд близько 1811 року (! т. I, ст. XXXIII). Але ж Керім-хан Зендський, загально-відомий володар Персії, жив іще в XVIII столітті і загинув 1779 року! Не знаючи цього факта, не потрапив Вільберфорс-Клерк зрозуміти як слід слова Авзлі, який 1811 року особисто бачив Хафизову гробницю та й, не датуючи часу її перебудування, зазначив, що перебував її Керім-хан („Notices of persian poets“ 1846, ст. 40). На ст. XXXII-ій Вільберфорс-Клерк зазначає Довлет-шаха і „Тезкирет еш-шоера“, як два різні історичні джерела,—живовидячки, він і не підозрива, що Довлет-шахова праця це ж і є „Тезкирет еш-шоера“. Не такий він винний тоді, коли в своїх історичних примітках до окремих газелів повторює історичні помилки турка Судія (прим. т. II, ст. 726 № 435; т. II, 9:0 № 605 і ин.). До речі: Вільберфорс-Клерк гадає, що Судій то письменник аж XVII віку (seventeenth century, ст. V), а не XVI-го.

156-191), з другого боку—мої власні прозаїчні переклади (т. III, ст. 192-202) та віршовані переклади покійного (тоді ще живого) акад. Хв. Є Корша (т. III, ст. 150-155 та т. I, 1909, ст. 427-430).

Уміщені в мене в „Історії Персії“ віршовані переклади Хв. Є Корша з додатком іще декотрих, Коршевих-таки, увійшли, всього разом 18 №№, в посмертну Коршеву книжку: „Персидські лірики X-XV в.“ (М. 1916, ст. 95-116; вид. М. Сабашніков) ¹⁾. Книжку „Персидські лірики“ зредагував—я, та й додав до неї передмову про перську поезію взагалі і про Хафиза з-особна. Публіка розхалала тее видання за якихсь півроку,—подія, з якої не важко виснувати, що з'явився вже значний інтерес у новіщих, передреволюційних росіян і до східньої поезії і до Хафиза. З пієтету супроти недавно-вмерлого перекладача, мого старого вчителя, я в своїй передмові до „Персидських ліриків“ розсипав, наче на свіжій могилі, на звичайно високі похвали акад. Коршеві, як перекладачеві-віршівникові Тепер, ўже як геть зітерлася гіркота од свіжої втрати, не буде образом для пам'яті акад. Хв. Євг. Корша—признатися, що мої похвали були дужа пересадні. Найбільше вадить Коршевим перекладам не так їхня важкотягарність (цю нелюбу ваду простити вченому можна було б): найголовніша їхня хіба—тая, що вони через-лад веточні і лиш приблизні.

От, напр., № 7 (ст. 103) в перекладі акад. Корша дуже мало схожий із своїм перським оригіналом. По-перськи починається газель так: „Впадало б, щоб од усіх серцеграбіжниць ти брала данину, бо ти неначе вінець над головами вродниць цілого світу. Двоє бистрих очей твоїх роблять заколот у китайському Туркестані й Хотані; закрученому локонові твоєму кучерявого волосся Китай та Індія надсилають податок“. А у Хв. Євг. Корша це перекладається ось як:

„Царицею ты всёх прелестницъ быть должна,
„Сія выше ихъ красою, какъ луна.
„Волна твоихъ волосъ и очи съ поволокой
„Наносятъ прелестямъ другихъ ударъ жестокий.—

Китай, Індія, даннина, що звідти йде—ці всі образи акад. Корш попросту повикладав, не впоравшись з ними.

Таким самим надмірно спрощеним способом перекладено вірш на ст. 98:

„Хоть душу мнѣ скорбь стравила,
„Ей мрачныя мысли внушивъ,
„Отрадной красы твоей сила
„Удержитъ ихъ грозный приливъ.—

А в перському первопісі ми замість оцієї блідої парафрази знаходимо от що: „Скорбота, наче орда негрів, ринула кров'ю в мое серце, але ж твоє лице, наче ясне римське військо, з тріумфом оджене їх“. Ці-

¹⁾ В „Персидських ліриках“ Хв. Євг. Корша перекладено: троє Хафизових четверостишів, 13 газелів та 2 „обривки“.

каве, характеристичне Хафизове прирівняння темної туги до негрів і ясного милого обличчя до римлян—геть випало в Коршовому віршуванні.

Од орієнталіста ми сподівалися б були перекладу, а не отакого далекого переказування.

Лиш дві-три газелі переклав акад. Хв. Є. Корш дуже непогано, а що до інших його перекладів з Хафиза, то виразно можна відчутти, що акад. Корш працював над ними уже, як ізстарівся, уже як на силах занепадав та й,—це ми точно знаємо,—побільше навіть уже тоді, як на передсмертній постелі лежав.

в) Збірний реєстр російської бібліографії про Хафиза (трохи чи не все—самі дрібниці).

1) Г. С—въ: Персидскія стихотворенія. Съ французскаго—„Цвѣтникъ“ 1810, ч. VI, ст. 67-78. Подано тут по одному зразку з Евверія, Са'дія, Джамія та Хафиза.

2) Журденъ изъ книги „La Perse“¹⁾: О языкѣ персидскомъ и словесности. Съ французскаго перевелъ Пбдвъ—„Вѣстникъ Европы“ 1815, № 10-15. Дано зразки з Фирдовсія, Хафиза (три газелі в № 11), Са'дія та Евверія.

3) Ширазъ. Гробницы Садія и Гафиза—„Вѣстн. Евр.“ 1815, № 15, (ст. 205-213).

4) А. Болдыревъ. Персидская хрестоматія, ч. II, М. 1826; 2-е вид. М. 1833, ст. 135-192: „Изъ Дивана Хафиза“. Самісінький перський текст (без перекладу) 50 газелів, 7 четверостишів, 12 кит'аг. Геть аж до остатнього часу ця хрестоматія Болдырева являлася в Росії найголовнішою помічною працею, з якої студенти-орієнталісти знайомилися з Хафизом, аж поки вийшла в світ хрестоматія Гаффарова (див. нижче, № 28).

5) Ю. Познанскій: Ода. Изъ Гаафица—„Московскій Телеграфъ“ 1826, № 10 (ст. 66-67).

6) Ф. Г. Нетлѣнные глаза. Восточный апологъ, изъ Гафиза—„Сѣверная Пчела“ 1827, № 67.

7) Н. Моисеевъ: Переводъ съ персидскаго, оды Джами и Гафиза —„Казанскій Вѣстникъ“ 1830 (ч. 28), кн. II, ст. 185-190.

8) П. Ст—въ: Къ виночерпію. Подражаніе Хафизу—„Тифлисскія Вѣдомости“ 1830 № 1.

9) Л. Якубовичъ: Газель. Изъ Гафиза—„Литературная Газета“ 1831 (т. III), № 26, ст. 210.

¹⁾ На думці мається дуже тоді відомий всебічний, збірний огляд Персії: La Perse, ou tableau de l'histoire, du gouvernement, de la religion, de la littérature, de cet empire; des mœurs et coutumes de ses habitans—par Am. Jourdain, 5 томків in 16°. Пар. 1814. Про Хафиза—див. т. V, ст. 221-236, переважно за Довлет-шахом у перекладі де-Сасі.

10) П. П.: Газель изъ Гафиза. Съ персидскаго—„Молва“ 1835, № 24-26 (ст. 387-389).

11) С. Назарьянцъ: Абуль-Касемъ Фердауси Тусскій, съ приложеніемъ бѣлаго обзора исторіи персидской поэзіи до исхода XV в. по Р. Х., ч. II, Москва 1851. На ст. 81-83 поетів життєпис (за Гаммером) та звѣстка про його могилу. Перекладів з газелів немає.

12) П. Лерхъ: Семизвѣдіе на небѣ персидской поэзіи—„Библиотека для Чтенія“ 1851, т. 105, отд. III, ст. 251-268. Одна з вірок „семизвѣдія“—то Хафиз.

13) И. Холмогоровъ. Шейхъ Саади Ширазскій, Казань 1866 (відб. з „Ученыхъ Записокъ Казанскаго У-та“). На ст. 6 напис над Хафизовою могилою. На ст. 10-11 текст і прозаїчний переклад газелі: „Ступай, отшельникъ“ (=№ 61). На ст. 48, у примітці, Холмогоров гордовито виправляє таку помилку Олеарія, якої Олеарій ніколи не робив¹⁾.

14) И. Ботьяновъ. Нѣсколько стихотвореній изъ Гафиза, Саади и другихъ, въ переводѣ съ персидскаго. Одесса 1866. На ст. 8-9 цієї рідкої брошури перекладено прозою дві газелі: а) „Двѣ нѣжныя подруги—двѣ чаши стараго вина“ (=№ 524), „Прижимаю розу къ груди своей, рука моя держитъ чашу сладкаго вина“ (=№ 34). Іє скількись слів про самого-таки Хафиза (з анекдотом про Хафизову зустріч із Тимуром). Все (включаючи і обидві газелі) взято безперечно з Довлет-шаха.

[15-16] Про переклади А. Фета в „Русскомъ Словѣ“ 1866, кн. II, т. М. Прахова: Персидскія пѣсни, мотивы Гафиза, в „Русскомъ Вѣстникѣ“ 1874, кн. I (ст. 215-243)—казано вище, на ст. 40].

17) Г. Шерръ: Всеобщая исторія литературы, переводъ А. Пыпина, Спб. 1867. (Є ще переклад П. Вейнберга, М. 1895-1896). Подаються побіжні уваги про Хафиза.

18) М. Карьеръ: Искусство въ связи съ общимъ развитіемъ культуры и идеалы человечества, переводъ (з німецької мови) Е. Корша, т. III, Средніє вѣка, М. 1874. В розділі „Новоперсидская поэзія“ (ст. 201-235) для Хафиза одведено ст. 230-233.

19) М. В. Лосіевскій: Изъ персидскихъ пѣсень Гафиза—„Оренбургскій Листокъ“ 1877, № 7.

¹⁾ Холмогоров пише: „Олеарій ошибается, выдавая Хафиза за лицо, которое переложило въ стихи Бустанъ шейха Саади. Voyages d'Ad. Olear. trad. par Wisquefort, t. I, pg. 856, Amsterd. 1727“. А в Олеаря справді сказано лиш от що: „Во Аккорані дають дітям учити Шіх-Саади Кюлустан, або Долину рож, і його ж таки Бустан, або Плодовый город, а тоді вивчають Гафиса, який, так само як і Бустан—віршований“. Порівн. і рос. переклад П Барсова: „Описъ пугеш. Голшг. посольства, сост. Ад. Олеаріемъ“, М. 1870 (відб. із „Чтеній въ Общ. исторіи и древностей“), ст. 809. Така помилка, за яку Холмогоров обвинувачує самого Олеарія, належить лиш недбалому французькому перекладачеві його (в того справді ми читаємо... „et enfin Hafiz, qui a mis le Bustan en rime“, Пар. 1659, т. I, ст. 593).

20) А. п. Майковъ: Изъ Гафиза—„Нива“ 1879, № 9.

21) П. Гнѣдичъ: а) „Если листь летитъ на землю“... Изъ Гафиза—„Нива“ 1879, № 24;—б) Изъ Гафиза—„Нива“ 1884, ст. 806.

22) Мирза-Джафаръ: а) Книга персидско-русскихъ разговоровъ, Казань 1883, ст. 80-81, текст і російський переклад: „Пошелъ я поутру въ садъ сорвать розу“ (№ 528)¹⁾;—б) Персидско-русская грамматика, Казань 1884, ст. 10-12, текст, транскрипція російськими буквами та російський переклад: „Если та ширазская турчанка“ (№ 8).

23) С. И. Уманецъ: Изъ Дивана Хафиза. Переводъ съ персидскаго подлинника (віршам)—„Сѣверный Вѣстникъ“ 1891, мартъ, ст. 55-56 (I. „Розъ душистыхъ мнѣ не надо безъ чарующихъ очей“=№ 155; II. „Въ темный садъ, гдѣ мѣють розы, вышелъ я“=№ 528). Переклади дуже вільні.

24) М. Г[амазовъ]: Переводы съ персидскаго, турецкаго и арабскаго—в „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Имп. Русск. Археолог. Общества“ т. V=1890. На ст. 91-92, 273 та 277-278—віршовані варіації на теми з Хафиза.

25) О. Коршъ: Персидскій языкъ и литература. Вступительная лекція—„Московскія Вѣдомости“ 1892, № 298, фейлетон. Єсть де-кільки слів про Хафиза у звязку з суфійством.

26) А. Крымскій—а) статті в „Энциклопедическомъ Словарѣ“ Брокгауса та Ефрона: „Персидская литература“ (полут. 45, Спб. 1898, ст. 365) і „Хафизъ“ (полут. 73, Спб. 1903, ст. 127-128).—б) Окремий відділ „Хафизъ“ у III томі моєї „Исторіи Персіи и ея литературы“ (М. 1906)—згадано було вище (ст. 43-44). Въ „Новомъ Энциклопедическомъ Словарѣ“ статья: „Гафизъ“ (т. XIII, Спб. 1913, ст. 753-754). В „Энциклопедическомъ Словарѣ братьевъ А. и И. Гранатъ“ стаття „Гафизъ“ (т. XII, М. 1912) та „Персидская литература“ (т. XXXI, М. 1915).

27) Влад. Соловьевъ—де-які переклади (або мотиви) з Хафиза є в його „Стихотвореніяхъ“.

28) Мірза Абдулла Гаффаровъ: Образцы персидской письменности съ X в. до нашего времени, ч. II, Поэзія, М. 1906 (=„Труды по востоковѣднію“ Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ, вып. 25). Без усякого перекладу на російську мову, ввійшов до цієї хрестоматії з лейпцігського Брокгаусоваго видання текст 50 газелів (ст. 344-388), „мохемес“ (ст. 427-429), „Книга виночерпія“ (ст. 429-436), 11 четверостишів (ст. 462-463).

[29] Про „Персидскихъ лириковъ“ акад. Хв. Євг. Корша з моєю вступною статтею (М. 1916) сказано вище, ст. 44-45].

¹⁾ Цю саму газель знов подав Мірза Джафар в „Книгѣ персидско-русско-французскихъ разговоровъ“ (М. 1896, ст. 155), що являє собою доповнену переробку „Персидско-русскихъ разговоровъ“ 1883 року.

30) В. Тардовъ: Газели Гафиза. Съ персидскаго. І. О, не зови насъ въ рай, святой отецъ! П. Я шель за розой въ садъ въ часть розовыхъ тѣней—„Заря Россіи“ (=давнѣша газета „Утро Россіи“) 1918, № 14 (великодний), ст. 1. З як-найбільшою певністю можна твердити, що В. Тардів перекладав не з перського первопису, а з якогось європейського перекладу, та й то з перекладу не поганого.

Оті дві Хафизові газелі, що їх підніс професійний журналіст В. Тардів російській широкій публиці в дуже розповсюдженій газеті в великодному числі заразісенько після надрукованого величезними буквами святкового привітання: „Христосъ Воскресе!“—вони виступають як один з численних виявів того інтереса до перської (з-особна до Хафизової) газельної творчості, яка запанувала за останніх часів у російській віршованій літературі. Зацікавилися російські письменники самою формою газелі, способом будувати її з двухстишшів, які, всі геть, кінчаються на однаковісіньку риму (прим. у В. Тардова в 1-й газелі—рими: „отець“, „Творецъ“, „жнець“, „вѣнець“, „жрецъ“, „Творецъ“, „чернець“, „конецъ“, „Творецъ“). На всяких літературних згуртуваннях, в альманахах, то що, виступають сучасні російські поети, имъ же имя легионъ, та й частують публіку своїми „газеллами“ (обов'язково з буквою „э“ і з безглуздим подвоєним „лл“,—десь певне, з аналогії до „новелла“, „Изабелла“ і т. ин. слів західньої піїтичної обихідки). А вже ж коли хтось має втішну спромогу читати справжні перські газелі перською-таки мовою, того всякі такі російські напруги з „газеллами“ попросту одштовхують: вони-бо зовсім не викликають того естетичного вражіння, яке приходить тоді, коли доводиться читати перських поетів їхньою рідною мовою; навпаки—дають оті „газеллы“ результат цілком супротивлений. Правдивий знавець східньої поезії в її оригіналі сміливо може сказати: найкращий спосіб, щоб убити й банальною зробити всеьку принаду од поетичної творчості Хафиза чи якого иншого перського газельного віршешписи—це подати їх по російськи в одноримованому вигляді расейскіх „газеллъ“, в отому штучному плащі, напрокат стягнутому з чужих пліч і органічно не-своєму для російського віршування, що його історичний розвиток ішов зовсім інакшим шляхом, ніж у віршування перського. Бо коли в персів невідмовно-обов'язкова одноримовість загніздилися в глибокому корінні стародавнього письменського життя, з більше ніж тисячолітньою давністю, то для росіян це все буде лиш неорганічна й неприродна мода. Орієнталіст не вагаючися може дати всім тим молодим російським перекладачам таку щирю пораду¹⁾: випадает перекладати перські вірші такою російською віршованою формою, яку мусів би по-російськи вибрати

¹⁾ Пор. те, що міні довелося казати в „Персидскихъ лирикахъ“, М. 1916 ст. XXVI.

сам перський автор, коли-б він був писав по-російськи і був-би бажав зробити на психіку російського читача XX віку вражіння, однакове з тим вражінням, що мав перський читач XIV віку од перської форми XIV віку. Звичайно, можна в ряди-годи і по-російськи подати за-для літературної оригінальності або за-для наочного ілюстрування десятку-другу Хафизових газелів екзотичною одноримовою формою, із строфами двостишними замість звичайних російських чотирьохстишних, і з них могтимо повіяти навіть декотра швидкоминуча принада, як екзотичний штукарський фокус, як випадкова вузлувата рідкість. Тільки-ж, цілого Хафиза спрепарувати в вигляді расейських „газэлль“ — це визначало-б учинити йому ведмежу послугу.

и) Хафиз в українському письменстві.

Українська бібліографія про Хафиза, поки-що, не велика. Здається, я досі був єдиним перекладачем для Хафиза.

Ще 1895 року у Франковому часописові „Жите і Слово“ подав я віршований переклад декількох його поезій (у січневій книжці).

Після того, вже 1918 року, мій ученик М. З. Персіц видрукував у Москві цілу мою книжку про Хафиза, писану в першій половині мовою російською („Пісні Хафиза“), а в другій половині — мовою українською: „З Хафизових пісень“ (ст. 79-96). Але вже як книжка була цілком готова, цілком видрукована, в друкарні „Крестнаго Календаря“ А. Гатцука, тільки ще незброшурована, — довелось мені виїхати з Москви; і тоді друкарня серед революційних заколотів не встигла її випустити в світ. Скільки мені відомо, чисто-весь наклад, окрім єдиного та й то неповного мого коректурного примірника, продано до крамниць, мов непотрібну макулатуру, на обгортку всякого дрібного краму.

У тому московському примірникові, який єдиний залишивсь у мене, не стає саме українського тексту. І коли я в Києві надумавсь таки видати антологію з Хафиза, довелось мені віршувати всі переклади наново (і, очевидно, по новому) з перського тексту. Вони увійшли в видання:

А. Кримський: Пальмове гілля. Екзотичні поезії. Частина III. Київ 1922. Ст. 166-180 вступна стаття про Хафиза, ст. 181-222 віршований переклад неповної цівсотні поезій з його „Дівану“ (48 №№).

Акад. Аг. Кримський.

Грамота ц. Олексія Михайловича київським міщанам.

Озираючись на важні події р. 1654, пригадаймо, як пильно козацька старшина та духовництво дбали, щоб зберегти свої права і вільности від замахів московського уряду. Вже 8 січня після ради у Переяславі гетьман запропонував В. В. Бутурліну, заступникові царському, присягнути на ймення цареве, що шляхта, козаки і міщани не втрачуть своїх вільностей, наданих польськими королями, і домагався, щоб було їм видано грамоти на маєтності. Коли Бутурлін заявив, що царі московські — самодержці і не мають звичаю польських королів — давати присягу своїм підданам, то писар військовий та полковник запропонували йому, щоб він дав „письмо за своїми руками, щоб вольностям нашим, правам и маєтностям быть по прежнему“. Але Бутурлін одмовився навіть зробити і це, обіцяв лише, що стольники і дворяни московські не будуть баритись по городах, візьмуть тільки людей до присяги та й поїдуть собі геть. — 14 січня Бутурлін вирушив до Києва; 17-го взяв до присяги сотників, осавулів, отаманів, козаків та інших обивателів київських, а по пересправі з митрополитом 19-го січня, присягла й митрополита шляхта і слуги. Не відразу, але все-ж у липні р. 1654 послано було ігумена Ін. Гізеля до Москви прохати, щоб цар дав своє підтвердження прав українському духовництву. Найближча причина до цього — це була суперечка між митрополитом і воеводою київським, кн. Куракіним, що задумав збудувати фортецю для оборони Києва як нате — на ґрунтах церковних та монастирських, не рахуючися з старими привілеями („Ист. Россіи“, Соловьева X, гл. IV).

До цього часу ми не чули тільки голосу городян київських. Але і вони теж не мовчали про свої потреби. 7-го мая вони, так само як шляхта, козаки й духовництво, удалися до московського уряду з проханням, благаючи захистити їхні права; та вдалися вони не безпосередньо до царя, а до патріярха Нікона, що тоді мав великий вплив на царя. От що писали київські міщани:

„Учиненную присягу совершаючи Панъ войтъ со всѣми нами въ томъ богоспасаемомъ градѣ Кіевѣ живущими еще къ сему, дабы пресвѣтлое лице православнаго монарха, Его Царское величество въ радости видѣти, вѣрное подданство отдать и милостивое жалованье въ подтверженіи правъ намъ служачихъ получить могли, о всемъ томъ, взявши съ собою нѣсколко братьей мѣщанъ, поѣхалъ къ царствующему граду Москвѣ. Для того мы, жители всѣ того богохранимаго града Кіева, черезъ сіе писаніе наше упадаемъ къ ногамъ святительства Вашего, и ниско челомъ бьючи, униженне просимъ, изволь къ Его Царскому Величеству Ваше Святительство о насъ милостиво ходатайствовать, чтобъ есмы и Его Царского Величества щедрою милость въ подтверженіи правъ нашихъ стародавнихъ и что еще нынѣ ново къ тѣмъ правомъ давнымъ надобно было бы, получить могли, униженне Вашему Святительству челомъ бьемъ“... Подписали: „Святительству Вашему низайшіе подножки: бурмистры, райцы и весь убогій народъ, жители града Кіева“ (*Забѣлнъ*, Малоросс. Переписка, хранящаяся въ Оружейной палатѣ, № XVIIII).

Московский уряд, як відомо, в зносінах з Україною опірався в своїх політичних заходах головним чином на „чорних людей“. І в цьому випадку він одповів швидко й ласкаво. Посли вернулися через 2 місяці, кїївські міщани здобули грамоту, що на перший погляд ювинна була їх задоволити. Здається мені — отая грамота ще не була оголошена друком. Я знайшов її у колекції рукописів Самарського Університету, де вона переховується під шифром F. 9. Матеріал — великий подвійний аркуш грубого паперу; почерк — звичайна, але дуже члена, навіть гарна скоропись московська половини XVII в.: під текстом грамоти — велика печатка з червоного лаку, прикрита папером. На відворотній сторінці — підпис. Текст грамоти — ось який:

„Божиею милостию... В нынешнемъ во 162-мъ году мая въ 25 день били челомъ намъ великому государю, нашему царскому величеству, прѣдковъ нашихъ, великихъ князей російскихъ і наше царское величества отчины города Кіева подданные наши, бурмистръ Іванъ Сытъковъ и райцы и лавники, чтоб намъ великому государю ихъ подданныхъ нашихъ пожаловати, права ихъ и привилія, которые имъ даны от королей полскихъ о годовомъ доходе почему имъ давать с ратуши и з градцкие казны подтвердить, і нашими государскими жаловалными грамотами укрепити. И мы, великій государь, наше царское величество, подданныхъ нашихъ, города Кіева бурмистровъ и райцовъ и лавниковъ пожаловали годовымъ доходомъ по прежнимъ

привиліямъ, каковы даны имъ от королей польскихъ; велѣли имъ из доходовъ ратушскихъ давати, что издавна повелось: бурмистру и райце старшему, урядникомъ годовымъ по триста золотыхъ, а другимъ райцомъ четыремъ человекомъ и лавникомъ шти человекомъ по штидесять золотыхъ полскихъ человекѣку на годъ; и тѣхъ королевскихъ привиліев ни в чемъ нарушати не велѣли; и бурмистромъ и райцомъ и лавникомъ намъ, великому государю, царю и великому князю, Алексѣю Михайловичю всеа великия и Малыя Росіа самодержцу и сыну нашему, благовѣрному царевичю и великому князю Алексѣю Алексѣевичю и нашимъ государскимъ наслѣдникомъ служить и всякого добра хотѣть и во всемъ наше царского величества повелѣнье исполнять. А мы, великій государь, учнемъ ихъ держати в нашемъ государскомъ милостивомъ жалованье, и имъ бы на нашу государскую милость быти надежнымъ.

Дана ся наша государская жаловалная грамота в наше царствующемъ граде Москве лѣта от создания миру 7162-го мѣсяца іюля 16 дня“.

Під оцим — велика печатка.

На відворотній стороні:

„Божиею милостію великій Государь царь і великій князь Алексѣй Михайлович Всеа великия и Малыя Росіа Самодержецъ“.

Ясно — відповідь царська була ласкава, але не така, як сподівалися міщани кийвські, що старалися про відновлення старих привілеїв. У грамоті говориться лише про платню виборним урядовцям міста Київa, але ані словом не згадується про суд, про привілеї і т. и. Справа ця вияснилася пізніше.

Подав *акад. В. Перетц*.

21 липня 1921.
Петербург.

А. Майков про Шевченка.

Року 1864-го вийшли „Новыя стихотворенія“ Аполлона Майкова; серед них знаходимо на 73 ст. такий вірш — без назви:

На бѣлой отмели Каспійскаго поморья,
Работой каторжной изнеможденъ, лежалъ
Пѣвецъ. Вокругъ песокъ. Ни кустика, ни взгорья,
Лишь Каспій брызгами страдальца освѣжалъ,
Лишь Каспій вызывалъ пѣвца на пѣснопѣнье...

Вотъ въ душу узника слетѣло вдохновенье...
 Задвигались уста, воспламенился взоръ.
 Онъ руки къ родинѣ, какъ къ матери простеръ,
 Онъ очи обратилъ съ молитвой жаркой къ Богу.
 Но двое часовыхъ ужъ видятъ: быть грѣху
 И взводятъ ужъ курокъ, отставили ужъ ногу,
 Готовая въ крѣпости тотчасъ поднять тревогу,
 Готовая выстрѣлить по первому стиху.

1860.

У 3-ьому виданні поезій Майкова 1873 року (кн. В. Мещерського) цього вірша немає, не знайшов я його і в дальших виданнях (з них, правда, не всі були в мене під рукою); лише в останньому 9-му (Маркса, 1914 р.) зустрічаємо цей вірш з деякими варіантами і інакшою датою — 1859 р. Варіанти такі:

- 6 ряд.— Вотъ въ *сердцѣ* узника *забилося* вдохновенье,
 7 — Задвигались уста, *сверкнулъ потуший* взоръ,
 9 — *И* очи обратилъ съ молитвой жаркой къ Богу:
 12 — Готовая выстрѣлить по первому стиху.
 13 — *И* въ крѣпости поднять *военную* тревогу.

Не знаю, звідкіля взяв текст вірша П. В. Биков, редактор „исправленнаго и дополненнаго изданія“ — ніяких редакторських приміток немає; не знаю також, яка дата правдивіша — 1859 чи 1860? В усякому разі і одна і друга дата можуть тільки підтримати мою думку, що „пѣвецъ“, про якого написав Майков свого вірша — не хто, як Шевченко.

Заслання поета і неймовірно жорстока заборона писати і малювати... „Новопетровское укрѣпленіє“ і Каспій... знущання начальства — всі ці відомі факти з біографії Шевченка — і нікого іншого — дають можливість зрозуміти вірш Майкова. І характерно, що Майков написав його в 1859-60 р., коли Шевченко повернувся вже з заслання, і прийшовши до Петербургу, зустрів там, особливо в літературно-мистецьких колах, надзвичайно прихильне відношення. У своєму щоденникові він навіть записав 30 березня 1859 р.: „Боюся, какъ бы мнѣ не сдѣлаться модной фігурой въ Питерѣ. А на то похоже“ (Твори Т. Шевченка, видання В. Яковенка, т. II, 324 ст.). Одначе це була не мода, а, як зазначав поетів біограф, Кониський, „потреба душі освічених людей Росії“, які в ті роки сподівалися від Олександра II-ого оновлення країни, і для яких Шевченко „був великою, нічим не оправданною жертвою того ладу державного, що панував над Росією під увесь час царювання Миколи I“.

Не відомо, чи був знайомий А. Майков з Шевченком особисто. Дуже це річ можлива. В усякому разі, повернувшись в осени 1859 р. з подорожі до Греції (а Шевченко повернувся тоді з Києва), Майков міг коли не познайомитися з ним, то почути про його життя в засланні, про жорстоке знущання над словом поета... Дуже можливо, що Майков, який перекладав на російську мову білоруські пісні, читав і розумів і твори українського Кобзаря.—У книжці Н. Барсукова „Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ и А. Н. Майковѣ“ (Спб. 1898) знаходимо такий запис про розмову Майкова з Костомаровим підчас їхньої подорожі до Новгороду, 8 травня 1862 року: „Посѣтивши Пятницу (1156 г.) и Никольскій соборъ, возвратились домой. Здѣсь между Костомаровымъ и Майковымъ завязалась интереснѣйшая бесѣда о Русской Литературѣ,— о *Мининъ и Пожарскомъ* Островскаго и *Борисъ Годуновъ* Пушкина, о Шевченкѣ и пр.“ (21 ст.).

Вірш Майкова про Шевченка—жанровий малюнок у його звичайній манері; але в ньому почувается протест душі поета проти знущання над словом, над творчістю. В середній період своєї поетичної діяльності, після кримської катастрофи, Майков більш-менш піддався настроям доби реформ і сам признався, що він радів, коли „великія идеи новаго царствованія открыли новыя горизонты“ (Твори, 9 вид. т. I, XXIV ст.). Поезію „На бѣлой отмели Каспійскаго поморья“ Майков написав як-раз під цей час, і вона цікава не тому тільки, що безперечно малює Шевченка і виявляє співчуття до нього з боку російського поета, а й тому, що дає цікаву деталь для характеристики творчости самого Майкова.

Подав П. Филипович.

До біографії П. Куліша.

I.

П. Куліш у київо-печерській школі.

У Київской Старинѣ 1899 р. (т. 64) надруковано листи П. О. Куліша до М. В. Юзефовича (стор. 185).

У редакційній передмові до їх говориться, що 1842 р. Куліш покинув служити у луцькій шляхетській школі та перейшов на таку саму посаду вчителя руської мови до київо-подільської школи. Це помилка автора передмови. В. Шенрок у своєму життєпису Куліша каже (стор. 23 окремої відбитки з „К. Стар.“ 1901 р.), що Куліш пробув у Луцькому сім місяців, а далі робить випис із службового Кулішевого

атестату: „Почав службу в об. вчителя руської мови в луцькій шляхетській школі 10 лютого 1841 р.; *перенесено на таку саму посаду до київо-печерської шляхетської школи того самого року 21 серпня*, а до київо-подільської школи того-таки року 25 студня“. У „Памятної запискѣ о Кіевской 4-ой гимназіи“, в частині першій під заголовком „Прошлое Кіевской 4-й гимназіи (1868—1838 г.г.)“, автор цієї частини, Е. О. Кивлицький, оповідає, що 1836 р. було засновано другу шляхетську школу на Печерському, де вона й містилася по чужих будинках аж до 1853 р. Учнів у ній було понад сто. В 1853 р. школу цю було переформовано в повітову міщанську, а з 1 липня 1868 р. в київську прогімназію і далі 1883 р. в київську 4-ту гімназію.

В архіві цієї останньої заховався рукописний „Журналь для росписки учителей III класса 2-го дворянского училища на 1841 годъ“. Усі вчителі повинні були записувати, коли яку лекцію вони давали та що було за цю їхню лекцію зроблено.

Запис починається з 8 січня, а кінчиться 18 грудня; учителі були в першому семестрі такі: для закону божого православного—свѣщ. Іван Лукашевич, католицького—ксьондз Якубович, для руської мови—Шкляревський, латинської мови—Михалевич, німецької мови—Ганзе, французької—И. Сорочинський, для математики—С. Коломійцев, історії—Брайкевич, писання—Постоловський. 16 серпня Шкляревський підписався востаннє. 19 серпня є такий запис: „Отъ 3^{1/2} до 5 ч. Русскій языкъ. За преподавателя занимался учитель Постоловскій“. Як це ми бачили з службового Кулішевого атестату, його призначено було вже 21 серпня, але перший запис він зробив у щоденнику тільки -но 23 жовтня: „Отъ 3^{1/2} до 5 часовъ. Русскій языкъ. О словосочиненіи, подлежащее и сказуемое, слова опредѣлительныя и дополнителныя. Кулѣшъ“. Цей запис зроблено тим самим круглим гарним письмом, що звичайне було для його за весь його довгий вік.

А далі вже регулярно пішли його записи такого змісту:

„23 сентября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Опредѣлительныя и дополнителныя слова. Кулѣшъ“.

„27 сентября. Отъ 2 до 3^{1/2} ч. Русскій языкъ. Раздѣленіе союзовъ по употребленію и значенію. Кулѣшъ“.

„30 сентября. Отъ 3^{1/2} до 5 ч. Русскій языкъ. Предложеніе придаточное, полное и сокращенное; предложеніе вводное. Кулѣшъ“.

„2 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія въ пройденныхъ правилахъ; произношеніе стиховъ Пушкина. Кулѣшъ“.

„4 октября. Отъ 2 до 3^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе предварительныхъ правилъ словосочиненія до согласованія словъ. Кулѣшъ“.

„7 октября. Отъ 3^{1/2} до 5 ч. Русскій языкъ. О согласованіи словъ въ предложеніи простомъ. Кульшъ“ (Далі, замість підпису, ми ставитимемо самісіньку літеру К.).

„8 октября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Согласованіе словъ въ предложеніи сложномъ. К.“

„10 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. О согласованіи словъ въ предложеніи придаточномъ. К.“

„11 октября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. Повтореніе всѣхъ вообще правилъ о согласованіи словъ. К.“

„14 октября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Произношеніе выученнаго на память лучшаго отрывка прозы. К.“

„15 октября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Объ управленіи словъ; родительный присвоенія. К.“

„17 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Родительный обозначенія и количества. К.“

„18 октября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. К.“

„21 октября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„24 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„25 октября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„28 октября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе управленія дательнымъ падежомъ. К.“

„31 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„1 ноября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„2 ноября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„4 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Винительный и творительный падежи. К.“

„7 ноября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Предлоги, управляющіе падежами. К.“

„8 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Простыя слова, управляющія падежами, съ помощью предлоговъ. К.“

„11 ноября. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Простыя слова, управляющіе падежами. К.“

„12 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. О составленіи періодовъ. К.“

„14 ноября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. О знакахъ препинанія. К.“

„15 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. О знакахъ препинанія. К.“

„18 ноября. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Правописаніе. Объ употребленіи буквы ѡ. К.“

„19 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Правописаніе. Объ употребленіи буквы ѡ. К.“

„22 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Объ употребленіи буквъ э, и, і, ө. К.“

„25 ноября. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Объ употребленіи буквъ ѣ и ѵ. К.“

„26 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Объ управленіи падежами родительнымъ и дательнымъ. К.“

„28 ноября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія. К.“

„29 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„3 декабря. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„5 декабря. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„9 декабря. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Упражненія въ правописаніи. К.“

„10 декабря. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„12 декабря. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„13 декабря. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Упражненія. К.“

„17 декабря. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія. К.“

Ми навмисне списали геть-усі записи молодого вчителя руської мови, Куліша, бо з їх можна охарактеризувати перші кроки його педагогічної діяльності.

Найперш можна зафіксувати, що скрізь, за що тільки брався Куліш на своєму віку, працював він щиро, отдаючися справі всією душею.

Так він за три місяці, з 23 жовтня до 17 грудня, дав 41 півторогодинну лекцію, а це виходить по три лекції на тиждень; а що іноді його лекція за розписом випадала на свято (без цього не могло перебутися), то виходить, що Куліш такі лекції одбував у інші дні.

Куліш любив усяку справу доводити до кінця, робити її зразково, мовляв, до щенту.

Куліш, як ми бачимо, користувався у своїй педагогічній праці, двома методами — лабораторним та лекційно-репетиційним. Він декілька лекцій підряд роз'яснював своїм учням правила, розроблював їх з учнями в класі на зразках, а потому робив репетиції. Учні повинні були на репетиціях згадувати все те, що він був їм роз'яснював, і мабуть, добре засвоювали весь матеріал. Як відомо, шляхетські школи („дворянскія училища“) заміняли перші три класи гімназії, а через

це учні дуже добре повинні були знати весь курс школи, щоб їх було прийнято до гімназії.

Отакі дрібниці для характеристики Куліша дає нам той „Журналъ Кієво-Печерскаго училища“, що тепер переховується в рукописному відділі бібліотеки при Українській Академії Наук у Києві.

Подав *М. Стороженко*.

II.

Листи Куліша до М. В. Стороженка.

(80-ті рр. XIX в.)

I.

Першого докладного життєписа П. О. Куліша написав Осип Маковей з Чернівців 1899 р. (Львів, 1900 р.).

На сторінці 141-ій автор каже: „З років 1875—1888 не напечатано досі ніяких Кулішевих листів, крім кількох до Крашевського. Мабуть Куліш у тих роках писав мало до кого, погнівавшись на людей. Тому й трудно означити докладно дати, коли він що написав у тім часі“.

Пізніший Кулішів біограф, В. Шенрок (Київ, 1901 р.) оповідає про листування Куліша з М. В. Стороженком, тоб-то, зо мною, та з П. І. Зуйченком,—листи до їх припадають якраз на 80-ті роки. Переказуючи (стор. 213—218) де що з моїх листів до Куліша, Шенрок підкреслює, що відносини мої та Зуйченкові до Куліша були теплі та приязні, бо ми обидва поважали його діяльність та оцінювали його особисті заслуги перед Україною, під той час, скажемо від себе, коли тодішня українська суспільність вороже до його ставилася, не вважаючи на те, що, як би не було на світі Куліша, такого, „гарячого“, як він був, з усіма його заслугами та, як кому здається, помилками, так не було-б багатьох з тих подій, яких свідками являємося ми нині. Як я тепер згадую що про засмученого та знесиленого тоді велетня України, так мені дуже бажається воскресити той короткий час, що я з ним листувався і, може, розговорив хоч на хвилину своїми листами смутні смуги на яєному чолі неспочивного ратая на українській ниві.

Жалкую тільки, що не скористував я хоч за-для письменної розмови з цим незвичайним своєю вдачею, хистом, талантом та ерудицією сином України останнього десятилетия років його життя.

Почав я листуватися з Кулішем в-осени 1884 р., коли був заходився зібрати матеріяли до життєпису мого родича, Олексі Стороженка. Звернувся я й до Куліша з запитом, чи не надішле він мені із своїх споминів що про Олексу за час їхнього спільного співробітництва в „Основі“.

На мого листа П. О. надіслав мені по-первах з Борзани таку коротеньку відповідь:

„М. Г. Н. В! Радъ бы я былъ служить Вамъ матеріалами для біографіи покойнаго Алексѣя Петровича (Стороженка), но я съ нимъ не былъ близко знакомъ, и хотя мы видались много разъ, но разговоръ нашъ вращался на предметахъ общихъ. Ни его служебная, ни

общественная, ни семейная сторона жизни не раскрывалась во время наших свиданій. Я не спрашивалъ, онъ не высказывался. На его, лестное для меня вниманіе старался я отвѣчать вниманіемъ, и только.

Примите, М. Г., увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи. П. Кулішъ. 1884, дек. 5, Борзна“.

Але я не впинився із своїм запитом та знову надіслав Кулішеві листа, прохаючи його, хоч що-небудь згадати про свої стосунки з О. П.

Тоді він обізвався до мене із другим своїм отаким листом*).

„М. Г. Н. В., нетерпящія отлагательства дѣла заставили меня опоздать отвѣтомъ на Ваше второе письмо. Оба Ваши письма затерялись въ бумагахъ и я, не имѣя адреса, посылаю отвѣтъ черезъ другія руки.

Съ покойнымъ Алексѣемъ Петровичемъ видались мы большею частью у Н. И. Костомарова. Обыкновенно онъ заѣзжалъ за мною, а возвращались мы или ко мнѣ, или къ нему. Онъ мнѣ показывалъ произведенія своей лѣпной работы. Было видно, что изъ него могъ бы выйти отличный художникъ. Алексѣй Петровичъ рассказывалъ малорусскіе анекдоты еще лучше, чѣмъ печатно. Это былъ человекъ талантливый во многомъ. Сколько могу судить по его воспоминаніямъ о службѣ его, онъ и тамъ отличался способностями рѣдкими. Въ большинствѣ случаевъ у насъ идутъ служить по военному и гражданскому вѣдомствамъ люди, неспособные къ проповѣданію своихъ мыслей словесно или письменно. А. П. Стороженко, какъ видно, смотрѣлъ на дѣло такъ, что военная и гражданская служба требуютъ еще большей разносторонности въ умственномъ развитіи, нежели кафедра и пресса. Тамъ организованная въ мышленіе знанія, гражданское мужество, смѣлость, находчивость и быстрая сообразительность провѣряются въ самый моментъ своего проявленія.

Точнаго понятія о служебной дѣятельности А. П. я не сохранилъ въ умѣ, но думаю, что въ рукахъ высокаго и искусстваго администратора подобный человекъ былъ бы драгоценною находкою, а въ военныхъ операціяхъ такіе, какъ онъ, люди должны быть опорю успіха. А. П. постоянно носилъ въ петлицѣ Георгія 4-ой степени и это мнѣ въ немъ нравилось. Онъ гордился тѣмъ знаменемъ, подъ которое становился. Иначе — зачѣмъ же и становиться подъ знамя? Когда я жилъ въ Варшавѣ, онъ явился ко мнѣ во фракѣ со звѣздой, только что полученной, и придалъ нѣкоторую торжественность моему обѣду, къ которому я пригласилъ его заиросто. Въ то вре-

---

*.) Цього та першого листа було вже надруковано у юбілейному збірникові на пошану проф. М. І. Стороженка — „Подъ знаменемъ науки“ (М. 1902), стор. 244—248.

мя проѣзжали черезъ Варшаву въ Москву представители славянскихъ народностей. Мы чествовали ихъ публичнымъ обѣдомъ въ русскомъ клубѣ. А. П. участвовалъ въ этомъ обѣдѣ, но потомъ очень комически представлялъ авторовъ брошюркъ, которыми рекомендовали себя славянскіе народники русскимъ людямъ, привыкнувъ дома дивить свой муравейникъ. Вообще, складъ ума А. П. отличался юморомъ. Онъ видѣлъ вещи ясно и его смѣхъ былъ выраженіемъ анализирующаго ума.

Вотъ все, что я могу припомнить, въ удовлетвореніе Вашего желанія, о покойномъ А. П., захваченный Вашимъ письмомъ врасплохъ среди борьбы съ подлѣйшимъ арендаторомъ. Нѣкій Аполлинарій Заленскій съ нѣкою Касильдою Сарнецкою сдѣлали на нашу хуторскую Украину ляшеское нашествіе, о которомъ можетъ рассказать Вамъ передателъ этого письма, братъ моей жены, Александръ Михайловичъ Бѣлозерскій. Насилу я справился съ этимъ нашествіемъ. Желаю Вамъ успѣха въ Вашемъ трудѣ. Съ истиннымъ уваженіемъ П. Кулишъ. 1884, дек. 16, Борзна“.

Здобувши цього листа, я широ подякував Кулішеві та приписав у своїм листі деякі тодішні літературно-наукові київські новини. Мабуть, він зацікавився моїм листом, бо хутко озвався до мене аж двома під-ряд довгими листами, від 25 та 26 січня 1885 р.; у першому з них він хотів таки мені допомогти в моєму замірі скласти життєпис Олексі Стороженка:

„М. Г. Н. В., для характеристики А. П., какъ сотрудника „Основы“, всего лучше обратиться къ самому издателю этого журнала. Къ сожалѣнію, въ настоящее время онъ озабоченъ занятіями не литературными и едва-ли найдетъ время для изображенія своего пріятели и сотрудника. Однакожъ, утикъ не втикъ, а побитты можна.

Василій Михайловичъ Бѣлозерскій (Варшава, Владимірская, 2 а) иногда бываетъ молчаливъ съ корреспондентами, но иногда пишетъ къ нимъ пространно, и я былъ бы радъ, если бы Ваше письмо застало его въ такомъ положеніи, когда онъ желаетъ отдохнуть на литературѣ отъ своихъ нелитературныхъ занятій.

Что до меня, то хоть я и принималъ участіе въ редакціи „Основы“, но, работая слишкомъ усердно, едва замѣчалъ, что дѣлается внѣ моей сфѣры.

Вы обратили вниманіе на мой рассказъ въ „Нови“, обратите же, прошу Васъ, вниманіе и на мою историческую статью въ №№ 1399 и 1400 „Южнаго Края“. Меня интересуеетъ Ваша искренность даже въ томъ случаѣ, когда бы статья моя Вамъ не понравилась. Во времена Алексѣя Петровича мы всѣ думали о козакахъ иначе.

Въ примѣчаніи о щедромъ отмѣриваніи имъ земли въ вѣчную собственность не означена страница, потому что я съ моей бібліоте-

кой живу теперъ врозь. Но Вамъ надобно прочитати указанную мною работу профессора исторіи. Земля пожалована козакамъ отъ Днѣпра до Бога Сигизмундомъ I (sic!), а между тѣмъ она не могла быть имъ пожалована ни однимъ изъ Сигизмундовъ.

Въ самомъ концѣ моей статьи наборщикъ или корректоръ напечаталъ: „...славою, съ которою вѣнчали его“... Они и могли желать, чтобы тотъ, кого вѣнчали съ славою, какъ съ женщиной, подѣлился ею съ другими, но автору такое желаніе не свойственно. Дѣло въ томъ, что эти господа не знали словъ псалма: „славою и честію вѣнчалъ еси его“.

Желаю Вамъ успѣха въ изображеніи талантливаго человѣка, изъ котораго другое общество выработало бы совсѣмъ иного дѣятеля. Преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, янв. 25, Борзна“.

На жаль, мій замір скласти життєпис мого славетного родича так і не здійснився за браком необхідного матеріалу, бо навіть такі люди, як В. М. Білозерський, що близько приятелювали з О. П., не відозвалися на мої запити, а якихсь інших джерел я не знайшов, хоч і зробив був подоріж до Берестя-Литовського, де О. П. перебував останні роки свого життя, мав свою оселю і знайшов собі місце за-для вічного спочинку. Ті дрібниці, що пошастило мені зібрати, надрукував я в „Кіевской Старинѣ“, а потім передруковано це все в І т. нашого родинного архіва („Стороженки“, т. І. К. 1902).

Але на основі нашого спільного інтересу до діяльності Олекси Стороженка зав'язалися мої відносини з Кулішем, як побачимо, й надалі. Вказівка П. О. на статтю його в „Южн. Кр.“ мене зацікавила і я намагався дістати числа цієї газети, але не зміг зразу: проте знов надіслав Кулішеві листа, а від його тимчасом одібрав ще одного листа від 26 січня, такого саме змісту:

„М. Г. Н. В., въ № 363 газеты „Днѣпръ“ говорится, что въ январьской книжкѣ „Кіевской Старины“ напечатана составленная весьма интересно статья, представляющая извлечение изъ исторической части извѣстнаго сочиненія галицко-русскаго ученаго о. Качалы.

Во время моего пребыванія въ Вѣнѣ д-ръ Пулуй *) предложилъ мнѣ это извѣстное сочиненіе, написанное по польски, для прочтенія, но прибавилъ, что оно есть компиляція изъ „Исторіи воссоединенія Руси“.

Галицко-русскій учений бралъ у него подаренную мною книгу и къ великой его досадѣ, всю исчеркалъ карандашомъ, отмѣчая все, что ему понадобилось для ученаго труда. Разумѣется, я не сталъ читать книги о. Качалы, щадя время для иного рода чтенія. Но прежде чѣмъ прибылъ я въ Вѣну, во Львовѣ д-ръ Сущкевичъ спросилъ у меня,

---

*) Співробітник Кулішів при перекладі на українську мову спершу „Святого письма нового завіту“ (Лі. 1880 р.), а потім і цілої Біблії, що вийшла вже по смерті Куліша заходами Британського Біблійного Товариства. Пулуй помер 31 січня 1918 р.

гордяться галицкимъ ученимъ: „Читали ли Вы книгу Качалы?“ Я, не желая показать невниманія къ ученимъ трудамъ великаго мыслителя галицкаго (на безлюдді й Хома дворянинъ), сказаль, что читаль. „Кажово Ваше мнѣніе о его трудѣ“. Я отозвался съ ходячею похвалою.

Вы, любезнѣйшій землякъ, читаете, безъ сомнѣнія, много. Можетъ быть, въ Ваши руки попадетъ и перелицовка или перешивка о Качалы. Не захочется ли Вамъ узнать, что этимъ закройщикомъ заимствовано у меня, а что (безъ сомнѣнія) у другихъ? О Качалы я не удостоился видѣть, но знаю, что дивящіе свой муравейникъ Русины способны и на то, чтобы порицать автора за его историческія изслѣдованія и тутъ же признаваться печатно, что самихъ изслѣдованій никогда не читали. Я увѣренъ, что о Качала отзывается о моей исторіи гораздо неблагосклоннѣе, нежели я объ его.

Передъ этимъ я писалъ къ Вамъ между прочимъ о томъ, что въ наше время возможно, основываясь на лѣтописи Грабянки, отъ имени Сигизмунда I дарить козакамъ огромное пространство земли между рѣками Днѣпромъ, Богомъ и Чернымъ моремъ. Да процвѣтаетъ исторіографія и профессура подъ благодатной довѣрчивостію умственныхъ лѣбтяевъ! Примите увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи. П. Кулишъ. 1885, января 26, Борзна“.

Справді, у січневій книжці „Кіев. Стар.“ за 1885 р. було надруковано статтю К. М. Мельникової, що нині д. Антоновичева, складену на підставі твору о. С. Качали, під заголовком — „Очеркъ исторіи Ю. З. Руси XIV-XVIII в.“ (К. Ст. 1885, тт. XI і XII).

Але, чи мав Кулиш право дати таку сувору оцінку праці о. Качали, коли його самого підозрівали, що в своїй праці він як коли над міру користувався з творів Кароля Шайнохи? Небіжчик проф. В. Б. Антонович, як читав 1883—4 академічного року про джерела для історії України студентам історичного факультету Київського Університету, то зазначав великі хибі в творі Кулиша — „Історія возсоединенія Руси“. Книгу цю, як казав Антонович, написано у полемічному тоні: автор її гостро говорить про Максимовича та про Костомарова й обвинувачує їх безпідставно; наприклад, він попрікає Максимовича нездарою, жаднісінких не даючи на те фактів. Критичніе засобів у його зовсім немає: упершиися на якісь погляді, він вибірує все те, що йому в пожиток, та відкидає суперечне; як що є багацько таких фактів, котрі суперечать його думці, то він засновує якусь ідею загального змісту, і вже з погляду цієї ідеї як безсуперечної правди, відкидає історичну дійсність. Так, наприклад, Кулиш намагався зазначити, що з козаків були невіри. Добре відаючи, що в багатьох джерелах оповідається про козаків, як про оборонців православія, він заявляє, що усі вчені до його не розуміли цих джерел, і на підставі власних догадок, запідозрює їх докладність або сам на свій лад їх редагує. Найкраща стаття Кулишева—це про історію колонізації південно-західного краю, та це не оригінальна праця, а перерібка з Шайнохи. Але й вона не без великих хиб: Кулиш не вказує ні часу, ні місця, коли й де що діється; події, що зв'язані з

якимсь місцем, він поширює на велику просторинь. Взагалі, погляди Кулішеві не мають наукової ваги.

Так оцінив Куліша-історика Антонович. Не помилював його й М. П. Василенко у своїй праці „Очерки по історіи Западной Руси и Украины“ (К. 1916, стор. 457—463), підкреслюючи знов-же вплив Шайнохи на Куліша. Ця великої ваги наукова суперечка повинна звернути на себе увагу майбутніх історичних критиків.

Навпаки ворожий настрої Кулішів до Костомарова та Антоновича проглянув, як у попередю вмічених тут листах його, так і далі, на шкоду спільній для їх народній справі.

У своєму листі я повідомив Куліша, хто така д. Мельникова та який був замір її та Лебединцева, як друкували вони скорочену перерібку праці о. Качали, — спопуляризувати цю працю, як відносно об'єктивнішу.

На це він відповів таким довгим листом:

„М. Г. Н. В., укажу Вамъ еще и на мои стихотворенія, помѣщаемыя въ газетѣ „Днѣпръ“ съ № 360 (въ №№ 363 и 364 ихъ нѣтъ). Можетъ быть, и „Днѣпра“ нѣтъ на Днѣпрѣ въ Кіевѣ?“

На Лебединцева, котораго я хорошо знаю, продѣлка съ качаловскою компиляціей весьма похожа. Но, пожалуйста, лично для меня не задавайте себѣ такой работы. Довольно того, что Вы освѣдомились, какъ въ свѣтѣ пошлое оправдываетъ пословицу: „куда конь съ копытомъ, туда и ракъ съ клешней“.

Позвольте спросить Васъ, не знакомы ли Вы съ цензоромъ Рафальскимъ, который издалъ вмѣстѣ съ проф. Антоновичемъ книжку въ пользу пострадавшихъ отъ наводненія? Не сынъ ли это цензора? Если сынъ, то отъ него можно узнать о судьбѣ представленной мною вторично въ цензуру драмы моею на украинскомъ языкѣ — „Царь Наливай“.

Можетъ быть, у Васъ есть „Опись актовыхъ книгъ Кіевского центрального архива“, за исключеніемъ №№ 1—9, 12, 14, 16, 18, 20 и 21, которые у меня есть. Одинъ великій человекъ науки самъ вызвался снабдить меня этими непродajuщими брошюрками, но за великими своими дѣлами оставлялъ безъ вниманія мои малыя; между тѣмъ (это достойно упоминанія) писалъ ко мнѣ въ своемъ благоволеніи: если бы мы были по-богаче, да если бы то да то, да еще то, то мы бы сдѣлали для Васъ вотъ что. Такъ какъ этотъ геній науки давно уже вызвался сдѣлать для меня кое-что и покрупнѣе присылки брошюръ (между прочимъ — освободить меня отъ подъяческихъ истязаній по поводу затянутаго гнуснымъ образомъ раздѣла имѣнія etc. etc.), то я написалъ ему, что гораздо легче мечтать о великихъ благодѣянiяхъ подъ невозможными условіями, нежели исполнить цѣлый рядъ обѣщаній, исполненіе которыхъ зависитъ отъ насъ непосредственно. Къ моему горю, я забылъ, что въ числѣ этихъ обѣщаній было и предложеніе написать рецензію моею Исторіи (такъ какъ онъ былъ профанъ моею спе-

ціальности). Ревнитель просвѣщенія и даже украинскаго слова дасть такой смысл моему письму, какъ будто я вознегодовалъ на ненаписаніе рецензіи, а брошюрокъ, крайне нужныхъ для моихъ работъ по исторіи, все-таки не прислалъ,—и я вотъ въ теченіе многихъ лѣтъ „не имамъ чело-вѣка“ въ Кіевѣ, у котораго бы могъ попросить: „Дайте же и мнѣ заглянуть хоть однимъ окомъ въ тѣ книги центрального архива, которымъ описъ печатаете Вы, конечно, для людей, а не для мышей!“ Наконецъ, случай или духъ покойнаго А. П. Стороженка указываетъ мнѣ такого чело-вѣка въ Васъ. Если нужно купить эти брошюрки, то, пожалуйста, купите ихъ на мой счетъ и пришлите.

Что касается популяризаціи мѣстной исторіи, то еще в 70-хъ годахъ я показывалъ Ильницкому переписанную набѣло рукопись лп-стовъ печатныхъ въ 40 или въ 45, подъ заглавіемъ: „Отпаденіе Малорос-сіи отъ Польши“. Это популярная исторія (безъ цитатъ) нашего края до подданства Хмельницкаго. Рукопись и теперь благополучно у меня поконится. Лебединцевы съ о. о. Качалами и имъ подобными, безъ сомнѣ-нія, способнѣе меня изобразить то, что у насъ было, и даже то, чего не было. Во время моего пребыванія за границею, я между прочимъ написалъ листа четыре печатныхъ подобной же исторіи по украински, подъ заглавіемъ: „Повість про Українську Землю, якъ вона вибылася изъ-пидъ Польци и прыйшла пидъ Московську державу (1340—1654)“. Но потомъ увлекли меня драмы и я не продолжалъ. Да и къ чему? Гдѣ издатели и гдѣ читатели?

Śpiewak niestety śpiewać nie ma komu! Насилу „Днѣпръ“ отва-жился печатать мое спиванне, въ эпоху процвѣтанія у насъ великихъ людей науки и великихъ не только русскихъ, но и спеціально украин-скихъ патріотовъ. Поэтому я и обращаю Ваше вниманіе на сію га-зету, какъ на курьезъ.

Къ сожалѣнію, не имѣлъ случая, сидя въ хуторскомъ куренѣ, позна-комиться съ трудами, указаннаго Вами, Н. Θ. Сумцова. Но буду имѣть его въ виду и познакомлюсь при случаѣ. Преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, января 30, Борзна“.

Видѣбравши цього листа, я, звісне діло, звернув увагу на часопис „Днѣпръ“, надіслав до його редакції передплату, проте чогось не здобув ні одного числа. Про існування цього часопису маємо цікаві відомості у нотат-кахъ І. М. Каманіна до 2-го тому його видання—„Сочиненія и письма П. А. Ку-лиша“ (К. 1908. Примѣчанія редактора. Стор. 13 і далі); тутечки зазначено й усі поезіи П. О., котрі надруковані були в тому часопису, та оповідається про на-рождення цього недовговічного часопису; але е там якась помилка—сказано, що „Днѣпръ“ замінив „Екатеринославскій Листокъ“ з 8 лютого 1885 р., і рівночасно зазначено, що перша поезія Кулиша „Земляцкій романсъ“ з’явилася в 360 числі „Днѣпра“ від 15 січня того-ж року, як воно зрештою й слід, бо П. О. згадує

про цього романса в листі до мене від 30 січня 1885 р.). У нотатці знов до самої поезії під заголовком „Яке нам діло до того?“ сказано: „См. „Дняпръ“. Екатеринослав. газ. 1885 г. № 360, 16 январа, подъ заглавіемъ: „Земляцький романс“.

В одному з попередніх листів згадує П. О. теж і про драму свою—„Царь Наливай“. В нотатках до 4-го т. збірника творів Куліша (К. 1910, стор. 9) І. М. Каманін каже: „Третья драма—„Царь Наливай“, какъ это видно изъ примѣчаній ко 2-му тому „Сочиненій и писемъ П. А. Кулиша“, окончена была имъ 19 юня 1884 года... эта драма не только не печаталась авторомъ при жизни, но даже и въ цензуру не представлялась... Рукопись этой драмы сохранилась въ двухъ экземплярахъ: черновомъ и бѣловомъ. По послѣднему она напечатана нами. Но надо предполагать, что существовала еще третья рукопись „Царя Наливая“ по которой эта драма печаталась въ Харьковѣ въ 1900 году“. Може бути, що цей третій рукопис і був той самий, що Куліш бажав його визволити з цензурних лабетів.

„Одинъ великій человекъ науки“, про якого згадує Куліш, це був, здається, О. М. Лазаревський. Ті числа видання—„Опись актовыхъ книгъ К. Ц. А.“, що бракували П. О., я надіслав йому за допомогою О. І. Левицького, котрий прохав переказати йому од себе поклін.

На це П. О. відповів так:

„М. Г. Н. В., душевно благодаренъ Вамъ за „Описи книгъ центрального архива“. Прошу Васъ покорнѣйше поблагодарить О. И. Левицкаго за память обо мне и передать ему мой поклонъ.

Цензора Рафальскаго оставьте, пожалуйста, въ сторонѣ. Онъ очень озабоченный человекъ и я самъ недавно писалъ къ нему о моей второй драмѣ. Притомъ же я довольно равнодушно отношусь къ медленной процедурѣ.

Нѣкто д-ръ Ролле издалъ нѣсколько книжекъ о польско-русской старинѣ подъ псевдонимомъ dr. Antoni J. Одна изъ этихъ книжекъ,носящихъ общее заглавіе „Opowiadania historyczne“, содержитъ въ себѣ три повѣствованія, въ числѣ которыхъ одно, подъ заглавіемъ „Sewerin Nalewajko“, говоритъ, что въ моментъ великихъ своихъ надеждъ Наливайко титуловался царемъ Наливаемъ. Д-ръ Ролле, человекъ талантливый, живетъ, какъ я слышалъ, въ Подольскомъ Каменцѣ, на архивъ котораго часто ссылается; было бы полезно для изученія южнорусской старины найти къ нему дорогу черезъ общихъ знакомыхъ.

Я не вижу „Кіевской Старины“, но знаю откуда-то, что въ ней помѣщались извлечения или пѣльные переводы изъ вышеозначенныхъ книжекъ д-ра Antoniego J. Если будете пересматривать этотъ журналъ, то, можетъ быть, Вамъ попадетъ на глаза одна изъ печатныхъ клеветъ о томъ, будто бы Кулишъ, получивъ отъ Поляковъ деньги на изданіе журнала, уѣхалъ обратно въ Россію. Въ случаѣ обрѣтенія сего поэтического произведенія моихъ соплеменниковъ, потрудитесь укавать

мий годъ, № п страницу, и если поэма о моей личности не очень длинна, то и выписать ее цѣликомъ.

Въ отвѣтъ на Ваше мнѣніе, что издателей найти трудно, но читатели нашлись бы, позвольте рассказать Вамъ анекдотъ. Начальникъ спросилъ коменданта крѣпости: „почему не стрѣляли въ высокотожественный день?“ Комендантъ отвѣчалъ: „Во первыхъ, не было пороху, во вторыхъ“...—„Довольно, довольно!“ остановилъ его начальникъ.

Очень радуюсь, что г-жа Мельникъ трудолюбивая дѣвушка, и сожалѣю, что она запачкала свои пальчики въ отвратительныя чернила галицкаго плагиатора. Что касается ея занятій археологіей, то надобно бы ей прочесть (если не читала) отзывъ Бокля объ этой якобы наукѣ. Старикамъ кстати идти по слѣдамъ Ольдбука, но молодой умъ пускай бы искалъ себѣ насущной пищи въ болѣе животворномъ чтеніи.

Въ № 1415 „Южнаго Края“ найдете два мои стихотворенія, составляющія цѣлое съ послѣдующими, которыя еще не помѣщены газетою. Два стиха изуродованы („Незнанья жалкая вина!“). Въ первомъ 6-й стихъ надобно читать: „Безъ погудокъ (а не почудокъ) лукавыхъ“, а во второмъ 6-й же стихъ: „Гордуемъ дикого ума блаженствомъ“ (отъ слова *блазень*—шутъ и дурень, а не блаженствомъ). Душевно преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, февраля 11, Борзна“.

PS. Я радъ, что Вы подписались на „Днѣвръ“. Въ немъ будетъ помѣщенъ длинный рядъ моихъ стихотвореній, которыя писаны для того, чтобы ихъ читали такіе добрые люди, какъ Вы. Не понимаю, какъ умудрился „Днѣвръ“ сохранить правописаніе—кулишівку. Боюсь, не надѣлала бы она ему вреда. Изъ-за правописанія моя драма „Байда“ едва не была запрещена. Меня во время предупредили, чтобы я не печаталъ кулишівкою и я вошелъ въ компромисъ съ цензурою. Результатомъ котораго явилось правописаніе паерочное. Жду 10 экземпляровъ изъ Петербурга, но скоро ли, не знаю. Одинъ изъ нихъ пришлю Вамъ въ благодарность за „Описи книгъ П. Арх.“.

Переклади та перекази з деяких творів д-ра Ролле друкувалися були в „Кіевской Стар.“ з поради Н. В. Молчановського, що сам теж народився на Поділля, дуже кохав свою рідну країну та зробився її істориком, склавши гарну працю, під заголовком—„Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1431 г.“ (К. 1885).

Кулиш дуже цікавився творами д-ра Ролле, то щоб він бачив, що з них було перекладено в „К. Ст.“, я попрохав Т. Г. Лебединцева надіслати Кулишеві комплет „К. Ст.“ від початку її існування. Самому йому краще було роздивитися й про якусь „обмову“ на його, що про неї згадував він у попередніх листі до мене. Але редакція „К. Ст.“, як опісля виявилось, надіслала той примірник тільки в червні, а Кулиша дуже кортіло докладно дізнатися про ту „обмову“, через те він знов згадає про це у своєму листі до мене від 18 лютого 1885 р.:

„М. Г. Н. В., очень Вамъ благодаренъ за поиски въ „Киев. Стар.“. Радъ былъ бы я, когда бы Вы не проглядѣли въ ней

... презрѣнной клеветы,

На чердакъ вралемъ рожденной

И дикой чернью повторенной,

Дикая чернь равняется „свѣтской“, такъ какъ *les extrémités se touchent*.

Видно, д-ръ Ролле не имѣетъ никакого вліянія на мѣстное начальство, если передъ его глазами гибнуть архивы. Въ Архангельскѣ на просьбу любителя русской исторіи отвѣчали, что рано еще обнаруживать бумаги XVII столѣтія.

Такъ и должно быть въ обществѣ, которое развиваетъ въ себѣ любовь не къ знанію, а къ незнанію исторіи, любя старину не такую, какою она была, а какою хотѣлось бы, чтобъ она была.

Стоило бы нарочно съѣздить кому-либо въ Подольскій Каменецъ, чтобы воспользоваться архивными свѣдѣніями д-ра Ролле и познакомить историковъ съ содержаніемъ тамошнихъ архивовъ. Но и тутъ не безъ точки съ запятой. Изъ всѣхъ монографій d-ra Antoniego J. въ „Киев. Стар.“ попала только „княгиня Борзобогатая“ (если бы у Васъ имѣлась въ польскомъ подлинникѣ эта монографія, то очень одолжили бы Вы меня, приславши для прочтенія), прочія, очевидно, возбуждали въ компиляторѣ чувство, высказанное древними книжниками: „сія глаголя и намъ досаждаеши“,—хотя д-ръ Ролле относится къ козакамъ почти такъ, какъ протестантъ Пальчовскій въ сеймовой брошюрѣ своей: „О kozakach, jeśli ich zniesić, czyli nie“. Д-ръ Ролле знакомъ не съ одними казенными, но и съ частными архивами.

Въ с. Сахны (почта Ружинъ) Киевской губ. живетъ не менѣе трудолюбивый архивникъ Эдуардъ Осиповичъ Руляковскій. Въ альманахѣ „Kwiaty i owoce“, вышедшемъ недавно въ Киевѣ, послѣдняя безыменная статья принадлежитъ ему. Многое изъ найденнаго мяоку въ ней онъ мнѣ рассказывалъ за нѣсколько лѣтъ до напечатанія и отъ него же я получилъ названную книгу.

Во Львовѣ я познакомился съ д-ромъ Кубалею, котораго *Szkice historyczne* рекомендую Вашему вниманію. Онъ хорошо знакомъ съ эпохою Хмельницкаго и Яна Казимира. Медаль у него можно видѣть съ обѣихъ сторонъ, хотя, по пословицѣ—„лихо нападе литвинка, щобъ не дззкнуувъ“, д-ръ Кубала игнорировалъ въ своемъ повѣствованіи важный фактъ, сохранившійся въ дневникѣ Освѣцима, что королевскіе фуражиры, по распоряженію свыше, брали приступомъ дворы католической и православной шляхты, предаваясь въ нихъ всякому варварству. Все-таки, если заимствоваться историческими свѣ-

дѣвнями, то лучше у Ляховъ, чѣмъ у Недоляшковъ. Ляхи приводятъ источники, а недоляшки обкрадываютъ своего литературнаго противника и фигурируютъ самостоятельными изслѣдователями подъ покровомъ кievской умственной лѣни. Извините за выраженіе: оно къ Вамъ не относится. Но кievская любовь къ родному элементу не можетъ не возмущать живую душу. Напримѣръ, на печатный зовъ Старицкаго я послалъ ему изъ Вѣны кипу рукописей. Онъ выбралъ изъ нея три стихотворенія и тѣ испортилъ своими поправками, ссылаясь на цензуру, которой нѣтъ дѣла до красоты стиха (NB. Я просилъ Старицкаго не печатать вовсе стихотвореній, въ когорыхъ бы цензура зачеркнула хоть одно слово). Наконецъ, „Рада“ переходитъ къ Лисенку. Я прошу его возвратить мнѣ рукописи (изъ нихъ „Воскресеніе Рутскаго и Рунцевича“ существуетъ въ единственномъ экземплярѣ). Онъ присылаетъ мнѣ черезъ магазинъ Корейво ненужнаго „Байду“, а прочія покрываетъ гробовымъ молчаніемъ.

Во имя искры челоуѣчности, какая осталась въ киянахъ со временъ Михайла Семилѣтка, исторгните мою собственность у представителей малорусской народности! Душевно преданный Вамъ П. Кулишъ.

PS. Легенда о Михайлѣ Семилѣткѣ помѣщена въ I т. Записокъ о Южн. Руси, но ради цензуры я напечаталъ „погана ваша рада“, по точному же разсказу нищаго, Михайло Семилѣтокъ пророчески вѣркъ сице:

Ой, кияне, кияне, панове громадо!

Говняна ваша рада!...

PS. Если слухъ о находкѣ русскихъ рукописей въ манджурскихъ древлехранилищахъ подтвердится, не оставьте меня увѣдомить. XIV вѣкъ почти цѣликомъ вычеркнутъ изъ нашей памяти. Авось либо китайцы посвѣтятъ кievлянъ. 1885, февраля 18, Борзна“.

Побачивши М. В. Лисенка, я прохавъ його вдовольнити Кулиша, але потім того якось й не довелось його спитати, чи він справдив свою обіцянку, аж покіль Кулиш повідомив мене, що вже одібрав свого рукописа. Що до зносин з д-ром Ролле та подільських архівів, то я не раз розмовляв про це з Н. В. Молчановським, як я вже казав, щирим подолянцем, та радив йому особливо, як він завідував канцелярією кievського генерал-губернатора, забезпечити їх од загибелі. За допомогою того-ж Молчановського мені пощастило знайти ті числа „Юж. Края“, де була стаття Кулиша про козащину. Я похвалився П. О., що прочитав її та розповів свій погляд на лясько-козацькі стосунки. На це П. О. озвався до мене таким листом:

„М. Г. Н. В., прося Васъ высказать Ваше мнѣніе о моей исторической статьѣ, хотѣлъ я только попробовать пульсъ у Вашего поколѣнія. Онъ бьется нормально. Я совершенно съ Вами согласенъ,

что польскіе культурники виноваты въ своей гибели, но мнѣ памятенъ стихъ Одиссея при видѣ восторга няни надъ трупами его враговъ:

„Радуйся тихо, старушка: отъ своихъ беззаконій погибли“. То были антикультурники, но и тѣ внушали поэту состраданіе, а плодами русскихъ пановъ, истребленныхъ козаками, воспользовался Петръ, которому козаки также подставили ногу въ его борьбѣ за культуру. Между оправдывающимъ своихъ и обвиняющимъ дается вѣра скорѣе послѣднему, особенно, когда онъ перешелъ отъ оправданія къ обвиненію по многолѣтнему научному переходу. Но Вамъ свойственно искать вдохновенія къ труду въ такой любви, какую питаютъ къ своей старинѣ Поляки.

Такъ было прежде и со мною.

Теперь я люблю народъ своей любовью Мойсея, который обрекъ дѣлое поколѣніе жидовъ на скитальчество. Немало онъ страдалъ отъ ихъ звѣрства и чѣмъ больше видѣлъ его, тѣмъ болѣе жертвовалъ для будущности народа своего собою. Путеводительная роль Мойсея слишкомъ велика для моей личности. Я причисляю себя къ обществу невѣстныхъ мнѣ гуманистовъ и съ меня довольно одного заявленія моего разномыслія съ тѣми, которые не хотятъ видѣть на ляхахъ, къ чему ведетъ самосправданіе, самовосхваленіе, самообольщеніе. Оно, между прочимъ, дѣлаетъ насъ изъ сильныхъ сознаниемъ единства русскаго безсильными въ невѣрной исторически отособленности. Оно привело насъ и къ тому цензурному положенію, въ которомъ томится малорусскій элементъ. Но довольно объ этомъ. Благодарю за искренность Вашего мнѣнія.

Романъ Сенъкевича—„Огнемъ и мечомъ“ не понравился мнѣ. Одно хорошо, что послѣ „Тараса Бульбы“ и костомаровской козачины русская пресса не чуждается и противоположнаго направленія и воззрѣнія.

Душевно радуюсь, что есть въ Кіевѣ малорусскыя полчища представителей малорусскаго элемента, погребающихъ у себя рукописи такого трудолюбиваго работника на родномъ полѣ, какимъ показалъ себя хоть бы и я. Очень буду благодаренъ за истребованіе моихъ рукописей. Онѣ (кромя „Воскресенія Бунцевича и Рутскаго“), пожалуй, и не нужны мнѣ, но досадно видѣть подобное безобразіе въ землякахъ, которыхъ я люблю строго, но любовь свою свидѣтельствую не такими дешевыми актами, какъ славословіе.

Я не поэтъ и не историкъ, ни!

Я пионеръ съ соковырою важкою:

Колочій терень въ ридній сторони

Вырубую трудящую рукою.

Не разъ кроплю свою роботу й кровью,
Та весело такъ поратись мене.

— — —
Зъ великого насліддя по князяхъ
Зробили козаки намъ дыке поле,
Все въ бодякахъ, въ тернахъ та въ чагарахъ,
Кому на радости, кому на горе
Наслідне поле безъ устанку коле
Правыцю у тяжкыхъ ии трудахъ.

— — —
Нехай сумують инши, не сумуй,
Робитнику бесплатный, пионере,
И кожного на подвигъ свій готуй,
Кому дорогу праця терномъ стеле.
Колы жъ орда про тебе брѣхні меле,
Ты на дурну дурноту мовчки плуй.

Прошу передать В. П. Горленку мой низенькій поклонъ и просьбу вмѣстѣ съ Opowiad. d-ra Rolle, ser. 4-ta прислать что-нибудь изъ его сочиненій для прочтенія. Вѣдь я живу на необитаемомъ людями островѣ.

Гдѣ и какъ Вольфъ объявилъ о полномъ собраніи моихъ сочиненій? Объ этомъ была переписка съ его отцомъ, но смерть помѣшала заключить условія. Потрудитесь немедленно отвѣтить. Душевно преданный П. Кулишъ. 1885, февраля 24, Борзна.

PS. Не безпокойтесь, объявленіе найдено. Я не предпринимаю никакого изданія своихъ сочиненій. Чулы, що дзвонять, та не знали въ якій церкви. Это я расклеилъ нисьмо для приписки.

PS. Изъ Екатеринослава Петръ Ивановичъ Зуйченко увѣдомиль меня, что получилъ, наконецъ, купленный имъ у соловецкихъ монаховъ портретъ Калвыша. „Написанъ масляными красками на доскѣ. Представляетъ собою на видъ поразительно древняго старца, сбросшаго волосами, въ козацкомъ жупанѣ съ большими пуговицами. Волосы на головѣ подстрижены круглой скобкою, *кочыцію*, выраженіе взгляда злобное“.

Зуйченко собираетъ портреты и малорусскихъ писателей, и червопорусскихъ. Я угостилъ его извѣстіемъ, что у Э. О. Руликовскаго есть современный портретъ Павла Тетери-Моржковскаго (dux сосасогит), на которомъ портретъ въ надписи Тетери названъ фундаторомъ варшав-

огаго колегіума Societatis Jesu. Я послалъ ему и рисунокъ съ него карандашомъ. Оригиналъ — въ натуральную величину, въ латахъ и мантії, съ булавою въ рукѣ и въ высокої, на подобіе католической митры, шапкѣ изъ бѣлыхъ барашковъ“.

—

На цьому листі П. О. поки-що зупинимось, бо де-далі листи його ширшають змістом, торкаючись тих питаннів, що самі по собі виникали, оскільки він перечитував ті книги, що я йому надсилав, або здобував од мене відповіді на свої безнастанні запити.

(Далі буде).

Подав М. Сторожисенко.

Спростування помилки проф. Є. Тимченка.

У своєму життєписі, надрукованому в 1-й книзі „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“, проф. Є. Тимченко, згадуючи про свою працю за-для українського словника, висловлюється так, що можна подумати, ніби-то йому повинно належати головне авторське право на „Словник української мови“, виданий редакцією „Кіев. Стар.“, а вся робота Б. Грінченка була тільки в тому, що він перевів словник п. Тимченка з одного правопису на другий. Ось що він пише: „В 1894 р. був запрошений від редакції „Кіевской Старини“ на опрацювання матеріалів для українського словника. Редагування словника закінчив в 1898 році. *Цей словник* з вимог редактора „К. С.“ був зредагований в російським правопису і пізніше, на пропозицію Російської Академії Наук *був переведений на український правопис. Цю роботу* (курсив мій. М. Г.) вже завершив Б. Грінченко, подававши нові матеріали. Під редакцією Б. Грінченка він і був виданий“.

Проф. Тимченко помилився, думаючи, що на конкурс до „Російськ. Акад. Наук“ послано було той словник, який він склав, бо ось-що пише Грінченко в своїй передмові до Словника: „Переданный намъ матеріалъ (зшитки п. Тимченка і картки, зібрані Старою Громадою. М. Г.) подвергнутъ былъ переработкѣ по всѣмъ буквамъ и во всѣхъ отношеніяхъ: въ выборѣ словъ, объясненіяхъ, выборѣ и проверкѣ текста примѣровъ, постановкѣ смысловъ и пр. и пр.“.

Що Грінченко не помилився так пишучи, видно з того, що передмову ту ухвалили до друку і ствердили своїми підписами уповно-

важені на те від Старої Громади особи: П. Житецький, К. Михальчук, Є. Трегубов і Є. Чикаленко.

Тільки зробивши всю ту роботу, про яку пише в передмові, поставив Грінченко на Словникові своє ім'я, яко редактора.

Та єсть і ще один доказ на те, що проф. Тимченко помилився, думаючи, що до Рос. Акад. Наук послав Грінченко його роботу: збереглися (і переходять в архіві Укр. Академії Наук) зшитки, в які п. Тимченко списав слова до Словника. По їх кожен може з'ясувати собі роботу і п. Тимченка, і Б. Грінченка.

М. Грінченкова.

Проф. С. М. Кульбачинъ, Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии. Харьковъ, 1919. Цѣна 7 р. 50 к., ст. 104.

„У науковому освітленню фактів українського языка єдиний справедливий погляд це признати, що український язык стоїть у тіснішому зв'язку з великоруським та білоруським языком, як із іншими слов'янськими языками, инакше-б сказати, признати наукову гіпотезу праруської языкової одности, — епохи спільного життя українського, великоруського та білоруського языка“. Так сказано в передмові. Цей погляд лежить в основі названої праці.

Складається курс із вступу; досить докладно описаної фонетики та побіжнішого опису морфології. Ще додано дуже схематичну карту українського языка.

Якихось нових думок у поясненні головніших явищ українського языка ми в проф. Кульбачина не знаходимо. Дрібнішим явищам автор дає місцями нове освітлення. Це одзначено нижче. Малу увагу звернено на етнографічні матеріали. Хоч наші записи здебільшого дуже неточні для лінгвістичного взятку, проте вони такому курсові багато дечим могли-б прислужитися. Більше уваги, видно, дано працям проф. Олафа Брока в царині українського языкознавства.

Вступ має такі розділи: 1) Український язык та його територія. 2) Місце українського языка між іншими слов'янськими языками. 3) Українські говори. 4) Джерела до історії українського языка.

Автор держиться поділу українських говірок на південні, північні та карпатські, означивши їх що-найзагальнішими рисами, з яких кожна не одного вимагає застереження. До речі, характеризуючи північну групу говірок, автор дає різні заміни старого *ъ*, не одзначивши, які з них мають місце під наголосом, а які без наголосу. Ми маємо *ведрò, бедà, бежѣть*, але *відра, бідни ѣ, бігти*, а вже ненаголошене *е* може дати *и*: *писòк, дидòк, винòк*. Пор. *нима, виликий*.

Фонетика має такі розділи: 1) Звукова система українського языка в її стосунку до української абетки. 2) Голосові звуки українського языка в їх стосунку до праруських голосових. 3) Чергування голосових. 4) Шелестові звуки українського языка в їх стосунку до праруських шелестових. 5) Наголос.

Характеристику звукової системи українського языка дано згідно з прийнятими в науці новішими методами опису. Звук, що його на письмі позначаємо літерою *и*, так характеризувано: „середнього ряду, але сильно наперед висуненого творення, — на границі переднього ряду, піднесення языка більш с е р е д н е , як високе, творення напружене, — на письмі позначається літерою *и*; акустично звук цей ближчий до категорії *e*, а саме до *e* закритого, як до категорії *i*“. Звук, що його позначаємо літерою *и*, як до говіркової групи, має характер то ближчий до категорії *e*, то ближчий до категорії *i*; характер звука тут багато залежить і від того, чи звук наголошений, чи ненаголошений; важить тут і звукове оточення. Не є характерна ознака відкритий звук *e* в позиції *jejce* — *яйце*. Не можна вважати за загально-українське явище й те, що: „літера *i* в початку слова, в

таких випадках, як: і гла, і ти, і мати і ин. визначає голосовий *і*, тоб-то переднього ряду, високий“ (ст. 15 і 104).

Губно-зубні звуки, дзвінкий *в* та безголосий *ф*, мало характерні для української мови. Не вказано в курсі на ті різні звуки, що в українській мові віддають чуже *ф*. Не відзначено й українське білабіяльне *в* — вода, двір, все проти *у* нескладового, що чути в українських дифтонгах в оу к, спні у, да у; українське *в* білабіяльне артикулюється більшим звуженням губ і легким шелестом; часом переходові відтінки не дають змоги точно відмежувати ці два звуки. Чи не білабіяльним характером українського *в* дається пояснити зниження його у формах с й а тий, с с я тий і с я тий; з'язати (зй азати), ззязати, зязати; різд'яний і різдний.

Сполучення *hi, ki, chi* на місці старих *hy, ky, chy* (ст. 17, 37) з задньо-палатальними *h, k, ch* не є загально-українське явище. Не тільки карпатські як думає автор, говірки знають *hy, ky, chy*; масо їх і на Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині, в київських та чернігівських говірках, у деяких подільських та волинських говірках (див. Іван Зілинський. Проба упорядкування укр. говорів. 1913).

„М'якого *г*“ — сказано (ст. 18, 38) — „в українській мові не знаходимо: воно змінилося або на *г* тверде (к о с а рь зам. к о с а рь), або-ж на сполучення *г* (б у р я — б у г я а)“. Українські говірки знають к о с а рь, б у р я (б у г' а), рядно, р я т у в а т и, г р я н и ц я і навіть б а з а рь, з б а з а р ю, с а х а рь, с а х а р ю, с а м о в а рь.

Також несправедливо автор думає, що звуки *ч, ш, ж* українська мова знає тільки в твердих варіантах (ст. 18); м'які *ж, ч, ш* найбільше знають лівобережні говірки у певній позиції, в закінченні перед старим *а*: к у р ч я, л о ш я, к р и ч я ть, таож перед старим *іе*: к л о ч ч я, з б і ж ж я; м'які *ж, ч, ш* знають і гуцульські говірки.

Початкове *і* в словах і р в а т и, і р ж а т и, і л ь н я н и й, і м л а, і м ж и т и і ин. автор пояснює складовим характером звуків *р, л, м*, прирівнюючи це явище до таких фактів, як кир в а в и й, г и р м і т и, с и л з а, д и р в а (у лемків, замішанців). Маючи це за цілком справедливе пояснення і виходячи з того, що початкове *і* *) українська мова широко знає не тільки перед сонорними *р, л, м*, а й перед іншими звуками (найбільше перед *з* і навіть перед безголосим *с*: з б а в л я т и - і з б а в л я т и, з г а с а т и - і з г а с а т и, с х о д и т и - і с х о д и т и, г д е - і г д е), коли вони мають по собі шелестовий звук, думаю, що це явище можна ще підсилити таким поясненням, яке освітлює і факт уживання паралельних форм *р ж а т и - і р ж а т и, м л а - і м л а* і ин.: звук *і* у формах з початковим *і* по словах із кінцевим голосовим звуком міг через стадію *ј* згинуги (пор. імення-імєннє-мєннє); з прийменника-приростка *із* (ex) виїшов прийменник-приросток *з*, що злився значінням з прийм.-прир. *з* (cum). Звідсіля паралельні форми: і з в о д и т и - з в о д и т и, і с х о д и т и - с х о д и т и. Через аналогію могли постати паралельні форми: г д е - і г д е і ин.

Автор одкидає (ст. 32) пояснення зміни наголошеного *о* в *а* перед складом з *а* асиміляцією (багатий, гаразд). Виходячи з того, що названа зміна обмежується небагатяма, здебільшого чужими, словами, що їх західні говірки знають з *о*, автор каже, що цю зміну *о* на *а* можна тільки так ро-

*) Дані з наддніпрянської народньої мови здебільшого вказують на початкове *и*, а не *і*.

зуміти, що східньо-українські говірки, запозичаючи деякі слова з того чи иншого языка, сприймали ненаголошене *о* перед складом з *а* за *а*; зокрема слово *с а л д а т* видимо перейшло з великоруського.

М'який звук *сь* у наростку *ьскъ* (ст. 39 і 45) автор за Смаль-Стоцьким пояснює впливом форм із здрібнілим наростком *ньк*. Думаю, що це вплив попереднього „м'якого“ звука: український дало український.

У § 60 до явища: життя з житиє зроблено застереження: „1) не подвоюються в таких випадках губні і *р*: пір'я, кров'ю, матір'ю, п'ють“. Це явище треба-б пояснити: довгі шелестові звуки бувають тільки між голосовими, а в наведеному факті губні і *р* маємо перед *ї*; це пояснення покрито-б собою і 2-ий пункт: щастя, смертю (помилково написано: смерт'ю), де *т* стоїть по шелестовому.

Пояснення, що приставне *є* розвинулося через дифтонг *уо* з *о* довгого (він, вільха), не думаю, щоб його треба було підпирати, як це робить автор, тим фактом, що *о* гонь не має приставного *є*. Приставне *є* могло виникнути й у слові *о* гонь через аналогію, приміром, з *вона* (через *він*), і ми справді й маємо *во* гонь.

Закінчуючи уваги до фонетики, зазначаю, що українська мова знає й форми шостий, шости, а не тільки шестий, шести (27), вчорашній і вчорашний (164), білі і білі (33, adj. пом. pl.), крушити і кришити (34), цвисти і цвісти (34).

Українському наголосові присвячено тільки одну сторінку. Автор вважає, що різниця між українським і російським наголосом незначна і не має принципового характеру.

Переходжу до морфології.

Проти фонетики курс морфології описано побіжніше, а головне, не дотримано в ньому певної системи. Наведено, приміром, такі форми множини, як лемківське *ві трове*; для дати́ва речівників чоловічого роду дано тільки закінчення *-о єи*. Навівши генітивні форми множин *кони́й, гроши́й* і ин., автор нічим не згадує за аблативні форми *кін'я́ми, гріш'я́ми*. У взірцях відмін дано такі неззірцеві форми, як *но́чю, ма́терію, ма́терий, єю* (!), *мога, ля́зь, ля́зьмо, ля́зьте* (ляжте) і ин. За українські форми двійні тільки й сказано: „у ви́разі дві́ ра́ні і т. ин. український язык ще й досі зберігає стару форму пом. - ас. - вос. двійного числа пнів на *а*“ (ст. 56). Зате: „у ви́словах дві́ а́ сина, дві́ а́ купця́ ми властиво маємо стару форму пом. - ас. - вос. двійного числа“. Далі, ідучи за російською мовою, автор акузативні форми множини в назвах живих істот усі прирівняв до генітивних. Українська мова знає accus. — ген. форми множини в особових назвах; у назвах тварин здебільшого заховалася стара форма: *Міня́й би́ки на во́ли, аби́ до́ма не бу́ли*. У розділі числівників наведено неукраїнські форми *со́рока, дев'яно́ста* (69); у сучасній укр. мові *со́рок і дев'яно́сто* — невідмінні числівники, збереглася тільки форма *со́рокма*.

Вольові форми *і́дж, і́джмо, і́джте* — діалектичні. Наддніпрянщина знає *і́ж, і́жмо, і́жте*. Крім вольової форми *шлі́ть*, українська мова має й форми *шлі́те, шлі́т*.

З дієслівних зложених часових форм автор вважає, що українська мова зберегла тільки ті форми, що російська (ст. 80). Тимчасом маємо ще такі зложені, правда, діалектичні форми перфекта, як *бу́вем і бу́вем, бу́весь і бу́весь, бу́лисьмо, бу́лисьте*. Заховалися по всіх українських говірках і форми передминулого часу: *Поблі́дла, затру́силася*,

зовсім була впала, так кума її піддержала (Квітка-Осн.). Не відзначено й такі форми прийдешности, що їх широко знає Галичина, Буковина, також Правобережжя: Дівчинонько мила, що там будеш робила? Також форми гаданого способу: дали бисьмо, дали бисьте.

За зразкові дісприслівникові форми автор попри форми борючи, б'ючи, сохнучи наводить і форми мога, стоя. Дісприслівникові форми теперішности та минулости народня мова здебільшого знає з кінцевими -*че*, -(*е*)*ше*: сидяче, ходяче, робляче, сидівше, ходивше, робивше. А що до форм на *а*, то вони в українських говірках обмежуються тільки кількома словами, та й то тільки в певній позиції, а самі в злучникових зворотах як мога, скільки хоча, куди здря, де попадає: Хлопці деруть, що мога, а Явдоха своє (Квітка-Осн.). Нехай воно буде собі, як хоча (Куліш). Що мога бери, аби доніс (Грінч. Сл.). — Дуже зрідка подибуємо дісприслівникову форму на *а* у народній пісні, як рівнозначну з формою на *че* (*чи*). У кожному разі за зразкову форму українських дісприслівників не можна наводити мога́ (ст. 83).

З наведених уваг видно, що в основі взятого до курсу матеріялу нема певної вихідної бази — тієї основи, що з нею можна-б було рівняти інші діалектичні форми. Ознаки української мови взято з найрізкіших говірок без певної системи.

Нема в курсі й певної правописної системи. Друкарських помилок небагато. З важливіших одзначаю Handgabe зам. Handhabe (ст. 90).

Вказані хибки безперечно відбиваються на вартості цього курсу українського язика. Проте в цілому, даючи огляд історичної фонетики та морфології українського язика, він становить певне придбання для українського язикознавства. Студентству нашому він стане в пригоді.

О. Курило.

Через брак у друкарні потрібних значків не можна було держатися в прикладах прийнятої в науці транскрипції. З тієї самої причини в наведених цитатах скрізь замінено *i* нескладове на *j*.

Василь Щурат, Шевченко і Поляки. Львів, 1917 (Окрема відбитка з Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. СХІХ-СХХ, стор. 217-347 — Основи Шевченкових звязків з поляками).

Ім'я Щурата добре відоме дослідувачам Шевченка. Його статті, зібрані в книжках: „З життя і творчости Тараса Шевченка“ та ще в „Літературних начерках“ по заслугі притягають увагу шевченкознавців своїм тонким аналізом, дотепними зближеннями і добрим знанням літератури питання, яке він зачеплює; вони бо завжди дають щось нове, свіже, роз'яснюючи темні, неясні куточки в біографії поета, чи окремі його вірші.

Тепер Щурат видав монографію; її мета — з'ясувати ідейні зв'язки поета з поляками. Самий факт, що таке питання ставиться, нехай не трівожить нас, бо вже в 60 р. ХІХ в., після Шевченкової смерті, д. Лобко вважав за можливе говорити на сторінках „Спб. Вѣдомостей“ про дружбу нашого поета з поляками. Торкнулися цього питання й Чалий та Кониський, хоч і зовсім поверхово; не пройшли мимо його Петров і Дашкевич, хоч цікавилися їм переважно з боку чисто історично-літературного. Даліше розробили і поглибили питання в цьому напрямку Третяк і Колесса. Як бачимо, вказівки на тему „Шевченко й поляки“ були; правда, дещо було

тільки зачеплено, але були вже й певні результати і здобутки, хоч-би в роботах тих учених, котрих я згадав оце вище.

Залишалася ще одна прогалина: треба було розв'язати питання — звідкіля у Шевченка взялися, як зростали та формувалися визвольні, політично-соціалні ідеї і чи були тут польські впливи. Найперше треба було показати, чи знав Шевченко польську мову, чи знав її настільки, щоб читати польську книжку.

Що Ш-ко вмів говорити по-польськи — це ми знаємо з книжок Чалого і Кониського; уже там було згруповано доволі даних, а Кониський, окрім того підкреслив ще й ті умови, які допомагали селянам скоро засвоювати польську мову: це — панський двір з його економіями, писарями, лісничими, насіерами та інкола, де учили по-польськи. Те-ж-саме каже і Щурат, тільки трохи докладніше, ніж його попередники, правдиво стверджуючи, що Шевченко змалку вже мав нагоду стикатися з польщиною. Засвоювати польську мову ніхто його не силував ні в Варшаві, ні в Вільні, як думав був Чалий, і зовсім не треба тут добачати „жертву“ — „потроху кохання, та більше над усе... освіти“, як про це писав Кониський. Це все так... і Щурат з приводу цього влучно сказав: „говорене про якусь жертву вважаємо таким самим зайвим вношенем трагізму в житєпис Шевченка, яким є й падьканє над забранєм його в Енгельгардтів двір на службу. Без неї Шевченко ледви чи вийшов би з дальшого світ поза найближші околиці Кирилівки й ледви чи осяг би що більше, як славу ліпшого, сільського богомаза“. Але важко, ба й зовсім неможливо погодитися з тим, що ніби Шевченко змалку міг засвоювати мову польську в письмі, „що давало йому можливість, як каже Щурат, послугувати ся нею пізнійше в зіткненю з Поляками“.

Які на це доводи? До цього часу не знайдено у Шевченка ні одного клаптика паперу, писаного польською мовою. В листі до Бр. Залеского з 1853 року він каже: „Мнѣ давно хочеться завести переписку съ Совою, но не знаю, какъ и начать. По польски я писать не умѣю, а по русски какъ-то неловко“. Правда в листах Шевченка до Бр. Залеского декілька разів знаходимо такі вислови: „Цѣлуй ојса prefecta“, „Цѣлуй... твоихъ каро и голубокихъ siosterzeńców“, „пришли I и II томы В. Zaleskiego“... Але це все не серйозні ще доводи; написати одно-двоє слів — це зовсім ще не свідчить за те, що Шевченко умів писати по-польськи і добре засвоїв правила польського правопису. До речі скажу, що листи Бр. Залеского знаємо ми лише по копіях; можлива річ що в автографах „siosterzeńców“ написано не так добре, як ми бачимо тепер; бо хто бачив власними очима Шевченкові автографи листів і віршів, гадаю, не стане сперечатися з тим, що Тарас Григорович не знав добре правопису ні російського, ні українського. Його рукописи з цього боку доведуть до одчаю не одного правовірного лінгвіста.

Роки 1831—1838 (до весни) в житті Ш-ка так що й не мають біографії, тут немає за що зачепитися Щуратові і він пішов далі за поетом до Петербургу. Період 1838—1842 теж мало що може дати Щуратові. Період цей дуже спокійний, зовсім не скидається він на ті злії знамениті „три літа“, які до коріння змінили Шевченків світогляд. Та Щурат вишукує сліди демократичних ідей у „Гайдамаках“, „Черниці Марьяні“, „Катерині“ у повісті „Слѣпая“, запевнюючи нас, що вони могли з'явитися тут „наслідком зіткнення з революційно-демократичною пропагандою польської еміграції в 1839 році“.

Як довести, що така польська еміграція була у Петербурзі?

Чи були-ж у Шевченка зв'язки з нею в 1839 р.?

Через кого Шевченко міг познайомитися з емігрантами?

Цих питань абсолютно не можна розв'язати при тих даних (переважно повість „Художник“), які ми зараз маємо, в такому напрямку, якого бажає Щурат. Страчення на початку 1839 р. Конарського у Вільні, арешти учасників в конарщини, слухи про ці події — на думку Щурата — „мусіли заінтересувати й інтелігентні круги Петербурга, тим більше круги молодіжи з університету й Академії, до яких належали Демський і Шевченко“. Але хіба це певні доводи? Можна зацікавитися, але можна й не захопитися конарщиною. Може й Шевченко дещо чув, але він міг зовсім не знати тої революційної літератури польських емігрантів. Все це... або — або!

З автобіографічної повісти „Художник“ відомо, що Шевченко в році 1839 познайомився і приятелював з поляком Леонардом Демським. У Демського була своя бібліотека. „Усієї її було томів з 50; більша частина змісту історичного і правничого, мовою грецькою, латинською, французькою і німецькою“... „опріч невеличкого тома Міцкевича (Кониский у своєму перекладі чомусь викинув речення — „самого лубочного познанського видання) та Лелселя, нічого більш по-польськи не було“. І це цілком зрозуміло, бо Демський готував себе до наукової діяльності, мріяв про майбутню дисертацію, що в ній він коли не стане „висше свого ідола Лелселя, так, принаймні, стане врівень з ним“. Лелселя він цинив і захоплювався їм як істориком, а з літератури польської окрім Міцкевича у його більш нічого не було, бо це-ж зовсім не була його спеціальність.

Щурат зараз хапається за Лелселя і знову запевнює читача, що Демський не міг не знати Лелселя як політичного діяча. А як довести, що діяльність Лелселя, як провідника „Молодої Польщі“, того Лелселя, який був „у безпосереднім порозумінні з Конарським“ і видав в 1832 р. революційну відозву до Росії, — відома була Демському? Хіба тільки тим, що на полиці в його стояв невеликий томик Міцкевича та Лелселя. На підставі цього теж можна мережати мережку, та таку, що як потягнути її за один кінець, то вона затріщить по всіх швах.

Ми вже зазначили вище, що Щурат добачає впливи революційних польських думок на поезії Ш-ка з р.р. 1838-1842. Для цього він користується „методом порівняння ідеологічних основ польської революційної думки з гуманістичними й визвольними, політично-соціальними ідеями Шевченка“ (Н. М., 1918, I, 182). Напр., Щурат знаходить у революційних польських часописах думки про панський гніт над селянством, про жіночу долю, салдатчину та про теє зло, яке чинять салдатські постой на селі, і т. д.; тоді він вишукє ті-ж-самі думки в писаннях Шевченка і робить відповідні висновки. Тут потрібна велика обережність, потрібно почуття міри. Не можна зовсім бути певним у тому, що на „Катерині“ позначилися впливи Ріпос-и, засновуючи цю думку тільки на тому, що героїню поеми пустив покриткою по світу москаль, а про злочинства москалів розказувалося в такому-то числі Ріпос-и. Це таке побутове з'явище (особливо за часів кріпацтва), що його можна було чудово змалювати й не читавши Ріпос-и. Пригадаймо „Сердечну Оксану“ Квітки-Основ'яненка і слізливі російські оповідання на цю тему. Коли один із Шевченкових знайомих П. А. Попов у розмові з Тарасом Григоровичем сказав, „что едва-ли правдоподобенъ фактъ въ его повѣсти „Катерина“, что-

будто отець и мать прогнали Катерину... Шевченко утверждалъ: это — такъ; это такой былъ случай“ (К. С. 1895; II; 47).

Так!. Це особисте Шевченкове горе, бо його перше кохання — „кучерява“ Оксаночка теж помандрувала за москалями, тай пропала..

„Вернулась, правда, через год,

Та що з того! З байстрам вернулась,

Острижена“.

„Покритка“ — його і тільки його сюжет. Не треба було Шевченкові для цього читати ані Рбінос-и, ані Карамзіна!

Про впливи польські на Шевченкову творчість за р. р. 1838—1842 можна говорити хіба з боку стилю школи... Тай тут, як показав Колесса, дещо було од пісень українських, дещо нагадувало польське і московське: „але рівночасно... і від одних і від других значно ріжняться“ (З. Н. Т. ім. Ш., т. III; 42). На „Гайдамаках“ не треба довго спинятися, бо розвідка І. Шпитковського: „Гайдамаки“ Шевченка як пам'ятка Коліївщини (Збірник пам'яті Т. Шевченка. К. 1915) добре з'ясувала нам, що саме прочитав Шевченко, що розказав йому за гайдамаччину дід. За головне джерело для поеми „Гайдамаки“ була Шевченкові повість Чайковського „Вернигора“, а дав її до рук Шевченкові (horribile dictu!) Мартос! Здається, все це дуже далеко від Рбінос-и.

Щурат за польськими емігрантами нікого й нічого бачити не хоче, навіть самого Шевченка. Захтів поет як найкраще видати літографію Головатого (а для цього за тих часів треба було вдаватися до Парижу, бо недурно тоді про літографію казали: „это подаяние Парижа“), Щурат ухопився за це (тоб-то за Париж) і добачає тут польських емігрантів — вони, мовляв, нараяли Шевченкові... тут тек треба добачати „зв'язки“ з еміграцією. Задумав Шевченко видати „Живописную Україну“ — Щуратові знов ввижаються поляки. Він каже: „На значіне-ж національного малярства для революційно-демократичної пропаганди звертано нораз увагу в кругах польської еміграції, де й появили ся відповідні видавництва, між якими визначнішим була й Polska Malownicza, по заголовку і по ідеї неначе предтеча Шевченкової „Живописной Украины“. А ще безпосередно перед Шевченковою постановою видавати „Живописную Украину“, всего одним роком ранше парижський Demokrata Polski присвятив спеціальну статтю гадкам „O rodzbie narodowego polskiego malarstwa“, взиваючи до мальовання національної Польщі й переконуючи, що малярство, як музика, найскорше може стати ся народним, а тим самим найскорше може придати ся до успішної агітації між народом“. Я навмисне виписав одю велику цитату, бо Щурат підносить про „Живописную Украину“ зовсім нову думку; й дуже вона одрізняється од усього того, що давала на це питання стара література.

Кониський дуже помилився, гадаючи, що Шевченко радився про видання „Ж. У.“ з Бодянським і для цього в першій половині лютого р. 1844 їздив до нього до Москви. Найперше, Шевченко в 1844 році не їздив в Петербургу нікуди; він сидів там аж до 23—24 березня 1845 р. — коли вдруге рушив на Україну. А був він у Бодянського в лютому 1844 р. (пор. дату „Чигирин“ — 19/II, 1844), коли повертався до Петербургу з першої подорожі на Україну. 13 травня (Рус. Стар. 1883, IX, 639, помилювано датувала цей лист „мартомъ“, а Яковенко замість „13“ написав „15“ — див. Твори Ш-ка, т. II; 347) Шевченко писав Бодянському: „чи я вам розкажу-

вав, що я хочу рисовать нашу Україну; коли не розказував, то слухайте“... Далі Шевченко роз'яснює йому, як саме він думає малювати її. Не дивлячися відповіді од Бодянського, Шевченко 29/VI, 1844 р. знов пише йому, при чому в друге оповідає, як він це думає робити. Коли-б Шевченко радився був у лютому 1844 р. з Бодянським про „Ж. У.“, то нащо-б тоді йому було товкти про це в листах до Осипа Максимовича?! Зрозуміло, що наради такої про „Ж. У.“ у Шевченка з Бодянським не було у Москві. Коли-ж саме виникла у Шевченка думка про видання „Ж. У.“? На думку Кониського „геть раніше 1844 р. (він помилково сказав — „1843 р.“) і „сплодили її перш за все малюнки Штернберга з української природи і картини історичні Брюлова... більш за все картина Брюлова «Осада Пскова»“ (Збір. Філ. Секц. т. I, 119). Я теж гадаю, що думка про „Ж. У.“ з'явилася в Шевченка „геть раніш“; приблизно в році 1839, коли вже голосно заговорили про потребу такого видання в пресі, напр., в „Художественной Газеті“. Шевченко читав її... був знайомий з редактором Кукольником і співробітником цього органу, Е. Гребінкою; тут („Худ. Газ.“) він знаходив усе те, що повинно було цікавити художника, — про малюнки своїх товаришів Штернберга, Михайлова, про академічні вистави, навіть за себе. Тільки-ж не можу я погодитися з Кониським, ніби єдине джерело, яке спонукало Шевченка до видання «Ж. У.» це були малюнки Брюлова і Штернберга. Справа тут значно складніша! Коли перечитуєш пресу Шевченкової доби, особливо «Художественную Газету», то так і б'є в вічі таке: „Turner, Rivers in France — Прибрежныя виды по Лоаръ и Сенъ, писанные Торнеромъ и гравированные Фиперомъ» Бваншаромъ и другими“. Або знов: „Gallery of portraits“ — 168 портретовъ знаменитыхъ ученыхъ, художниковъ и государственныхъ людей всѣхъ народовъ и временъ“. Чи-то: „The Northern Tourist — 74 вида замковъ и помѣстій и проч. Або ще: „Подробное описание оружейной Мадридской палаты; украшено гравюрами на стали“. Чи знов: „Вышли 2 первыя тетради живописной и романтической Германіи, издаваемой Густавомъ Швабомъ“. „Всемирная панорама или галлерейя привлекательнѣйшихъ видовъ, ландшафтовъ, памятниковъ и развалинъ, снятыхъ съ натуры и гравированныхъ на стали искуснѣйшими художниками, издаваемая Иваномъ Делакроа. Рига, въ типографіи Миллера“.

Кукольник, рецензуючи оце останнє видання, писав ось що: „Европа ежедневно болѣе и болѣе наводняется подобными изданиями.. Но если и мы, русскіе, должны покориться энциклопедической холерѣ (только не знаю почему?), то желательно было бы, чтобы избирались для переводовъ такія изданія, которыя заключаютъ какую-либо цѣлость, систему, однимъ словомъ, полезныя. Напр., укажемъ на Univers Pittoresque, Voyage Pittoresque и т. д.. Если же эти собранія должны состоять изъ смѣси различныхъ, ничѣмъ между собою не связанныхъ предметовъ, то изберите предметомъ вашимъ одно Русское или по крайней мѣрѣ къ Россіи принадлежащее.. А изъ Россіи какое великолѣпное можно составить издание видовъ, какіе любопытные древности скрываются отъ всеобщаго свѣдѣнія! Кіевъ, Днѣпръ, Одесса, Николаевъ, Донъ, П о л т а в с к а я г у б е р н і я, Крымъ, Черное море, Кавказъ, Казань, Тифлясь, Волга, Уралъ, Сибирь, Москва, Новгородъ, Псковъ, Архангельскъ, Финляндія, Ревель, Рига, Рыцарскіе замки въ Фивліандіи и Эстляндіи, Лятва, Польша, В о л ы н ь, П о д о л і я, наконецъ Петербургъ. Подумать страшно, сколько

любопытнаго каждый день медленно умираетъ для потомства въ обширныхъ предѣлахъ Имперіи, а мы перепечатаваемъ въ 1000001 разъ крѣпость Св. Ангела въ Римѣ, Церковь Петра, фінгаллову пещеру и Везувій. Вы скажете: есть ли возможность собрать все это? — Возьмите часть одну! Возьмите отдѣльную провинцію, или одинъ Кіевъ, или одну Литву („Худож. Газета“, 1837 г., январь, № 12, 31-36).

От на що слід нам звернути увагу, коли ми хочемо докладно розібратись, коли саме і як виникла у Ш-ка думка видавати „Ж. У.“. А Щурат каже, що тут поляки-емігранти, та ще й агітація!

У січні 1837 року Кукольник писав про потребу художнього видання властиво „русского“ і коротенько вказав на можливість використати дорогі цінні скарби в цьому напрямку; а вже в квітні того таки року на сторінках цієї самої „Художественной Газеты“ надруковано було отаке оголошення:

ЖИВОПИСНАЯ РОССИЯ.

Подъ этимъ заглавіемъ издатель намѣренъ выдать собраніе плановъ и видовъ различныхъ городовъ Рос. Имперіи, достопамятныхъ зданій, замѣчательныхъ монастырей и памятниковъ Русской славы — монументовъ, наконецъ нѣсколько портретовъ замѣчательнѣйшихъ историческихъ лицъ и изображеніе костюмовъ или платьевъ, отличающихся особенностію въ нѣкоторыхъ провинціяхъ. Кто припомнитъ, какъ разнообразна природа на необозримомъ пространствѣ нашего отечества, сколько мы имѣемъ городовъ, при имени коихъ возбуждаются важныя историческія воспоминанія, какъ разнообразны народы, вошедшіе въ составъ Русскаго государства, тотъ легко согласится, что подобное предпріятіе не только не излишне, напротивъ, можетъ быть признано существенною потребностію нашего времени. При томъ направленіи къ народному и отечественному, которое примѣтнымъ образомъ усиливается и по необходимости должно больше и больше возрастать, предпріятіе знакомитъ соотечественниковъ съ ихъ родиною посредствомъ живописныхъ изображеній, должно, думается, значительно споспѣшествовать успѣхамъ современнаго образованія. Всѣ земли, всѣ народы давно уже имѣютъ различныя изображенія своихъ достопамятностей... Издатель съ самымъ появленіемъ заграничныхъ живописныхъ изданій, возымѣлъ уже намѣреніе предпринять нѣчто подобное для Россіи; онъ занялся для сего приготовленіемъ рисунковъ, плановъ, портретовъ и проч. Переводъ тѣхъ заграничныхъ изданій на русскій языкъ, не исполняя нуждъ отечественныхъ, только усилилъ его желаніе и рѣшимость приступить къ скорѣйшему изданію своего предпріятія. Собранные имъ матеріалы довольно уже значительны: они должны будуть составить 12 тетрадей, изъ коихъ каждая будетъ содержать въ себѣ по шести рисунковъ. Чтобъ сіи рисунки могли быть удобнѣе понимаемы, они будутъ сопровождаться описаніями, напечатанными слогомъ чистымъ, яснымъ, отчетистымъ“ (Худ. Газ., 1837; № 7-8; стор. 139-140).

Року 1838 видання це побачило світ. Тоді-ж-таки з'явилися й „Очерки Россіи“ Володимира Пассека. В першій книзі „очерків“ були між иншим статті, які можна зарахувати до „Україна“ — напр., „К и ѿ в о - П е ч е р с ь к а

обитель, Свято І. Купала, Мартин Пушкар, Церков Спаса Нерукотворного у Полтаві. До цього було додано декілька літографій та ноти українських пісень. Літографії були такі: 1) Київ-Печерська обитель, 2) Церква Спаса Нерукотворного у Полтаві, 3) Свято Купала (У „Худ. Газ.“ за 1838 р. № 16 на стор. 505-513 є витяги з статті „Київ-Печерська обитель“).

Все це свідчить за те, що в колах російської інтелігенції такі видання були дуже поширені. Це було — „стремленіє къ народности въ литературномъ и художественномъ отношеніяхъ“.

Гадаю, що цього досить! Висновки можна зробити такі: 1) Художні видання у росіян з'явилися раніш, ніж у поляків. 2) Видавали їх переважно художники. 3) До малюнків додавався відповідний текст. 4) Малюнки давали: а) види, що визначалися чи то своєю красою, чи історією, в) людвий побут, з) видатні історичні події. 5) Художні видання ціі не носили агітаційного характеру.

Порівняємо тепер оголошення „Худ. Газ.“ про „Живописную Россію“ з тим, що помістив сам Т. Г. Шевченко в „Сѣверной Пчелѣ“ № 193 від 25 серпня 1844 р.

„ЖИВОПИСНАЯ УКРАИНА“.

Назначеніє всѣхъ изящныхъ искусствъ представитъ взору или воображенію красоты и ужасы природы, жизнь государствъ и бытъ частнаго человека, силу страстей и событій, поражающую душу или наполняющую насъ чувствомъ тихимъ и безмятежнымъ. Пустыни Америки, берега Рейна, знойное небо Италиі, въ картинахъ — увлекають воображеніе, и мы теряя ощущение времени и пространства витаемъ въ краяхъ далекихъ, живемъ жизнью прошедшихъ столѣтій. Бытъ можетъ, это одинъ изъ отблесковъ души, искони вѣчной и дѣятельной, но отблескъ сей живителенъ, божественъ: онъ доказываетъ, что человекъ гражданинъ мира, и что все высокое, все изящное находитъ отголосокъ въ душѣ его. Что же сказать о томъ, когда одного взгляда довольно, чтобы воскреситъ въ нашей памяти и родину, и обычаи предковъ, и событія, ярко отдѣлившіяся изъ общаго бытописанія земли, гдѣ мы начали жить и чувствовать! Подвигъ достигнуть этого великъ, а посильное къ тому содѣйствіе должно составлять нашу обязанность. Исполненный этого убѣжденія, извѣстный и любимый поэтъ-живописецъ Т. Г. Шевченко рѣшился приступитъ къ изданію, названному имъ „Живописною Украиною“.

Сюда войдутъ рисунки по слѣдующимъ предметамъ:

1) Виды Южной Россіи, примѣчательные по красотѣ своей или по историческимъ событіямъ. Все что время пощадило отъ совершеннаго истребленія: развалины замковъ, храмы, укрѣпленія, курганы, найдутъ здѣсь себѣ мѣсто. 2) Народный бытъ настоящаго времени, обряды, обычаи, повѣрья, содержаніе народныхъ пѣсень и сказокъ. 3) Важнѣйшія событія, извѣстныя изъ бытописанія Южной Россіи, начиная отъ основанія Кіева, имѣвшія вліяніе на судьбу обитателей того края. Въ семъ послѣднемъ отношеніи Т. Шевченко воспользовался свѣдѣніями, почерпнутыми имъ отъ извѣстнѣйшихъ ученыхъ Малороссіянъ: Будкова, Стороженка, Бодянского, Кулеша и пр. Эстампы гравированы будутъ на мѣди, шириною въ 6 и вышиною въ 5 вершковъ. Первые четыре картины уже готовы и изображаютъ:

1) Видь вь Кіевѣ, 2) Мірскую сходку, 3) Содержаніе извѣстной сказки: Солдаты и Смерть, 4) Приношеніе отъ трехъ Державъ даровъ Богдану и Украинскому народу, вь 1649 году. Живописная Украина продаваться будетъ: вь С.-Петербургѣ, вь магазинѣ Ольхина, Иванова и Прево; вь Москвѣ вь конторѣ Москвитянина; вь Кіевѣ, Харьковѣ, Одессѣ и Варшавѣ“.

Факти сами за себе промовляють... Шевченко, як бачимо, мав попередників у цьому напрямку і теж заплатив дань „народності“, але своїй... українській! „Якбы мыни богъ помигъ докончить те шо я теперь зачавъ (Ж. У.), то тойди склавъ бы руки тай у домовину. булобы з мене не забулаб Украина мене мизерного. такъ ось що? зачавъ то я зачавъ, авже кончу везнаю якъ. бо безъ людей и грошей невтну ничего“ — так писав Шевченко до кн. Цертелева 23 серпня року 1844. Зачав Шевченко „Живописную Украину“, та не скінчив... Бо не було людей і грошей!.. Люде були... та не помогли! (Портрети Ш.-ка: до Бодяньського, Цертелева та ще Кулішени листи до Шевченка з 1844 р.).

Я дуже довго спинився на періоді 1838—1842, тай на „Живописной Украинѣ“ через те, що тут не можна добачати ідейних зв'язків з польською еміграцією. Їх не було тому, що Шевченка тоді оточували люде, які далеко стояли від польської еміграції та од революційних думок. Люде ці — це з одного боку його товариші академічні; з ними Шевченко бував у Излера, співав сумних українських пісень, вів розмови про „святое божественное искусство“; з другого боку — це були: Гребінка, Кукольник, Корсаков (мабуть і Бурячок), Тихорський...: ще може Скобелъов, Будков та Стороженко! От з ким міг Шевченко видавати „Кобзаря“, „Гайдамаків“; от хто давав йому поради і літературні вказівки. Я певен у тому, що оці люде та „Малк“ чимало дечого дали Шевченкові, і знамениті поетові ідеї про „слов'янофільство“ треба починати з „Маяка“ [але й тут Шевченко мав свою голову і думки його не замерзли, як у д. Кукольника та янших!] — це вже потім Шевченко всіх монархістів обзивав „подлецами“.

Зовсім инакша річ, коли ми перейдемо до періоду 1843—1845. Тут ми знайдемо певний ґрунт для Щуратових гадок, бо справді декотрий польський вплив помітно. Та тільки й тут треба бути обережним, не треба рубати з плеча. Щурат, напр., каже, що „Шевченко, вже беручись до писання своїх перших московських творів, наміряв виступити з ними в ролі півніра нових ідей в кружку петербурзької молодежи, в кружку неоднотільнім національності, отже й неповніспісним до зрозуміння писань на українській мові. Передовсім для запевнення успіху своїй пропаганді Шевченко міг компромісово заступити в своїй творчості українську мову московською“.

Що ми знаємо за цей революційний гурток? Дуже і дуже мало! Той мизерний матеріял, що на підставі його Семевський прийшов до думки про існування революційного гуртка у Петербурзі — це вельо-на-вельо два листи: 1) Шевченків до Кухаренка, 2) Левицького до Шевченка (дещо можна витягти з „Кобзаря“; напр., про те, що хтось намовляв Шевченка писати „погані вірші“). І зрозуміла через те річ, чому Семевський висловився про революційний гурток надзвичайно обережно; кожнісіньке слово у нього добре продумано. „Въ Петербургѣ, повидимому, образовался довольно радикальный украинский кружокъ... Можно придти къ заключенію, что Шевченко, до отъѣзда въ Малороссію, произносилъ вь украинскомъ петербург-

скомъ кружкѣ пламенній рѣчи въ радикальномъ смыслѣ на націоналистической основѣ и оставилъ послѣ себя горячихъ поклонниковъ и сторонниковъ его идей“ („Г. М.“ 1918, № 10—12; 112—113). Все це так, і Семеvський мав право так, а не иначе висловитися, бо матеріял (ми назвали його вище) дає на це вказівки. Шевченко дійсно відігравав у гуртку значну роллю; не даром Штрандман і Карно у листах своїх називають поета „остатнімъ изъ казаковъ“, „Отамане нашъ!“ Це не порожні слова! „III Отдѣленіє“ нюхомъ почуло тут щось небезпечно! Лояльний Бодянський теж зве Шевченка „завзятимъ петембуржцемъ“, „проводиремъ усіхъ насъ“. — Очевидячки до його доходили чутки про петербурзьку революційну діяльність поета. Далі, у листах Шевченка і Левицького річ іде про „земляків“, про „нашихъ“; назву цю вони не прикладали ні до поляків, ні до росіян. Щурат і тут свою думку висловлює. Революційний гурток на його думку був „неодноцільний по національності“; рідну мову поета не всі там розуміли, а тому Шевченко перейшов на російську; став писати поеми та драми цією мовою „для запевненія успіху своєї пропаганди“. Невже „Никита Гайдай“, „Слѣпая Красавица“, „Назар Стодоля“ щось таке червоне, революційне, що Шевченко „наміряв виступити з ними в ролі півніра новихъ ідей в кружку петербурьскої молодечки“?!

І які докази на те, що гурток був „неодноцільний по національності“? Подберезький, Момбелі?.. але вони могли належати й певно належали до других революційних гуртків! Шевченко теж міг бувати у їх... але верховодити, мати гарячих прихильників для своїх ідей — Шевченко міг певне у „своіхъ“, у „земляківъ“.

Підемо далі... Щурат, на мою думку, занадто покладається, занадто вірить тому матеріялові, з якого він так сміливо виліплює і виводить свої гіпотетичні будови; це особливо помітно на справі Кирило-Методіївського Брацтва.

Взагалі, матеріяли судового процесу потребують перевірки. Люди на суді багато дечого замовчують, не договоряють, хвилюються, або занадто бувають обережні. Тут не можна шукати повної щирости! Коли ми підойдемо до матеріялів „Кир.-Мет. Брацтва“ з критичною міркою, то тут справа стоїть ще складніше. Окрім зізнаннів братчиків,—ми повинні добре обрахувати й ті обставини, серед яких проходив цей процес. А що робить Щурат? Він на-сліпо вірить кожнісінькому Шевченковому слову, і зовсім забуває за те, що це Шевченко веде розмову в „III Отдѣленіи Собственной Е. И. В. Канцелярія“ та ще й з Дубельтом! Візьмім хоч-би отакий приклад:

В. 17—Кто иллюстрировалъ рукописную книгу вашихъ сочиненій и не принадлежитъ-ли тотъ, кто столько занимался вашими стихотвореніями, къ знаменѣреннымъ славянистамъ?

От. Иллюстрировалъ мои сочиненія графъ Яковъ де-Бальменъ, служившій адъютантомъ у одного изъ корпусныхъ генераловъ и убитый на Кавказѣ въ 1845 г., и нѣкто Башиловъ. Съ первымъ я видѣлся одинъ разъ, а второго совсѣмъ не знаю.

[„Збірн. пам'яті Т. Г. Шевченка“. К. 1915]

Хіба-ж це так? Шевченко не тільки „бачив“ Я. де-Бальмена, але частенько проживав у його мастку на Полтавщині, коло Сенжар — це раз! А подруге, де-Бальмен не міг ілюструвати Шевченкових автографів, бо тії малюнки, які ми знаходимо у рукописі „Три літа“ належать самому поетові

Та й коли де-Бальмен міг ілюструвати їх? Пригадаймо: Шевченко в перших днях лютого р. 1844 рушив з України до Петербургу (29 січня поет був ще на Україні), де і пробував увесь 1844 р. Де-Бальмен у серпні 1844 р. був в Одесі; а в липні р. 1845, його вже забито на Кавказі!

Як же він міг ілюструвати „Сон“?

А Вашилова Шевченко теж знав добре; нераз і малював з ним; це — брат дружини С. А. де-Бальмена (недруков. матер. Н. Білозерського).

І коли Шевченко запевнював Дубельта, що малюнки не його, а де-Бальменові, а Костомаров „Закон Божий“ приписував „какому-то сь иностранной фамилією, если не измѣняетъ мнѣ память, де-Бальмену“ — то це не що инше, як перекладання вини на мертвого („мертвые срама не смуть“).

На допиті Шевченко казав: „Сь Штрандманомъ я познакомился въ Яготинѣ у князя Репнина; онѣ были тамъ домашнимъ учителемъ, а теперь не знаю“.

Теж — неправда! бо такого учителя у Яготині не було. Тоді, коли Шевченко пробував у Репніна, окрім князевої родини були ще такі люди: Глафіра Пеіол, домовий лікар Фішер, французенка Рекордон. Жадного Штрандмана не було! (див. Рус. Проп. т. 2, 1916 „Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Репнина“, „Записки П. Д. Селецкаго“, ч. I. Кієвъ 1884). Приклади можна ще збільшити; але й наведених вистачить, щоб показати, який непевний матеріал являють собою офіційні зізнання братчиків.

Опріч того Щуратові можна ще закинути ось що: він трохи однобічно користується матеріалом. Напр., коли йому треба виявити ідейні впливи (ніби то польських емігрантів) на Шевченкових поезіях з років 1838—1842, то він буде замовчувати про те, що до знайомства Тараса Григоровича з гуртком Подберезького та іншими поляками, польська петербурзька преса нічого прихильного про „Кобзаря“ та „Гайдамаків“ не написала (навіть зовсім мовчала), а малюнки Шевченкові, які були на виставі Академічній, Подберезький вилаяв, бо там, бачте, „більше похибок ніж прикмет“. Це було року 1842. А як Шевченко познайомився особисто з Подберезьким, то й став зараз „знаний народний поет“, а малюнки його стали визначатися „к о м п о з и ц і є ю, у г р у п о в а н н я м, і з н а т т я м р и с у н к у“. Це вже писалося про Шевчека року 1844. Щурат про це мовчить, бо факти ці йому не на руку! „Якими дорогами — питається Щурат — доходили до Шевченка відомости й настрої з Кавказу, що виявили ся так революційно в його елегії на смерть гр. Якова де-Бальмена“? І чогось не хоче сказати, що ці відомості, тай відомість про смерть де-Бальменову Шевченкові певне міг дати А. Чужбинський. Щурат про його згадувати не хоче, бо який-же з Чужбинського емігрант з революційними думками! „Відки міг взяти ся в Кулґша в 1844 р. намір видати Шевченкового „Кобзаря“ і „Гайдамаків“ за границею по німецьки“ — питається Щурат і свідомо перекручує дату Кулішевого листа до Шевченка „25 іюля 1846 г.“ на „1844“ р. (Див. „К. С“, 1893; III, 461).

Взагалі перечитавши Щуратову книжку, не можна згодитися з його думками: вони гіпотетичні, сумнівні, занадто збільшені! На мою думку, комусь із дослідувачів шевченкознавців доведеться знову переглянути цю саму тему.

Позитивні риси монографії Щурата показала рецензія П. Зайцева (Н. М., 1918, I, 182): 1) автор добре знає і вичерпує літературні й архівні джерела, 2) робота Щурата „дає багато (sic!) нового в зрозумінні, як окремих уступів, так і цілих поезій Шевченка“ 3) вона дає „цінні вказівки і для ідеології Кирило-Методієвського Братства“.

Мис. Новицький.

Нова генетична теорія походження заговорів-

(*Н. Познанський*, Заговори. Опыт изслѣдованія происхожденія и развитія заговорныхъ формуль — Записки Ист.-Филол. Факультета Петроград. Университета. Ч. CXXXVI. II. 1917, стор. XVI + 327).

Книга д. Познанського в літературі про заговори являється фактом, що має безумовне наукове значіння, бо в книзі подано нову й оригінальну теорію і походження заговорів і їхнього еволюційного розвитку. Тимчасом, як Крушевський¹⁾ робив спробу з'ясувати характер віри в заговори на підставі віри в „грозовий“ міт, як Ф. Зелінський²⁾, систематизуючи раніш висловлені думки Потебні³⁾, хотів бачити основу заговора в формулі порівняння (як — так) і в психологічних принципах асоціалізму, а Мансикка⁴⁾, в протилежність до Потебнівського психологізму, ставав на точку погляду чисто літературних книжкових запозичень і впливів і обстоював думку, що заговори зовсім під собою не мають народнього ґрунту, а склалися під зовнішнім впливом символів і образів церковно-візантійської літератури, — Познанський перший звернувся до заговорів, як учений дослідувач мітологічного фольклору, добре знайомий з працями Вундта, Узенера та Фрезера. Так само, як названі вчені, представники еволюціонізму в мітології, Познанський став теж на точку погляду генетичного методу і, на ґрунті цього методу, подав він дуже струнку й вичерпуючу схему еволюції заговорних форм. Приймаючи, що перша стадія еволюції заговорних форм це стадія чарівних дій, не з'єднаних з пояснюючою формулою, він каже, що пізнішою стадією розвитку була поява заговорів з епічною частиною і заговорів „молитвообразних“. На першій початковій стадії існували, на думку Познанського, чарівні дії зовсім самостійні й незалежні від слова. Вони повстали на ґрунті „симпатійної магії“, тоб-то на ґрунті віри в „симпатійний“ магійний зв'язок предметів і дій, на ґрунті віри, що коли де-що змінити в одному предметі, то відповідна зміна відбудеться і в іншому, „симпатійно“ з ним зв'язаному предметі. Так було, каже Познанський, на самому початку.

А причиною дальшої еволюції і власне того, що з чарівних дій без слів виникли чарівні дії з пояснюючою формулою, тоб-то заговори, причиною

¹⁾ Н. Крушевскій, Заговори, какъ видъ русской народной поэзіи — Варш. Унив. Изв., 1876, III.

²⁾ Ф. Зелінскій, О заговорахъ — Сборникъ Харьковскаго Ист.-Филол. О-ва, X (Харків, 1897).

³⁾ А. А. Потебня, Объясненіе малорусской пѣсни по списку XVI-го в. Харків, 1914.

⁴⁾ V. Mansikka, Über russische Zauberformeln. Helsingfors, 1909. Див. також його: Представители злого начала въ русскихъ заговорахъ — Живая Старина, 1909, в. IV.

цього з'явилося, з одного боку, забування змісту чарівних дій, а з другого, початок критичного відношення первісної людини до віри в магічний зв'язок. З часом початкова радія магічних чарівних дій почала, як гадає Познанський, забуватися, робитися неясною; почав виникати і що-раз більше поширюватися критицизм, чарівник переставав вірити в „передачу“, в магічний зв'язок предметів і чарівних дій. Щоб з'ясувати зв'язок, пояснити зміст магічних обрядів (що вже почав забуватися), для цього почали приєднувати до чарівної дії слова, пояснюючі формули. І це відновлення напів-забутого первісного змісту магічних чар припинило розклад магічного обряду, що вже був почався. Слово виникло за рахунок розкладу обряду. Вмірання обряду, забування змісту чарівних дій з'явилося умовою виникання пояснюючих формул, умовою переходу од простих чарувань без слів до чарувань, з'єднаних з словом, тоб-то до заговорів у властивому розумінні цього слова. Оцей мент появи слова при чарівній дії це і є друга стадія в еволюції заговорів. На цій другій стадії слово грало чисто службову пояснюючу¹⁾ роль, воно не мало ще самостійного значіння і було тільки „придатком“. Словесні формули мали на цій стадії таке неважне значіння, що при лікуванні чарами без них могли цілком перебутися.

Великого значіння набули формули тоді, коли наслідком тісного співжиття слова й магічних обрядів сталося те, що слово набуло од обряду тієї магічної сили, якої раніш воно не мало. Магізм слова, на думку автора, це магізм запозичений, і до того запозичений він од магізму дій. Вмірала віра в магічну силу чарівних дій і виникала вкупі з тим віра в магічну силу слів. Оця стадія, на якій дія і пояснююча формула існують вкупі одна з одною й являють ніби два паралельні ряди, два засоби висловлення однієї думки, причому обидва елементи володіють однаковою магічною силою, ця стадія єсть для Познанського третя стадія.

Чим далі, тим більш поширюється критицизм, чим далі, тим більш чарівна дія збуває, а словесна формула зростає. Критицизм ставить питання про доцільність заговору, а відповіддю на це питання являється „міт, як вказівка, що так було колись“. Це пізніша стадія існування заговорів з епічною частиною, коли дія майже зовсім одмірає. Критицизм іде що-раз далі й далі; він ставить все нові питання. „Добре, цей засіб давно прикладається, але чому він прикладається? І ось тут на сцену з'являється авторитет божий“. Обрядові приписують божественне походження й цим не тільки з'ясується походження обряду, але й підкреслюється його авторитет. Це — найвища й остання стадія розвитку заговорів, коли заговори з епічною частиною набувають вигляду молитов.

Отака в коротенькому викладі нова генетична теорія походження й розвитку заговорів, утворена Познанським на підставі вчення про магічний світогляд натур-народів. Вона систематична й суцільна. Але те, що дослідувач підійшов до „факта заговорів“ не з точки погляду методу „феноменологічного“, який вимагає самісінького описання, який бере факт сам у собі, а

¹⁾ Потебня, навпаки, гадав, що в заговорах, де „дія й слово виражають одну думку“, „дія грає тільки службову роль, являючи собою ніби тільки яскравішу ілюстрацію цього бажання“. В протилежність до Потебні, який вважав у заговорі дію за елемент другорядний, Познанський, гадає, що в заговорі, як раз „дія явним образом переважає слово“ (121. 146). З цього погляду теорія Познанського цілком протилежна до теорії Потебні.

підійшов до нього з точки погляду методу „генетичного“, з щирим бажанням показати еволюцію заговірних форм, це саме зробило схеми Познанського надто суперечними. Оскільки чарівні дії без слів з'являються справді початковими? Чи не могли чарівні дії без слів виникнути з чарівних дій, уже з'єднаних з пояснюючими формулами? А коли могли, то чи це не значить, що ми не маємо в себе певного критерія для того, щоб обстоювати початковість або-ж непочатковість чарівних дій без слів? Чи могло, далі, приєднання слова й пояснюючих формул до чарівних дій припинити процес, з одного боку, забування зміслу цих дій, а з другого, розвитку критичного відношення до віри в зв'язок, в передачу й, узагалі, в магічний світогляд? Нарешті, коли слово приєдналося до дії за тих часів, як віра в магічну силу дії почала зникати, то як могла в таких умовах виникнути віра в магічну силу чар словом? Ось, скільки запитань викликає генетична теорія Познанського!

Зупинимось на першому запитанні: оскільки чарівні дії без слів являються тією первісною формою, з якої розвинулися заговори? На це запитання кожен мітолог повинен відповісти, що проблема взаємовідносин слова й чарівних обрядів це проблема надто складна. Те, що існують чарування дією, не з'єднані з словом, що магічна сила обряду це сила самостійна, усе це Познанський показав на фактах і з усім цим сперечатися не доводиться. Але не доведеться сперечатися і з тією думкою, яку ми висунемо в протилежність Познанському, що чарівні дії без слів не є початкові, бо взагалі од слова, як засобу витворювати думку, дія незалежна бути не може. Тільки рефлекторні рухи вільні од думки, а кожнісінський инакший рух, а тим більш організована низка рухів вимагає міркування, а міркування неможливе без слів. Такий закон людської психіки, що панує на перших стадіях розвитку людини і найбільш як-раз на перших. „Мовчання, читаємо у Потебні, — це мистецтво не давати уяві переходити в порушення органів, з якими її зв'язано, — мистецтво, якого досягає сьогочасна людина досить пізно і якого зовсім непомітно у дітей“¹⁾. З оцієї психологічно-лінгвістичної точки погляду тая прикмета, на яку звернув увагу д. Познанський: „незалежність од слова“, вказує не на початковість чарівних дій. До того й факти фольклорні теж не підтримують гіпотези Познанського. Річ у тому, що чарівні обряди зародилися на ґрунті анімїстичного світогляду. Для того, щоб первісна людина дійшла до ідеї магічних чар, до думки про засоби „передаючіє и изобразительные“ чи до думки про прямі й непрямі чари²⁾, вона мусіла раніш утворити ідею душі, філософічну уяву, що „не-я — це я“. Уява душі виникла, як це каже Вундт, під впливом екстатичних станів³⁾, а коли уява душі виникла під впливом екстатичних станів, то й уява чару, що своєю чергою виникла на ґрунті анімїзму, не могла не нести на собі особливостей свого екстатичного походження. Про роллю чарівника, як екстатика, Вундт пише: „So sind der Medizinmann und der Schamane stehende Figuren der primitiven Kultur geworden... Er leitet die Kulttänze und Kultprozessionen, und, im Besitz der Mittel zur Erzeugung ekstatischer Zustände, ist er der berufsmässige Visionär, der als solcher die Aufgabe hat, Geheimnisse zu enthüllen und Zauberhandlungen

¹⁾ А. Потебня, Мысль и языкъ. Харків, 2 вид. ст. 99.

²⁾ W. Wundt, Völkerpsychologie. Zweiter Band. Mythos u. Religion. T. II, S. 188. Leipzig, 1906.

³⁾ W. Wundt, о. с. див. В. II, Т. II. S. 94. „Einfluss ekstatischer Zustände auf die Seelenvorstellungen“.

zu vollbringen“¹⁾). Досить побачити, як у примітивних народів чириться екстатичний обряд чарівного закляття, щоб погодитися з думкою про початкову синкретичність чарівних дій, а дії, незалежні од слова, охарактеризувати, як прості уламки давніших і складніших обрядів, що розповсюджені по цілому світі, а через те й уважаються за загальні й первісні²⁾). Таким робом, ми не можемо прийняти погляду Познанського, що чарівні дії без слів це безумовно первісні форми. Єсть факти, як ми бачимо, що свідчать про первісний синкретичний характер чарівних дій.

Але, хоч як би ми ставилися до проблеми взаємовідносин слова, танка, ритма й чарівної дії, до питання про первісність чарівних дій, чи з'єднаних з пояснюючою формулою, чи не з'єднаних, питання досить темного, — ми можемо, з свого боку, зауважити, що окрім такого ходу еволюції заговірних форм, який приймає Познанський, можна припустити й хід явно-протилежний. Я хочу показати, що процес еволюції заговорів ішов не тільки од магічних дій без слів до „коротеньких формул, пояснюючих дію“³⁾), як гадає Познанський, а що він міг іти й навпаки: магічні дії без слів могли розвинутися з магічних дій, зв'язаних з словом! Познанський, напр., каже, що з магічної дії без слів, з дотику камінцем до щоки, як засобу лікування зубної хвороби, виник, як змісл цієї чарівної дії уже затемнився, засіб лікувати теж через дотик, але вже з вимовою пояснюючої формули: „Каб яны замлѣли, закамянѣли, и ни разу каб не болѣли“. Словесну формулу було приєднано, щоб пояснити напів-забутий змісл обряду. Так думає Познанський, а ось спостереження, що кажуть за можливість протилежного процесу, який ішов од дії з формулою до дії без формули. Щоб це довести, ми візьмемо наведений приклад і погодимося з Познанським і в тому, що слово мається при дії для пояснення, так і в тому, що змісл дії після приєднання слова мусить зробитися ясний. Коли Познанський пише: „Слово повстає при дії, щоб пояснити дію, яка через віщось почала вимагати пояснення“ (ст. 147), то слід сказати й навпаки: слово гине, коли змісл дії ясний і не викликає більш пояснень. Звідціла виходить, що коли-б обряд торкатися камінцем, як засіб лікування зубної хвороби, зробився розповсюджений і зрозумілий для всіх, то зникла-б укуш з тим і необхідність в поясненнях. Пояснююча формула стала-б „ні до чого“, „привіском“. Без неї легко можна було-б перебутися і нарешті вона одмерла-б, тоб-то чарівна дія другої стадії набула-би вигляду чарівної дії першої стадії. Можливість такої еволюції в розвиткові заговірних форм ставить перед нами методологічну вимогу: спершу, ніж казати

1) Ibid. S. 104.

2) У С. Анічкова напр., читаємо: „Саме дійство кожного закляття являє собою пісню-танок під акомпанімент тамбурина. І ця пісня виконує цілком визначене призначення. Вона, з одного боку, допомагає з'явитися екстазові, а, з другого, словом виражає бажання“ (Вес. обр. пѣсня, т. I, ст. 381). „Щоб наблизитися до богів, потрібен танок, а не молитва“ кидає Лебок (Начало цивилизации. Рос. пер. ст. 142). Пор. А. Н. Веселовскій, Три главы изъ ист. поэтики — Журн. Мин. Нар. Пр., 1899, кн. 3, ст. 63.

3) Такий нарис еволюції, який малює Познанський, ми находимо у Зелінського. Зелінський казав, що „заговір повставав од чару“ (о. с., ст. 25) і що тільки через „особливу перевагу заговору перед чаром“ „вони помінялися ролями: з службового становища заговір зайняв пануюче, переважне і йому почав товаришити чар“ (ст. 30).

про те, що тая чи инакша чарівна дія без слів є першою стадією, — з'ясувати, що вона не виникла з чарівної дії, зв'язаної з пояснюючою формулою, з якогось апокрифа чи легенди. Це потрібно зробити власне через те, що Мансікка якраз припускає, що заговори взагалі розвинулися на ґрунті церковної символіки, легенд і апокрифів.

Ми вказуємо на потребу попередніх дослідів, чи дійсно ця дія без слів є початкова, бо ми непевні що-до твердження Познанського, ніби-то приєднання слова відбудовує початковий змісл обряду. Він пише: „Епилептиковъ стѣгають вѣвникомъ. При падучей немочи бьютъ травой чертополохомъ... Слово во вѣвхъ подобныхъ случаяхъ не при чемъ. Но, естественно, что если смыслъ дѣйствія почему-либо окажется не ясенъ, то его придется пояснить“. Які, вважаємо, можуть бути пояснення, коли дія стала неясна; як можна пояснити те, змісл чоґо на пів позабуто? З'ясування неясного, тлумачення позабутого це вже буде нове з'ясування, нове тлумачення, яке не відповідатиме первісному зміслові. Коли, напр., од переляку палять їшон і кажуть; „Куди дим, туди й ляк“, то як-би змісл цього чарування було вже напів-позабуто, то, не розуміючи обряду, люди не змогли-б і пояснити його, а, коли-б і пояснили, то це пояснення не відповідало-б початковому зміслові обряду, вже позабутому. Але не вважаючи на це, припустимо, що слова: „куди дим, туди і ляк“ передають істинний початковий змісл обряду. В такому разі, коли вони передають дійсний змісл, то це значить, що змісл обряду не було ще забуто, що він лишався ще ясний, а коли він лишався ясний, то тоді, згідно з теорією самого Познанського, пояснююча формула не виникла-б.

Принцип, який поклав Познанський в основу своєї теорії: „неясність зміслу — присутність пояснюючої формули“, викликає велику силу непорозумінь. Зверніть, наприклад, увагу на таке твердження Познанського: пояснююча формула при чарівній дії є „настільки неважлива, що лікування може перебутися без неї“ (ст. 144). Коли при чаруванні можна перебутися без формули, коли вона не має жадної ваги, то це значить, що змісл чарівного обряду ясний, а „ясність зміслу, згідно з тезою Познанського, викликає відсутність пояснюючої формули“. Як в такому разі могла з'явитися при ясній чарівній дії формула, яка з'являється тільки тоді, коли дія неясна? Отут виходить *circulus vitiosus*, і з нього Познанський вийти не може.

Отака сама суперечна залишається й инакша вигадка д. Познанського, що пояснюючі формули з'являються при чарівній дії, викликані не тільки необхідністю пояснити те, що стало неясне в обряді, ба і для того, щоб поясненням первісного зміслу дії припинити розвій критицизму. Пояснюючі формули виникли „въ результатѣ раздвоенія сознания чарующаго. Сознание его начало различать, что предметъ, на который направлена чара, не тождественъ съ предметомъ, на какой онъ хочетъ воздѣйствовать. Раньше въ его сознаниі было совпаденіе этихъ двухъ предметовъ; теперь оно нарушено. Восковая фигура, напр., уже нетождественна чловѣку“ (143 ст.). Ми не можемо погодитися з думкою, що поява пояснюючої формули могла одігравати якусь роллю в тому, щоб воскова фігурка знов почала здаватися тотожною з людиною. Сумнів в існуванні магічного симпатійного зв'язку між фігуркою й людиною свідчить про критичне відношення до цілого світогляду, в цьому разі магічного, бо центром його являється власне віра в магічний зв'язок між двома подібними предметами. Коли виник сумнів в існуванні зв'язку, то приєднання формули не могло мати жадного значіння. Ствердити словами, що фігурка

тотожнтя з людиною, назвати її йменням такого-то, це ще не значить відновити „нарушенное совпадение“, бо тут, кажу, ми маємо повну зміну магічного світогляду. Чарівник, що не вірить у магічну тотожність фігурки й людини, вже не стоїть на ґрунті симпатійної магії, а тому, хоч приднання формули могло пояснити призначення чари, але віри в зв'язок подібних предметів це приднання відновити не могло, бо, як каже сам Познанський, цієї віри вже не було.

Ще суперечніша гіпотеза д. Познанського про походження магічної сили слова! Коли „прирость слова проиходиль за счеть отмиравшаго дѣйствія“, „за счеть начинающагося разложенія обряда“ (с. 153), то цей факт мусів помітно вплинути на слово. На слові одбився-б факт нищення магїзму й розкладу обряду. Коли „репутація обладанія магической силой съ обряда незамѣтно распространилась и на его спутника“ (с. 158), то лишається незрозумілим, чому тільки „сила“ перейшла на слово, а не те вмрання магїзму, що почалося в обряді й викликало при ньому появу слова? Слово, що його появу викликав розклад обряду, немнуче було-б заразилося од нього цим процесом розкладу. Запад магічного світогляду, що відбився на обряді, був бибезумовно відбився й на слові. Сумнів в існуванні зв'язку між подібними предметами (фігуркою й людиною) перейшов-би й на віру в зв'язок між людиною й словом, його йменням, — інакше бути не могло. Тим більше, що прибільшення „почуття реальности“ й духа критицизму повинно було перешкоджувати розвиткові віри в магїзм слова, бо ця віра в чари словом вимагає ще більшої містичности свідомости, ніж віра в чари дією.

Цікаво зупинитися трохи ще на тому, як Познанський уявляє собі зародження вищих заговірних форм, тоб-то появу міту в заговорі. На його думку, міт з'являється тоді, коли виникає сумнів в доцільности симпатійних чар. Чари уживають не через те, що вони магічні сами-по-собі, а через те, що цих чарів уживали „колись“. „Батьки й діди так робили, а вони були не дурніші за нас. Ось — звичайна відповідь на сумнів у доцільности будь-якого суспільного інституту“ (с. 153), — пояснює Познанський свій погляд на психологію еволюції заговірних форм. З цього погляду треба зробити висновки, яких сам автор не зробив. Коли ці вищі форми заговору використовуються не за-для їхньої самостійної магічної сили, а тільки за-для звичаю („колись“), то це є свідомство смерті магічного світогляду. Містичний світогляд змінюється історичним: людина вірить у чари не через віру у їхню магічну силу, а тільки тому, що в ці чари вірили діди й прадіди. Вона не вірить самим чарам і вірить звичаю й традиціям. Виходить, що міт, епічний заговор у самий момент свого народження ніякого не має відношення до магічного світогляду. Таким робом, не може бути магічний той заговор, який повстав на ґрунті не принципів магїзму, а на принципі: це лікування дійсне через те, що так було колись. А тимчасом виходить, що заговор з епічною частиною належить до тих стадій розвитку заговірних форм, в яких, як це свідчить сам Познанський, „сила слова є найповніша“ (с. 113). Як це погодити? Або-ж заговор з епічною частиною виник не як відповідь на сумнів, або-ж заговор, як відповідь на сумнів у доцільности, не мав магічної сили?!

Тая обставина, що Познанський вважає за принцип еволюції заговірних форм критицизм, й була причиною тому, що дослідувачеві довелося стати в суперечність із самим собою і з фактами. Візьмемо будь-який при-

клад чарівної дії й ми побачимо, що поява епічної частини при обряді не мала жадного відношення до скептицизму, „почуття реальности“ та „духа критицизму“. Візьмемо приклад: вкущення гадюки лікують, змиваючи з рани отруту. Що це таке цеє змивання отрути, як не засіб побутової, натуральної, практичної медицини? Але до цього реального засобу додається міт: цей засіб використовується через те, що такий випадок був колись, так змивав кров якийсь індійський бог чи сам Христос ап. Петрові. До дії додано міт, епічну частину, пояснюючу формулу і, розуміється, міт тут викликано зовсім не критицизмом, чи сумнівом у доцільності дії, чи збільшенням почуття реальности, як це здається д. Познанському, а як-раз протилежним почуттям, почуттям містичности, бажанням містизувати побутовий засіб натуральної медицини. Центр ваги з простого змивання отрути переходить на особу, що володіє магічною силою творити чудеса, на легенду й особу Христа. На зміну побуту приходять бажання чуда, все будеться на вірі й натхненності молитвенної надії. Те, що належало до системи реалістичного розуміння, перейшло в план зовсім иншого світогляду. Не раціоналістичний сумнів викликав, повторюю, появу міта, а викликала його віра й містичне почуття...

Ми розглянули в загальних рисах генетичну теорію Познанського й бачимо, як багачко є в ній суперечностей, та це не індивідуальна хибя цієї теорії, це є загальна особливність усіх „генетичних“ у царині мітології теорій. Генетичний бо метод вимагає од дослідувача відповіді на такі питання, на які він не може відповісти, бо у нього немає відповіднього матеріялу. Мітологові, що хоче намалювати еволюцію, скажемо, загвірних форм, доводиться орудувати, не маючи у себе осівного: хронологічних свідоцтв. Історичний матеріял хронологічних фактів він замінює гіпотетичними твердженнями, щоб на їхньому ґрунті утворити свою, теж гіпотетичну схему. Становище мітолога найгірше між істориками культури, бо самісінькою логікою доводиться користуватися тоді, коли инші історики мають у руках датовані факти. Не про генетичні схеми й не про аналізи еволюційних змін треба дбати мітологам, а про аналіз чисто-феноменологічного характеру тих фактів, що мають безперечну історичну даність.

Віктор Петров.

Ол. Кисіль, Шляхи розвитку українського театру. Театральвий Порадник. № 4. Видання Дніпросоюзу. К. 1920-1921. --

Не скоро ще настане той час, коли можна буде написати наукову історію українського театру, докладно обґрунтовану фактами, збудовану на пильно дослідженому матеріялі. Причина цього полягає не тільки в тих методологічних труднощах, які виникають з самої суті предмету, але й у самих умовах дослідів над минулим українського театру.

Ще в творах Котляревського, Квітки та Шевченка український театр вийшов по-за межі своєї батьківщини, рано почав очаровувати всіх своїм рідким за тих часів етнографічним реалізмом. За 80-х років він зробив справжній фурор тою плеядою талановитих акторів, яка для широких кол громадянства з'явилася ніби *deus ex machina*. Проте цей бучний успіх театру специфічно українського не викликав розвідок, які-б цілком свідомо ставили проблему історії українського театру, виразно відрізняючи його від театру російського. Певна річ, це не вадило історикам літератури розроблювати мате-

рія української драми, не зменшувало заслуг Пекарського, Тіхонравова, Морозова та інших, — але все-ж-таки вони студіювали український театр у кращому разі тільки як галузь російського, а не як окрему цілість, що має свої певні традиції. У цьому останньому напрямку почали працювати тільки новітні дослідники, як акад. Перетц, проф. Резанов, Возняк, Франко, Стещенко, Старицька-Черняхівська та й інші. Але й вони, хоч і дали дуже багато цінного, не з'ясували тих методологічних принципів, що на підставі їх можуть провадитися студії над українським театром. Справді, чим повинен цікавитись історик українського театру? Спеціально театром українським, чи й театром на Україні взагалі, театром, який безумовно впливав на театр з українською мовою. Де провести межу поміж театром безумовно українським, театром, який виникав та жив на Україні і драмою, яка писалася на Московщині українцями більш-менш зросійщеними?

Ці та й багато інших питань методологічного характеру виникають, коли ми починаємо працювати над минулим українського театру. Але крім одних труднощів є багато й інших, які лежать у самій суті предмету. Історія театру, як окремого і разом з тим і синтетичного мистецтва складається з багатьох елементів. Разом треба досліджувати і актора, як головного чинника театру, і матеріал, над яким він працює — драму, і тую сцену, на якій він грає (в ширшому розумінні — театральний будинок), того, хто відчуває акторову гру — глядача, який не тільки дивиться на гру, але й сильно впливає не лише на хід окремої вистави, але й на еволюцію театру взагалі.

В такому розумінні історія українського театру вимагає ще багатьох дослідів. З чотирьох зазначених елементів більш досліджена самісінька драма, яка має цінну бібліографію Комарова та окремі розділи в книжках, присвячених українському письменству. Що-до інших чинників театру — тут справа стоїть далеко гірше. Ми маємо багато хвалебних рецензій та статтів про видатних українських акторів, але ми не бачимо ще тих монографій, яких вони заслуговують. Ба що більше... ми не маємо хоч-би для корифеїв української сцени тої хронологічної канви, яка-б визначувала етапи акторських мандрувань. А без цього не можна студіювати стиль актора, його походження та еволюцію.

Але зараз, хоч матеріялів для такої докладної історії українського театру ще не зібрано — життя вимагає свого. Український нарід прагне до національного театру і необхідність керувати цими змаганнями викликає багато спроб допомогти їм різними театральними підручниками. „Театральний Порадник“ це і є одна з таких спроб.

У книжці Ол. Кисіля, який перед кількома роками видав популярний текст вертепу, ми зустрічаємо спробу накреслити розвиток українського театру. Потреба в такому виданню вже давно відчувалася дуже гостро: щоб розуміти український театр з усіма його змаганнями та хибами, треба добре знати його минуле.

У першому розділі автор розповідає про зародки драми в українських народніх звичаях та словесності (стор. 3), про шкільну драму (4 — 9) та вертеп (9 — 10). Другий розділ присвячений театрові наприкінці XVIII та на початку XIX в. в. (10 — 12), коли українські вистави спорадично виявляли стихійне бажання українських дідичів свого, національного. Далі — окремі аматорські вистави 50 — 70 років (12 — 15), драматургія цих часів (15 — 16), галицький театр (16 — 18). Третій розділ — це друге відродження

українського театру в 80 роках (16 — 25) та спроби ширше розвинути свою діяльність з часів революції (25 — 26).

З двома оцінками можна підходити до книжки п. Кисіля: можна говорити про наукову її цінність і про те, оскільки вона відповідає вимогам призначеного для широких верств громадянства видання.

І з першого боку не можна не зауважити де-яких хиб. „...В історії української шкільної драми — пише автор — не було певної еволюції... п'єса більш архаїчного типу чергувалася з формами більш новими, в залежності від смаку автора і цілком незалежно від їх хронології...“ (4). Оскільки відповідає це дійсності? Ми знаємо, що в історії старої української драми, що розвіток її не міг бути такий органічний, як у Греції чи у Франції, бо п'єси виникали під різними випадковими впливами, — не можна накреслити такого прямого шляху, щоб кожна п'єса була тісно зв'язана з суміжними. Але загальний напрямок цієї еволюції все-ж-таки можна помітити. І хоч треба вважати за занадто педантичний той поділ історії української драми на окремі певні періоди, який ми бачимо в відомій праці акад. Петрова, але в цілому він правильно малює еволюцію української драми — від містерій до *ludi caesarei* та мораліте, з виразними натяками на сучасну дійсність. І цей процес треба було-б зазначити в книжці, яка має назву: „Шляхи розвитку українського театру“.

Далі. В популярному виданні має рацію розглядати старий репертуар „не в хронологічному порядку, а по типах драматичних творів“ (5), правильно теж переходити з простіших форм — діалогу, діалогічної вірші — до справжніх спектаклів типа містерій. Але чому автор як зразок містерій наводить драму „Олексій, чоловік Божий“, типову п'єсу на пошану святого, тоб-то міраклъ? До наших часів не дійшли повні тексти містерій, проте ми маємо їх уривки, наприклад видані акад. Перетцем — з Різдяної драми, з містерії про Адама (Изв. Отд. р. яз. сл., 1907, IV) та й інші.

І далі. Хоч автор і був дуже обмежений розміром праці, йому все-ж-таки треба було більше спинитися на тих п'єсах ХVІІІ віку, в яких одбилася сучасна дійсність, як „Володимир“ Теофана Прокоповича, „Милость Божа Украйну... свободившая“, п'єси Лашевського, Кониського та й інші. Вони заслуговують найбільшої уваги, як найбільш своєрідні з усієї старої української драматургії, до того-ж у цих п'єсах драматургія українська найбільше підходила до утворення свого національного репертуару. І крім того книжка Кисіля призначена для практичних потреб, для діячів українського театру. А оцінні можливості цієї старої української драматургії може ще й досі не вичерпані¹⁾.

Справді, 27 сторінок (та й у них багато місця займають малюнки) — це занадто мало, щоб дати хоч-би поверховий нарис історії українського театру. Але все таки жаль, що книжка не дає нам яскравішого малюнку його життя: вона не знайомить нас з його побутом, з тими обставинами, в яких виникали святкові спектаклі в Київській Духовній Академії, що на них давалися вистави вертепу та інше.

¹⁾ Див. у Г. Гаєвського (Завдання режисера, стр. 50 — 51. Театр. Порадник № 1) про пристосування Л. Старицькою-Черняхівською до сучасного театру п'єси „Милость Божа“.

Що-ж до новітнього театру, то замість того, щоб перелічувати окремих представників української драматургії та сцени (стор. 15 — 16, 18, 20 — 21), доцільніше було-б змалювати тії умови, в яких жив український театр в 1880 — 1900 року, а багатий матеріал для цього знаходимо в спогадах Кропивницького, Садовського, Старицької-Черняхівської, Валяченка та й інших діячів сцени...

І нарешті, хіба можна було обмежитись одною сторінкою для новітнього українського театру. 1917-1920 — 3 роки, в які він жив серед нових умовин, коли він, оскільки це було можливо в обставинах горожанської війни, розвивав свою діяльність, мали-б більш права на авторову увагу.

Та, хоч мені і довелось зазначити де-які вади та недогляди в книжці О. Кисіля — вона має певну вартість, як перша спроба дати в стислому вигляді, нарис минулого українського театру за весь час його існування.

П. Рудін.

Вячеслав Липинський, Історичні студії та монографії. Т. III. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ—Відень, 1920. ст. 304 in 8°.

Названа нами історична студія це переклад поширений з польської мови. Написана була вона й видана ще в 1912 році, у збірнику „Z dziejów Ukrainy“. Уже тоді автор ставив собі певні своєрідні завдання: спопуляризувати у своїх працях ідею української державности серед польської, чи краще мовити — спольщеної, шляхетської верстви.

„Наша дотепершня історіографія — пише автор (стор. 17), — розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української, не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи инакше ідеологічно обмеженого, досліду нашої минувшини“.

Дати відповідь на отії питання — це і є завдання авторової праці. „Тільки основно визволившись з накинутаго нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, — тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми зможемо... науково оцінити поодинокі факти нашої минувшини“. Ось як характеризує автор поставлені собі питання. Це — „широкі державні організаційні замисли предків наших“. Їх треба розкрити й усвідомити.

Студія авторова розкриває перед нами широкі державно-організаційні плани гетьмана Богдана Хмельницького та української шляхти. Б. Хмельницький це був один із найгеніяльніших державних мужів-політиків і організаторів, що з самого початку свідомо йшов до своєї мети і вміло боровся з перешкодами внутрішніми й зовнішніми. Побороти недержавні вузько-класові настрої козацької верстви: з'європеїзувати казаччину — цього оснвного завдання внутрішньої своєї політики Б. Хмельницький досягнув цілком. Прихилити до української державно-творчої роботи знаряддя цієї європеїзації, „руську“ шляхту, Б. Хмельницькому пощастило. Руйнуючу, деструктивну силу селянства було введено в рамки спокійної господарчої

праці. Січ Запорізька, позбавлена політичного значіння, піддана контролю й доглядові „Війська Запорізького“, що складалося з городового козацтва, обернулася в охоронний од татарів пункт — не більше.

Залишалося збудувати українську монархічну державу з династією самого Богдана — і справа української державно-творчої роботи була-би закінчена. Передчасна смерть Б. Хмельницького перешкодила в цій напів-закінченій роботі.

Але автор не тримається думки про безмежний вплив геніяльної одиниці в історичному процесі. Державно-творча робота провадиться не волею одиниць, не їх здібностями виключно, а волею й здібностями цілої суспільної верстви — національної аристократії, в даному випадковій „руської“ шляхти.

На підставі аналізу суспільно-політичної еволюції на Україні в 1648--1659 р.р., В. Липинський укладає схему цієї еволюції з трьох стадій: 1) період автономістичної боротьби козацтва в Річі Посполитій 1648-1653 рр., 2) період емансипування політичного козацтва від Річи Посполитої і міжнародного ствердження свого самостійного політичного становища, 1653-1657 р., 3) період будови української національної держави, 1657-1659 рр. Еволюція ця відбувалася в залежності від участі в політичній боротьбі „руської“ право-лавної шляхти. Державу за того часу могла створити тільки шляхта. Руська шляхта увесь час вагалася установити своє власне державне будівництво. Нарешті після досвіду невідгидности хвалитися між ворожими чужими політичними силами, руська шляхта схплюється до чужого й ворожого її соціально-економічно, але рідного й союзного культурно-національного козацтва. А козацтво тимчасом і соціально-економічно наближується до шляхти, Контактні сили цих двох, спочатку ворожих, українських верстов і творять українську державу в період 1657-1659 рр. під проводом геніяльного вождя, Б. Хмельницького, що синтезує обидві ці верстви в своїй особі. Весь попередній період політичної діяльності „козацького вождя“, Б. Хмельницького був направлений на поєднання руської шляхти з козацькою верствою для спільної праці удержавлення України. „Які були причини тих упертих і непохитних гетьманських змагань (прилучити до козацької України півні.-західні „руські“ землі)? Розуміється перш за все грав тут ролю момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до зєднання в одно тіло цілого національного організму. Але були й розумові причини, виведені з фактів життя, з певного політичного, на логічним розумованю опертого світогляду“ — пише автор на стор. 187 і вбачає ці логічні розумування в тому, що шляхта „руських“ земель це було вайпридатніше знаряддя для європеїзації козацьчини і для переведення в життя монархічних планів. „Переговори з Королем шведським, Імператором австрійським, Князем семигородським і т. д. в справі визнання незалежності своєї держави не міг вести якийсь смішний своєю еґотичністю Князь «Коша Січового», а Князь тих земель, де цей титул мав свою правну підставу, свою давню державну історичну традицію і де були верстви, на яких така українська влада князівська серйозно опертиса могла“ (188).

Ці шляхетські верстви, в значній мірі просякнуті консерватизмом, ворожим новітнім олігархічно-ліберальним польським і уніятським тенденціям та ідеям, були дуже прихильні створенню „руської“ монархії. Після того, як Б. Хмельницький вийшов з ролі демагога-бунтаря проти шляхетської Річи Посполитої, до його почали схилитися надії і симпатії найконсервативнішого в Річі Посполитій „руського“ православного шляхетства. Це шляхетство,

вороже соціяльний політиці козацького гетьмана, сприяло його національно-релігійним завданням.

Як провадилася ця політика поєднання шляхти з козацтвом?

„До моєї темп властиво належить лише політика Гетьмана супроти верстви шляхецької, — пише В. Липинський (ст. 62), але позаяк його відносини до селянства й до шляхти тісно переплітаються поміж собою, то над ціми відносинами до тих двох верстов хочу зупинитись докладніше“. І далі вияснює, як Б. Хмельницький за допомогою селянства нищив „руську шляхту“, щоб терором змусити її допомагати парламентарно в його збройній боротьбі за свої спочатку класові інтереси. До Переяславської умови козацька боротьба мала автономістичний характер. Козацтво намагалось забезпечити собі привілейований шляхетський стан у Річі Посполитій, зреформованій у напрямку зміцнення монархічної влади супроти сейму і сената. Це був найтяжчий період чисто класової боротьби для „руської“ шляхти. Б. Хмельницький і Військо Запорізьке вимагало, щоб „руська“ шляхта досягла в Річі Посполитій потрібних реформ і уконституювання козацької автономії. І після кожного нового вибуху козацько-польської війни чернь українська нищила „руську“ шляхту, що поверталася до рідних гнізд. З другого боку миротворчі заходи „руської“ шляхти та її сеймове й комісарське обстоювання козацьких і православно-релігійних інтересів викликало у польської шляхти недовіру що-до її лояльності. У своїх підозріннях польська шляхта мала рацію. „Шляхта «руська» без сумніву в підготовці й заміслі повстання — як повстання національного — учаск взяла“ (ст. 82). Та не створити окрему нову українську державу намагалась через повстання руська шляхта, а виторгувати в Річі Посполитої, лякаючи її козацьким сепаратизмом, що його в дійсності не було, скасування унії і державні права для православної релігії. Цим засобом хотіли вони всунути автономну козацьку Україну в організацію Річі Посполитої і підперти своє політичне становище. Упертість польської шляхти перешкодила цьому і руська шляхта, національно-релігійно зв'язана з козацтвом, нищилась ним соціально-економічно, а зв'язана з польською шляхтою соціально-економічно, нищилась нею релігійно-національно. Врешті цілком здеморалізована шляхта одступила від козацтва. Козацько-українська справа у 1653 р. так що й зовсім була програна. Цей „рік королевський“ мав закінчитися великим походом польського війська на Україну. Здеморалізована чернь перестали допомагати козацтву. Кримський хан був у згоді з Річчю Посполитою. Таким чином Переяславська умова це був єдиний вихід із цього становища. Для Б. Хмельницького умова була тільки мілітарним союзом з Москвою „для визволення України з під Польщі“ (ст. 29). Після неї боротьба з Польщею иереносилася поза межі України і з внутрішню української ставала зовнішньою. Переяславська умова легалізувала незалежну від Польщі Україну, як окрему державну організацію, союзна, але не підвладну московському цареві. Відобрати від Польщі всі „руські“ землі це була мета для цього союзу. Але Б. Хмельницький мав намір прилучити їх до України, а московський цар — до Москви. Таким чином, коли до 1653 р. „боротьба за «руську» шляхту“ йшла між Україною й Польщею, то з 1653 р. боротьба вже мала йти між ними двома та ще й Москвою. Перемога тепер схилилася на бік України. Військо Запорізьке за цей другий період що-раз більше европеїзувалось. Українська степова „уходницька“ культура переміялася на культуру плуга. Козацтво,

поповнене значним числом старого боярства, заможного поспілства й міщанства, зробилося головним проводирем цієї культури. „Перемога плуга над нерозораним степом — це була стихійна, економічна ковечність. Велич і геніяльність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською «городовою» Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави української звязати“ (93). В звязку з цим на Україні за короткий час склалася нова суспільна економічна верства — служиле землевласницьке козацтво, що почуттям чести лицарської та індивідуальністю земельної посілости наближалася до польської шляхти, а служилістю землеволодіння до московського дворянства. Це осіле, хліборобське Військо Запорізьке було опором Гетьмана в його державно-організаційній роботі і воєнній боротьбі. Терор безперестанний з одного і зміна козацького суспільства з другого боку привертала до України руську шляхту „якої поворот до рідної нації і держави скріплював державно-творчі українські елементи, усував останні сліди панування Польщі і клав між Польщею та Україною непобориму перегороду, тим самим руки Гетьманові для емансипації з під впливів московських розв'язуючи“ (202).

Досягнути цього Б. Хмельницькому пощастило в третій період його політичної діяльності (1656-1657). Після віленського миру Річи Посполитої й Москви „руська“ шляхта зневірилася у Москві, а після того, як Б. Хмельницький склав угоду з шведським королем, семигородським князем і бранденбурзьким курфюрстом на завоювання й розділ Польщі, вона втратила надію й на реформу Річи Посполитої та рішуче схилиється на бік України. Ілюструє це автор листуванням керівника волинської шляхти, князя Степана Четвертинського з Б. Хмельницьким, універсалами Б. Хмельницького та полковника Ждановича в справі охорони маєтків шляхти і міст на території „Русі“. Про відношення її до польської влади свідчать ті-ж-таки листи шляхти та реляції Беньшовського; відношення це було цілком негативне. „Руська“ шляхта приймала козацькі залоги до своїх маєтків, але вона протестує проти залог польських. Врешті скінчилося це формальним прилученням шляхти пінської до Війська Запорізького. Акт цей автор уважає коли не за завершення Б. Хмельницьким будови української держави,¹ то за початок завершення. Фізична сила української нації—козацтво—з'єднувалося цим актом із духовною силою—шляхтою. Після цього культурно-суцільна українська нація могла жити нормальним державним життям. Але рання смерть геніяльного творця української держави, Великого Гетьмана Б. Хмельницького не дала можливості скріпити монархічний державний лад, єдино можливий за тих часів. Поскільки чернь підтримувала монархічну ідею державного ладу на Україні, постільки значна частина старшини шляхетського походження і виховання стояла за елекцію. В момент смерті Б. Хмельницького помітилася опозиція серед старшини до монархічно-династичних намірів Б. Хмельницького. Шляхта не зрозуміла державної необхідности монархічно-спадкового українського ладу і почала підкопувати його, як тільки гетьман занеміг і знищила його, зразу-таки після смерті гетьмана: тим самим розбурхавши внутрішню боротьбу на Україні і українська державна робота зруйнувалася.

У своїй роботі, В. Липинський яскраво і ґрунтовно змалював становище „руської“ шляхти в козацько-польській боротьбі та її взаємовідносини з Б. Хмельницьким і взагалі урядом „Війська Запорізького“. Але разом з

тим він і переоцінив значіння цієї „руської“ шляхти в боротьбі і державно-творчій роботі. Сталося це з трьох головних причин: 1) недооцінка ба навіть незауваження інших суспільних верств, 2) ототожнювання значіння окремих осіб чи груп шляхти з цілим станом шляхетським та нез'ясування цілого стану *in plebo*, 3) нез'ясування міжнародного становища території України і „Війська Запорізького“ за часів Б. Хмельницького.

Перше виникає з провідної історіософічної ідеї автора, що державу творить меншість (національна аристократія). Але-ж узагалі питання: хто і як саме творить державу, невирішене і спірне, і всякі „провідні ідеї“ при вивчанні історії державно-творчої роботи, хоть і несвідомо запозичені, як це можливо сталося з нашим автором, не сприяють глибокій досліді та його науковості. Зокрема це треба пам'ятати при дослідженні революційних періодів історії, де роля і значіння народніх мас далеко більша, як звичайно.

Автор доводить, що держава українська між іншим не могла бути збудована через нечисленність й слабкість її творчих сил — шляхетської аристократії. Він звичайно не підраховує цих сил, але взагалі таке твердження — це вислів, який нічого не з'ясовує. Ясно, що народні верстви українські того часу були настроєні проти шляхти. Коли приймати вкупі з автором постулат про „дух нації“, то в ті часи дух української нації був просякнутий тенденціями демократичними. Через те за єдино можливу активну державно-творчу верству вважати шляхту не можна. А всеняке нещастя України в тому, що на сусідніх з нею територіях народи будують держави справді за принципами „національно-аристократичної“ творчої роботи та й унеможливають через це державно-творчу роботу українську, яка базувалася впродовж усього історичного життя на принципі демократичному. У зв'язку з цим треба зробити маленьку поправку до твердження В. Липинського про те, що в Московщині всі були царські холопи, що там бракувало поняття „лицарської“ чести серед верхів суспільства, а значить не було й національної аристократії. До Івана Грозного, а потім і впродовж XVII ст. існувала установка „м'єстничества“, і проти неї цар московський був безсилій. Ця установка шідтримувала почуття „родової чести“, а значить творила національну аристократію у формі специфічно-московській. Авторове проти-ставлення суспільно-політичного ладу Річи Посполитої, московського царства і Війська Запорізького по ступіню їхньої наближености до Сходу чи Заходу, до Азії чи до Європи, не можна вважати за наукові, а лише словесні, на кількох загальних поверхових прикметах оперті, комбінації. Ці комбінації потрібні авторові, щоб охарактеризувати властивості тогочасного українського суспільства, яко синтеза польсько-московського. Між тим картини культурного й суспільно-політичного ладу на Україні автор не дає. Він лише протиставить „Військо Запорізьке“ „Січі Запорізькій“; натяк дає на те, що „Військо Запорізьке“ не є Україна в нашому розумінню національно-етнічному, а Україна в розумінню професійно-козацько-територіальному, що в цій Україні специфічно й до певної міри механічно були об'єднані суперечні культурно й правно: Січ Запорізька, Військо Запорізьке й шляхта русько-українська. Становище міщанства й духовенства не спиняє авторової уваги. Про козацтво автор гадає, що воно було перейняте класовими тенденціями і настроєне автономістично, не сепаратистично й недержавно. Підтвердження цьому автор бачить у тому, що жінка показаного кушніра. Тиші „лаяла Б. Хмельницького за те, що він не так виставно живе тепер,

коли Бог всього дав много“ (ст. 78). Ми не можемо вважати саме оцю рисочку за характерну, як це робить автор. Проти цього промовляють великі жертви козацтва в боротьбі з Річчю Посполитою, татарами, Московією. Сепаратистичні настрої серед козацтва були, це видно з попередніх зближень їх до Московщини, татар та з листа Б. Хмельницького до волинської шляхти, у якому він за автономістичного періоду вже загрожує відділенням України (ст. 71). А взагалі треба сказати, що козацтво, як стан в добу Хмельниччини ще не вияснене і говорить про його політичне обличчя зарано, а твердити, що воно було недержавно і відносно Річці Посполитої несепаратистично настроєне, коли ми маємо союз його з татарським ханом і прийняття протекторату турецького, не можливо. Несепаратистичний погляд на боротьбу — це радше погляд шляхетський. Так певно дивилася на боротьбу показачена й непоказачена шляхта в часи повстання. І поскільки провід повстанням був у її руках, цей погляд панував і спричинився до цілого ряду козацько-польських умов. Але взагалі й за єдину політичну акцію української шляхти говорити не доводиться. Найбільша слабкість її була не тільки те, що вона вічно хиталася, а й те, що вона розкололася у самому своєму нутрі. Пильніше придивившись, можна знайти в шляхетському стані кілька угруповань, і ці угруповання неоднаково реагували на козацько-український повстанський рух. Угруповання за релігійним принципом, як це слушно зауважує й наш автор, не відограє ролі, а лише угруповання за принципом соціально-економічним. Між тим автор од початку до кінця говорить про суцільну шляхетську верству. Ще лояльніша супроти Річці Посполитої, ніж козацтво в добі автономістичній (ст. 83), вона прилучається до державного українського життя „як цілий міцно спалний національний стан“ у добі останній, самостійницькій (1657-1659 р.р.). А насправки нічого подібного не було. Певні групи шляхти переважно з осередку дрібної спочатку й до кінця поруч з козацтвом боролися за козацько-українські політичні ідеали, а другі (до яких належала значна частина волинської, подільської, галицької шляхти) ставилася коли не вороже (маршруючи увесь час з польськими військами), то в найкращому випадкові пасивно-прихильно. Це видно з листів Четвертинського, представника волинської шляхти. Найбільше болить йому охорона маєтків і, поскільки козацькі залоги дають більшу охорону, ніж польські — він їх рано приймає. Він протестує проти наміру князя Вишневецького поставити свої залоги. А єпископ луцький Д. Балабан пише, що „хоч і добув собі було охоронні універсали Річпосполитої але на ці універсали і сам Гельман Запорожський без залоги козацької покладатись не радить“ (209). Не бачимо тут єдиної національної заінтересованости, а цілий ряд часто супротивних економічних: хто забезпечить цілість шляхетських маєтків, того державну владу вона визнає. Отакий самий розкол між сторонництвими Річці Посполитої, московського царя, шведського короля малює автор серед пінської шляхти. І тільки після репресій з боку Війська Запорізького скінчився цей розкол актом, який найбільше тішить автора — прилученням пінської шляхти до Війська Запорізького. Дійсно для тієї польської історіографії, що вважає Б. Хмельницького за бунтаря, провідника гайдамацького хлопства, акта пінської шляхти, вистарчає для реабілітації Б. Хмельницького. В забезпеченні, яке він дав пінській шляхті, цілком застерігаються старо-шляхетські права організаційні, економічні й релігійні. В останньому та ще підтримкою кандидатури Яна Казимира зраджує він дисидентів, цих

традиційних союзників православного міщанства і козацтва, бо тільки православна і католицька релігія допускається у пінському повіті. Значить, Б. Хмельницький зразу ставав на ґрунт релігійної боротьби против тих, хто традиційно йшов поруч з православними. Автор правильно оцінив унітарні акти шляхти пінського повіту, як свідoctво наближення Великого Гетьмана до шляхетського світогляду. В цих актах збройний переможець над шляхтою і шляхетчиною робить їй уступки політичні й суспільно-економічні. Головна причина цього ясна: брак власної державної організації, навіть виразної ідеї про неї, у Війська Запорізького та її провідника. Прплучаючись до Війська Запорізького, шляхта пінська не окреслює своїх функцій у державному ладі Війська Запорізького, а Б. Хмельницький не застерігає державних її прав у даному їм забезпеченні. Злука має військовий і „агітаційно-демонстративний“ характер. Шляхта зобов'язується прихилити всіх рідних їй у короні і великому князівстві литовському до Війська Запорізького, тоб-то серед інших груп шляхетського стану, який так і не був у цілому прилучений до України козацької і не перетворив її на державу. А причина для нас ясна: шляхетської України навіть цілий стан „руської“ шляхти не міг створити, супроти шляхетської Річи Посполитої, а козацької України він не міг створити, бо став вже занадто шляхетський. Автор відзначає працю окремих представників пінської шляхти в боротьбі за українську державу опісля, але ця праця не проаналізована ще ніким. Але для всякого дослідника, навіть для самого автора ясно, що тая шляхта, котра влилася в козацьку Україну, сприяла зруйнуванню монархічно-династичного українського ладу по плану Б. Хмельницького і тим сприяла вона руйнації всієї його роботи над збудуванням української держави. Автор відзначає також, що українські маси вірніше відчували державно-творчі тенденції політики Б. Хмельницького, а не хоче стати на ту точку, що державно-творчою верствою на Україні в часи Б. Хмельницького було козацтво, а не руська шляхта, яка могла лише виконувати службу, а не державну творчу роботу. Автор не був-би помилився і вірно був-би з'ясував ролі і значіння „руської“ шляхти в державному будівництві українському половини XVII ст., як-би він предметом для свого досліді взяв був цілий стан „руської“ шляхти, до якого входили й прихильні і ворожі Війську Запорізькому елементи. Тоді ясна була-б ідеологія цілого стану і зрозумілі його державно-творчі здібності й здатності; тоді ясно було-б, чи міг він створити своєрідну українську державу, чи тільки розвалити ту примітивну, недовершену, але відповідну прагненням українського народу формацію її, що заклав був Б. Хмельницький, як вождь козаків, їхній ідеолог і державотворець.

Автор зовсім не з'ясовує міжнароднього становища української території. Він доводить, що Військо Запорізьке під проводом Б. Хмельницького скоро стало територіальним, набуло сталу власну територію. Але границь території Війська Запорізького та її фізіографічних і політичних властивостей не вивіясняє. Завважає лише, що географічне положення України з політичного погляду дуже небезпечне, бо вона має од природи незахищений центр, який і „виїдають“ завше степовики. В цьому негативному факті автор добачає зайвий доказ на те, що руська шляхта, яка заховувалася від степовиків у волінських і пінських нетрях, мала державно-творче велике значіння, бо традиційно зберігала старі політичні ідеали, затерті в центрі степовиками.

Сама по собі шляхта у волинських і пінських нетрях держави української створити не могла. Треба було посідати цілу територію, яка-б доходила принаймні до одного з морів Чорного чи Балтійського. Як показує історія, жодна держава на території між цими двома морями не може існувати, не впраючись в одно з цих морів. В мент повстання Б. Хмельницького Річ Посполита переживала кризу: або вона мала здобути береги обох морів, або в противному разі втратити їх.

Б. Хмельницький з початку-ж повстання прийняв протекторат турецького султана, склав з ім торговельну умову і таким чином заклав територіяльні підвалини для української держави. Але потім під впливом „руської“ шляхти всю енергію звернув на Захід, врешті склав угоду з шведським королем, щоб здобути спільними силами сполучення України з Балтійським морем. Отаким чином, направивши свою енергію в західній бік, Україна врешті втратила беріг Чорного моря, а берега Балтійського моря не здобула. Державою після цього вона не могла бути. Таким чином пінська шляхта, що взяла на себе вести агітацію серед цілої руської шляхти за прилучення до Війська Запорізького не виконала свого обов'язку і була винуватцем розвалу української держави. Увесь акт сполучення шляхти пінської з Військом Запорізьким мав негативні наслідки, бо не творив центра сили державної на Україні і роздвоював її.

З методологічного погляду праця В. Липинського не є чисто наукова. Автор використовує численний джереловий надрукований і ненадрукований матеріал. Але не систематизує цього матеріалу, не критикує і не провіряє його, нарешті не творить на підставі його історичних фактів, а лише ілюструє цим матеріалом укладену на підставі Kubal'i, Czermak'a та ще інших істориків, що ідеологічно на нього впливають, схему історичного процесу 1648-1658 р.р. Це не дає авторові можливості бути об'єктивним дослідувачем з чисто науковим методом. Але взагалі автор не виявляє сторонності до осіб, або груп суспільства. Наслідок цього той, що хоть окремі суспільства, особи, або групи суспільства охарактеризовані вірно, але їх взаємовідносини та порівнює значіння в цих взаємовідносинах не вірно.

Хиба цієї праці полягає ще й у тому, що автор ігнорує правничий матеріал, переважно оперуючи мемуаристикою та листуваннями, і то переважно приватно-правного характеру. Навіть дипломатичні документи використовує він замало. Такий матеріал був-би задовольняючий для в'яснення життя шляхти руської, її настроїв та реагувань на політичні й воєнні події. Але державну творчість окремих осіб або цілого суспільства з'ясувати він не дасть можливості. Для цього потрібно авторові використати численний правничий і дипломатичний матеріал надрукований і ненадрукований. Тільки після належного опрацювання цього матеріалу великі державно-організаційні замисли предків наших будуть для нас ясні і безсумнівні, а разом буде в'яснене для історика найважливіше—суспільно-національні тенденції розвитку української території в критичну добу 1649-1658 рр.

Відповідь М. Грінченкові

на її замітку: „Спростування помилки проф. Є. Тимченка“ (див. стор. 215).

В чужі слова можна вкладати багато власних думок. З передмови самого Б. Грінченка до словника читач хай судить, чи я помилився. В дальшу полеміку не вступаяю.

Є. Тимченко.

До відповіді проф. Тимченка.

В передмові Грінченка, ст. XVIII, читаємо от що:

... „рѣшено было [редакцією «Кіевской Старинны»] поручить дальнѣйшую сводку матеріаловъ для первоначальной редакціи Е. К. Тимченку, который и закончилъ эту работу, приведя весь словарь въ алфавитный порядокъ (въ тетрадахъ), при чемъ приблизительно $\frac{9}{10}$ -мъ словъ даны были объясненія съ присоединеніемъ въ большинствѣ случаевъ примѣровъ, взятыхъ изъ книгъ или записанныхъ непосредственно отъ народа; при примѣрахъ, въ большинствѣ случаевъ, отмѣчался авторъ (безъ указанія сочиненія) или мѣстность записи.

На стор. XIX.:

„Переданный намъ [Грінченкові] матеріалъ состоялъ: а) изъ карточекъ, на которыя были занесены слова: 1) записанныя отъ народа, 2) выписанныя изъ различныхъ книгъ, изданныхъ съ 1798 г. (годъ появленія «Энеиды» Котляревскаго) по 1870 г. включительно, а также изъ нѣкоторыхъ позднѣйшихъ изданій, 3) не обозначенныя никакимъ источникомъ; б) тетради, въ которыя былъ сведенъ въ алфавитъ находившійся на карточкахъ матеріалъ, давшій 49000 словъ“.

І нижче:

„Переданный намъ матеріалъ подвергнутъ былъ переработкѣ по всѣмъ буквамъ и во всѣхъ отношеніяхъ: въ выборѣ словъ, объясненіяхъ, выборѣ и провѣркѣ текста примѣровъ, постановкѣ ссылокъ и пр. и пр. Затѣмъ нами предложено было редакціи «Кіевской Старинны» дополнить этотъ матеріалъ новыми словами“.

На ст. XXI.:

„...Весь этотъ матеріалъ [наново зібраний] далъ очень большое количество примѣровъ и новыхъ значеній къ уже имѣвшимся въ алфавитѣ словамъ, доставилъ возможность объяснить необъясненныя еще слова и исправить ошибки въ сдѣланныхъ уже объясненіяхъ, сильно пополнилъ фразеологію, а также далъ не менѣе 18500 новыхъ словъ и повзвлялъ такимъ образомъ увеличить *объемъ* словаря почти въ два раза“.

1923. III. 29.

Марія Грінченкова.

ПРОТОКОЛ № 1

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 2 січня 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.

2. Заслухано докладну записку В. Л. Модзалевського про видання міських актових книг Лівобережжя.

Голова Відділу акад. Д. І. Багалій, в зв'язку з цим, заявив, що він зібрав і тепер збирає матеріали для історії лівобережних міст, що користувалися майдебурським правом. Матеріали ці являються підставою його праці про майдебурське право в містах Лівобережної України. До матеріалів цих увіходять також і акти про цехи на Лівобережжю.

Постановлено: асигнувати з обрахунку Відділу на 1918 р. 5.000 карб. на збирання та копіювання матеріалів по історії Лівобережної України: про міста з майдебурським правом, про цехи, про козацькі комітети й ревізії, то що.

Докладна записка В. Л. Модзалевського додається до цього протоколу (див. додаток I).

3. Заслухано протокол наукової наради в справі видань актів по історії України, що відбулася 30. XII. 1918 р. при участі Голови Відділу акад. Д. І. Багалія, проф. О. С. Грушевського, І. М. Каманіна, акад. О. І. Левицького та В. Л. Модзалевського.

Постановлено: запропоновані учасниками наради матеріали прийняти як перші видання Археографічної Комісії (для видавання пам'яток мови, письменства й історії), включивши сюди також і книги Полтавського Полкового Суду.

4. Голова Постійної Комісії для складання словника живої української мови акад. А. Е. Кримський повідомив, що їм, згідно з постановою засідання Відділу з 13. XII. 1918 (прот. № 3, п. 4), запрохано в склад Комісії таких осіб: А. В. Ніковського, В. М. Ганцова, Г. К.

Голоскевича, Володимира Ярошенка (учні петербурзького акад. О. О. Шахматова), лексиколога Дубровського та М. М. Грінченкову.

На думку акад. Кримського випадало б їм якийсь час платити від засідання, аж доки ходом праці виявиться, хто з них найбільше підходить на Керівничого. Що до співробітників Комісії, то їх працю слід би винагороджувати заробітно—од кожної картки.

Постановлено: а) згаданий склад Комісії ствердити; б) платити членам Комісії по 50 карб. од засідання; в) розмір платні співробітникам за кожну картку запропонувати визначити самій Комісії.

5. Заслухано внесення акад. А. Е. Кримського про те, щоб дати М. М. Марковському командировання до Харкова для використання та зняття копій з рукописів Котляревського, що переховуються в бібліотеці Харківського університету.

Постановлено: пропозицію акад. А. Е. Кримського ухвалити й асигнувати М. М. Марковському на цю командировку 300 карб.

6. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій повідомив про пропозицію В. Л. Модзалевського зробити копії з опису Харківського Архіву „Малоросійської Колегії“.

Постановлено: пропозицію В. Л. Модзалевського ухвалити.

7. Постанова: прийняти для „Записок“ Відділу дві рецензії акад. М. І. Петрова й розвідку І. М. Каманіна про знайдений їм листок старого євангелія.

8. За пропозицією Голови Відділу акад. Д. І. Багалія постановлено привітати від Відділу письменника Миколу Вороного з нагоди 25-ліття його письменницької діяльності.

9. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій нагадав про необхідність скласти, по змозі як найскорше, програм наукової діяльності Відділу на 1919 р., як цього вимагає статут Академії (§ 87).

10. Заслухано перебіг життя професора Харківського Університету М. Ф. Сумцова, реєстр його наукових праць та їх наукову оцінку, складену акад. А. Е. Кримським.

Акад. Д. І. Багалій зробив де-які додаткові уваги про найновіші праці проф. Сумцова на українській мові.

Постановлено: оцінку наукових праць ухвалити й балотувати проф. М. Ф. Сумцова в академіки по кафедрі української народної словесности в найближчому черговому засіданню Відділу.

Перебіг життя, реєстр наукових праць та їх оцінка додаються до цього протоколу (див. додатки II, III і IV).

Заслухано перебіг життя С. О. Єфремова, реєстр його наукових, критичних та публіцистичних праць та їх наукову оцінку, складену акад. А. Е. Кримським.

Постановлено: оцінку наукових праць ухвалити й балотувати С. О. Єфремова в академики по класі красного українського письменства в найближчому черговому засіданню Відділу.

Перебіг життя, реєстр праць і їх наукова оцінка додаються до цього протоколу (див. додатки V і VI).

Додаток I до протоколу № I.

ДОКЛАДНА ЗАПИСКА

про видання міських актових книг Лівобережжя

З голівних джерел для історії України до цього часу найбільш щастило тим з них, які торкаються історії Правобережжя, і найменш тим, які говорять нам про давнє життя України Лівобічної. Досі ми маємо 70 томів „Архива Юго-Западной Россії“, який видала Київська Комісія для розбору давніх актів, і в якому в більшій частині видруковані документи Київського Центрального Архіву, де зберігаються майже виключно актові книги різних установ Правобічної України. Що ж торкається джерел для історії України Лівобічної, то дотепер ми ще не маємо видання, яке можна було б порівняти зі згаданим „Архивомъ Юго-Западной Россії“: джерела для історії Лівобережжя, які досі відано, не мають такого систематичного характеру, як „Архивъ“, і в значній мірі вони—наслідок ініціативи та праці окремих приватних осіб. Через ці обставини джерела друкувалися часто в провінціальних виданнях, які або мало, або зовсім невідомі вченим, видавалися иноді зле, з помилками, в малій кількості примірників і т. п. Зазначені вище причини призвели до того, що в той час, коли дослідження історії Правобережжя знаходиться в добрих умовах, вивчення історії Лівобережжя майже зовсім неможливе без студіювання архівів, які до того ще роскидані по різних місцях (Харків, Москва, Петроград, Київ, Полтава, Чернігів і т. д.). Тому кожний науковий дослід, присвячений якому-будь питанню з історії гетьмаищини, вимагає перш за все багато часу, подорожей, досить великих для них засобів, і в кращому випадкові все ж таки являється неповним, бо вистудіювати наші архіви (які до того ще часто не мають описів, пристосованих до наукової праці кімнат, і взагалі знаходяться в кепських умовах) майже неможливо. Полекшити працю українських учених, яким забажалося б зайнятися історією Лівобережжя (окрім, звичайно, архівної реформи в широкому масштабі, що її загальні риси вже розроблено Головним Управлінням Мистецтв та Національної Культури й прийнято де-якими

Міністерствами), можна тепер тільки систематичним виданням відповідних архівних джерел.

На випадок, коли Історично-філологічний Відділ визнає бажаним видання джерел для історії Лівобережжя, дозволяю собі висловити з приводу цього такі думки та міркування.

За цю справу могла би взятися Київська Комісія для розбору давніх актів, яка тепер перетворюється в Українську Археографічну Комісію з побільшенням бюджету та представництвом від Академії Наук, але треба думати, що ця Комісія буде продовжувати видання джерел для історії Правобережжя: до цього ведуть план її діяльності, яким вона досі керувалася, та склад Комісії. Тому гадаю, що поставити цю Комісію на шлях видання джерел для історії Лівобережжя не можна буде, і через те Історично-Філологічний Відділ Академії Наук, коли він взагалі визнає бажаним видання джерел для історії Лівобережжя, буде примушений до того, щоби взяти цю справу до своїх рук і заснувати своє окреме видання, присвячене виданню згаданих джерел.

Що-ж торкається питання, які власне джерела треба видавати, то з свого боку я вважав би потрібним надрукувати в першу чергу актові книги різних міст Лівобережжя. З одного боку, їх зберіглося до нашого часу дуже мало, з другого—в них знаходиться матеріал настільки різноманітний і цінний в багатьох відношеннях, що на мою думку ці актові книжки обов'язково треба видати в першу чергу й без усяких скорочень.

З усієї маси актових книг лівобережних міст до нашого часу дійшла тільки невеличка їх кількість; а ще менше їх видано.

До цього часу видано такі актові книги Лівобережної України:

1) „Протокул до записовання справ поточних на рік 1690“, виданий М. Н. Білозерським в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1852 р. (це Стародубська актова книга; надруковано її з помилками);

2) „Протокул справ поточних 1683 г.“, виданий в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1857 р. (це Стародубська актова книга; надруковано її з помилками);

3) „Отрывки изъ Стародубской мѣской книги за 1664—1673 г.г.“, видані В. Л. Модзалевським 1911 р. в 8-му випуску „Трудовъ Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссії“;

4) „Стародубскаго магистрата книга справъ поточнихъ“ (1690—1722 г.), видана Д. Міллером та М. Плохинським в 6-му випуску Сборника „Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“ (урывки, видані з численними помилками);

5) „Актовая книга Стародубскаго городского уряда 1693 года“, видана 1914 р. Чернігівською Губ. Науковою Арх. Комісією під ред. В. Л. Модзалевського;

6) „Отривки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657—1674“, видані О. М. Лазаревським в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, 1887 рік;

7) „Актовые книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка, вып. I, sprawy поточныя 1664—1671 годовъ“, редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1912;

8) „Актовые книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка, вып. II, sprawy вѣчистыя 1664—1671 годовъ“, редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1912;

9) „Актовые книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка, вып. III, sprawy вѣчистыя 1672—1680 годовъ“, редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1914;

10) „Мѣстечко Борисполь въ XVII-мъ вѣкѣ“. „Акты мѣйскаго уряда 1612—1699 годовъ, съ предисловіемъ А. В. Стороженка“, Київ 1892;

11) Пирятинські актові книги 1683—1739 р.р. надруковані п.п. Стороженками в виданні „Стороженки, Фамильный Архив“, т. VI, Київ 1908 року, але ця книжка не була в продажу і через те майже неприступна для дослідувачів.

Ось повний список актового матеріалу, який торкається міст Лівобережжя й який досі видано. Це дуже мало, бо більш повними виданнями можна вважати тільки книжки, що їх зазначено під ч. 5, 7, 8, 9, 10 та 11; решта, або видана не уважно, з скороченнями та помилками, або уявляє з себе дуже невеличкі та уривкові збірки актів. Між тим, до наших днів зберіглося ще де-кілька таких книг. Не кажучи про ті з них, що переховуються в Московському Архіві Міністерства Юстіції (книги м. Стародуба 1691, 1700—1782 р., майже повна збірка; книга м. Лохвиці й Кролевця за часів Хмельницького та інші) і Румянцевському Музею (книга м. Прилук, починаючи від. 1660 р.), які напевне ще довго будуть неприступні не тільки для видання, але й для використання українськими вченими, — ми маємо в Київі досить подібного матеріалу, який можна зараз же видрукувати. В бібліотеці О. М. Лазаревського переховуються, наприклад, чотири книги Полтавські XVII—XVIII в.в.; одну Полтавську книгу XVII—XVIII в.в. мені трапилося раніше бачити у О. І. Кістяківської, дві Полтавські книги знаходяться у академіка Ор. Ів. Левицького; в згаданій вже бібліотеці О. М. Лазаревського є уривки з актової книги Борзенської сотні 1664—1720 р.р.; у мене самого є вже скопійована друга частина

Полтавської книги 1672—1680 р.р. (оригінал її зберігається в Музею В. В. Тарновського в Чернігові), яка являє з себе безпосереднє продовження видання, зазначеного в спискові під ч. 9, але Полтавська Губерніяльна Наукова Комісія знаходиться в скрутному стані що до засобів і не може її видати.

З поданих відомостей можна бачити, що актового матеріялу, про який іде мова, є досить в Київі, й до видання його можна приступити зараз же.

Маю честь подати ці міркування на увагу Історично-Філологічному Відділові й про наслідки цієї записки уклінно прошу не відмовити мене повідомити.

В. Модзалевський.

7-го грудня 1918 року, Київ.

Додаток II до протоколу № 1.

Життєпис проф. М. Ф. Сумцова¹⁾.

Сумцов Микола Федорович уродився 1854 р. у Петербурзі; походить з харківських дворян. Середню освіту здобув у II Харківській гімназії, яку й скінчив з срібною медаллю 1871 р. Того ж року вступив він до Харківського Університету на історично-філологічний факультет. Серед його учителів були такі світочі Харківського університету, як Кіріпчников, Потєбня, Лавровський, Дрінов, Лебедев. 1875 року скінчив університет з золотою медаллю, яку одержав за працю „Очеркъ исторіи филологіи“. Залишений при кафедрі всесвітньої літератури, командирований був за кордон для підготування до професури по цій кафедрі. 1878 р. він оборонив дисертацію *pro venia legendi* про князя В. Одоевського й став читати лекції на університеті. В 1880 р. оборонив магістерську дисертацію „О свадебныхъ обрядахъ, по преимуществу русскихъ“. Тема цієї дисертації вказує ясно на перехилення інтересів автора в бік етнографії. Тема докторської дисертації була взята теж з царини, на якій молодий учений працював

¹⁾ Складено на підставі нарису „Профессоръ Николай Феодоровичъ Сумцовъ. Къ двадцатипятилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности“ (Труды Педагогическаго Отдѣла Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, Харьковъ 1902, вып. 7) та нарису: „Профессоръ Николай Феодоровичъ Сумцовъ. Къ тридцатилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности“. (Пошана. Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, том XVIII, Харьковъ 1909).

не менш щиро, а саме з історії середнього періоду української літератури— „Лазарь Барановичъ“. Факультетом було її прийнято, але уряд не дозволив йому її обороняти, бо добачив там негативну оцінку діяльності московських всевод на Україні. Через те М. Ф. примушений був написати нову дисертацію (1885 р.) „Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ“; 1888 р. став ординарним професором Харківського університету і цю посаду займає й досі, при чому кілька разів був він деканом Історично філологічного факультету. Всі сили в своїй науковій діяльності М. Ф. присвятив дослідженню української літератури (головно середнього періоду її) та української народної словесности. Свої наукові праці містив він в „Кіевской Старинѣ“, „Етнографическомъ Обозрѣніи“, „Сборникъ Харьковского Историко-Филологического Общества“ та „Трудахъ Педагогического Отдѣла“ цього товариства, в діяльності якого він брав як найжвавішу участь спочатку (від 1880 р.) як його секретар, а від 1897 р. як голова його. Від 1892 р. являється він Головою і Педагогічного Відділу Т-ва, що виник з його ініціативи. Окрім власних розвідок, йому належить ціла низка рецензій; за дві з них, зроблені за дорученням од Російської Академії Наук, він одержав золоті медалі. Після першої революції (р. 1906-го) він почав читати університетський курс по-українськи, але незабаром М-во Нар. Просв. заборонило це, і відновити його він мав змогу тільки після 2-ої революції. Тоді ж видав М. Ф. де-кілька брошур на українській мові й умістив живо і з запалом написану статтю в „Русскихъ Вѣдомостяхъ“ (1905, № 73) п. з. „Малорусская цензура“ та був Головою Університетської Комісії по зняттю заборони з українського слова.

Діяльну участь брав М. Ф. на XII (у Харкові) та XIII (у Катеринославі) археологічних з'їздах, в організації етнографічної вистави, потім етнографічного музею при університеті.

Окрім своєї наукової діяльності, не мало сил присвятив М. Ф. громадській діяльності. В місцевій пресі він живо відкликався на всі потреби біжучого життя. Як член міської думи, яко голова міської шкільної комісії прикладав він всіх старань, аби справу початкового навчання поставити як найкраще. Він один з членів фундаторів Харківської Громадської Бібліотеки, організації й поповненню якої присвятив чимало часу й енергії. Жваву участь бере М. Ф. в діяльності Харк. Т-ва Грамотности.

Додаток III до протоколу № 1.

РЕЄСТР

наукових праць професора М. Ф. Сумцова.

1878.

1. Отношенія А. С. Пушкина къ женѣ (в „Харьковѣ“ №№ 120 і 121).
2. Бытовая сторона въ сочиненіяхъ Г. Θ. Квитки (в „Харьковѣ“, №№ 272—275).
3. Очеркъ исторіи колдовства въ Европѣ. Харків.

1879.

4. О принесенной въ даръ Харьк. Ист.-Фил. Обществу неизданной рукописи Г. С. Сковороды „Израильскій змій“ (в „Харьковѣ“, № 484).
5. О пятидесятилѣтнемъ юбилеѣ комедіи „Горе отъ ума“ Грибоѣдова (в „Харьковѣ“, № 255).
6. По поводу юбилеевъ Квитки и Грибоѣдова (в „Харьковѣ“; тут, між иншим, йде мова й про Каразіна—(про пам'ятник йому).
7. Пятидесятилѣтній юбилей А. С. Грибоѣдова (в „Харьковѣ“, січня 30).
8. Бібліографічні замітки про „Воспоминанія Т. П. Пасекъ“ (в „Харьковѣ“, січня 10).
9. Бібліографічна замітка про книгу Миропольського про архимандрита Фотія (в „Харьковѣ“. №№ 272—273).
10. Кое-что о народной медицинѣ (в „Харьковѣ“, №№ 311—312).
11. О собираніи этнографическаго матеріала (Програм; в „Харьковѣ“, № 356; передруковано в виправленому виді в „Харьков. Сборникѣ“, 1900 р.)
12. Предки Европейцевъ (в „Харьковѣ“).
13. Бѣдствія въ Харьковской губерніи (по истор.-стат. опис. Харьк. еп. Филарета—в „Харьковѣ“, №№ 303—306).
14. Воспоминанія Т. П. Пасекъ и два слова о харьковцахъ 30-хъ годовъ (в „Харьковѣ“, 10 січня),
15. Замітка о закрытіи торговыхъ заведеній въ праздничные дни (в „Харьковѣ“, № 420).

16. Нѣсколько словъ о томъ, чѣмъ мѣстные жители могутъ быть полезны Харьк. Истор.-Филол. Обществу (в „Харьковѣ“, № 481).

17. Подгороднее (Харьковское) село Григоровка (в „Харьковѣ“, № 474).

1880.

18. Бібліографічна замітка про „Разрушеніе Іерусалима“ свящ. Тихомирова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 100).

19. И. И. Срезневскій (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 43).

20. Три письма (неизданныя) В. Н. Каразина къ Е. И. Колтуновскому (в „Харьк. Вѣдом.“ № 34—передруковано опісля в III т. „Сборника Харьк. Ист.-Филол. Общества“, Харків, 1891 р.).

21. Южнорусскія бібліографическія замѣтки (про „Права“ Кистяковського, про „Лѣтопись Самовидца“ и инш.—в „Харьковѣ“).

22. Къ исторіи сочиненій Г. Θ. Квитки (в „Харьк. Вѣдом.“, № 58).

23. О славянскихъ народныхъ возрѣніяхъ на новорожденнаго ребенка (в Журн. М. Н. Пр., ССХІІ, стор. 68—94).

24. Замѣтки о нѣкоторыхъ вредныхъ свадебныхъ обычаяхъ и повѣрьяхъ (в „Харьков. Вѣдом.“, № 125).

25. Изъ слободско-украинской церковной старины (з приводу праць А. С. Лебедева—в „Харьковск. Вѣдом.“, № 56).

26. Объ особенностяхъ подгородныхъ сель (в „Харьковѣ“, № 529).

27. О кобзаряхъ Харьковской губерніи (в „Харьков. Вѣдом.“, № 53).

28. Изъ подгороднаго села Григоровки (в „Харьков. Вѣдом.“, № 165).

29. Одна изъ главныхъ задачъ краевой печати (в „Южн. Краѣ“, № 1).

30. О составленіи историческаго изслѣдованія о городѣ Харьковѣ (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 145).

31. О сочиненіяхъ И. И. Срезневскаго, относящихся къ Южной Россіи вообще и Харьковской губерніи въ частности (в „Харьков. Вѣд.“, №№ 83—84).

32. Полтава и Полтавщина (в „Кіевлянинѣ“, № 110).

33. Н. А. Андріевскій и А. Н. Поповъ (в „Харьк. Вѣдом.“ № 250).

1881.

34. Голосъ древней русской церкви противъ пьянства (в „Южномъ Краѣ“, № 267).

35. О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ, Харків.

36. Черта изъ южно-русской старины (в „Южномъ Краѣ“, № 21).

37. Новое счастье на новый годъ (в „Южн. Краѣ“, № 21).

1882.

38. Нѣсколько замѣчаній объ историческомъ значеніи Харьковскаго украинофильства конца 30-хъ и начала 40-хъ годовъ (в „Южн. Краѣ“, № 485).

39. По поводу выхода въ свѣтъ первыхъ двухъ книжекъ „Кіевской Старины“ (там же, № 421).

40. Отношеніе малорусской крѣстьянки къ кабаку по пьяницкимъ пѣснямъ (там же, № 415).

41. Замѣтка о нѣмцахъ юго-западнаго края (там же, № 427).

42. Нѣсколько замѣчаній по поводу послѣдняго засѣданія Петербургскаго „Славянскаго Благотворительнаго Общества“ (там же, № 408).

43. Онѣмеченіе славянъ (там же, № 402).

44. О церковныхъ братствахъ (там же, № 445).

45. По поводу воскресныхъ чтеній для приказчиковъ (там же, № 436).

46. Два слова о малороссійскихъ спектакляхъ (там же, № 352).

1883.

47. Вниманію сельскаго духовенства (Про шпиталі— в „Харьк. Вѣдом.“, № 257).

48. Къ исторіи малорусскихъ свадебныхъ обычаевъ (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 510—514).

49. Къ исторіи цѣнъ въ Малороссіи (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 696).

50. Шпиталь въ Боромлѣ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 309—312).

1884.

51. Инокентій Гизель (в „Кіевской Старинѣ“, X, стор. 183—226 й окремою відбиткою).

52. Іоанникій Галятовскій (в „Кіевской Стар.“, кн. I—IV, стор. 1—20, 183—204, 371—390, 565—588 й окремою відбиткою).

53. Князь В. О. Одоевскій (Дисертація pro venia legendi), Харків.

54. Слободско-украинское дворянство въ сочиненіяхъ Г. О. Квитки (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 332).

55. Къ исторіи малорусскихъ нравовъ XVII вѣка (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 332).

56. Къ исторіи слободско-украинскаго чумачества (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 493—498).

57. Зами́тка о жизни мѣстныхъ учителей и о необходимости для нихъ сближенія (в „Харьк. Вѣд.“, № 33).

58. Новѣйшая поэзія, какъ образовательное средство для крестьянъ, Харків.

1885.

59. Библиографическая зами́тка о народныхъ изданіяхъ „Посредника“ (в „Харьков. Вѣдом.“, № 314).

60. Библиографическая зами́тка о статьѣ г. Шляпкина: „Къ исторіи полемики между московскими и малорусскими учеными въ концѣ XVII вѣка“ (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 699).

61. Зами́тка о И. Е. Бецкомъ (в „Харьковск. Вѣдом.“, №№ 100 й 110).

62. Іоаннъ Вышенскій (в „Кіевск. Стар.“, IV, стор. 649—678 й окремою відбиткою).

63. Лазарь Барановичъ, Харків.

64. О первоучителяхъ славянскихъ свв. Кириллѣ и Мефодіѣ (в „Харьк. Вѣдом.“, травня 11).

65. Рецензія на „Denkschriften der Kaiserl. Akademie d. Wissenschaften in Wien“. за 1884 рік (в „Кіевск. Стар.“, IV, стор. 755—760).

66. Характеристика южно-русской литературы XVII вѣка (в „Кіевск. Стар.“, кн. I, стор. 1—18 й окремою відбиткою).

67. Малорусскія фамильныя прозвища (в „Кіевск. Стар.“, кн. II, стор. 215—287; передруковано в галицькій „Ватрі“).

68. Новый варіантъ думы про Алексѣя Поповича (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 182).

69. Опытъ объясненія малорусской пѣсни о Журилѣ (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 417—431 й окремою відбиткою).

70. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ, Харків (Докторська дисертація).

71. „Губернскія Вѣдомости“, какъ пособіе при изученіи русской исторіи и этнографіи (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 391—399).

72. Религіозно-миеическое значеніе малорусской свадьбы (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 417—436).

73. Бібліографічна замітка про „Краткое описаніе о народѣ остячкомъ, сочиненное гр. Новицкимъ“ 1715 г. Издаль Майковъ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 551—552).

74. Малороссія на передвижныхъ выставкахъ картинъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 597—607),

75. По поводу приложенной къ „Харьковскому календарю“ картины г. Харькова (в „Харьков. Вѣдом.“, № 338).

76. Изъ университетской жизни (про відчити А. І. Кірпічнікова про Данте—в „Харьк. Вѣдом.“, № 131).

1886.

77. Передмова до житія Сковороды М. И. Коваленскаго (в „Кіевск. Стар.“, IX, стор. 103—113 й окремою відбиткою).

78. Предисловіе къ Новонайденному разсказу Г. Θ. Квитки (в „Кіевск. Стар.“, XI).

79. Коломыйки (в „Кіевск. Стар.“, IV, стор. 635—658 й окремою відбиткою).

80. Малорусскія пѣниція пѣсни (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 267—292 й окремою відбиткою).

81. Мѣстныя названія въ украинской народной словесности (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 265—298 й окремою відбиткою).

82. Научное изученіе колядокъ (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 237—266 й окремою відбиткою).

83. Бібліографічна замітка на статтю Д. Л. Иванова: „Вліяніе русской колонизаціи на природу Ставропольскаго края“ (в „Кіевской Стар.“, XII, стор. 735—736).

84. Досвѣтки и посидѣлки (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 421—444 й окремою відбиткою).

85. Къ вопросу о вліяніи греко-римскаго ритуала на малорусскую свадьбу (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 17—40 й окремою відбиткою).

86. Малорусская географическая номенклатура (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 456—489 й окремою відбиткою).

87. Къ исторіи малорусскихъ ремесленныхъ издѣлій (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 746—747).

1887.

88. Бібліографічна замітка про „Коротку исторію литературы руской Омеляна Огоновского“ (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 345—349).

89. Бібліографічна замітка про „Складка. Альманахъ, Р. Б. 1887. № 1. Спорудивъ Вл. Александровъ. Харьковъ“ (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 172—176).

90. Бібліографічна замітка про Квитки (Основяненка), Малороссійскія повѣсти (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 366—367).

91. Архивная справъка по поводу „Записокъ И. М. Сбитнева“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 571—574).

92. Къ Пушкинскому дню въ Харьковѣ (в „Харьковск. Вѣдом.“, травня 19, й 1899 року, № 20).

93. Очерки исторіи Южно-Русскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсень (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 215—268; IX, стор. 1—54; XI, стор. 401—455, та окремою відбиткою).

95. По поводу 50-лѣтія со дня смерти А. С. Пушкина (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 567—572).

96. Къ исторіи пословицъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 779—780).

97. Туръ въ народной словесности (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 65—90).

98. Бібліографічна замітка про „Воронежскій юбилейный Сборникъ въ память трехсотлѣтія г. Воронежа“, т. I—II (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 550—555).

99. Картины В. Е. Маковского „Мать и дочь“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 165—169).

100. Бібліографічна замітка про „Сборникъ статистическихъ свѣдѣній по екатеринославской губернии. т. II—Бахмутскій уѣздъ. Ек. 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 155—157).

101. Бібліографічна замітка про „Н. А. Добротворскій, Кустарные промыслы курской губернии. Курскъ 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 157—161).

102. Бібліографічна замітка про статтю Шухардта, Крачун—Корочун в Archiv f. slav. Philologie, 1886, т. XI, 3, 527 (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 161).

103. По поводу 25-лѣтія „Филологическихъ Записокъ“ (в „Кіевск. Стар.“ III, стор. 586- 588).

104. Картины малорусскаго содержания на первой передвижной выставкѣ Академіи Художествъ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 555— 559).

105. Бібліографічна замітка про „В. А. Потто, Кавказская война въ отдѣльныхъ очеркахъ, эпизодахъ, легендахъ и біографіяхъ. СПб. 1887, т. I, вып. 1—4. Изд. 2“ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 526—528).

106. Бібліографічна замітка про „А. С. Лебедевъ, Историческія разысканія въ южнорусскихъ архивахъ. Вып. I. М. 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 528—530).

107. Бібліографічна замітка про 1) „Л. Илляшевичъ, Шебелинскій бунтъ“ і 2) „И. П. Сокальскій, Къ исторіи русской музыки“. „Харьк. Губ. Вѣдом.“ 1887, №№ 62—63 і 100“ (в „Кіевск. Стар.“. VI—VII, стор. 532—538).

108. О памятникѣ В. Н. Каразину (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 150).

1888.

109. Замітка о старопечатныхъ книгахъ бібліотеки Харьковской Духовной Семинаріи (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 89—90).

110. Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ южную и западную Россію григоріанскій календарь (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 235—258 й окремою відбиткою).

111. Станиславъ Орѣховскій (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 215—334 й окрем. відб.)

112. Выставка картинъ А. А. Сахарова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 339).

113. Къ вопросу о развитіи общественныхъ бібліотекъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 226).

114. Александра Матвѣевна Погорѣлко (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 64).

115. Борьба Харьковскаго Земства съ К.-Х.-Азовской жел. дорогой (в „Новомъ Времени“, № 4567).

116. Изъ воспоминаній о Гейдельбергскомъ университетѣ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 15).

117. Къ вопросу о постройкѣ часовни на мѣстѣ крушенія Императорскаго поѣзда 17 октября (Промѣна в комісії—в „Нов. Врем.“, і в „Харьк. Вѣд.“, № 316).

118. Культурний уголокъ Харьковской губерніи (Поповська Академія;—тут говориться про А. А. Паліцина—в „Харьковскомъ Сборникъ“, стор. 100—112).

119. О наводненіи въ Харьковѣ въ 1853 г. („Харьков. Вѣдом.“, № 45).

120. Садовыя параллели (в „Харьк. Вѣдом.“, № 115 й окремою відбиткою).

1889.

121. Рецензія на статтю Жуковського про перські пісні (в журн. „Wisła“).

122. Передмова до збірника П. В. Іванова „Игры крестьянскихъ дѣтей въ Кулянскомъ уѣздѣ“ (в „Сборникъ Харьк. Истор.-Фил. О-ва“, т. II).

123. Бібліографічна замітка про журнали „Wisła“ за 1887—1888 р.р. (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 214—217).

124. Памяти Ф. Г. Лебединцева (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. I—VI).

125. Ф. Г. Лебединцевъ (в „Русск. Стар.“, VI)..

126. Передмова до „Описанія малорусской свадьбы“ Калиновського (в „Харьк. Сборн.“).

127. Етнографическія замѣтки (в „Этногр. Обзор.“, кн. 3, це продовження „Культурныхъ переживаній“).

128. Етнографическое Обзорѣніе (в „Нов. Врем.“, № 4920).

129. Вниманію сельскихъ хозяевъ (Програм для збирання відомостей про писанки—в „Харьк. Вѣдом.“, № 76).

130. Ближайшія задачи Харьковской Общественной Библиотеки (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 316).

131. О филантропической дѣятельности М. А. Кречмера (в „Харьк. Вѣдом.“, 16 стор.).

1890.

132. Л. З. Колмачевскій (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 22-й у 2 т. „Сборникъ Харьк. Истор.-Фил. Общества“).

133. Ст. Л. Геевскій (в „Харьковскомъ Сборникъ“).

134. Культурныя переживанія, Київ (Із „Кіевск. Стар.“, за 1889 р. I, стор. 64—89; II, стор. 403—423; III, стор. 665—684; IV, стор. 124—140; V, стор. 485—506; VII, стор. 28—46; VIII, стор. 402—427; IX, стор. 631—652; X, стор. 18—51; XI, стор. 281—327;

XII, стор. 582—603 та за 1890 р. I, стор. 60—90; II, стор. 320—333; IV, стор. 84—100; V, стор. 327—341; VI, 479—493; VII, стор. 59—87; X, стор. 49—73).

135. Воронъ въ народной словесности (в „Этнограф. Обзор.“, I).

136. Къ исторіи сказаній объ искусномъ стрѣлкѣ (в „Этногр. Обзор.“, II).

137. Отголоски христіанскихъ преданій въ Монгольскихъ сказкахъ (в „Этногр. Обзор.“, VI).

138. Starodawne sposoby przyrzadzania chleba (в журн. „Wisła“), III, 639—657 й IV, 873—875).

136. Къ вопросу объ укрощеніи змѣй (в „Этнограф. Обзор.“, кн. 2).

140. Ф. Либрехтъ (Некрологъ—„Этногр. Обзор.“, кн. 4).

141. Замятка объ археологической выставкѣ VIII съѣзда въ Москвѣ (в „Кіевск. Стар.“, II, 347—349).

142. Замятка о писанкахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 70).

143. Замятка о рабочемъ домѣ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 79).

144. Къ вопросу объ улучшеніи городского Карповскаго сада (в „Харьк. Вѣд.“, № 103).

145. Э. Я. Мельбертъ (Некрологъ—в „Харьк. Вѣд.“, № 118).

1891.

146. Александръ Афанасіевичъ Потербня (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 310; в „Cesky Lid“, № 3-й у „Этнограф. Обзор.“, 1892, кн. I).

147. Затерянная рукопись Костомарова („Кіевск. Стар.“, II).

148. Архимандритъ Леонидъ (Некролог—в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 466—467).

149. Рецензія на 5-й в. „Харьковскаго Сборника“ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 161—164).

150. Заяць въ народной словесности (в „Этнограф. Обзор.“, III).

151. Колдуны, вѣдьмы и упыри (Бібліографічний покажчик—в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, III, 229—278, й IV т., та окремою відбиткою).

152. Къ объясненію малорусскихъ гаданій (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 314—316; це доповнення до § 127 „Культурныхъ переживаній“).

153. Мертвая рука (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 482—483; це доповнення до § 116 „Культурныхъ переживаній“).

154. Мышь въ народной словесности (в „Этнографич. Обзор.“, кн. VIII).

155. Сказанія о займѣ дней (в „Русск. Филол. Вѣстн.“, III).

156. Wodinki—Mamuny (в журналі „Wisla“, III, 574—586).

157. Къ вопросу о происхожденіи пѣсни и обряда Сая (в „Русск. Филол. Вѣстн.“, I).

158. Писанки (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 181—209; VI, стор. 363—383).

Памяти А. Ф. Яковлевой (в „Харьк. Вѣдом.“, № 316).

1892.

160. Къ исторіи славянскаго общенія. П. І. Шафарикъ и О. М. Бодянский (в „Славянск. Обозрѣніи“, VII).

161. Къ 40-лѣтнему юбилею М. И. Сухомлинова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 49 й у „Сборн. Харьк. Истор.-Филол. О-ва“, IV).

162. Параллели къ повѣсти Н. В. Гоголя „Вій“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 472—477).

163. Рецензія на книгу Л. Ю. Щепелевича „Этюдъ о Дантѣ“, (в „Русск. Филолог. Вѣстникъ“, III, стор. 154—164).

164. Былины о Добрынь и Маринѣ и родственныя имъ сказки о женѣ волшебницѣ (в „Этнограф. Обзор.“, кн. 2—3).

165. Дополненія къ литературѣ о Долѣ и Недолѣ (в „Этногр. Обзор.“, IV, 169—170).

166. Заговоры (Бібліографічний покажчик—в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. IV).

167. Къ статьѣ Иванова „Народныя сказки о Долѣ“ (в „Сборн. Харьк. Истор.-Фил. О-ва“, т. 4).

168. Пѣсни о гостѣ Терентіи и родственныя имъ сказки (в „Этногр. Обзор.“, кн. I, й доповнення—там же, 1893, XVII).

169. Народно-поэтичеській коментарій галицко-русской эмиграціи (в „Слав. Обзор.“, X).

170. Современная малорусская этнографія (в „Кіевск. Стар.“, 1892, кн. I, стор. 1—10; II, 206—225; III, 409—423; IV, 22—36; V, 176—192; VI, 351—362; VII, 85—94; VIII, 141—159; IX, 333—349; X, 35—50; XI, 176—187; XII, 379—390).

171. Вмѣсто введенія къ 1 выпуску „Современной малорусской этнографіи“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 528—531).

1893.

172. Г. Ф. Квитка, какъ этнографъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 190—214).

173. Памяти И. И. Манжуры (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 80—90).

174. Нѣкоторыя черты сходства „Слова о полку Игоревѣ“ съ южно-славянскими пѣснями (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 84—89).

175. Рецензія на IX т. болгарського „Сборника за народни умотворения“ (в „Этногр. Обзор.“, IV).

176. Французская народная поэзія (в „Книжк. Недѣли“, XI, стор. 177—192).

177. Типъ ученаго въ разказѣ А. Чехова „Скучная исторія“ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 102).

178. Этюды о Пушкинѣ (в „Руск. Филологич. Вѣстн.“, 1893—1897 й окремо в 5 випусках).

179. Изъ сказаній о пчелахъ (в „Этногр. Обзор.“, кн. 2).

180. Легенда о грѣшной матери (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 195—208).

181. Мужъ на свадьбѣ своей жены (в „Этн. Обзор.“, кн. 4).

182. Народныя пѣсни о смерти солдата (в „Этногр. Обзор.“, XVI й XVII).

183. Народныя пѣсни объ отравленіи змѣинымъ ядомъ (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 241—261).

184. Рецензія на книгу Песковського про К. Д. Ушинського (в „Труд. Пед. Отд. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, I).

185. Рѣчь при открытіи Педагогическаго Отдѣла Харьк. Ист.-Фил. Общества (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. Общ.“, I, 13—16).

186. Борьба съ оврагами (в „Недѣлѣ“, № 39).

187. Деревенскія вершины (в „Кн. Недѣли“, IX, 97—110).

188. С. П. Лесевичъ (Некролог—в „Харьк. Вѣд.“, № 37).

189. Рецензія на книгу Твердохлібова „Столѣтіе Ахтырського уѣздн. училища“ (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. I).

190. Матеріалы для исторіи Харьковскаго Университета (в „Зап. Харьк. Ун-та“ за 1893 р., I кн.; за 1894 р., IV).

1894.

191. Возможенъ ли всемірный языкъ (в „Недѣлѣ“, № 26).

192. Рецензія на працю О. О. Потебні „Изъ лекцій по теоріи словесности“ в 2-му вип. „Трудовъ Педагог. Отдѣла Х. И.-Ф. О-ва“).
193. Рецензія на дисертацію Яковлева про Измарагди (в „Записк. Харьк. Унив.“, кн. I).
194. Рѣчь Ивана Мелешка, какъ литературный памятникъ (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 195—213).
195. Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 1—20).
196. Легенды о благочестивомъ живописцѣ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 20—24).
197. Малорусскія сказки по сборникамъ Кольберга и Мошинской (в „Этногр. Обзор.“, XXII, стор. 96—134).
198. Пѣсни и сказки о живомъ мертвецѣ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 440—458).
199. Сказки и легенды о Маркѣ богатомъ (в „Этногр. Обзор.“, кн. I; поправки й доповнення там же, XXI кн.)
200. Программы для составленія этнографическихъ статей для народнаго чтенія (в „Отчетъ Харьк. О-ва грамотности“).
201. Оцінка етнографічнихъ праць Е. Р. Романова („Отчетъ о присужденіи въ 1893 г. премии Макарія, митрополита Московскаго“, й окремою відбиткою).

1895.

202. О вліянні малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и объ отраженіи въ раскольнической литературѣ масонства (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 367—379).
203. Рецензія на дисертацію М. Е. Халанського про Марка Кралевича („Зап. Харьк. Ун.“, III).
204. Замятки о малорусскихъ думахъ (в „Этнограф. Обзор.“, кн. I).
205. Выставка картинъ Н. Е. Лунда (в „Харьк. Вѣдом.“, № 4).
206. Передмова до брошури „Основы поэтики“, Харків.
207. Къ вопросу о литературныхъ вечерахъ (в „Педагогическомъ Еженедѣльникѣ“, № 14).
208. Объ ученическихъ завтракахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 244).
209. Некролог Ф. Н. Королева („Зап. Харьк. Ун-та“, № 1).

210. Памяти И. М. Собестіанскаго (в „Харьк. Вѣдом.“, № 320).

1896.

211. Литературная родня разсказа гр. Л. Н. Толстого „Чѣмъ люди живы“—Легенды о покаяніи ангела (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. IX).

212. Рецензія на книгу „М. В. Ломоносовъ“ (із серіи „Жизнь замѣчательныхъ людей“ вид. Павленкова, СПб.—в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, III, стор. 151).

213. Къ бібліографіи старинныхъ малорусскихъ релігійозныхъ сказаній (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. 8).

214. Опытъ историческаго изученія малорусскихъ пословиць (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, IX, й окремою відбиткою).

215. Пожеланія и проклятія (в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, IX, й окремою відбиткою).

216. Сказанія о провалившихся городахъ и монастыряхъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, VIII й окремою відбиткою).

217. Рецензії на книги: Гюйо „Искусство съ точки зрѣнія соціологіи“ (СПБ. 1891); Прельса „Эстетика“ (СПБ. 1895); А. И. Смирнова „Эстетика, какъ наука о прекрасномъ въ природѣ и искусствѣ“ (Казань, 1897)—в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 3, стор. 142—151).

218. Къ вопросу о вознагражденіи сельскихъ учителей (в „Харьк. Вѣд.“, № 284).

219. Организация общественныхъ и школьныхъ бібліотекъ (в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 3, й окремою відбиткою).

220. Передмова до „Пособія для устройства научныхъ и литературныхъ чтеній“, Харків (вид. 2; вид. I—X. 1895).

221. Два слова о Харьковскихъ извозчикахъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 285).

222. Къ университетскому празднику (в „Харьков. Вѣдом.“, 17 січня).

223. Памяти И. П. Сокальскаго (в „Харьк. Вѣдом.“, № 114).

224. Н. Ф. Одарченко (в „Сборн. статей о Н. Ф. Одарченко“).

225. По поводу проэктированнаго Харьк. Благотв. Обществомъ народнаго зала (в „Харьк. Вѣдом.“, № 332).

1897.

226. Вліяніе Жоржа Занда на Тургенева (в „Книжкахъ Недѣли“, I).
227. Къ предстоящему юбилею „Энеиды“ Котляревскаго (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 7—10).
228. Новая наука г. Безсонова (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 112—124).
229. О. М. Бодянскій (в V т. „Крит.-біограф. словаря“ С. А. Венгерова, стор. 51—75).
230. Жаба и лягушка въ народныхъ повѣрьяхъ и сказаніяхъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, IX, стор. 242—243).
231. Рецензія на працю Ф. Зелінського про заговори (в „Зап. Харьк. Ун.“, II, стор. 173—175).
232. Пѣсни о Травинѣ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, X).
233. Личные обереги отъ сглаза (в „Сборн. Х. И. Ф. О-ва“, IX, й окремою відбиткою. Доповнення до §§ 29—37 й 191 „Культурныхъ переживаній“).
234. Обычай ломать скорлупу яйца (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 70—71).
235. Утилитарная этнографія (в „Харьк. Вѣдом.“, № 234).
236. По поводу „Графа-де-Ризооръ“ Сарду (в „Харьк. Вѣдом.“, 20-го грудня).
237. Къ вопросу объ організації въ Харьковѣ дѣтскихъ игръ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 135 й у „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, IV).
238. Къ вопросу объ організації мѣстныхъ общеобразовательныхъ экскурсій (в „Харьк. Вѣдом.“, № 257).
239. Обь організації ученическихъ экскурсій (в „Образованіи“, VII).
240. Эдуардъ Лабулэ и Жюль Мишле, какъ педагоги и друзья дѣтей (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 4).
241. Два слова о самообразованіи (в „Харьк. Вѣдом.“, № 87).
242. Е. С. Гордѣенко (Некролог у „Харьк. Вѣд.“, 7 березня).
243. Кое-что о студентахъ и профессорахъ (в „Міровыхъ Отголоскахъ“, № 36).
244. Къ вопросу о составленіи руководства для Харьковскихъ студентовъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 121).
245. По македонскому вопросу (в „Міров. Отгол.“, № 92).
246. Язвы благотворительности (в „Харьков. Вѣдом.“, № 67).

1898.

247. О мотивахъ поэзіи Т. Г. Шевченка (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 210—228).

248. Поэзія А. Майкова съ педагогической точки зрѣнія (в „Образованіи“, III).

249. Изслѣдованія М. П. Драгоманова по фольклору въ болгарскомъ „Сборн. за нар. умотвор.“ (в „Зап. Харьк. Ун. IV).

250. Д. С. Черненко (Некролог у „Харьк. Вѣдом.“, № 39).

251. Бібліографічні замітки про „Живописную Россію“, V, вид. Вольфа (в „Харьк. Вѣд.“, № 51).

252. Къ вопросу о женскомъ образованіи (в „Харьк. Вѣд.“, № 231).

253. Организация общественныхъ развлеченій (в „Образованіи“, I).

254. О мужицкомъ франтовствѣ (в „Харьк. Вѣд.“, № 29).

255. Памяти Ф. С. Карпова (в „Харьк. Вѣд.“, № 232).

1899.

256. В. Г. Бѣлинскій о любви и ревности (в „Журналѣ для всѣхъ“, IV).

257. Мелкія замѣтки о Пушкинѣ (в „Русск. Стар.“, V).

258. Н. А. Лавровскій (Некрологу „Харьк. Вѣдом.“, № 245).

259. Поэзія Ратгауза (в „Харьк. Вѣдом.“, № 321).

260. Доброжелательство А. С. Пушкина (в „Журн. для всѣхъ“, № 5).

261. Къ исторіи изданій малорусскихъ историческихъ пѣсенъ (в „Извѣст. Имп. Акад. Наукъ“, т. IV, кн. 3).

262. Разусканія въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ (в „Сборн. X. И.-Ф. О-ва“, т. XI).

263. О передвижныхъ сельскихъ музеяхъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 71).

264. Леонардо да-Винчи (в „Журн. для всѣхъ“, № 1).

265. О земскихъ дѣтскихъ пріютахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 243).

266. О литературно-музыкальномъ ученическомъ утрѣ въ честь Пушкина 27 мая 1899 года (в „Харьк. Вѣдом.“, № 241).

267. Отчетъ о лекціяхъ въ Полтавѣ, Новочеркасскѣ и Ростовѣ (в „Трудахъ Педаг. Отд. X. И.-Ф. О-ва“, в. 5).

268. О школьныхъ библіотекахъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 8).
269. Рѣчь по поводу пятилѣтія Педагогическаго Отдѣла Х. И.-Ф. Общества (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. XI).
270. По поводу праздника древонасажденія (в „Харьк. Вѣдом.“, № 101, та в „Образованіи“, V).
271. Чтенія для народѣ [в ріжні роки: 1) А. Пушкинъ, 2) Некрасовъ, 3) Жуковскій, 4) Полонскій, 5) Мей и А. Толстой, 6) Овраги, ихъ закрѣпленія и облѣсенія].
272. Докладъ о наименованіи классовъ въ городскомъ сложномъ училищѣ имени А. С. Пушкина (вид. Харківської Думи).
273. Къ 25-лѣтнему юбилею проф. В. Я. Данилевскаго (в „Харьк. Вѣд.“, № 321).

1900.

274. Рецензія на книгу „Викъ“ (в „Южномъ Краѣ“, № 6766).
275. А. С. Пушкинъ (розвідка, Харків, 1900).
276. А. С. Пушкинъ и Ф. И. Тютчевъ; Харків, 1900.
277. Н. А. Лавровскій (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, XII).
278. Субботы св. Дмитра. Памяти Я. Н. Щоголева (в „Южн. Краѣ“, № 6819).
279. О поэзиі гр. А. К. Толстого (там же, № 6796).
280. Повѣсть о томъ, какъ чортъ разссорилъ супруговъ (в „Юбилейн. сборн. въ честь В. Ф. Миллера“, стор. 1—3).
281. Къ вопросу объ археологической этнографіи (в „Южн. Краѣ“, № 6697).
282. Леонардо да-Винчи (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“ т. 12, й окремою відбиткою).
283. Рецензія на книгу Волинського про Леонардо да-Винчи (в „Южн. Краѣ“, № 6665).
284. О романѣ Мережковскаго „Воскресшіе Боги“ (там-же, № 6576).
285. Англія и боэры (в „Харьк. Вѣдом.“, № 15).
286. Къ вопросу объ устройствѣ въ Харьковѣ этнографической выставки (в „Южн. Краѣ“, № 6682).
287. И. Т. Голенищевъ-Кутузовъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 91).
288. Къ вопросу о наименованіи Харьковскаго Народнаго Дома (в „Южн. Краѣ“, № 6643).
289. Къ вопросу о расширеніи дѣтскихъ колоній (в „Харьк. Вѣд.“, № 277).

290. Къ вопросу о достройкѣ Пушкинской школы (в „Южн. Краѣ“, № 6825).

291. Два слова о городской думѣ (там же, № 6794).

292. „Воскресеніе“ гр. Л. Н. Толстого и „Записки о голодѣ“ гр. Л. Н. Толстого (там же, № 6859).

1901.

293. Труды Д. И. Каченовскаго по исторіи искусства (в „Южн. Кр.“, №№ 6905 і 6906).

294. Университетская горка и университетскіе музеи (там же, № 6917).

295. Благотворительность и насиліе (там же, № 7234).

1902.

296. Поэзія Некрасова (там же, № 7595).

297. В. А. Жуковскій, какъ филантропъ.

298. Очерки народнаго быта. Изъ этнограф. экскурсіи („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XIII).

299. Этнографическая замѣтка („Южн. Край“, № 7323).

300. Объ историческихъ статьяхъ въ „Вѣстникѣ Европы“ (там же, № 7253).

301. Посѣщеніе Харьковской гимназіи Вел. Княземъ Александромъ Николаевичемъ и В. А. Жуковскимъ въ 1837 г. („Рус. Стар.“, № X).

302. Изъ школьной жизни („Южн. Кр.“, № 7388 і № 7713).

303. Московскія лѣтнія дѣтскія колоніи (там же, № 7409),

304. Поэзія и проза сельской жизни (там же, № 7549—7550).

305. Современная городская колонизація (там же, №№ 7559—7561).

306. Къ университетскому дню (там же, №№ 7352—7354).

307. Изъ московскихъ впечатлѣній (там же, №№ 7352—7354).

308. Крымскія замѣтки (там же, №№ 7505, 7511, 7516, 7521, 7527).

309. Къ вопросу о плагиатѣ по поводу процесса М. П. Старицкаго (там же, № 7502).

310. Рецензія на I кн. „Мирнаго Труда“ (там же № 7307).

1903.

311. Поэзія А. В. Переводчиковой (там же, № 7626).
312. Замятка объ Андреевѣ (там же, № 7641).
313. А. Н. Пыпинъ (там же, № 7683).
314. О галицко-русскихъ дѣлахъ (там же, № 7723).
315. „Парадоксъ“ Короленка (там же, № 7790).
316. Похороны И. С. Тургенева (там же, № 7828).
317. Памяти И. С. Тургенева (там же, № 7844).
318. Кн. В. Э. Одоевскій въ оцѣнкѣ Пятковскаго („Изв. Имп. Акад. Наук“, III).
319. Вирховъ, какъ этнологъ („Южн. Край“, 1902, № 7163 та „Этногр. Обозр.“ 1903, № V).
320. Въ интересахъ исторической справедливости („Южн. Край“, № 7873).
321. Н. Т. Костырѣ (там же, № 7927; „Биогр. словарь профессоров Имп. Харьк. Унив.“ I).
322. В. А. Якимовъ (там же, № 7948; „Биогр. слов.“ I).
323. Изъ мрака къ свѣту. Къ исторіи освобожденія крестьянъ. („Южн. Кр.“, № 7649).
324. Отчеты о Пушкинскомъ училищѣ за 1903, 1904 и 1905 г.г.
325. О попечителяхъ приходскихъ и начальныхъ училищъ („Южн. Кр.“, № 7693).
326. Греческій языкъ, какъ предметъ университетскаго преподаванія (там же, № 7792).
327. Университетскій этнографическій музей (там же, № 7626).
328. Музей въ память Достоевскаго (там же, № 7722).
329. О памятникѣ В. Н. Каразину (там же, №№ 7814, 7863).
330. Изъ Полтавскихъ замѣтокъ (там же, №№ 7839, 7849).
331. Сельскія ясли (там же, № 7785).
332. О самообразованіи (там же, № 7763).
333. Обывательское злорѣчіе (Про Харківську міську думу, там же, № 7894).
334. Ты и вы (там же, № 7911).
335. Географическія неудачи г. Харькова (там же, № 7726).
336. Отголоски XII археологическаго съѣзда въ Харьковѣ (там же, № 7810).

1904.

337. Памяти А. И. Кирпичникова („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XV, й окремо).
338. Поэзія Хомякова („Южн. Кр.“, № 8077).
339. Поэзія Случевского (там же, № 8242).
340. Пятидесятилѣтіе сборника А. Метлинскаго „Народныя южно-русскія пѣсни“ („Изв. Имп. Акад. Наукъ“).
341. Поэзія Н. Ф. Чернявскаго („Кіевск. Стар.“, № I, стор. 123—134).
342. „Джинны“ В. Гюго („Сборникъ въ честь пр. Н. П. Дашкевича“).
343. Pamięci Jana Karłowicza („Wisła“, I).
344. А. Л. Метлинскій („Южн. Кр.“, № 7966; Біогр. слов. проф. Имп. Харьк. Ун-та).
345. А. В. Склабовскій (там же, № 8001; Біогр. слов. проф. Имп. Харьк. Ун-та).
346. Памяти М. А. Максимовича (там же, № 8202).
347. Напрасная тревога. Къ исторіи Харьковской I-ой гимназіи. („Кіевск. Стар.“ X, стор. 148—154).
348. Городской училищный совѣтъ („Южн. Кр.“, № 8031).
349. Запасная школьная обувь (там же, № 8036).
350. Реформа правописанія (там же, № 8157).
351. Въ ожиданіи. Объ университетской тѣснотѣ (там же, № 7973).
352. Харьковъ и А. Пушкинъ (там же, № 8102).
353. Изъ старыхъ отзывовъ о малороссахъ („Кіев. Стар.“ II, стор. 58—61).

1905.

354. Замятки о народной словесности („Рус. Фил. Вѣстн.“, I).
355. Просвѣтительная дѣятельность А. А. Палицына (в збірнику „Изъ украинской старины“).
356. Бытовая сторона „Энеиды“ И. П. Котляревскаго (там же).
357. Стихотвореніе Т. Шевченка „Солнце заходитъ“ (там же).
358. Главные мотивы поэзіи Т. Шевченка (там же).
359. „Субботы св. Дмытра“ Я. И. Щогилева (там же).

360. Проповѣди неизвѣстнаго священника (там же).
361. Духовныя сочиненія Н. Флавицкаго (там же).
362. Г. Э. Квитка, какъ этнографъ („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XVI).
363. Этнографическое изученіе Екатеринославской губ. („Сборникъ статей Екатериносл. Научн. О-ва“).
364. Изученіе кобзарства („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XVI).
365. Двадцатипятилѣтіе Харьковскаго Ист.-Филол. Общества („Сборн. Харьк. И.-Ф. О-ва“, т. XVI).
366. Выступленіе А. А. Потєбни на ученое поприще („Сборникъ въ честь проф. М. С. Дринова“).
367. Вступленіе проф. М. С. Дринова въ Харьковскій Университетъ (там же).
368. Каеэдра русскаго языка и лиэерагуры въ Имп. Харьк. Университетѣ („Изв. Имп. Акад. Наукъ“, VII).
369. Изъ гимназическихъ воспоминаній („Русск. Школа“, I).
370. Художественные интересы Д. И. Каченовскаго („Сборн. памяти Д. И. Каченовскаго“).
371. Картины и рисунки Т. Г. Шевченка („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XVI).
372. Къ исторіи украинской иконописи (там же).
373. Малорусская цензура („Русск. Вѣдом.“, № 73).
374. О покровительствѣ кобзарямъ („Труды XII Археол. Съѣзда“, т. III).
275. О національномъ самосознаніи въ домонгольской Руси („Сборн. статей въ память В. Б. Антоновича“).
376. Письменные работы на аттестатъ зрѣлости въ гимназіяхъ Харьк. учебн. округа („Русск. Школа“, X).
377. Исторія Харьковскаго Университета при дѣйстви устава 1863 г. (Короткій нарис исторіи Харківського университету).
378. М. Е. Халанскій („Южн. Край“, № 8632).

1906.

379. Новая страница въ исторіи Харьковскаго университета („Южн. Кр.“, № 8674).
380. В. П. Бузескуль (там же, № 8678).
381. Церковно-приходскія собранія (там же, № 8699).
382. Памяти М. С. Дринова (там же, № 8716).

383. По поводу одной духовной бесѣды (там же, № 8717).
384. Привіт болгарам (на українській мові; там же, № 8730).
385. Старая пѣсня отклоненія (там же, № 8749).
386. Автономія Украины (газ. „Страна“, № 65).
387. На зарѣ парламентаризма („Южн. Кр.“, № 8783).
388. Рецензія на: „A. Brückner, Geschichte d. russischen Literatur“ („Извѣст. Отд. рус. яз. и словесн. Акад. Наук“, I).
389. Монастырскія земли („Страна“, № 85).
390. Исторія и этнографія Малороссіи въ Харьковскомъ университетѣ („Южн. Кр.“, № 8800).
391. День въ Сумахъ (там же, № 8855).
392. И. Я. Франко (там же, № 8867).
393. Научныя новости (там же, № 8874).
394. Поляки и украинцы („Страна“, № 153).
395. Изъ аграрной несправедливости („Южн. Кр.“, № 8887).
396. Т. Шевченко („Весен. Солнышко“, № 1).
397. Современное искусство („Южн. Кр.“, № 8902).
398. Памяти А. Н. Веселовскаго (там же, № 8913).
399. А. С. Лебедевъ (там же, № 8915).
400. Насущная потребность (там же, № 8916).
401. Оповідання про Квітку („Весен. Солнышко“, № 3).
402. Б. Д. Грінченко („Южн. Кр.“, № 8969).
403. Выставка картинъ Лунда (там же, № 8975).

1907.

404. Литературные нравы южно-русскихъ писателей XVII в. („Извѣст. Акад. Наукъ“, II).
405. Въ память Н. А. Северина („Южн. Край“, № 8983).
406. Музей изящныхъ искусствъ Харьковскаго университета (там же, № 8989).
407. Поэзія Олеса („там же, № 9007).
408. Вторичное раскрытіе Шевченка (там же, № 9023).
409. Сорокпять роковини Шевченка (там же, № 9023).
410. Ерриг сі тивоє (там же, № 9037).
411. Современный украинскій литературный языкъ (там же, № 9063).
412. В. П. Гордієнко (там же, № 9084).
413. Леонардо да-Винчи (по українськи; Харків, 1907).

414. Постанова пам'ятника В. Н. Каразину („Южн. Край“, № 9114).
415. Куно-Фишеръ (там же, № 9119).
416. О малорусской драмѣ (там же, № 9140).
417. Богданъ Хмельницкій въ пѣсняхъ (там же, № 9165).
418. Конгрессъ свободной мысли въ Прагѣ (там же, № 9177).
419. О кустарной выставкѣ (там же, № 9186).
420. Историчні зразки українського літературного єднання („Україна“. VII—VIII, стор. 212—217, й окремо).
421. Заговори инкантаціи („Труды XIII Археол. Съѣзда“, II).
422. Національныя симпатіи А. А. Потебни („Южн. Край“, № 9198).
423. Да будетъ свѣтъ (Про очну личницю; там же, № 9208).
424. Меморіальныя заботы (там же, № 9245).
425. Памяти А. Д. Батюшкова (там же, № 9245).
426. Памяти М. А. Романики (там же, № 9250).
427. Студенській українській громаді (там же, № 9250).
428. Бандуристъ Кучеренко (там же, № 9258).
429. П. В. Ивановъ (там же, № 9261).
430. Заботы о хлѣбѣ (там же, № 9265).
431. Чого бажають в селах (там же, № 9273).

1908.

432. Памяти Н. П. Дашкевича (там же, № 9294).
433. Библиографическія замѣтки (там же, № 9295).
434. Малорусскій языкъ и воляпюкъ (там же, № 9299).
435. Небесний вогонь („Літер.-Наух. Вістн.“, I).
436. Памяти В. Б. Антоновича („Южн. Край“, № 9332).
437. Памяти П. Т. Степанова (там же, № 9332).
438. Хлѣборобам (Харків, 1908).
439. Діткам і дорослим (Харків, 1908).
440. Свѣтлое Христово Воскресеніє, по стихотвореніямъ Манжуры („Южн. Край“, № 9360).
441. На родинѣ Шевченка (там же, № 9368).
442. Памяти Е. К. Рѣдина (там же, № 9373).
443. По поводу кончины Е. К. Рѣдина (там же, № 9372).
444. Amicus Plato, sed... („Утро“, № 431).
445. Украинское декадентство („Южн. Край“, № 9385).
446. Справки и поиски по общеплезному дѣлу („Утро“, 448).

447. Малорусскій языкъ въ народной школѣ („Южн. Край“, № 9400).
448. Боромлянская выставка клубники (там же, № 9409).
449. М. П. Старицкій, какъ поэтъ (там же, № 9420).
450. М. П. Старицкій, какъ драматургъ („Изв. Акад. Наукъ“, III).
451. Изъ записной книги. Швейцарія и Италія („Южн. Край“, №№ 9455, 9458, 9460, 9452, 9474, 9489, 9501, 9533).
452. Услуга городу (там же, № 9488).
453. Рецензія на „Весеннія пѣсни“ Аничкова („Изв. Акад. Наукъ“).
454. Вліяніе Дарвина на развитіе ист.-фил. наукъ („Южн. Край“, № 9538).
455. Памяти Г. Ф. Квитки (там же, № 9541).

1909.

456. Предварительный Археологическій съѣздъ въ Москвѣ (там же, № 9581).
457. XXXVII передвижная выставка картинъ (там же, № 9582).
458. Testimonium paupertatis (там же, № 9585).
459. Введеніе устава 1863 г. въ Харьковскомъ университетѣ (там же, № 9589).
460. Къ оцѣнкѣ университетскаго дня (там же, № 9592).
461. Дѣти въ итальянскомъ искусствѣ („Голосъ“, № 1).
462. „Благотворительна“ роспушта („Літерат.-Наук. Вістн.“, II).
463. О значеніи научныхъ премій („Южн. Кр.“, № 9608).
464. Кн. А. Р. Церетели (там же, № 9617).
465. Къ лекціи А. И. Успенскаго о бѣсѣ (там же, № 9536).
466. Украинская литературная писанка. (Про поезіи Олеся, там же, № 9648).
467. Немного литературной критики (там же, № 9663).
468. Академическое изданіе Кольцова (там же, 30 листопаду).
469. Пѣснь о колоколѣ Шиллера въ украинскомъ переводѣ (там же, № 9824).

470. Изданія Лезина по теоріи словесности (там же, № 9827).
471. Изъ университетской жизни (там же, № 9831).
472. Письма Чехова (там же, № 9872).
473. Антокольскій (там же, № 9845).
474. Школа Мартыновой (там же, № 9858).
475. Новые почетные доктора Харьковскаго университета (там же, № 9870).
476. Школьныя елки (там же, № 9876).
477. О памятникъ Квитки („Извѣст. Харьковск. Городск. Думы“, № 5).
478. Переклад „Одиссеї“ Потебні („Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі“).

1910.

479. Къ засѣданію Ист.-фил. О-ва 8 января 1910 г. („Южн. Кр.“, № 9883).
480. „Анатема“ Андреева (там же, № 9885).
481. И. П. Хрущовъ (там же, № 9891).
482. Характерная переписка проф. Н. В. Платонова (там же, № 9891).
483. Памяти А. С. Лебедева (там же, № 9900).
484. Глазная больница (там же, № 9913).
485. Памяти Б. Г. Филонова (там же, № 9919).
486. Памяти М. Е. Халанскаго (там же, № 9953).
487. „Сочиненія“ проф. Дринова (там же, № 9953).
488. Выставка г. Вучичевича (там же, № 9961).
489. † М. Л. Кропивницькій (там же, № 9962).
490. Горькій о Стасовъ (там же, № 9969).
491. Сила слова (там же, № 9975).
492. Графиня П. С. Уварова (там же, № 9976).
493. Краса пісень („Село“, № 17).
494. Ремесленныя мастерскія („Южн. Кр.“, № 9984).
495. Украина въ Прагъ (там же, № 9995).
496. Відзиви великоросів про українські пісні („Село“).
497. Важная мелочь („Южный Край“ № 10000).
498. † Е. П. Радакова (там же, № 10002).
499. Обученіе пѣнію (там же, № 10007).
500. М. С. Грушевскій (там же, № 10022).
501. Во Львовѣ (там же, № 10038).

502. Антокольскій объ искусствѣ (там же, № 10045).
 503. † С. А. Муромцевъ (там же, 10009).
 504. Д. И. Багалъй („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XX).
 505. Три поминки („Южн. Край“, № 10128).
 506. Въ защиту праздниковъ (там же, № 10130).
 507. Миръ опустѣлъ [смерть Толстого] (там же, № 10136).
 508. „Чѣмъ люди живы“ Толстого (там же).
 509. Немножко исторіи (там же, № 10156).
 510. Толстой и Гротъ (там же).
 511. Малюнки з життѣ українського слова. Хар-
 ків, 1910.

1911.

512. Л. Н. Толстой („Унив. Сборн.“, т. VII).
 513. Къ всероссійскому съѣзду художниковъ („Вѣст.
 Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, I).
 514. Самопознаніе и жизнепознаніе („Южн. Край“,
 № 10188).
 515. Странное нововведеніе (там же, № 10185).
 516. Разрушеніе религіознаго чувства (там же,
 № 10200).
 517. Забѣтки по искусству (там же, № 10204).
 518. Т. Шевченко (там же, № 10209).
 519. † І. Е. Мандельштамъ (там же, № 10213).
 520. Цѣна людей 100 лѣтъ назадъ (там же, № 10222).
 521. Украинская литература о крѣпостничествѣ
 (там же, № 10222).
 522. Desiderata [Шевченко] (там же, № 10240).
 523. Jus maiorum (там же, № 10229).
 524. И. С. Рижскій (там же, № 10241).
 525. П. И. Житецкій (там же, № 10247).
 526. Дубы Шевченка („Вѣстникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, I).
 527. Шевченко и Харьковъ (там же).
 528. Послѣднее стихотвореніе Шевченка (там же).
 529. Велькдень („Южн. Кр.“, № 10264).
 530. Муниципальныя пожеланія (там же, № 10269).
 531. Городской паркъ (там же, № 10272).
 532. Карповскій Садъ (там же, № 10275).
 533. Городской Музей (там же, № 10345).
 534. Пушкинское училище (там же, №№ 10345, 10464,
 18586).

535. Художественная школа (там же, №№ 10349, 10417).
 536. Глазная больница (там же, №№ 10383, 10700).
 537. Сложная школа (там же, № 11107).
 538. Отсталыя дѣти (там же, № 10292).
 539. Осмотръ музеевъ (там же, № 10338).
 540. Цвѣта и цвѣты (там же, № 10298).
 541. „Неистовый Виссаріонъ“ (там же, № 10304).
 542. Умеръ пѣвецъ (про смерть Пархоменка; там же № 10314).
 543. Мѣстное искусство (там же, № 10388).
 544. Столѣтіе „О-ва Любителей Россійской Словесности (там же, № 10434).
 545. Сынъ Руси (про Шашкевича; там же. № 10437).
 546. Ломоносовъ (там же, № 10451).
 547. Музеи Толстого (там же, № 10462).
 548. В. П. Бузескулъ (там же, № 10476).
 549. Искаженіе языка (там же, № 10490).
 550. Съ малаго корабля (там же, № 10495).
 551. Засѣданія Истор.-Филол. Общества (там же, №№ 10503, 11264, 11283, 11302).

1912.

552. Всероссійскій съѣздъ художниковъ (там же, № 10532).
 553. Два міра (там же, № 10541).
 554. Е. П. Гребенка (там же, № 10562).
 555. С. В. Соловьевъ (там же, № 10564).
 556. Выставка памяти Гончарова (там же, № 10604).
 557. Митроп. Евгений Болховитиновъ (там же, № 10621).
 558. Причина смерти Шевченка (там же, № 10627).
 559. Гребінка („Сніп“, I—II).
 560. Писанки („Южн. Край“, №№ 10647, 10677, 12612).
 561. Бальмонтъ (там же, № 10653).
 562. Квітка про Великдень („Сніп“, № 13).
 563. Славянская выставка („Южн. Край“, № 10718).
 564. Къ исторіи Харьковскаго университета (про книгу Яновського; там же, № 10737).
 565. Украинскій этнографизмъ („Укр. Жизнь“, № 4).
 566. Чупринка („Южн. Край“, № 10762).
 567. Изученіе (школьное) музыки и танцевъ (там же, № 10783).
 568. Старый Харьковъ (там же, № 10798).

569. Ф. И. Шмидтъ (там же, № 10835).
570. Труды Ф. И. Шмидта („Записки Харьк. Ист.-Филол. О-ва“, № 2).
571. И. В. Вертеловскій („Вѣстн. Харьк. Ист.-Филол. О-ва“, № 2).
572. Новости по исторіи украинскаго искусства (там же, №№ 1—2).
573. Дѣтскія пьесы Е. К. Рѣдина („Южн. Край“, № 10826 і „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, XIX).
574. Фр. Палацкій („Южн. Кр.“, № 10824).
575. Неряшество съ общественной точки зрѣнія (там же, № 10878).
576. Новыя мѣстныя изученія (там же, №№ 10880, 10882).
577. Изъ крымскихъ впечатлѣній (там же, № 10938).
578. Безбрачіе учительницъ (там же, № 11022).
579. Къ балканскимъ событіямъ (там же, № 11042).
580. Значеніе украинскаго народа въ балканскихъ освободительныхъ войнахъ (там же, № 11050).
581. Н. В. Лысенко (там же, № 11063).
582. И. А. Бунинъ (там же, № 11066).
583. О памятникѣ Квиткѣ (там же).
584. „Проф. Старицынъ“ Андреева (там же, № 11126).
585. Картины С. И. Васильковскаго (там же, № 11156).
586. Рѣчь на столѣтнемъ юбилеѣ Харьковскаго Института благородныхъ дѣвиць („Извѣст. Харьк. Гор. Думы“, № 9).
587. Рѣчь на юбилеѣ Х. Д. Алчевской (в книжці „Х. Д. Алчевская“, стор. 27).
588. А. К. Погорѣлко („Южн. Кр.“, №№ 11168, 11172, 11257 та в „Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, № 3).
589. Р. J. Žytecky („Archiv f. slav. Philologie“, т. XXXIII).

1913.

590. Рисунки Брюллова („Южн. Кр.“, № 11184).
591. И. И. Срезневскій (там же, №№ 11190, 11229, та в „Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, № 3).
592. Куинджи (там же, № 11222).
593. Къ охранѣ дѣтей („Южн. Кр.“, № 11320).
594. Скутари (там же, № 11334).
595. С. В. Соловьевъ (там же, 11344).
596. Всеобщая литература, какъ предметъ университетскаго преподаванія (там же, № 11348).

597. М. М. Коцюбинскій (там же, № 11388).
598. Опасность братоубійственной войны (там же, № 11399).
599. Мѣстные церковно-археологическіе музеи (там же, № 11424).
600. Квартирное порабощеніе (там же, № 11428).
601. Обзоръ проповѣдей Галятовскаго („Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, IV).
602. Дорожня мелочи („Южн. Кр.“, № 11516).
603. Изъ заграничнаго курорта (там же, № 11530).
604. На южнославянскую тему (там же, № 11534).
605. „Verboten“ (там же, № 11542).
606. Подземные ходы (там же, № 11569).
607. Хлѣбъ насущный (там же, № 11573).
608. Организованная помощь учащимъ (там же, № 11593).
609. 25 л. А. П. Кадлубовскаго и В. И. Саввы (там же, № 11611).
610. Ураганъ въ Харьковѣ (там же, № 11615).
611. Д. И. Безперчій (там же, № 11634).
612. Къ 25-лѣтію крушенія царскаго поѣзда (там же, № 11683).
613. Литературная буря (там же, № 11716).
614. Ф. Е. Коршъ (там же, № 11709).
615. Памяти В. Ф. Миллера (там же, № 11724).
616. Д. И. Эварницкій (там же, № 11752).
617. Въ защиту культуры (там же, №№ 11777, 11780).
618. Злыдни въ бочкѣ („Сборникъ въ честь проф. Анучина“ 1913 г.).
619. Рецензія на книгу Щоголева „Украинское движеніе“ (в „Отчетѣ Центр. Ком. Союза 17 октября“ за 1913 р.).
620. Сны Шевченка („Извѣст. Акад. Наукъ“, XVIII, кн. 4).
621. Памятникъ профессору гуманисту — „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XIX („Южн. Кр.“, № 11811).

1914.

622. Столѣтіе Имп. Публичной Библиотеки („Южн. Кр.“, № 11819).
623. Охрана природы (там же, № 11832).
624. Т. Г. Шевченко и его зарубежная литература (там же, № 11856).

625. Отзвы о двухъ студенческихъ медальныхъ работахъ о легендахъ о св. Николаѣ („Зап. Харьк. Ун-та“).
626. Памяти Чубинскаго („Украин. Жизнь“, I).
627. Кіевскій Софійскій Соборъ („Южн. Кр.“, № 11885).
628. Религіозность Шевченка (там же, № 11897).
629. Pro domo sua (там же, № 11910).
630. Этюды о Шевченкѣ (там же, № 11915).
631. Любимыя народныя пѣсни Шевченка („Укр. Жизнь“, № 2).
632. Волшебникъ поэзіи (Бальмонт; „Южн. Кр.“, № 11936).
633. Л. Л. Гиршманъ (там же, № 11943).
634. На гуцульскомъ вечерѣ (там же, № 11995).
635. Научные труды А. А. Мазона (там же, № 11963).
636. По поводу публичной лекціи Бальмонта (там же, № 11971).
637. Сложные ученическіе концерты (там же, № 11981).
638. Новое о Шевченкѣ, какъ художникѣ (там же, № 12007).
639. Къ постановкѣ памятника М. Л. Кропивницкому (там же, № 12011).
640. О памятникахъ (там же, № 12095).
641. Желѣзнодорожный переходъ (там же, № 12116).
642. Германская печать наканунѣ войны (там же, № 12217).
643. Слободсько-українські історичні пісні („Етногр. Збірн.“, т. I. Київ 1914).
644. Українські думи („Збірникъ в честь Ів. Франка“, Львів, 1914 р., стор. 227—234).
645. Слово о бездождіи („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XXI).
646. Современная болгарская археологія („Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, кн. 5).
647. Этнографизмъ Шевченка („Етногр. Обзор.“, № 3—4).
648. Харьковскій періодъ ученой дѣятельности И. И. Срезневскаго („Сборн. въ честь Срезневскаго“, СПб., 1914).
649. Вторыя учебныя очереди („Южн. Кр.“, № 12227).
650. Вильгельмъ II въ роли моралиста (там же, № 12233).
651. На полѣ брани. Изъ писемъ С. Н. Сумцова (там же, №№ 12260, 12287, 12295, 12353).
652. Солдатскія письма (там же, № 12387).

653. Противъ Гауптмана (там же, № 12295).
 654. Памяти Лермонтова (там же, № 12303).
 655. Голось Галицкой Руси (там же, № 12325).
 656. Деветъ (там же, № 12402).
 657. О посылкахъ въ армію (там же, № 12402).
 658. Германская апологія силы (там же, № 12419).
 659. Германское научное высокоомѣріе (там же, № 12424).
 660. Объ улучшеніи курортовъ (там же, 12437).
 661. Малоазіатская Сибирь (там же, № 12464).

1915.

662. Рождественскія елки (там же, № 12455 і 12467).
 663. Герцень о нѣмцахъ (там же, № 12477).
 664. Гейне о нѣмцахъ (там же, № 12486).
 665. Научныя изданія въ честь Харьковскихъ профессоровъ (там же, № 12527).
 666. Труды проф. С. В. Соловьева (там же, № 12542).
 667. Бокль о войнѣ (там же, № 12557).
 668. Шевченко въ открыткахъ (там же, № 12568).
 669. На пути къ Царьграду (там же, № 12616).
 670. О народныхъ развлеченіяхъ (там же, №№ 12631, 12748).
 671. Новое о Тургеневѣ (там же, № 12657).
 672. Памяти А. А. Левенстама (там же, № 12659).
 673. Трезвость и крестьянская жѣнщина (там же, № 12712).
 674. Поэзы Игоря Сѣверянина (там же, № 12729).
 675. О городскихъ служащихъ „субботникахъ“ (там же, № 12738).
 676. О сохраненіи жизни (там же, № 12764).
 677. Оффиціальное положеніе русской литературы въ университетахъ (там же, № 12777).
 678. Современная миеологія (там же, № 12794).
 679. Тридцатилѣтіе ученой дѣятельности Н. А. Янчука (там же, № 12803).
 680. О бѣженцахъ (там же, №№ 12855, 12862, 12867 і 12897).
 681. Объ украинской печати (там же, № 12903).
 682. О грѣхахъ и грѣшникахъ (там же, № 12914).
 683. Новая руина (там же, № 12960).
 684. Пѣсни о Маркѣ Кралевичѣ (там же, № 12979).
 685. Болгарія и Харьковъ (там же, № 13000).

686. „Слѣпороды“ (там же, 13035).
 687. Плѣнь у Половцевъ и австрійцевъ (там же, № 13039).
 688. Даръ Германіи (там же, № 13123).
 689. Черногорія (там же, №№ 13147—13148).
 690. Къ университетскому дню (там же, № 13155).
 691. Германскія вліянія (там же, № 13164).
 692. Сербскій вечеръ (там же, № 13169).
 693. Пушкинъ объ Эрзерумѣ (там же).
 694. Этюды по челоуѣконенавистничеству (там же, № 13198).
 695. Шевченко о нѣмцахъ (там же, № 13226).
 696. Культурное общеніе съ англичанами (там же, № 13254).
 697. М. М. Ковалевскій (там же, № 13283).
 698. Распятый Христосъ въ турецкой повѣсти (там же, № 13303).
 699. Отзывъ о посмертномъ изданіи изслѣдованія проф Рѣдина о Кузьмѣ Индикопловѣ (там же, № 13336).
 700. Научное общеніе съ Антантой (там же, №№ 13347, 13366, 13530).
 701. Памяти Франко (там же, № 13416).
 702. Галицкое Покутье (там же, № 13433).
 703. Признаки педагогическаго оживленія (там же, № 13442).
 704. Гуманізм Шевченка („Збірник пам'яті Тараса Шевченка“, К. 1915, стор. 24—30).

1916.

705. Среди французовъ (там же, № 13462).
 706. И. И. Мечниковъ (там же, № 13466).
 707. Отголоски отступленія Бодмера (там же, № 13526).
 708. Въ пользу науки (там же, № 13542).
 709. 75-ти-лѣтіе II мужской гимназіи (там же, № 13566).
 710. Памяти Е. А. Шебалиной („Южн. Кр.“, № 13669).
 711. Памяти А. А. Потебни (там же, №№ 13759, 13849).
 712. Памяти А. Г. Хариной (там же, № 13784).

1917.

713. Университетскій день (там же, № 13821).
 714. К. А. Арсеньевъ (там же, № 13835).

715. Рѣчь Ллойдъ-Джорджа (там же, № 13841).
 716. Домъ Наукъ (там же, № 13876).
 717. Замятки о материнскомъ языкѣ въ школь (там же, № 13926).
 718. По украинскимъ церковнымъ вопросамъ (там же, №№ 13979, 13995, 14026, 14032, 14092, 14148, 14255 і 14344).
 719. Про „Просвіти“ (там же, №№ 14070, 14114, 14267; і „Рідне Слово“, № 21).
 720. Реформа орфографіи (там же, № 14044).
 721. Українскія кафедри (там же, № 14221).
 722. Памяти С. И. Васильковскаго (там же, № 14251).
 723. Памяти о. Василя Ветухова (там же, № 14300).
 424. Памяти Р. И. Шерцля (там же, № 14331).
 425. Пушкинь и Шевченко („Укр. Жизнь“, № 3).

— 1918.

726. Въ защиту Христа („Южн. Кр.“, № 35).
 727. Феоктисть Мочульскій (там же, № 37).
 728. Памяти Нечуй-Левицького (там же, № 57).
 729. Памяти Ф. К. Волкова (там же, № 71).
 730. Сковорода і Ерн. („Літер.-Наук. Вістник“, I).
 731. Начерк розвитку української літературної мови. (В-во „Союз“. Харків, 1918; стор. 40, 8⁰).
 732. Хрестоматія по українській літературі для народніх вчителів, шкіл учительських та середніх для самоосвіти. Ч. I—Народня словесність і стара література (XI—XVIII століття). (Харків, 1918. В-во „Союз“; стор. 152, 8⁰).
 733. Етнографическій очеркъ населенія Харьковской губ. (В книжці „Природа и населеніе Харьковской губ.“, 1918).
 734. Слобожане (1918).
 735. Слобожанщина і Шевченко (В Харківському виданню творів Шевченка, 1918, вид-во „Рух“).
 736. Порфирій Кореницький (Харків, 1918, вид. „Рух“).
 Окрім того, проф. М. Ф. Сумцовим вміщено було в різні роки багато заміток по українській і південно-слов'янській етнографії (за повним своїм підписом, або скороченим— Н. С-въ) в енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона; з них головніші—s. v. Разбойничьи пѣсни (кн. 51), Превращенія (49), Переживанія (45), Роза въ пѣсняхъ, преданіяхъ и повѣрїяхъ (52), Родины (52), Свадьба (57), Сказки (59), Сказанія о Вильгельмѣ Теллѣ (64), Солнце (60), Сим-

волика, Дриновъ М. С., Милетинъ Л., Метлинскій, Манжура, Квитка, Овсяннико-Куликовскій, Шевченко. Багацько також біографій професорів-словесників Харківського університету [Потебня, Рижскій, Костыр, Якимовъ] зміщено їм у „Біографическомъ Словарѣ професоровъ Имп. Харьковскаго Университета“.

Додаток IV до протоколу № 1.

ЗАПИСКА АКАДЕМИКА А. Е. КРИМСЬКОГО

про обрання проф. М. Ф. Сумцова на катедру української народної словесности в Українській Академії Наук.

Микола Федорович Сумцов, заслужений професор руського письменства в Харківському Університеті, народився 1854 року, середню освіту скінчив у II Харківській гімназії та вступив до Харківського Університету. 1878 року, оборонивши дисертацію *pro venia legendi* став там приват-доцентом, а професором зробився, оборонивши дисертацію на магістра (про весільні звичаї, 1880) та на доктора (про хліб в обрядах та піснях, 1885).

Всіх праць М. Ф. Сумцов досі надрукував 736 №№. Їх реєстр надруковано було в „Трудахъ Педагогическаго Отдѣла Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, вип. VII (1900), і в збірці на честь ювілею Сумцова „Пошана“ (Харків, 1907) та ще в біографічному словникові професорів харківського ун-ту іст.-філ. факультету.

Де-які з тих праць торкаються давнього українського письменства, як „Іоанникій Галятковскій“, „Лазарь Барановичъ“, „Іннокентій Гизель“, „Рѣчь Ивана Мелешка“, „Сковорода“ і т. и. Вони здебільша проклали собою першу дорогу для дальшого студювання і були трудами чисто піонерськими. Між иншим уже й з них видно, який великий інтерес являє для проф. Сумцова українська жива, сучасна етнографія, що її коріння в минулому. Переважна частина численних розвідок проф. Сумцова—про сучасну народню українську словесність, про сучасні пісні й казки, про сучасні звичаї. Обидві його дисертації (магістерська й докторська) спеціально етнографічні. А за ними йде довга низка монографій про українські легенди й апокрифи, про бродячі повісти й фавль (єсть важна розвідка: „Анекдоты о дуракахъ“), про всякі казкові та пісенні мотиви (часом запозичені од других народів), про думи, про писанки, про всякі народні звичаї і в тім числі т. зв. „культурні пережитки“ (довга розвідка) і т. и., і т. и. Ніщо

етнографічне, і з'особна ніщо з царини української народньої словесности, не втікло од уваги проф. Сумцова, і це найкраще виявляється в його книзі: „Современная малорусская этнография“ (кінця XIX в.), де дано огляд всього, що зроблено в цім напрямі. Останню працю треба ставити поруч „Історії русской этнографії“ акад. Пипіна, як її неминучий додаток і доповнення.

Здебільша все це містилося в таких виданнях російською мовою, як „Кіевская Старина“, „Этнографическое Обзоріе“ та „Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, де проф. Сумцов був і редактором. Та як настала революція 1905 року, і як з'явилася для українців спротога друкувати своєю рідною мовою, проф. Сумцов пише все виключно мовою українською. З 1906 року надруковано їм по-українськи такі розвідки: 1) Леонардо да Вінчі, 2) Малюнки з життя українського народнього слова, 3) Українське літературне єднання (в журналі „Україна“), 4) Небесний огонь, 5) „Благотворительна“ роспушта, 6) Сковорода і Ерн (в „Літерат.-Наук. Вістнику“ 1918, I); 7) Начерк розвитку української літературної мови, 8) Літературна українська хрестоматія, 9) Порфирій Кореницький, 10) Слобожане. Останні п'ятеро праць усі випущено 1918 року. Отже ми бачимо, що проф. Сумцов, не вважаючи на свій глибокий вік (йому 65-й рік мина), невпинно працює й працює з такою енергією, що їй міг би позаздрити й молодий початкуючий учений.

Проф. М. Ф. Сумцов є 1) член Празької Академії Наук, 2) член-кореспондент Російської Академії Наук, 3) почесний Член Катеринославської Наукової-Архівної Комісії, 4) почесний Член Московського „Императорскаго Общества Любителей Естествознаія, Антропологіи и Этнографії“ (з 1910 р.), 5) почесний Член Московського Археологічного Інституту (з 1912 р.), 6) почесний член Істор.-Філол. Т-ва при Одеському Ун-ті (з 1914 р.), 7) Голова Харківського Істор.-Філол. Т-ва (щось із 20 літ уже), 8) дійсний член Воронізької Наукової Архівної Комісії. Окрім того, це річ природна, проф. Сумцов є так само член Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та Київського Українського Наукового Товариства.

Вже навіть із списку отих товариств, на Україні і по-за її межами, видко, яку славу має і в своїх і в чужих людей проф. Сумцов, як дослідних української народньої словесности. Він є найбільший авторитет у цій царині, і достоїншого кандидата на катедру народньої словесности Українська Академія Наук знайти навіть і не зможе.

Академик А. Кримський.

16 січня 1919 року.

Додаток V до протоколу № 1.**Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова.**

Єфремов, Сергій Олександрович, народився 6 жовтня 1876 року в селі Пальчику Звенигородського повіту на Київщині, в сем'ї сільського священика. Предки, і по батькові і по матері (Крамаренки), належали до духовенства, вийшовши з місцевого селянства; первісне прізвище „Охріменки“ було перелицьоване на „Єфремових“ вже в XIX в.: в духовних школах була тоді звичка [про неї згадує Мордовець у „Дзвонарі“] міняти прізвища на латинський або великоруський штиб. Так з'являлись у нас на Україні серед щиро українських родин Беневоленські, Лакриментови, Тацитурнови і навіть Смирнови (Леницький — Ієніс — Смирнов).

Дитячий вік Сергія Олександровича Єфремова минав у тому ж таки Пальчику, над річкою Тікичем. Читати вивчився хлопець на 5-му році, випадком слухаючи, як учено старшого брата. Читав усе, що крадькома діставав з батькової бібліотеки: старі підручники історії, історичні статті з „Андріяшівського“ календаря [з 1860-х років], „Дѣтскій Міръ“ і „Родное Слово“ Ушинського, лубочні видання од коробейників, як от про Бову-Королевича та Єруслана Лазаревича, „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи“, „Вѣстникъ Краснаго Креста“ [додатки літературні], старі річники „Сына Отечества“, „Маяка“, альманахи 30-х і 40-х років, хрестоматії [„Пчела“ і ін.], де-що з Жуля Верна й Гоголя, з Марка Вовчка й Мордовця [українською мовою], Шевченкового „Кобзаря“, „Читанку“ Хуторного, порізнені книжки „Русской Мысли“ й „Отечественныхъ Записокъ“ і т. и. Найбільш подобались хлопцеві історичні статті й оповідання про козаччину з календарів і з „Дѣтскаго Міра“, а надто Гоголів „Тарас Бульба“. Пам'ять мав дуже добру: ще не вмівши читати, з пам'яті оповідав слово в слово про подію 1-го марця, прослухавши читану в голос газету. Дуже любив казки і тому мав особливу пошану до пекарні, де збиралася довгими зимовими вечорами або вдосвіта челядь з її веселими жартами, нескладними інтригами й цікавими оповіданнями. В літку надолужував гулянками з однолітками-хлопцями на полі, на пасовиську, на баштані, на тирлі. Доводилось тікати потаємці і взагалі критися в тими „мужицькими“ звязками й стосунками.

Року 1886 Єфремова дано до духовної школи в Умані, де і вчився п'ять років (до 1891 р.). Життя в невеликому провінційальному місті, на передмістю, нічим власне од сільського не одрізнялось. І тут па-

нувала всюди українська мова [уманські міщани говорили по-українськи чудово], і з нею звязувалися всі інтимні переживання, все внутрішнє життя, паралізуючи цілком впливи офіційного обрусительства, на яке тільки й могла здобутись чужа, непривітна школа. Матеріалу для читання стало тепер більше. Хлопець незабаром перечитав мало не всю шкільну бібліотеку й почав добувати книги стороною. Наука давалась легко, хоча й не до неї, а до читання більше навик хлопець. Почав з Майн-Рида, Густава Емара, Маріета, Купера, потім перейшов до творів російських класиків (Пушкина, Лермонтова, Тургенева, де-що з Л. та О. Толстих, Писемського, Достоевського), а також до українських письменників (Котляревський, Шевченко, Ів. Левицький—діставав їх у знайомих семінаристів та міщан). Українські письменники надили тим, що давали рідний, до дрібниць знайомий, споминами овіяний побут, покріплюючи стихійні впливи околиць обставин та осередку. Питання про мову вирішалося, таким чином, само собою, і книга „мужицькою“ мовою здавалась річчю цілком натуральною. До того ж таки часу належать і перші зародки книголюбства: мав власного Пушкина, „Разказы изъ русской исторіи“, здається, Павловича, кілька лубочних виданнів [пригадується якийсь „Шерстобит“], українських метеликів, то-що.

Р. 1891-го Єфремов перейшов на вчиття до духовної семінарії в Київі. Життя у великому місті одхилоло завісу з нових скарбів людського розуму. Світове письменство давало невичерпаний матеріал до читання, кипуче товариське життя виховувало громадянські настрої. Надто полеміка між народництвом та марксизмом і палкі відгуки тієї полеміки в товариському гурті примусили загадатись над оснівними питаннями світогляду й світоздання. З російського письменства найбільший слід на світогляді лишили твори Щедрина, Успенського та Короленка; з поля публіцистики й критики—Добролюбова, Шелгунова, Скабичевського, а найбільш Михайловського. Журналістика, особливо „Русское Богатство“ з 1893 р., зробилась керманичем у житті. З першого ж року перебування у Київі, Єфремов натрапив на українську громаду в семінарії, де стрівався з такими людьми, як М. С. Грушевський, Ол. Лотоцький, небіжчики Л. Скочковський та Кедреновський; мав щастя слухати викладів Вол. Антоновича, познайомився з Ол. Кониським та Ів. Левицьким-Нечуєм. Інтерес до письменства й захоплення ним збільшувались. З українського письменства величезне вражіння зробили твори Мирного („Хиба ревуть воли, як ясла повні), Левицького („Хмари“, „Причепа“), Свидницького („Люборацькі“), Франка („В поті чола“), публіцистичні праці Драгоманова. З українських виданнів досить регулярно читано „Зорю“ та „Правду“, иноді „Народ“

та „Житте і Слово“. Всіма новинками, як російського, так і українського письменства користувався Ффремов, почасти сам купуючи, а найбільше беручи їх з нелегальної бібліотеки, що належала згаданій семінарській громаді. Як на ті часи, бібліотека була досить добра; частина її згодом перейшла в подарунок до київської „Просвіти“. Всі нелегальні видання з тієї бібліотеки один час і переховувались у Ффремова, що жив на квартирі у свого брата, ректора семінарії.

На початку 1896 р. по одній голосній тоді семінарській „історії“ [по-части в звязку з царською коронацією того року] Ффремов покинув семінарію, не добувши курсу, з репутацією „политически неблагонадежного“. Витримавши на другий рік іспит зрілости (при І-шій гімназії в Києві) екстерном вступив до Київського університету на юридичний факультет, не рвучи звязків з семінарською громадою. Скінчив університета р. 1901—го. Нахил до літературної роботи за ці часи вже зовсім окристалізувався, і, скінчивши університета, Ффремов цілком віддався літературі. Року 1905—1907, а також і 1919-го одбував не раз вселюдну тюремну повинність. Працював у Всеукраїнській Організації („Товариство Українських Поступовців“), у Селянській Спілці першої формації (1905 р.), в партії (радикальній, радикально-демократичній і, соціялістів-федералістів). Був заступником Голови Укр. Центральної Ради і першим Генеральним Секретарем справ міжнародних (1917-го р.).

Писати [українською мовою] почав Ффремов на шкільній лавші, з року приблизно 1893-го, а вже р. 1895-го надруковано в „Дзвінку“ перші його праці (белетристика). З того часу Ффремов брав участь у таких виданнях (хронологічно): „Дзвінок“ (1895), „Зоря“ (1895), „Правда“ (львівська 1896), „Руководство для сельскихъ пастырей“ (1896; офіційна семінарська робота), „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“ (1898—1905, огляди і рецензії), „Літературно-Науковий Вістник“ (1898 — 1905, 1907, 1917, — сила дрібних заміток і рецензій надто за р.р. 1899—1903), „Кіевское Слово“ (1899), „Сынъ Отечества“ (1899, 1905), „Волянь“ (1899, 1901), „Жизнь и Искусство“ (1900), „Кіевская Газета“ (1900, 1903), „Кіевская Старина“ (1901—1905, літературно-критичні й публіцистичні статті, рецензії, дрібні замітки), „Кіевскіе Отклики“ (1905, 1907, — між иншим перша в Росії газетна стаття українською мовою в 1905 р.: „Чи буде суд“), „Хлібороб“ (лубенський, 1905), „Громадська Думка“ (1905—1906), здебільшого передовиці, публіцистичні статті й фельетони), „Нова Громада“ (1906, — огляди українського й російського життя), „Русское Богатство“ (1905—1914), „Рада“ (1907—1914, передовиці, огляди, літературно-критичні і публіцистичні фельетони і т. и.), „Кіевскія Вѣсти“ (1907—1910),

„Кіевская Искра“ (1908), „Газета“ (1909), „Przegląd Krajowy“ (1909), „Ukrainische Rundschau“ (1909), „Світло“ (1910—1914), „Кіевская Мысль“ (1910—1914, 1917), „Русскія Вѣдомости“ (1910, 1914—1915), „Les Annales des Nationalités“ (1911), „Украинская Жизнь“ (1912—1917, статті, огляди, рецензії), „Дніпрові Хвилі“ (1913), „Завѣты“ (1913), „Приазовскій Край“ (1914), „Русскія Записки“ (1914), „Голось Минувшаго“ (1914—1917), „Україна“ (1914), „Основа“ (одеська, 1915), „Боротьба“ (нелегальна, 1915), „Ежемѣсячный журналъ для всѣхъ“ (1915), „Сѣверныя Записки“ (1916), „Промінь“ (московський, 1916—1917), „Муравейникъ“ (1917), „Нова Рада“ (1917—1919, передовиці, огляди, літературно-критичні й публіцистичні статті), „Извѣстія Исполнительнаго Комитета Кіевскаго Совѣта Объединенныхъ Обществєнныхъ Организаций“ (1917), „Евласть Народа“ (1917), „Книгарь“ (1917—1919), „Записки Українського Наукового Товариства в Київі“ (1918), „Наше Минуле“ (1918—1919), „Просвітянин“ (1918), „Українська Кооперація“ (1919), „Громада“ (1919) та у всяких збірниках і альманахах, переважно українських. За цей же час таки Єфремов редагував журнал „Нову Громаду“ (кн. IV—VIII, інші місяці просидів у тюрмі) спорадично кількома нападами „Громадську Думку“ (як наказний редактор, був заарештований в серпні 1906 р.), „Раду“ й „Нову Раду“, а також усі видання видавництва „Вік“ з року 1900-го. Підписував свої статті Єфремов або повним прізвищем, або ініціалами С. Є., С. Є—мов, або псевдонім—Ромул, не рахуючи випадкових псевдонімів та криптонімів (С. Охріменко, С. Палець, Spectator, С. Ярошенко, Р. Дніпровенко, Сергій, С. Ситковецький, Липовчанин, Земець, Киянин, Scriba, Волосожар, Тр. Лановий, Nemo, П. Устяк, С. Александрович, С. А - вич, то-що), але величезна більшість газетних статтів була без підпису. Всього з праць Єфремова надруковано по-над 3000 назв, з яких у доданий тут показчик заведено тільки літературні і хіба головніше з публіцистичних.

На белетристиці, що нею С. О. Єфремов розпочав свою літературну карієру, він довго не стояв; його спеціальністю зробилася літературна критика та історія письменства.

За царських часів, коли над науковим письменством тяжіла заборона, С. О. Єфремов видав дуже добрий „сурогат“ історії української літератури—уміло дібрану антологію „Вік“ з біографіями письменників [3 томи—1902 р.]. А як стало можна в російській Україні друкувати й наукові українські речі, С. О. Єфремов видав справжню „Історію українського письменства“, починаючи з найдавніших ще великокняжих часів [1 і 2 вид. 1911 р., 3 вид.—1917 р., коротке підручне—1918 р.].

До цієї капітальної праці С. О. Фремов підготовлював матеріал на протязі довгих років, монографічно працюючи як над студіюванням наших старих, класичних письменників, так і систематично стежачи з великою увагою за всіма новинами нашої літератури і негайно подаючи свою критику й рецензії на них.

Отак, батька нового українського письменства Івана Котляревського Фремов не тільки критично перестудював, не тільки подавав свої наукові критики й рецензії на праці про К. [як от про Стешенкову працю 1912 р.], але й зладив нові критичні видання його писань, з науковими передмовами, з багатими біо-і бібліографічними замітками та увагами [1909 і 1918 р.р.]. Українська Академія Наук, обравши С. О. Фремова своїм членом, повинна буде негайно доручити йому справді академічне критичне видання Котляревського—і ніхто краще за Фремова не зможе виконати таку завдачу. Із дальших наших літературних класиків першої половини XIX в. і аж до кінця 60-х років С. О. Фремов працював трохи чи не над усіма: над галицьким Котляревським—Марк. Шашкевичем [1911, 1912], над Гребінкою [якого Фремов видав з своєю передмовою, 1905, 1912], Квіткою-Основ'яненком [1918], М. Вовчком [1907], Кулішем і його дружиною Г. Барвінок [1911—1912], Свидницьким [1911, що його чудову повість „Люборацькі“ Фремов і видав у світ поправно] і над багатьма другими. Але, звичайно, лев'ячу частину праці Фремова захопив собою Шевченко. Ще молодиком, під доглядом покійного О. Я. Кониського, Фремов працював над українським перекладом Шевченкових російських писань. Відколи одчинився за кордоном „Літературно-Науковий Вістник“ [1899 р.], Фремов що року подавав у ньому низку статтів і заміток про Шевченка, про відношення давніх і теперішніх російських письменників до Шевченка [1899—1901], про офіціальну критику на Шевченка з року 1865-го [1905 у „Збірнику на честь М. С. Грушевського“] і т. д. Відколи настала змога для Фремова та його політичних однодумців, вони стали видавати в Росії періодичний орган „Рада“, і Фремов з першого ж року заходився вміщувати тут статті про Шевченка. Його увагу спинають: відношення українських письменників до Шевченка [1907], „Шевченкова“ мова [1907], славнозвісне Шевченкове „Послання“ [1907]; він спиняється над новим виданням „Кобзаря“ [1908], що над ним попрацював покійний В. Доманицький, і т. д. і т. д. Дбаючи про те, щоб спопляризувати Шевченка серед як найширшої публіки, Фремов нарешті пише просвітню книжечку про Тарасове життя й поетичні писання, книжечку, що 1908 р. видержала два видання, а позім друкувалась наново [останній раз 1917 р.].

І в цей момент, як я пишу оці рядки, Т-во „Просвіта“ видає в серії своїх видань вседоступну розвідку С. О. Єфремова про паломництво в Мекку й Медину всіх українців: „Шевченкова Могила“.

Письменників після Шевченка, післяреформенної доби, які вже нашими часами встигли теж зробитися класиками, критик Єфремов студював не менш, коли не більше, ніж старих. Досить згадати спеціальну основну його розвідку про повістяра Ів. Нечуя Левицького: „Бытописатель пореформенной Украины“ [„Кіевская Старина“, 1905], про видатного галицького письменника-енциклопедиста Івана Франка [1903, 1912 і 1917], про драматурга Карпенка-Карого [1908, 1910], що до його „Драм і Комедій“ С. Єфремов навіть дав вступну редакційну статтю [1910], про славного нашого музику М. В. Лисенка [1912] і др. Чужі люде, прихильні до українства, як академик Хв. Е. Корш [1915], або досі живий патріарх української літературної історії акад. М. І. Петров [1918], знайшли у С. О. Єфремова щиру оцінку.

З Єфремовських статтів про українських письменників млодших, зовсім близьких до нас, але вже не живих тепер, зазначім статті про Б. Грінченка [1910, 1911, 1912, 1813], про Лесю Українку [1912, 1913], М. Коцюбинського [1918] і др.

Мабуть чи не найбільшу частину своєї критичної уваги присвятив С. Єфремов витворам сучасної української літературної творчости.

В „Кіевской Старині“ та в українських часописах він систематично вів огляд усього нового, що виходило в світ по-українськи, спиняючись далеко не тільки над позитивним і добрим, але ще більш над негативним і слабим.

В своїх критичних оцінках нових течій і нової продукції Єфремов являється справді критиком об'єктивним академічного рангу. Він розуміє, що можна і треба в письменстві шукати нових шляхів, але перестерігає перед декадентськими манівцями [„Въ поискахъ новой красоты“— „Кіевск. Стар.“, 1902; „Літературний намул“,— „Рада“, 1908]. Він високо-високо цінить художній талан Винниченка—і безпощадно осуджує його антихудожні своерідно-етичні тенденції та його своерідну мораль [„Гнучка чесність“— „Рада“ 1909]. Він вітає новітній талан Олеся, але нагадує, що поетові треба над своїм таланом працювати та його вивершати [„Муза гніву і зневір'я“— „Рада“ 1909; „В боротьбі з забуттям“ 1911]. Само собою ясно, що з усяким літературним сміттям, яке тільки захаращує нашу літературу, не даючи нічого додатнього, критик Єфремов не церемониться. Досить згадати його дотепну розвідку про всяких наших „малоросійських драматургів“, ім же ність числа („Літературний Бонавентура“— „Кіевск. Стар.“ 1905).

Коли-б усі критичні статті, розвідки, рецензії і дрібні замітки С. Єфремова, навіть про найдрібніші третьорядні літературні явища зібрати до купи та надрукувати окремим томом [а певно це й буде колись зроблено], то це буде чудовий матеріал для історії новітнього письменства,—матеріал, який і дальшими поколіннями читатиметься з захопливим інтересом, бо все, що пише Єфремов, він пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою, додаю до того. Для філолога-стиліста, для літератора-пуриста, який боронить чисту народність в нашій мові, читати статті Єфремова одна суцільна насолода та втіха. І це треба сказати не тільки про наукові статті Єфремова, а взагалі про всі його писання. Бо єсть у нього чимало ще й публіцистичних статтів [на них спинятися мені тут немає чого]—і з літературно-філологічного боку їх можна назвати просто класичними. Академічна Комісія для складання словника живої української мови повинна буде вичерпати всі статті Єфремова як найповніше.

Коли ж по статуту Академії Наук (§ 6, а, прим. 2) академики класу красногo українського письменства повинні дбати, „щоб українська літературна мова добре розвивалася й була чиста“,—то С. Єфремов повинен бути поставлений на першому місці серед усіх можливих кандидатів.

Акад. А. Кримський.

Додаток VI до протоколу № 1.

Спис праць С. О. Єфремова.

1895 рік:

1. Неслухняні діти. Оповідання („Дзвінок“, ч. 2, 20 січня; підпис С. Охріменко).
2. Пригода з молодими рибалками (там-же, ч. 12; підпис Сергій Палець).
3. Жид. Нарис („Зоря“, ч. 24; підпис Сергій Палець).

1896.

4. Полеміка київських часописей з приводу українського питання („Правда“, ч. 9 і 10; підпис—Сергій Охріменко).

1898.

5. Рецензія на книгу: „Осадчий, Образованные земледѣльцы въ Южной Россіи. Кіевъ, 1897“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXII; підпис—С. Є.).

6. Рецензія на працю: „И. В. Галантъ. Къ исторіи поселенія евреевъ въ Польшѣ и Руси вообще и въ Подоліи въ частности“. „Восходъ“, 1897 (там же, т. XXV; підпис—С. Є.).

7. Рецензія на книгу: „Т. И. Осадчий, Крестьянское товарищеское землевладѣніе въ Херсонской губерніи. Одесса, 1897“ (там же, т. XXVI; підпис—С. Є.).

8. З російської України [XI археологічний з'їзд у Київі] („Літ.-Наук. Вістник“, кн. VIII—IX; підпис—*Spectator*).

1899.

9. За-для родини. Оповідання („Літ.-Наук. Вістн.“, кн. I).

10. Ів. П. Хильчевський. Посмертна згадка (там же, кн. II).

11. Рецензія на книгу: „В. Катрановъ, О малорусской драмѣ. Одесса, 1899“ (там же, кн. V, хроніка і бібліографія; підпис—С. Є.).

12. Рецензія на книгу: „А. И. Краснокут—й, Обжинки. Харків, 1898“ (там же, кн. VII, хроніка і бібліографія; підпис—С. Є.).

13. Рецензія на книгу: „Д. В. Кулида, Козаче слово. Кременчук, 1899“ (там же, підпис—С. Є.).

14. Пушкин contra Шевченко?! (там же, підпис—С. Є.).

15. Новини нашої літератури. Де-що з приводу нового видання „Кобзаря“ (там же, кн. VIII).

16. Пушкин і Україна (там же, хроніка і бібліографія; підпис—С. Є.—мов).

17. Шевченко і російські письменники (там же, кн. XI, хр. і бібл., підпис—С. Є.).

18. Рецензія на книгу: „Жарко Я., Оповідання. СПБ., 1899“ (там же; підпис—С. Є.).

19. П. О. Лашкарев. Некролог (там-же, кн. XII, хр. і бібл., підпис—С. Є.).

20. С. Ю. Петрі. Некролог (там же; підпис—С. Є.).

21. Рецензія на: „Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа, в. XXIII. Тифлісь, 1897“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXVIII; підпис—С. Є.).

22. Рецензія на книгу: „И. Поляковъ, Крупное землевладѣніе на Волини. Кіевъ, 1898“ (там же, т. XXIX; підпис—С. Є.).

23. Рецензія на книгу: „Описаніе отдѣльныхъ русскихъ хозяйствъ, в. III. СПб., 1897“ (там же; підпис—С. Є.).

24. Произведенія А. С. Пушкина въ переводѣ на українській языкъ („Кіевское Слово“, ч. 4056; без підпису).

25. Объ украинскихъ переводахъ произведеній А. С. Пушкина („Сынъ Отечества“, ч. 104; підпис—С. Е-мов).

26. А. П. Стороженко. Къ 25-лѣтію смерти („Кіевское Слово“, ч. 4251).

27. „Кіевская Страница“ въ 1899 г. („Волинь“, ч. 195).

1900.

28. Рецензія на книгу: „П. Райський і М. Сластин, Свят Крисогон. Харків, 1896“ („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

29. Рецензія на книгу: „Ів. Спілка, Козача помста. Харків, 1899“ (там же; підпис—С. Є.).

30. Д. В. Григорович. Некролог (там же, кн. V, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

31. Шевченкові „душі“ і „московська міра“ (там же, кн. VI, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

32. Російська часопись про українські справи (там же; підпис—С. Є-мов).

33. Рецензія на книгу: „Б. Гринченко, Народные спектакли. Черниговъ, 1900“ (там же, кн. VII, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

34. Е. І. Борисов. Некролог (там же; підпис—С. Є.).

35. Л. Майков. Некролог (там же; підпис—С. Є.).

36. Похорони. Нарис (там же, кн. X).

37. В. С. Солов'єв. Некролог (там же, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

38. Курочкин і Шевченко (там же, кн. XI, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

39. Рецензія на книгу: „С. Ясинський, Кара Божа, оповідання. Луцьк, 1899“ (там же; підпис—С. Є.).

40. Рецензія на: „Извѣстія Общества любителей изученія Кубанской области, в. I. Екатеринодаръ, 1899“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXXIV; підпис—С. Є.).

41. Рецензія на книгу: В. П. Горленко, Українскія были. Кіевъ, 1899“ (там же, т. XXXVII; підпис—С. Є.).

42. А. К. Саксаганській (Иллюстр. приложение къ газетѣ „Жизнь и Искусство“ ч. 3—4; підпис—С. Е-мовѣ).

43. А. П. Затыркевичъ - Карпинская (там же, ч. 5—6; підпис—С. Е-мовѣ).

44. А. Я. Конисскій. Некролог („Кіевская Газета“, ч. 351; підпис—С. Е-мовѣ).

1901.

45. Останні години життя, смерть і похорон О. Конисського („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I).

46. Гумористичний орган (там же, кн. II; підпис—С. Є.).

47. „Говорила баба до самої смерти“ (там же; підпис—С. Є.).

48. Македонське питання і сучасні ф'арисеї (там же; підпис—С. Є.).

49. Остання поезія Щоголева і іронія „Новаго Времени“ (там же, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

50. Жертвинашого лихоліття: М. Т. Симонов і С. Д. Ніс (там же, кн. IV).

51. К. М. Теофилактів. Некролог (там же, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

52. Дещо з приводу сучасного українського театру (там же, кн. V, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

53. Холера. Оповідання (там же, кн. VI).

54. Шевченкові роковини і російська преса (там же, кн. VII).

55. А. Я. Конисскій. Некрологъ („Кіевская Старина“, кн. I; підпис—*Матушевскій-Ефремовѣ*).

56. А. Я. Конисскій. Некрологъ. Оттискъ изъ журналу „Кіевская Старина“. Кієвъ, 1901.

57. А. П. Затыркевичъ - Карпинская („Корифеи украинской сцены“, К. 1901; без підпису).

58. А. К. Саксаганській (там же; без підпису).

1902.

59. Національне питання в Норвегії („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I і II).

60. Одиссея перевертня. Д. Вергун у Кієві (там же, кн. I; підпис—С. Є.).

61. Літературний процес і суд проф. Флоринського над самим собою (там же, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

62. і в. Миклашевський. Некролог (там же, кн. II, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).
63. М. Наумов. Некролог (там же; підпис—С. Є.).
64. М. Ремезов. Некролог (там же; підпис—С. Є.).
65. М. Шугуров. Некролог (там же; підпис—С. Є.).
66. Л. Лесевичева. Некролог (там же; підпис—С. Є.).
67. Драгоманов і Тургенев (там же, кн. VI, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).
68. Огляд українського письменства (там же; підпис—С. Є.).
69. Ол. Лазаревський. Некролог (там же; підпис—С. Є.).
70. Огляд „Русскаго Богатства“ за р. 1901 („Записки Наук. Т-ва ім. Ці-ка“, т. I, наукова хроніка; підпис—С. Є.).
71. „Вік“. Київ, 1902. Три томи (біографії письменників; без підпису).
72. Исидоръ Шараневичъ. Некрологъ („Кіевская Старина“, кн. I, тек. извѣстія; без підпису).
73. Обзоръ малорусскихъ изданій 1901 г. (там же, бібліографія; підпис—С. Е-мовъ).
74. Въ боръбѣ за просвѣщеніе (там же, кн. II).
75. Рецензія на книгу: „Ив. Е. Левицкій, А. Барвинскій“ вь исторіи культурного движенія русскаго народа на Прикарпатьи. Львовъ, 1901“ (там же, бібліографія; підпис—С. Е.).
76. Рецензія на книгу: „П. А. Кулишъ, Хуторни недогарки. Харків, 1902“ (там же, кн. III, бібліографія; підпис—С. Е-мовъ).
77. Рецензія на книгу: „Неначе свѣтъ перевернулся. Вирши дида Мыколы. Елисаветградъ, 1901“ (там же; підпис—С. Е.).
78. Край пещеры два дубочки. Соч. С. В. Р. (передмова й уваги до балади Руданського; там же, кн. IX; без підпису).
79. Рецензія на книги: 1) „Федорченко Ив., Въ чаду мрій. Київ, 1902; 2) Г. Е. Сурмаченко, Нисенитницы. Київ, 1902“ (там же, бібліографія; підпис—С. Е-мовъ).
80. Въ поискахъ новой красоты. Замѣтки читателя (там же, кн. X, XI, XII).
81. Національне питання в Норвегії. Львів, 1902.
82. Въ боръбѣ за просвѣщеніе. Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1902.
83. Въ поискахъ новой красоты. Замѣтки читателя. Оттискъ изъ журн. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1902.

1903.

84. Нерви. Оповідання („Літ.-Наук. Вістник“, кн. IV).
 85. Критика sui generis (там же).
 86. Наука нам (там же; кн. VI; підпис—С. Є-мов).
 87. Правда і наука sui generis. Відповідь профана (там же, кн. XII).
 88. Огляд „Русскаго Богатства“ за 1902 рік. („Записки Наук. Т-ва ім Шевченка“, т. XIV, наукова хроніка; підпис—С. Є.).
 89. Медаль. Оповідання („Літературний збірник, зложений на спомин Ол. Кониського“. Київ, 1903).
 90. Малі люде — мале й горе. Оповідання („Дубове листя“, альманах на згадку про П. Куліша. Київ, 1903).
 91. Обзоръ украинскихъ изданій за 1902 годъ („Кіевская Старина“, кн. I, бібліографія; підпис—С. Е-мовъ).
 92. Поэтъ-гражданинъ (там же, кн. II).
 93. Праздникъ украинской интеллигенціи (там же, кн. X).
 94. Пѣвецъ борьбы и контрастовъ (там же, кн. XI—XII).
 95. Поэтъ-гражданинъ. Оттискъ изъ журн. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1903.
 96. Праздникъ украинской интеллигенціи. Оттискъ изъ журн. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1903¹⁾.

1904.

97. Торжество украинской пѣсни („Кіевская Старина“, кн. I).
 98. На мертвой точкѣ. Замѣтки читателя (там же, кн. V і VI).
 99. Рецензіи на книги: 1) „Д. Кулида, Збирникъ творивъ, кн. I. Кременчукъ, 1903“; 2) „А. З., Молоди порывання. Київ, 1904“; 3) „Федь Подолякъ, Осинни квитки. Одеса, 1903“ (там же, кн. V, бібліографія; підпис—С. Е-мовъ).
 100. Огляд журналів за 1903 рік. „Русская Мысль“, „Русское Богатство“, „Рускій Вѣстникъ“, „Ученыя Записки Имп. Юрьевского Университета“, „Рускій Архивъ“, „Русская Старина“,

¹⁾ Мало не ціле видання цього відбитку цензура знищила, резійшлось тільки 100 прим.

„Историческій Вѣстникъ“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XIII, наукова хроніка; підпис—С. Є.).

101. О д видавництва. Передмова до книги: „М. Грушевський, Оповідання. Київ, 1904“ (підпис—С. Є.).

102. О д видавництва. Передмова до книги: „Твори Леонида Глбова. Київ, 1904“ (без підпису).

1905.

103. Бонаventura в українській літературі. Уваги читача („Літ.-Наук. Вістник“, кн. III).

104. Наука темних людей [А. Будиловичь, Генезись російскаго україномана] (там же, кн. IX).

105. Новий Шевченків автограф („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XIV).

106. Рецензія на працю: „А. Будиловичь, Генезись російскаго україномана“ [„Русскій Вѣстникъ“, 1903] (там же, т. XVI, бібліографія; підпис—С. Є.).

107. Рецензія на книгу: „Въ защиту слова. СПб., 1905“ (там же, бібліографія, підпис—С. Є.).

108. Огляд журналів за 1904 рік: „Труды Киевской Духовной Академіи“, „Странникъ“, „Русская Мысль“, „Русское Богатство“, „Образованіе“, „Ежемѣсячный журналъ для всѣхъ“, „Русскій Вѣстникъ“, „Русскій Архивъ“, „Русская Старина“, „Историческій Вѣстникъ“ (там же, т. XVIII наукова хроніка; підписи—С. Є.).

109. Ціна крові. Образок з життя (Збірник „На вічну пам'ять Котляревському“, Київ, 1905).

110. Додаток до „Бібліографічного показчика“ (там же).

111. Однаково — чи жив, чи загинув. З хвилих настроїв (Альманах „З потоку життя“. Херсон, 1905).

112. Офіціална критика на Шевченка з р. 1865 („Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському“. Львів, 1905).

113. Бытописатель пореформенной Украины. Къ 35-лѣтнему юбилею литературной дѣятельности И. С. Нечуя-Левицкаго („Кіевская Старина“, кн. I).

114. Литературный Банавентура. Замѣтки читателя (там же, кн. II і IV).

115. Замѣтки на текущія темы (там же, кн. II, III, IV, V, VI).

116. Новий автографъ Шевченка (там же, кн. IV, документъ . . .; підпис—С. Е.).

117. Рецензія на книгу; „С. А. Блонскій, Народныя школы съ мапорусскимъ язькомъ. Житомиръ, 1905“ (там же, кн. VII—VIII, бібліографія; підпис—С. Е.).

118. Рецензія на книгу: „Въ защиту слова. Сборникъ. СПб., 1905“ (там же, підпис—С. Е.).

119. Памяти Вл. В. Лесевича. Некрологъ (там же, кн. XI—XII).

120. О нуждахъ украинской печати („Сынъ Отечества“, ч. 21)¹⁾.

121. Чи буде суд? . . . („Кіевскіе Отклики“, ч. 285).

122. Дящеєся преступленіє (там же, ч. 304).

123. Київ, 31 грудня. Вступна стаття („Громадська Думка“, ч. I, без підпису).

124. Внъ закона. Къ исторіи цензуры въ Россіи („Русское Богатство“, кн. I).

125. Изъ исторіи крестьянскаго представительства (там же, кн. VII).

126. Передне слово до книги: „Ів. Тобілевич, Драмы й комедії, т. V. Полтава, 1905“.

127. Литературный Банавентура. Замѣтки читателя. Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

128. Бытописатель пореформенной Украины. Оттискъ изъ ж. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

129. Замѣтки на текущія темы. Оттискъ изъ ж. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

130. Памяти В. В. Лесевича. Оттискъ изъ ж. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

131. Офіціяльна критика на Шевченка з р. 1865. Одбитка з „Наукового Збірника“. Львів, 1905.

132. Як люде прав'с обі добувають. Написав С. Ярошенко. Львів, 1905.

133. Як визволитись з бідности робочим людем. Написав С. Ярошенко. Львів, 1905.

134. Як царь людей дурить. Написав С. Ярошенко. Львів, 1905.

1906.

135. Під новий рік' („Громадська Думка“, ч. 4; підпис—Є.).

136. Крізь грати (там же, ч. 75; підпис—Сергій Є.).

¹⁾ Колективний протест київських журналістів проти репресій над українським словом.

137. Відгуки з життя та письменства. I. Про українську пресу („Нова Громада“, кн. I; підпис—*Сергій*).

138. Відгуки з життя та письменства. Ще про українську пресу (там же, кн. III; підпис—*Сергій*).

139. Відгуки з життя та письменства. Наші непорозуміння (там же, кн. IV).

140. Відгуки з життя та письменства. Національність, як фактор поступу (там же, кн. V).

141. Велика навчителька і мізерні учні (там же, кн. VI).

142. Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина Драгоманова (там же).

143. Рецензія на книгу: „Софрон Круть, Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905“ (там же; підпис—*С. С.*).

144. Передне слово до книги: „Євген Гребінка, Українські твори. Київ, 1905“.

1907.

145. Синиця серед політичних партій („Рада“, ч. 10; підпис—*С. С-ць*).

146. З нашого життя [Село і Дума] (там же, ч. 46).

147. З нашого життя [Поліція, чорносотенство, шовінізм] (там же, ч. 52).

148. З нашого життя [Українство і реакція] (там же, ч. 58).

149. З нашого життя [Економічні злидні на селі і тюремна повинність] (там же, ч. 64).

150. З нашого життя [Чорносотенна робота] (там же, ч. 70).

151. Шевченкове „Посланіє“. До характеристики українського громадянства (там же, ч. 85 і 86).

152. З нашого життя. Про „Шевченківську“ мову і претензії чигачів (там же, ч. 89).

153. Рецензія на книгу: „Х[ристя] А[лчевська], Туга за сонцем. Москва, 1907“ (там же, ч. 137).

154. Рецензія на книгу: „М. Одинокій, Тридцять років на хуторі. Драматична трилогія, в. I Велике жадання—драма. Псалтава, 1907“ (там же, ч. 143).

155. Роковини Київської „Просвіти“ (там же, ч. 144).

156. Оборонець сіроми [М. Левицький] (там же, ч. 173 і 174).

157. Сикофанти за роботою [Реакційна преса] (там же, ч. 180).

158. Шевченкой українське письменство (там же, ч. 186 і 187).
159. Марко Вовчок. I—VIII (там же, ч. 206, 207, 208, 210 і 211).
160. Українське письменство. 17. X. 1905—17: X. 1907 (там же, ч. 234).
161. Питання часу [Про культурну роботу]. I—V (там же, ч. 237, 239, 240, 242 і 243).
162. Рецензія на книгу: „Оксана, драма у 3-х діях М. Глека. Київ, 1907 (там же, ч. 248).
163. Небезпечна фантастика [Національне питання у великоросів] (там же, ч. 256 і 257).
164. Пам'ятник Шевченкові і Київські Пузири [Київська дума і пам'ятник] (там же, ч. 261).
165. Рецензія на книгу: „Капельгородський, Відгуки життя. Київ, 1907“ (там же, ч. 267).
166. Достарих способів [Становище преси] (там же, ч. 278).
167. Букетъ искренности, ума и талантовъ [Про проф. Флоринскаго] („Кієвскія Вѣсти“, ч. 63).
168. Шевченко про наше письменство (Календарь „Просвіти“ на 1908 р. Київ, 1907).
169. Відгуки з життя і письменства. [Українська преса. Філологія І. Левицького] („Літ.-Наук. Вістник“, кн. IV).
170. Відгуки з життя і письменства [Ще про філологію І. Левицького] (там же, кн. V).
171. З недавнього минулого [Мобілізація] (там же).
172. Шевченкой українське письменство. Одбитка з „Ради“. Київ, 1907.
173. Марко Вовчок. Літературна характеристика. Одбитка з „Ради“. Київ, 1907.

1908.

174. Політична спадщина Драгоманова (Драгомановъ, Политическія сочиненія, т. I. Москва, 1908 — „Рада“, ч. 29).
175. Літературний намул. I—V (там же, ч. 45, 46, 48, 49, 51 і 53).
176. Ножі в Шевченковій могилі (там же, ч. 47; підпис—*Ромул*).
177. Пропала книга — книга знайшлася. Слово на новий вихід Шевченкового „Кобзаря“ (там же).

178. Пам'яті ученого—громадянина [На смерть Вол. Антоновича] (там же, ч. 58; без підпису).
179. На смерть Вол. Антоновича (там же, ч. 59; без підпису).
180. Антонович і Антонович [Преса про Антоновича] (там же, ч. 63).
181. Вірш В. Б. Антоновича (там же; без підпису).
182. Про пам'ятник Т. Шевченкові (там же).
183. Живі мертвяки [Антонович і поляки] (там же, ч. 66).
184. В. Б. Антонович на селі (там же, ч. 69; підпис—*Липовчанин*).
185. Досить [Про полеміку М. Садовського і С. Петлюри] (там же, ч. 72).
186. Нескінчена лекція. З споминів про В. Б. Антоновича (там же, ч. 79).
187. Ведмежі танці [Ще про полеміку] (там же, ч. 86).
188. До недуги Ів. Франка (там же, ч. 89; без підпису).
189. Для власних інтересів [Про Т. Флоринського] (там же, ч. 90).
190. Баба Палажка істориком [„Рідна земля“ М. Забужної, Київ, 1907] (там же, ч. 93).
191. Своєрідна філософія [„Татові казочки“ Ю. Гринюка. СПб., 1908] (там же, ч. 94).
192. Д. Савенко в сливах [Заходи проти пам'ятника Шевченкові] (там же, ч. 100).
193. Рецензія на книгу: „Русско-славянській ежегодникъ... на 1908 г. Москва, 1908“ (там же, ч. 102; без підпису).
194. До біографії Дмитра Пильчикова (там же, ч. 114).
195. Українська преса і читачі: I—II (там же, ч. 130 і 153).
196. Пам'яті М. Драгоманова (там же, ч. 131; без підпису).
197. Апостол правди і науки. На 13 роковини смерті Драгоманова (там же).
198. Старече бурчання [Про Т. Флоринського] (там же, ч. 150).
199. Фантастичні мрії [Всеросійський національний союз] (там же, ч. 151).
200. Карпенко-Карий (Ів. К. Тобілевич). I—VIII (там же, ч. 200, 201, 202, 203, 206 і 207).

201. Великий юморист і малі недотепи [Гоголь і націоналісти] (там же, ч. 205; без підпису).
202. Українізація світової драми [про переклади драматичних творів] (там же, ч. 213).
203. Пам'яті Тадея Рильського (там же, ч. 219).
204. До біографії Куліша (там же, ч. 224; підпис—*С. Є-мов*).
205. Настя Грінченко. Некролог (там же, ч. 225; без підпису).
206. Новий похорон Куліша [Видання творів Куліша під ред. І. Каманіна] (там же, ч. 236).
207. Хистка позиція [Антисемітизм] (там же, ч. 248).
208. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Петро Кузьменко. Харків, 1908“ (там же, ч. 249; підпис—*С. Є.*).
209. Драгоманов і єврейська справа. I—V (там же, ч. 254, 255, 256 і 259).
210. Короленко про Драгоманова (там же, ч. 258).
211. Рецензія на книгу: „Черкасенко С., Хвилини. Збірка поезій. Київ, 1908“ (там же, ч. 270).
212. З нашого життя [Літературні розмови в українському клубі] там же, ч. 274).
213. З нашого життя [Про пресу] (там же, ч. 279).
214. За китайським муром [Мито на зкордонні видання] (там же, ч. 282).
215. З нашого життя [Про „Просвіти“] (там же, ч. 284).
216. З нашого життя [Українці на засланні] (там же, ч. 290).
217. Украинская жизнь и литература въ 1907 г. („Кіевскія Вѣсти“, ч. 1).
218. На славномъ посту [Ювілей М. К. Заньковецької] (там же, ч. 15).
219. Въ 47-ю годовщину [Роковини Шевченка] (там же, ч. 55).
220. Вл. Б. Антоновичъ (там же, ч. 67).
221. Клеветническая оргія надъ свѣжей могилой [Вигадки на Антоновича] (там же, ч. 77).
222. Изъ общественной жизни на Украинѣ („Русское Богатство“, кн. VII).
223. Літературний намул. З сучасного письменства. Одбитка з „Ради“. Київ, 1908.
224. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Літературна характеристика. Одбитка з „Ради“. Київ, 1908.

225. Тарас Шевченко, життя його та діла. Видання „Просвіти“ Київ, 1908.

1909.

226. Життя на Україні р. 1908-го („Рада“, ч. 1).

227. Культурно-просвітній рух на Україні р. 1908-го (там же; підпис—*Ромул*).

228. Українське письменство р. 1908-го (там же, ч. 2).

229. З нашого життя [Про творче незадоволення] (там же, ч. 3).

230. З нашого життя [Переклади літератури і літературна конвенція] (там же, ч. 20).

231. З нашого життя [Реакція і українство] (там же, ч. 25).

232. З нашого життя [Про „молодих“] (там же, ч. 30).

233. З нашого життя [Ще про „молодих“] (там же, ч. 36).

234. Шевченко за ґратами (там же, ч. 46).

235. На ювілей Лиса-Микити [Ювілей Суворина] (там же, ч. 49).

236. Перед судом власної совісти. Пам'яті В. Б. Антоновича (там же, ч. 54).

237. На роковини смерті Вол. Антоновича (там же, ч. 55; без підпису).

238. Розбитий лоб [Про „історію“ Савенка] (там же; підпис—*Ромул*).

239. Гнучка чесність. I—II [Про Винниченка] (там же, ч. 59 і 60).

240. З нашого життя [Про „молодих“] (там же, ч. 61).

241. Великий українець [Гоголь як український діяч] (там же, ч. 64; без підпису).

242. Жертва дводушности. До Гоголевого ювілею (там же, ч. 65 і 66).

243. З нашого життя [„Національное лицо“—великоруський націоналізм] (там же, ч. 82, 87, 93, 99 і 105).

244. З нашого життя [Гоголівське свято] (там же, ч. 117).

245. Кому з двох? [Москвофільство]. I—II (там же, ч. 136 і 137).

246. З нашого життя [Літературні справи] (там же, ч. 144).

247. З нашого життя [„Молода“ література] (там же, ч. 161, 167, 173, 178 і 184).

248. Кооперативи і метелики [Про „панатеї“] (там же, ч. 172).

249. Раз добром налите серце .... В роковини смерти Карпенка-Карого (там же, ч. 198).

250. Обережно собі вибіраймо приятелів [Співробітництво українських письменників з поляками] (там же, ч. 204; без підпису).

251. Муза гніву та зневірря [Про Олеся] I—IV (там же, ч. 282 і 284).

252. Украинская жизнь и литература въ 1908 году („Кіевскія Вѣсти“, ч. 1).

253. Proświty na Ukrainie („Przegląd Krajowy“, ч. 1 і 2).

254. Martyrologja prasy ukraińskiej (там же, ч. 2; підпис—*Scriba*).

255. Sprawa Chełmska (там же, ч. 3 і 4).

256. Demokratyzm i szowinizm (там же, ч. 9; підпис—*Scriba*).

257. Wspólna wina (там же, ч. 11—12).

258. Von Freiheit zu Slaverei („Ukrainische Rundschau“, ч. 1).

259. Die Grundzüge der ukrainischen Literatur (там же, ч. 2).

260. Das Parteiwesen in der Ukraine (там же, ч. 3 і 4).

261. Котляревський. Передне слово до книги: „Твори Івана Котляревського. Київ, 1909“.

262. Од редакції—бібліографічні та біографічні розвідки. I—IX (там же; без підпису).

263. Єврейська справа на Україні. Одбитка з „Ради“. Київ, 1909.

264. Гнучка чесність. З сучасного письменства. Одбитка з „Ради“. Київ, 1909.

265. Між двома душами. Микола Гоголь. Одбитка з „Ради“. Київ, 1909.

266. З громадського життя на Україні. СПб., 1909¹⁾.

1910.

267. Життя на Україні р. 1909-го („Рада“, ч. 1).

268. Культурно-просвітній рух на Україні р. 1909-го (там же; підпис—*Ромул*).

1) Цензура була цю брошуру сконфіскувала; конфіскату зняла Судова Палата.

269. Українське письменство р. 1909-го (там же, ч. 2).
270. Герцен і українство. До 40-х роковин од дня смерти Герцена (там же, ч. 8; без підпису).
271. Великопанські ілюзії та сила фактів [Народ і українська мова] (там же, ч. 24).
272. З нашого життя [Про В. Короленка „Історію мого сучасника“] (там же, ч. 41, 47, 60, 65 і 82).
273. На переломі [Шевченкові „Три літа“] (там же, ч. 46).
274. Рецензія на книгу: „Н. П. Васильев, Опозиція“ (там же, ч. 62).
275. Манівцями. На 25-ті роковини смерти Костомарова (там же, ч. 79).
276. З письменницького з'їзду (там же, ч. 99; підпис—С. Є—мов).
277. Над дорогою могилою [На похорон Б. Грінченка] (там же, ч. 105).
278. Грінченків фонд (там же, ч. 114).
279. З нашого життя [Про Б. Грінченка] (там же, ч. 122).
280. Пам'яті М. Драгоманова. † 8. VI. 1895 (там же, ч. 129).
281. З нашого життя [Справа Раковського і польські шовіністи] (там же, ч. 132).
282. Рецензія на книгу: „Житє і смерть Адама Коцька. Львів, 1910“ (там же, ч. 164; підпис—Р.).
283. Рецензія на книгу: „Гр. Кернеренко, Менти натхнення. Гуляйполе, 1910“ (там же; підпис—С.).
284. Рецензія на книгу: „М. Лободовський, Перегляд поеми „Марія“. Харків, 1910“ (там же; підпис—С. Є.)
285. З нашого життя [Про М. Лободовського та його хвальшування] (там же, ч. 172).
286. Василь Доманицький (там же, ч. 197; без підпису).
287. Нова втрата [Про Доманицького] (там же, ч. 198; без підпису).
288. Карпенко-Карий. Біографічний нарис (там же, ч. 199).
289. Пам'яті Василя Доманицького (там же, ч. 203).
290. З нашого життя [Про „молодих“, а з-поміж них про Сріблянського] (там же, 228).
291. Апостол правди і любови [На смерть Л. Толстого] (там же, ч. 254; без підпису).
292. Заповіт Толстого [Гуманізм Толстого] (там же).

293. Українські переклади творів Толстого (там же; підпис—*Ромул*).
294. Пером земля [На смерть О. Юркевича] (там же, ч. 258; без підпису).
295. Пам'яті Юркевича (там же).
296. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Молода Україна. Львів, 1910“ (там же, ч. 268; підпис—*С. Є.*).
297. Рецензія на книгу: „Т. Шевченко, Кобзарь. Третє вид. під ред. В. Доманицького. СПб., 1910“ (там же; підпис—*С. Є.*).
298. Трудовник перед розсвітньою добою. На 10-ті роковини смерті Ол. Кониського (там же, ч. 272).
299. Рецензія на книгу: „Я. Демченко, Оклеветаніє Шевченка нїкоторими патріотами. Київ, 1910“ (там же, ч. 274; підпис—*С. Є.*).
300. Пам'яті С. М. Южакова (там же, ч. 275).
301. Ол. Скабичевський. Посмертна згадка (там же, ч. 297; підпис—*С. Є.*).
302. Василь Доманицький. Посмертна згадка („Світло“, кн. I).
303. Кропивницькій („Кієвскія Вѣсти“, ч. 100).
304. Второй Всероссийскій съѣздъ писателей (там же, ч. 112 і 116; підпис—*С. Є.*).
305. М. Л. Кропивницькій („Кієвская Мысль“, ч. 101).
306. Памяти товарища [В. Доманицький] (там же, ч. 241).
307. Памяти Б. Д. Гринченко („Русскія Вѣдомости“, ч. 97; підпис—*С. Е—мовь*).
308. Бюрократическая утопія („Русское Богатство“, кн. III).
309. Кропивницькій и Гринченко (там же, кн. VIII).
310. Передмова [без заголовка] до збірки „Над могилою Б. Гринченка“. Київ, 1910 (без підпису).
311. Людина повинности (там же).
312. Іван Тобілевич. Біографічно-літературний нарис (Передмова до книги: „Ів. Тобілевич, Драми і комедії, т. I. Київ, 1910“).
313. Муза гніву та зневірря. Одбитка з „Ради“. Київ, 1910.
314. Фатальний вузол. Одбитка з „Ради“. Київ, 1910.
315. Тарас Шевченко, життя його та діла. Видання „Просвіти“ [Властиво видання *друге*, але за-для цензури по-значене як попереднє—роком 1908-м]. Київ, 1908.

316. З громадського життя на Україні [Теж друге видання, але з цензурних причин позначене попереднім з р. 1909-го]. СПБ., 1909.

1911.

317. Життя на Україні р. 1910-го („Рада“, ч. 1).

318. Українське письменство р. 1910-го (там же).

319. Живе слово [Шевченко як непереїдений фактор українського життя] (там же, ч. 46).

320. Петро Ніщинський. 1896—1811 (там же, ч. 51; підпис—*P-л*).

321. Пам'яті П. І. Житецького (там же, ч. 53).

322. Рецензія на книгу: „Поляки и єврей. Матеріаль о польско-єврейскомъ спорѣ... въ Польшѣ. Одесса“ (там же, ч. 62).

323. Марко Кропивницький. На перші роковини смерти (там же, ч. 81).

324. Рецензія на книгу: „Твори Т. Шевченка, т. II. СПБ., 1911“ (там же, ч. 89).

325. Пам'яті Б. Грінченка. На перші роковини його смерти (там же, ч. 91).

326. На старий шлях [„Християнська“ партія в Галичині] I—III (там же, ч. 143, 144 і 145).

327. Рецензія на книгу; „Д. И. Багал'їй, Очерки изъ русской исторіи, т. I. Харькѣв, 1911“ (там же, ч. 150; без підпису).

328. Під новою фірмою [Російський націоналізм] I—III (там же, ч. 155, 156 і 157).

329. Не однією мовою [Ще про „християнську“ партію] (там же, ч. 159).

330. Пропаща сила. До 40-ліття смерті А. Свидницького (там же, ч. 164).

331. Ганна Барвінок. Посмертна згадка (там же, ч. 166).

332. Енциклопедія книжної справи [Рубакииъ Н., Среди книгъ. Москва 1911. друге видання] (там же, ч. 175).

333. Пам'яті Гр. Мачтета (там же, ч. 183; підпис—*P*).

334. Пам'яті Ів. Бондаренка (там же, ч. 187).

335. Нова праця про автономію [Бар. Б. Э. Нольде, Очерки русского государственнаго права. СПБ., 1911] там же, ч. 206 і 207; підпис—*C. Э.*

336. Рецензія на книгу: „Г. Барвінок, Майорівна. Київ—Чернівці. 1911“ (там же, ч. 213; підпис—*C. Э.*).

337. На двох стільцях [„Русская Мысль“ про українство] (там же, ч. 226; підпис—*С. Є.*).
338. Союзницька робота [теж] (там же, ч. 227; підпис—*С. Є.*).
339. Національне свято [Ювилей М. Шашкевича] (там же, ч. 233; без підпису).
340. Присуд історії [З приводу Шашкевичевого ювілею] (там же, ч. 239; без підпису).
341. Про наші недоплатки [Громадська байдужість] (там же, ч. 253; підпис—*С. Є.*).
342. Ломоносов і українство (там же, ч. 254).
343. Євангельський юноша. Пам'яті Я. Шульгина (там же, ч. 259; підпис—*С. Є-мов*).
344. Боротьба з незнанням [Українське видання московською мовою] (там же, ч. 264).
345. Рецензія на книгу: „Шевченкове свято. 1861—1911. Кам'янець, 1911“ (там же, ч. 265; підпис—*Р-л*).
346. З нашого життя [Про організацію наукової роботи] (там же, ч. 267).
347. Од радикалізма до клубу націоналістів. Історична справка про кар'єру одного Юліяна [Про Ю. Яворського] (там же, ч. 268).
348. На рідні могили. Пам'яті П. Грабовського та П. Якубовича (там же, ч. 270).
349. З нашого життя [Пам'яті О. Потебні] (там же, ч. 278).
350. Безкостим язиком [Доклад А. Савенка про українство] (там же, ч. 279; без підпису).
351. Два сини [Т. Локоть і А. Савенко] (там же).
352. Микола Златовратський. Посмертна згадка (там же, ч. 280; підпис—*С. Є-мов*).
353. З нашого життя [Національний момент у житті] (там же, ч. 284).
354. Гарматне м'ясо реакції [Духовенство на послугах у реакції] (там же, ч. 285; підпис—*С. Є-мов*).
355. Рецензія на книгу: „Кобзарь. Твори Т. Г. Шевченка. Вид. Чогансона. 1912“ (там же, ч. 289).
356. З кінцем року [Роля газети в українському житті] (там же, ч. 294; без підпису).
357. В боротьбі з забуттям [О. Олесь. кн. III] (там же).
358. Джерело національної свідомости. З приводу Шашкевичевого ювілею („Світло“, т. II).

359. Душа „Світла“. Пам'яті товариша-друга [Про Гр. Шерстюка] (там же, кн. III).

360. Рецензія на книгу: „М. Плевако, Про М. Шашкевича й відродження галицьких українців. Харків, 1911“ (там же, підпис—*С. Є—мов*).

361. „Вони не просять“ [Народ і українська школа] (там же, кн. IV).

362. Пам'яті П. И. Житецького („Кієвская Мысль“, ч. 65).

363. Пам'яті А. М. Кулишъ (там же, ч. 205).

364. Апостолъ правды. Къ 50-лѣттю смерти Т. Г. Шевченка („Русское Богатство“, кн. II).

365. Серед сміливих людей. З сучасного письменства. Київ, 1911.

366. Історія українського письменства. СПб, [Друковано в Києві].

367. Історія українського , письменства. Видання друге, без одмін. СПб. [Друковано в Києві, з цензурних причин випущено в Петербурзі].

1912.

368. Життя на Україні р. 1911-го („Рада“, ч. I).

369. З нашого життя [Реакціонери й українство] (там же, ч. 6),

370. Досвітний вогник. З приводу століття Гребінчиного народження (там же ч. 16).

371. Сокирою тесано [Націоналістичні вигадки на українство] (там же, ч. 18; підпис—*Р-л*).

372. Рецензія на книгу: „Систематическій указатель журнала „Кієвская Старина“. Полтава 1911“ (там же, ч. 18; підпис—*С.*).

373. З нашого життя [Про П. Струве] (там же, ч. 23, 28, 34 і 46).

374. Пушкин і українство (там же, ч. 24).

375. Пушкин українською мовою (там же, підпис—*Ромул*)

376. Без синтезу. Пам'яті П. Куліша (там же, ч. 27).

377. Рецензія на книгу: „Ів. Стешенко, Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнанні з іншими текстами. Київ, 1911“ (там же, ч. 44; підпис—*Р.*).

378. Великі роковини [Шевченківське свято] (там же, ч. 47; без підпису)

379. Поезія всепрощення [Шевченкова поезія] (там же).

380. Рецензія на книгу: „А. В. Стороженко, Происхождение и сущность украинофильства. Київ, 1912“ (там же, ч. 50).
381. З листування П. Житецького (там же, ч. 53).
382. Житецький про Антоновича (там же, ч. 55).
383. За невсипущу працю [Перед ювілеєм Франка] (там же, ч. 71).
384. Герцен і українство (там же, ч. 72).
385. З нашого життя [Про В. Дорошенка] (там же, ч. 80 і 85).
386. Рецензія на книгу: „Ів. Котляревський, Енеїда, на укр. мову перелицьована. Київ, 1912“ (там же, ч. 89; підпис—С. Є.).
387. На увагу нашим видавництвам [Про збагачення просвітної літератури] (там же, ч. 90; підпис—Ромуля).
388. Російський імперіялізм. I—IV (там же, ч. 93, 95, 99 і 100).
389. Рецензія на книгу: „П. И. Житецький (1836—1911). Київ, 1912“ (там же, ч. 95; без підпису).
390. З нашого життя [Клерикалізм на українському ґрунті] (там же, ч. 97).
391. З нашого життя [Холмська справа] (там же, ч. 102).
392. Павло Засодимський. Некролог (там же, ч. 103, підпис—С.).
393. Дикі люде [Туристи на Шевченковій могилі] (там же, ч. 111).
394. Рецензія на книгу „И. Ф. Павловский, Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губ. Полтава, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).
395. Рецензія на книгу: „М. Комаров, До української драматургії. Одеса, 1912“ (там же, ч. 118; підпис—С. Є.).
396. Рецензія на книгу: „С. Тодосієнко, Розмова про школу. Київ, 1912“ (там же, ч. 135; підпис—С. Є.).
397. Рецензія на книгу: „В. И. Масловъ, Литературная дѣятельность К. Ѳ. Рылѣва. Київ, 1912“ (там же ч. 136).
398. Рецензія на книгу: „Н. Шаховская, В. Г. Короленко. Москва, 1912“ (там же, ч. 139; підпис—С. Є.).
399. Ще одна ліквідація [Українські науки в подільській семинарії] (там же, ч. 145).
400. Поезія самотности [Л. Українка, Твори. т. I. Київ] (там же, ч. 146).
401. Рецензія на книгу: „М. Гедзь, Казки та оповідання з недійсного життя. Харків, 1912“ (там же, ч. 148; підпис—С. Є.).

402. Рецензія на книгу: „На спомин 50-х роковин смерті Т. Шевченка. 1861—1911. Москва, 1912“ (там же, ч. 152; підпис—С. Є).
403. Рецензія на журнал „Зав'їты“, кн. I—III (там же, ч. 159; підпис—С. Є).
404. Іван Франко. I—V (там же, ч. 160, 164, 166, 168, 169, 170 і 171).
405. Пам'яті М. Ф. Анненського (там же, ч. 177).
406. Герой моменту [Про Суворина] (там же, ч. 187).
407. Дві позиції [Суворин і Драгоманов] (там же, ч. 188).
408. Змій-спокусник [Суворин і український театр] (там же, ч. 189).
409. Незужитий капітал: [О. Маковей, Життепис О. Ю. Федьковича. Львів, 1911; Писання О. Ю. Федьковича, т. IV. Львів, 1910“] (там же, ч. 193).
410. З нашого життя [Про Кашкарева] (там же, ч. 194).
411. В. Доманицький на селі (там же, ч. 196).
412. 1812-й рік на Україні. I—IV (там же ч. 199, 200 і 201).
413. Дипломатична робота [Російські ліберали й українство]. I—III (там же, ч. 206, 208 і 209).
414. З нашого життя [Виборча кампанія] (там же, ч. 216 і 222).
415. Східне питання й українці (там же, ч. 217).
416. Людина, з якої нічого не вийшло. Пам'яті Т. Рильського (там же, ч. 218).
417. „Сторонні“ люде [Чехи й українство] (там же, ч. 236).
418. Над новою труною [На смерть М. Лисенка] (там же, ч. 243; без підпису).
419. Натхненний співець [М. Лисенко] (там же, ч. 244; без підпису).
420. Інтимна сила [М. Лисенко] (там же, ч. 247).
421. День великої туги [Похорон М. Лисенка] (там же, ч. 248).
422. Рецензія на книгу: „Вінок Т. Шевченкові... Збірка з примітками М. Комарова. Одеса, 1912“ (там же, ч. 251).
423. Без позиції [Російське громадянство в національній справі]. I—IV. (там же, ч. 281 і 282).
424. Коло Драгоманова [Полемика Богучарського і Кістяковського] (там же, ч. 285).
425. „Пропала книга“ [Заборона в сенаті повного „Кобзаря“] (там же, ч. 291).
426. З нашого життя [Громадянство і преса] (там же, ч. 292).
427. Стажєві обручі [Про Ірландію] (там же, ч. 294).

428. Живий пам'ятник. Пам'яті Б. Грінченка („Світло“, кн. VIII).
429. Громадський пам'ятник (там же, кн. II).
430. На певній дорозі. Пам'яті Т. Рильського (там же),
431. Художникъ-гражданинъ. Н. В. Лисенко („Кіевская Мысль“, ч. 298).
432. Изъ переписки П. Ф. Якубовича („Русское Богатство“, кн. V.)
433. Передмова [без заголовка] до збірки „Чистому серцем“ Київ, 1912 (без підпису).
434. Василь Доманицький. Біографічна згадка (там же, без підпису).
435. Чистее серце (там же).
436. Доманицький на селі (там же).
437. На похороні В. Доманицького (там же; підпис—С. Є).
438. На текуція теми [Національний курс і українство] („Украинская Жизнь“ кн. 1).
439. Рецензія на книгу: „Н. Рубакінъ, Среди книгъ, т. I. Москва, 1911“ (там же).
440. На текуція теми [Противоукраїнська кампанія і П. Струве] (там же, кн. II).
441. Рецензія на: „Систематическій указатель журнала „Кіевская Старина“. Полтава, 1911“ (там же).
442. На текуція теми [Противоукраїнська кампанія] (там же, кн. III).
443. Объ украинизации средней и высшей школы (там же, кн. IV; підпис—С. А-вичъ).
444. Рыцарь долга. Памяти Б. Д. Грінченка (там же; підпис—С. Е-мовъ).
445. На текуція теми [Про Щоголева] (там же).
446. На текуція теми [Українство й утиски] (там же, кн. V).
447. Рецензія на книгу: „А. В. Стороженко, Происхождение и сущность украинофильства. Кіевъ, 1912“ (там же).
448. Рецензія на книгу: „П. И. Житецкій. 1836—1911. Кіевъ, 1912“ (там же; підпис—С. Е).
449. М. П. Драгомановъ. Біографическая справка (там же, кн. VI; підпис—С. А-вичъ).
450. На текуція теми [Українство й утиски] (там же).
451. Рецензія на книгу: „М. Лозинський, Духовенство і національна культура. Львів, 1912“ (там же, кн. VII—VIII: підпис—С. Е-мовъ).

452. Рецензія на книгу: „И. Ф. Павловскій, Краткій біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губ. Полтава, 1912“ (там же, підпис—*С. Е.*).

453. На текущія теми [Виборча кампанія] (там же, кн. IX).

454. Рецензія на книгу: „Мазепа. Москва, 1912“ (там же, підпис—*С. А-вичъ*).

455. Рецензія на книгу: „А. Ф. Кони, На жизненномъ пути, т. I. СПб., 1912“ (там же, кн. X; підпис—*С. Е.*).

456. Передъ спущенной завѣсой (там же, кн. XI).

457. Рецензія на книгу: „К. З. Тихоновичъ, Рай и адъ въ поэзіи Шевченка. Варшава, 1912“ (там же; підпис—*С. Е-мовъ*).

458. На зарѣ возрожденія (там же; кн. XII).

459. Новий документ до старих позовів. Київ, 1912.

1913.

460. Українське життя р. 1912-го („Рада“, ч. 1).

461. До ювілею Ів. Франка (там же, ч. 4; без підпису).

462. Тернистим шляхом [Сектанти] (там же).

463. Рецензія на книгу: К. З. Тихоновичъ, Рай и адъ въ поэзіи Т. Г. Шевченка. Варшава, 1912“ (там же, ч. 8; підпис—*P-л.*)

464. На маскарадї [Панславизм і слов'янство]. I—II (там же, ч. 9 і 10).

465. „Возсоединенный галичанинъ“ [Некролог Філевича] (там же, ч. 11; підпис—*P.*).

466. „Нема кому?“ [Організація українських акторів] (там же, ч. 12).

467. З нашого життя [Про книгу С. Щоголева] (там же, ч. 16).

468. Ще один „возсоединенный“ [Про Д. Вергуна] (там же, ч. 18).

469. З нашого життя [„Криве дзеркало“ Ів. Левицького] (там же, ч. 22).

470. Рецензія на працю: „В. Мякотинъ, Очерки соціальної історії Малороссії— „Русское Богатство“, 1912, кн. VIII—IX“ (там же, ч. 27).

471. Рецензія на книгу: „М. Гоголь, Страшна помста. Полтава, 1912“ (там же, ч. 31; підпис—*С. Є.*).

472. З нашого життя [„Од романтизму до реалізму“ С. Пригари] (там же, ч. 33 і 39).

473. Нова праця про національне питання [„На національнїя теми“ М. Грушевського] (там же, ч. 37; підпис—*P-л.*).

474. Рецензія на книгу: „Д. Дорошенко, 3 минулого Катерино-славщини. Катеринослав, 1913“ (там же; підпис—С. Є.).
475. Рецензія на книгу: „Вірші ером. Климентія, Зиновієва сина. З передмовою В. Перетца. Львів, 1912“ (там же, ч. 44).
476. 52-і роковини (там же, ч. 45; без підпису).
477. Шевченко про себе самого (там же).
478. Аби мое зверху [Полемика Богучарського й Кістяковського про Драгоманова] (там же, ч. 48).
479. Рецензія на книгу: „Трудовая группа въ IV Госуд. Думѣ, СПб., 1913“ (там же, ч. 49; підпис—С. Є.).
480. Рецензія на книгу: „В. Гіго, Ватерльо. Переклав Ів. Франко. Львів, 1912“ (там же, ч. 50; підпис—С. Є.).
481. За правдою [К. Мальований і мальованщина] (там же, ч. 52).
482. Рецензія на: „Тихомовні співи на святі мотиви, кн. I. Зібрав Ю. Сівач. Армавир, 1912“ (там же, ч. 57; підпис—С. Є.).
483. Рецензія на книгу: „В. Потапенко, Король Лір. Катеринодар, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).
484. Рецензія на: „Ситцеві рукава. Комедія-жарт Вальєн. З есперантської мови переклав Ю. Сівач. Армавир, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).
485. Герой наших днів. Основи творчости Ів. Франка (там же, ч. 60).
- 486) Рецензія на книгу: „М. Возняк, Просвітні змагання галицьких українців в XIX в. Львів, 1912“ (там же, ч. 61; підпис—С. Є.).
487. В поті чола. Соціяльні мотиви в творчости Ів. Франка (там же, ч. 63, 65, 69 і 73).
488. Темна сторінка з минулого [Т. Лебединцев та його робота в Галичині й Холмщині] (там же, ч. 65; підпис—*Ромул*).
489. Рецензія на книгу: „А. Луначарський, Великий народній поет (Т. Шевченко). Переклав М. Богун. Львів, 1912“ (там же, ч. 68; підпис—С. Є.).
490. По-за межами життя [Ще про К. Мальованого] (там же, ч. 69; підпис—*Ромул*).
491. Рецензія на книгу; „М. Возняк, Жите і значінне Івана Франка. Львів, 1913“ (там же; підпис—С. Є.).
492. Рецензія на книгу: „В. Тимошевський, Мова й національність. Чернівці, 1912“ (там же, ч. 74; підпис—С. Є.).
493. Загублені душі [Угорщина] (там же, ч. 75).
494. Поет і жандарм [Дубельт і Шевченко] (там же, ч. 79).

495. Рецензія на „Твори С. Руданського, т. I. Львів, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).
496. Од Струве до Щоголева [Еволюція „Русской Мысли“] (там же, ч. 80).
497. Ще про „Вольное Слово“ [Полемика Богучарського і Кістяковського] (там же, ч. 82).
498. Серед хижаків. Соціяльні мотиви в творчості Франка. I—II (там же, ч. 85 і 86).
499. Аристократ духа. Ясній пам'яті М. Коцюбинського (там же, ч. 88).
500. Рецензія на книгу: Добродій (N. Mu-ch), Изъ жизни на Кубани. Київ, 1913“ (там же, ч. 89; підпис—С.).
501. Рецензія на книгу: „О. Комар, Томаш слави добуває. Коломия, 1913“ (там же, підпис—Р.).
502. Учений-громадянин. До ювілею Ф. Є. Корша (там же, ч. 93; без підпису).
503. Два табори. Соціяльні мотиви в творчості Франка (там же, ч. 94 и 95).
504. Рецензія на „Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии, в. 8. Бѣдновъ В., Документы, относящiеся къ исторiи екатеринославской духовной семинарии. Екатеринославъ, 1912“ (там же, ч. 94; підпис—С. Є.).
505. Рецензія на книгу: „Гавр. Левченко, Стогін життя. Київ, 1913“ (там же, ч. 95; підпис—С. Є.).
506. З нашого життя [Централістичні забобони] (там же, ч. 96).
507. Злодійська тактика [Вигадки „Нового Времени“] (там же, ч. 98).
508. Рецензія на книгу: „Як. Ярема, Мойсей, поема Івана Франка. Тернопіль, 1912“ (там же, ч. 101; підпис—С. Є.).
509. З нашого життя (Пігасовщина в російській пресі) (там же, ч. 102).
510. З страхами радість обнялась [Похід проти української книжки в земських бібліотеках] (там же, ч. 103).
511. Співець боротьби [Про Франка] (там же, ч. 106).
512. Оригінальна самооборона [Ще про похід на українську книжку] (там же, ч. 107).
513. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Мойсей. Поема. Львів, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).
514. З нашого життя [Про літературну нашу мову] (там же, ч. 108).

515. Під прапором любови [Про Франка] (там же, ч. 116 і 127).

516. Єретична книга [В. Жаботинській, Фельєтони. СПб., 1913] (там же, ч. 124).

517. З нашого життя [Державна Дума про українську справу] (там же, ч. 138).

518. Рецензія на книгу: „Др. О. Назарук, Про карпатських опришків. Львів, 1913“ (там же, ч. 139; підпис—С. Є.).

519. З великої приязні [Про проф. Погодина]. I—II (там же, ч. 140, 141 і 142).

520 Рецензія на книгу: „А. С. Афанасьєв (Чужбинський), Українські поезії. Львів, 1912“ (там же, ч. 140; підпис—С. Є.).

521. В низеньких сінцях [Про проф. Погодина] (там же, ч. 146).

522. З нашого життя [Про Д. Донцова і „москвофільство“] (там же, ч. 148 і 154).

523. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Князь Ігорь, оповідання по «Слову про полк Ігорів». Київ, 1913“ (там же, ч. 149; підпис—С. Є.).

524. Рецензія на книгу: „Ст. Ковалів, Образки з Галицької Каліфорнії. Львів, 1913“ (там же, ч. 152).

525. Рецензія на книгу: „Др. В. Щурат, Літературні начерки. Львів, 1913“ (там же, ч. 155).

526. До світла. З приводу ювілею В. Короленка (там же, ч. 160).

527. Співець контрастів. До характеристики творчости Ів. Франка (там же, ч. 161).

528. Нова втрація [На смерть Л. Українки] (там же, ч. 165; без підпису).

529. Леся Українка. Посмертна згадка (там же; підпис—Р-л).

530. Поет під час облоги. Пам'яті Л. Українки (там же, ч. 167).

531. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Три жіночі постаті. Київ, 1913“ (там же, ч. 163; підпис—С. Є.).

532. Епілог одного короткого роману [Ще про проф. Погодина] (там же, ч. 170).

533. Невиспівані співи. До характеристики творчости Ів. Франка (там же, ч. 181 і 182).

534. Пам'яті М. Комарова (там же, ч. 187).

535. Тверезе слово. До полеміки про „Вольное Слово“ (там же, ч. 195; підпис—С. Є.).

536. Самотня могила [Могила Руданського в Ялті] (там же, ч. 196).

537. З українсько-польських стосунків [Про українську школу в польському письменстві] (там же, ч. 202; підпис—С. Є.).

538. Демонстрація безсилля [Законопроект еп. Никона про українську школу] (там же, ч. 204; підпис—*Ромул*).

539. Ів. Я. Фойницький [Некролог] (там же, ч. 216; підпис—*Р.*).

540. Голосна справа [Справа Бейліса] (там же, ч. 219).

541. Рецензія на книги „1) М. Яцків, Ів. Франко. Львів, 1913; 2) С. В., Про життя і твори Ів. Франка. Львів, 1913“ (там же, ч. 220; підпис—С. Є.).

542. Тр'я сили. З судової залі (там же, ч. 225).

543. З нашого життя [Ще про Д. Донцова] (там же, ч. 227).

544. До ювілею „Русскихъ Вѣдомостей“ (там же, ч. 228).

545. Драгоманов на еміграції. I—III (там же, ч. 232, 237 і 241).

546. Рецензія на книгу: „Др. Ів. Франко, Панщина та її скасування. Львів, 1913“ (там же, ч. 232; підпис—С. Є.).

547. З нашого життя [Про москвофільство. Драгоманов] (там же, ч. 233).

548. На почесній постаті. До 25-літнього ювілею Л. П. Линицької (там же, ч. 236).

549. Стороння людина. З судової залі (там же; підпис—*Ромул*).

550. З нашого життя [Київська виставка] (там же, ч. 239).

551. Залежалий крам [„Новое Время“ і А. Веретельник] (там же, ч. 242).

552. Пам'яті М. В. Лисенка. Перші роковини (там же, ч. 243; без підпису).

553. Експертиза. З судової залі (там же).

554. Шляхом повинности. До 75-х роковин смерті Котляревського (там же, ч. 247).

555. Суд совісти [Справа Бейліса] (там же; без підпису).

556. Пересторога [По процесі Бейліса] (там же, ч. 249).

557. Рецензія на книгу: „В. Будзиновський, Москвофільство, його причини і теорії. Львів, без року“ (там же, ч. 250; підпис—С. Є.).

558. З нашого життя [Ритуальна справа] (там же, ч. 251).

559. Рецензія на книгу: „В. Антонович, Коротка історія козащини. Коломия, без року“ (там же, ч. 255; підпис—С. Є.).

560. Драгоманов серед співробітників російського журналу (там же, ч. 256).

561. З нашого життя [Про Наукове Т-во ім. Шевченка] (там же, ч. 257, 268 і 280).

262. Про одну фантазію [„Росіяне“ в Галичині] (там же, ч. 258; підпис—С. Є-мов).

563. Рецензія на: „Ілюстрований народний календар Т-ва „Просвіта“ на звичайний рік 1914. Львів, 1913“ (там же, ч. 261; підпис—Р-л).

564. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Вірші на громадські теми. Львів, 1913“ (там же; підпис—С. Є.).

565. „Звичайною“ дорогою. Відповідь др. С. Томашівському [Про Наукове Т-во] (там же, ч. 266).

566. Без власної хати [Організація українських акторів] (там же, ч. 267).

567. Рецензія на: „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ, 1913, т. XVIII, кн. 2“ (там же; підпис—С. Є.).

568. Рецензія на: „Обозрѣніе трудовъ по славяновѣдѣнію подъ ред. В. Н. Бенешевича, в. I. СПб., 1913“ (там же; підпис—С. Є.).

569. Соромицький дебют [Галицко-русское общество“] (там же, ч. 269).

570. Препарований Гоголь (О. О. Марковъ, Н. В. Гоголь въ галицко-русской литературѣ] (там же, ч. 271).

571. З нашого життя [Про еп. Никона, та його законопроект] (там же, ч. 274).

572. Рецензія на книгу: „О. Мицюк, Веремійовська буча, Львів, 1913“ (там же; підпис—С. Є.).

573. З приводу праці О. Требина „Канты студныє“ (там же, ч. 275; підпис—С. Є-мов).

574. Рецензія на книгу: „Гр. Коваленко-Коломацький, До справи будови пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Не слід мовчати. Київ, 1913“ (там же, ч. 278; підпис—С. Є.).

575. До громадської допомоги [Про заклики од Бібліографічної Комісії Наук. Т-ва ім. Шевченка] (там же, ч. 286; підпис—С. Є.).

576. Коло Драгоманова [З приводу статті Дейча „У начала легенды“] (там же, ч. 289; підпис—С. Є.).

577. Рецензія на книгу: „Н. Садовський, Християнське становище в справі 40-літнього ювілею Ів. Франка. Жовква, 1913“ (там же; підпис—С. Є.).

578. Фарбоважі душі [Про лист томських студентів до Винниченка] (там же, ч. 293).

579. Невдала копія. З історичних паралелів [Централізм за французької революції] (там же, ч. 294).

580. Просвітні заходи Кирило - Мефодієвського брацтва (Світло“, кн. VI).

581. Не пей изъ колодца [Про книгу С. Щеголева] („Кіевская Мысль“, ч. 19).

582. Неудачная поза. По поводу письма г. Щеголева (там же, ч. 37.).

583. Рецензія на книгу: М. Коцюбинський, Тіні забутих предків. Київ-Львів, 1913“ (там же, ч. 150).

584. Рецензія на книгу: „Сикорській А. И. проф., Русские и украинцы. Київ, 1913“ (там же).

585. Рецензія на книгу: „Луначарський А., Великий народний поет (Т. Шевченко). Львів“ (там же, ч. 170).

586. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Мойсей. Львів, 1913“ (там же).

587. Рецензія на книгу: Ол. Барвінський, Спомини з мого життя. ч. 1. Львів, 1912“ (там же, ч. 184).

588. Рецензія на книгу: „Ст. Ковалів, Образки з Галицької Каліфорнії. Львів, 1913“ (там же, ч. 191).

589. Л. П. Косачъ - Квитка. Некрологъ (там-же, ч. 198; підпис—С. А.).

590. Памяти Леси Українки (там же).

591. Рецензія на книгу: „Антонович В., Коротка історія козащини. Коломия, без року“ (там же, ч. 317).

592. Рецензія на книгу: „Грінченко Б., Соняшний промінь. Київ, 1913“ (там же, ч. 331).

593. Рецензія на книгу: „Франко Ів., Панщина та її скасування. Львів, 1913“ (там же, ч. 345).

594. Изъ украинской жизни („Завѣты“, кн. IV).

595. На текуція теми. Къ итогамъ и перспективамъ („Украинская Жизнь“, кн. 1).

596. Благородный освѣдомитель [С. Н. Щеголевъ, Украинское движеніе] (там же, кн. II).

597. Рецензія на книгу: „І. Нечуй-Левицький, Криве дзеркало української мови. Київ, 1912“ (там же; підпис—С. Б-мова).

598. Рецензія на книгу: „С. Пригара, Од романтизму до реалізму. Київ, 1913“ (там же, кн. III: підпис—С. Є.).

599. Писатель-гуманистъ. Къ 40-лѣттю литературной дѣятельности Ив. Франка (там же, кн. V).

600. На текуція темы [Про боротьбу з хуліганством] (там же).

601. Приказъ жизни. Къ дебатамъ въ Госуд. Думѣ по украинскому вопросу (там же, кн. VI).

602. Рецензія на книги: 1) Ів. Франко, Мойсей, поема. Львів, 1913; 2) Я. Ярема, Мойсей, поема Ів. Франка. Тернопіль, 1912 (там же; підпис—С. Є.).

603. На текуція темы [Національне питання. Законопроект еп. Никона] (там же, кн. IX).

604. Волчья тактика [Процес Бейліса] (там же, кн. XI *).

605. Наканунъ. Къ Шевченковскому юбилею (там же, кн. XII).

606. Борис Грінченко. Про життя його та діла. Вид. „Благотворит. О-ва изд. общеполезн. и дешевыхъ книгъ“. СПб., 1913.

607. За рік 1912-й. Статті, фельетони, замітки. Київ, 1913.

608. Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка. Київ, 1913.

1914.

609. Українське життя [Огляд] („Рада“, ч. 1).

610. З громадських настроїв 1913 року (там же, ч. 4).

611. Рецензія на книгу: „Вол. Леонтович, Старе й нове. Оповідання. Київ, 1914“ (там же, ч. 6).

612. Рецензія на книгу: „Г. Коваленко-Коломацький (Гр. Сьогобочний), Спогади про М. В. Лисенка (там же; підпис—С. Є.).

613. Дмитро Клеменц. Некролог (там же, ч. 8; підпис—С.).

614. Сильному духом. Ясній пам'яті Луки Скочковського (там же, ч. 16).

615. „Хоч по китайському“ [Цензові земці проти української мови] (там же, ч. 19).

616. Преображений граф [Про гр. Бобринського] (там же, ч. 20).

617. Рецензія на: „А. Н. Пыпинъ, Панславизмъ въ прошломъ и настоящемъ. СПб., 1913“ (там же).

618. Пам'яті Миколи К. Михайловського. На 10-ті роковини його смерті (там же, ч. 22).

619. Переможець [Про гр. Бобринського] (там же, ч. 23).

*) Скопфісована; редактора потягнуто до суду по ст. 129.

620. Рецензія на книгу: „В. Степовий, Іван Котляревський. Катеринослав, 1913“ (там же, ч. 24; підпис—С. Є.).

621. Рецензія на працю: „В. Мякотинь, Очерки соціальної історії Малоросії—«Русское Богатство», 1913“ (там же, ч. 26; підпис—С. Є.).

622. З нашого життя [Галас круг Шевченкового ювілею] (там же, ч. 33).

623. Щасливий Шевченко [Ш-ко, як об'єкт зненависти для лихих людей] (там же, ч. 46; без підпису).

624. В обороні людини. До характеристики поглядів Шевченка (там же).

625. Шевченкові роковини й духовенство (там же, ч. 48; підпис—Ромул).

626. Ясній пам'яті Івана М. Полторацького (там же).

627. Дорогою свідомости. Пам'яті І. Полторацького (там же, ч. 50).

628. Вол. Антонович про Шевченка (там же, ч. 55; підпис—Р-л).

629. З нашого життя [По ювілею] (там же).

630. Фридерик Містраль. Посмертна згадка (там же, ч. 61).

630. Золотий ключик [Германофільство націоналістів] (там же, ч. 65).

632. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Шевченків «Кобзарь» на селі. Київ, 1914“ (там же; підпис—С. Є.).

633. З нашого життя [Шкільні справи] (там же, ч. 77).

634. Нові матеріяли про „Вольное Слово“ [Стаття проф. Шишманова в „Вістникъ Европы“] (там же, ч. 72; без підпису).

635. Нова праця про Угорщину [Л. Василевскій, „Венгерські русини“ в «Русском Богатствѣ»] (там же, ч. 76; підпис—С. Є.).

636. Пам'яті товариша [На смерть В. Лозинського] (там же, ч. 78).

637. Гомруль (там же, ч. 79).

638. Дві позиції [Справа Бендасюка]. I—III (там же, ч. 89, 91 і 92).

639. Соціяльна аксіома [Становище друкованого слова в Росії] (там же, ч. 90).

640. В боротьбі з лихоліттям. Пам'яті М. Салтикова-Щедріна. 28.IV. 1889 (там же, ч. 96).

641. На добрій дорозі [Про проф. Погодина] (там же, ч. 103).

642. Комедія чи трагедія? [Обрусительна школа] (там же, ч. 104).

643. „Необережність“ [К.-д. Лашкевич і українство] (там же, ч. 106).
644. Політичний маятник [Про проф. Погодина]. I—IV (там же, ч. 108, 109, 115 і 117).
645. Під тяжким хрестом. Пам'яті К. П. Михальчука (там же, ч. 110).
646. Рецензія на книгу: „В. Кранихфельдъ, Т. Г. Шевченко—п'євецъ Украйны. СПб., 1914“ (там же, 117; підпис—С. Є.).
647. З нашого життя [Націоналісти] (там же, ч. 118).
648. Рецензія на книгу: „О. Левицький, Волинські оповідання. Київ, 1914“ (там же, ч. 131).
649. Без віри [А. Бобенко, Перевесло. Одеса, 1913] (там же, ч. 135).
650. З нашого життя [Боротьба з українством і за українство] (там же, ч. 143).
651. Карикатура і дійсність [Становище народної освіти] („Світло“, кн. VI).
652. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Шевченків «Кобзарь» на селі. Київ, 1914“ (там же; підпис—Р-л).
653. Рецензія на книгу: „П. Зайцевъ, Русскія поэмы Т. Г. Шевченка. Харьковъ, 1913“ („Україна“, кн. II).
654. Рецензія на „Оповідання Марка Вовчка (посмертні). Київ—Львів, 1913“ (там же).
655. Рецензія на книги: 1) Сумцовъ Н. Ф., Харьковъ и Шевченко; 2) Сумцовъ Н. Ф., Дубы Т. Г. Шевченка. Харьків, 1911“ (там же, кн. III; підпис—С. Є.).
656. Украинская жизнь. („Итоги 1913 года“, приложение къ „Кіевской Мысли“ ч. I).
657. Рецензія на книгу: „М. Драгоманов, Чудацькі думки про українську національну справу. Київ, 1913“ („Кіевская Мысль“, ч. 11).
658. Рецензія на книгу: „М. Вороний, В сяйві мрій. Київ, 1913“ (там же, ч. 18; підпис—С. Є.).
659. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Шевченків «Кобзарь» на селі, Київ, 1914“ (там же, ч. 70).
660. Безприходный ученый. Памяти К. П. Михальчука (там же, ч. 100.).
661. Своеобразная эволюция [Про проф. Погодина] (там же, ч. 125).
662. Н'єсколько словъ проф. Погодину (там же, ч. 130).
663. Иванъ Франко. По поводу 40-л'єтія литературной д'єятельности (там же, ч. 154).

664. За тюремной рѣшеткой. Эпизодъ изъ творчества Т. Г. Шевченка („Приазовскій Край“, ч. 52).

665. Очерки современной Галичины. I—VII („Русскія Вѣдомости“, ч. 269, 273, 280, 282, 292, 299 і 300).

666. Шевченко и литература („Русское Богатство“, кн. III).

667. Судьба одной книги. Къ столѣтней годовщинѣ рожденія Т. Г. Шевченка („Голось Минувшого“, кн. II).

668. На перепутьи. Объ украинцахъ въ Галичинѣ („Русскія Записки“, кн. II).

669. Рецензія на книгу: „Н. Садовскій, Христьянське становище в справі 40-літнього ювілею Ів. Франка. Жовква, 1913“ („Украинская Жизнь“, кн. I; підпис—С. Е-мовъ.).

670. Шевченко въ своемъ дневникѣ (там же, кн. II).

671. На текущія темы [По ювілеї] (там же).

672. На текущія темы. Къ итогамъ и перспективамъ (там же, кн. III).

673. Вокругъ львовскаго процесса. Отклики русской печати (там же, кн. V—VI).

674. Борис Грінченко. Передне слово до книги: „Б. Грінченко, Сонце сходить. Київ, 1914“.

675. Шевченко. Збірка. Київ, 1914.

1915.

676. Два проєкта („Украинская Жизнь“, кн. I).

677. О. Е. Коршъ и украинство (там же, кн. III—IV).

678. Двойною мѣрою [О „провокаціи“] (там же, кн. V—VI).

679. Открытое письмо В. А. Маклакову (там же).

680. Памяти М. П. Драгоманова. По поводу 20-лѣтней годовщины смерти (там же, кн. VII).

681. О томъ, что было и чего не было. По поводу воспоминаній Л. Г. Дейча (там же, кн. X—XII).

682. Буковина („Русскія Вѣдомости“, ч. 5).

683. Михаилъ Павлыкъ. Некрологъ (там же, ч. 18).

684. Экономическія организаціи въ Галичинѣ (там же, ч. 42).

685. Угорщина. I—II (там же, ч. 73 і 92).

686. Про те, що було й чого не було. З приводу споминів д. Л. Дейча („Основа“, кн. I).

687. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, В наймах у сусідів, т. I. Львів, 1914“ (там же, кн. II).

688. Рецензія на книгу: „Ю. Бачинський, Українська еміграція, т. І. Львів, 1914“ (там же).
689. De mortuis [Пам'яті Ол. Русова, К. Паньківського і В. Лесевича] (там же, кн. III).
690. З хвиль життя [„Визволення“ Галичини] (там же).
691. Рецензія на книгу: „О. Кобилянська, За ситуаціями. Київ, 1914“ (там же).
692. Рецензія на книгу: „І. Боригорець, Боротьба за слав'ян і за народні права. Єлисавет, 1915“ (там же; підпис—*Ромул*).
693. Рецензія на книгу: „А. Ф. Саликовскій, Памяти Ф. Е. Корша. Ростовь на Дону, 1915“ (там же).
694. Драгоманов. I—II („Боротьба“—нелегальна, ч. 5; підпис—*Тр. Лановий*).
695. Мудрий акт [Знищення української преси] (там же; підпис—*Волосожаєр*).
696. Изъ исторіи возрожденія Галичины. I—III („Голось Минувшого“, кн. II, IV і IX).
697. Михайль Павликь (там же, кн. VI).
698. О Галичинѣ („Ежемѣсячный Журналъ“, кн. IV).
699. Национальное и литературное движение („Галичина, Буковина и Угорская Русь“. Москва, 1915—два видання; без підпису).
700. Литература (там же; без підпису).
701. Шевченко й Котляревський („Збірник пам'яті Т. Шевченка“, вид. Наукового Товариства. Київ, 1915).

1916.

702. Законченная карьера [Галицьке москвофільство] („Украинская Жизнь“, кн. III).
703. Прологъ къ будущему. Памяти Ив. Франка (там же, кн. VI).
704. Критическое время [Військові події й російське громадянство] (там же, кн. VII—VIII).
705. Похороны Ив. Франка. Письмо изъ Лозанны (там же; підпис—*С. Александровичъ*).
706. Рецензія на книгу: „Безсоновъ С. В., Надзоръ надъ книгой. Опытъ систематизації матеріаловъ о цензурѣ въ допетровскую эпоху. Москва, 1916“ (там же).
707. Сенникъ-Петровичъ. Некрологъ (там же, кн. IX; без підпису).
708. Сотеръ Ортинскій. Некрологъ (там же; без підпису).

709. Максимиліанъ Черникъ. Некрологъ (там же; без підпису).

710. Павелъ Кирчевъ. Некрологъ (там же; без підпису).

711. Рецензія на книгу: „Къ десятилѣттю первой Государственной Думы. Сборникъ статей переводумцевъ. Петроградъ, 1916“ (там же; підпис—*С. Е.*).

712. На очереди [Позиція українців на майбутніх виборах] (там же, кн. X—XI).

713. Лесь Мартовичъ. Некрологъ (там же; без підпису).

714. Иноязычная пресса о Франкѣ (там же; без підпису).

715. Рецензія на книгу: „Привіт Іванови Франкови в сорок літте його письменської праці. 1874—1914. Львів, 1916“ (там же; підпис—*С. А-чъ*).

716. На стражѣ національнаго достоїнства. Къ характеристикѣ публицистической дѣятельности проф. М. С. Грушевскаго (там же, кн. XII).

717. Рецензія на книгу: „Памяти И. И. Срезневскаго, кн. I. Петроградъ, 1916“ (там же).

718. Противъ теченія. Памяти В. П. Обнинскаго („Голось Минувшаго“, кн. V—VI).

719. Въ полосѣ апатіи и застою. Изъ исторіи возрожденія Галичини (там же, кн. VII—VIII).

720. Хѣбар. Оповідання (збірник „Степ“, Одеса, 1916; підпис—*П. Устяк*).

721. З хвиль життя [Становище українства під війну] (там же)*).

722. На святі Котляревського. Згадки самовидця („Привіт Ів. Франкови... Львів, 1916“).

723. З офіціальної літератури 60-х років XIX в („Український Науковий Збірник“, в. II. Москва, 1916).

724. Рецензія на „Письма... къ бібліографу С. И. Пономареву. Москва, 1915“ (там же).

725. Новая украинская литература (Збірник „Отечество“. Петроград, 1916).

726. Старый вопросъ въ новой постановкѣ („Сѣверныя Записки“, кн. X і XI).

727. З окупованого краю. I—II („Промінь“, ч. I, 2—4).

728. Франко і Павлик. („Календарь на р. 1917“—вид. „Благотвор. О-ва“. Петроград, 1916).

---

*) Цензура вирізала з книги (під заголовком „Степ“ випущено в світ власне цензурні недогризки IV книги журналу „Основа“).

729. Кость Паньківський. Некролог (там же).

730. Іван Франко. Про життя його та діла. Вид. „Благотворит. О-ва“. Петроград, 1916.

1917.

731. На порозі майбутности [Перспективи нового життя] („Нова Рада“, ч. 1).

732. На партійні теми [Історія й ідеологія рад.-демократичної партії]. I—III (там же, ч. 10, 13 і 14).

733. Сіль в оці [Українська справа і російський націоналізм] (там же, ч. 18).

734. Дві правді [Українізація армії] (там же, ч. 21).

735. Старим слідом [Централізм російської демократії] (там же, ч. 25).

736. Вільне слово [Погляд на історію друкованого слова в Росії] (там же, ч. 28).

737. В суточках [Перші ознаки дезорганізації революційних сил] (там же, ч. 29).

738. В непевному сусідстві [Противоукраїнські організації на Україні] (там же, ч. 30).

739. Мойсеєві українського народу [Роковини смерти Ів. Франка] (там же, ч. 32).

740. На початку другого акту [Дезорганізація революційних сил] (там же, ч. 33).

741. З над Невських берегів [Листи з Петербургу], I—IV (там же, ч. 45, 47, 48 і 49).

742. Чадний огонь [Про український шовінізм] (там же, ч. 55).

743. Африканська фантазія [Вигадки про генеральний секретаріат] (там же, ч. 68).

744. Шляхи до Риму [Про українську і російську культуру] (там же, ч. 70).

745. „Опізнився ти, козаче“ [Виступ галицьких москвофілів] (там же, ч. 71).

746. Дешеві лаври [Відповідь на інсинуації російського публіциста] (там же, ч. 74).

747. До історії соціалізму на Україні [Українські соціалісти-федералісти 80-х років] (там же, ч. 82).

748. У вагоні [З подорожі] (там же, ч. 91).

749. На повороті [Кризис влади й українство]. I—III (там же, ч. 105, 106 і 107).

750. З живого джерела. Про зближення культур (там же, ч. 112).

751. Патока й отрута лютая [Українство перед судом Московської наради] (там же, ч. 115).

752. Пів року [Півріччя революції]. I—II (там же, ч. 123 і 124).

753. В тумані [Корниловщина] (там же, ч. 126).

754. Корниловщина [Причини і наслідки] (там же, ч. 127).

755. Карпенко-Карий. В десяти роковини смерти (там же, ч. 128).

756. Біля початків федерації [Київський федералізм на початку XIX в.] (там же, ч. 134).

757. Власними руками [Розбрат і анархія] (там же, ч. 135).

758. „Так, ви перешкоджали“ [Українсько-російські стосунки] (там же, ч. 141).

759. Достукався [Про П. Струве] (там же, ч. 166).

760. Шляхом розважності [Українсько-російські стосунки] (там же, ч. 167).

761. З глибокого льоху [Всеслов'янська нарада в Москві] (там же, ч. 168).

762. Очищений Шульгин [Характеристика роботи В. Шульгина] (там же, ч. 172).

763. Шварц-гельбери [Москвофіли з Галичини] (там же, ч. 173).

764. Останній бій [Між ладом і анархією] (там же, ч. 175).

765. По кривавому непорозумінні [Переворот у Києві]. I—II (там же, ч. 177 і 178).

766. Мов по писаному [Перші познаки большевицької перемоги] (там же, ч. 180).

767. Голосування чи галасування [Вибори на селі] (там же, ч. 187).

768. Сліпі вибори [Вибори до Установчої Ради]. I—III (там же, ч. 192, 193 і 194).

769. Своім судом [Самосуди на селі] (там же, ч. 197).

770. Всесвітній попіхач [Становище преси] (там же, ч. 200; підпис—*Ромул*).

771. Панські жарти [Самодержавіє і большевизм] (там же, ч. 201).

772. Вони обвинувачують [Большевики і Центральна Рада] (там же, ч. 202).

773. Рецензія на книгу: „Молієр, Тартюф. Переклад В. Самійленка. Київ, 1917“ (там же, ч. 203, підпис—*С. Є-мов*).

774. Руїниницькою [стежкою [Хазайнування большевиків] (там же, ч. 204).
775. Товариш Клюк [Розбишак і революціонер] (там же, ч. 207).
776. Лавина [Розвал фронту] (там же, ч. 211; підпис—*Ромул*).
777. Пам'яті Єв. Олесницького [+ 26. X. 1917] (там же, ч. 212).
778. До нових ланцюгів [„Соціалізація“] (там же, ч. 215).
779. До осяйної брами [Ідея визволення] (там же, ч. 217).
780. На кладовищі [Самодержавіє і большевизм] (там же, ч. 218).
781. На роздоріжжі: 1917 рік у Росії (там же, ч. 220; підпис—*Ромул*).
782. На вершку національних досяганнів. 1917 рік на Україні (там же).
783. На святі волі („Кієвская Мысль“, ч. 77).
784. Подъ знаменемъ національної культури („Власть Народа“, ч. 5).
785. Іванъ Франко („Голосъ Минувшаго“, кн. I).
786. Галичина въ началъ конституціонной эры (там же, кн. IX—X).
787. Рецензія на книгу: „М. Драгомановъ, Историческая Польша и великорусская демократія. Кієвъ, 1917“ („Книгарь“, ч. 1).
788. Рецензія на книгу: „М. Залізняк, Самостійна Україна—не соціалістичне гасло?“ (там же).
789. Своя мудрість (там же).
790. Голод на книжку (там же, ч. 2).
791. Рецензія на книги: 1) Стебницький П., Українська справа; 2) Стебницький, Украина и украинцы. Петроградъ, 1917 (там же).
792. Рецензія на книги: 1) Коцюбинський М., Ів. Франко. Київ, 1917; 2) Хто такий був Ів. Франко? Вінниця; 3) Христюк П., Борець за діло народне. Київ, 1917 (там же).
793. Рецензія на книгу: „Грінченко Б., Листи з України Наддніпрянської. Київ, 1917“ (там же, ч. 3).
794. Рецензія на книгу: „До селян та міщан українців римокатолицької віри лист. Полтава, 1917“ (там же).
795. Наші місяшники (там же, ч. 4).
796. Рецензія на книгу: „Ю. Липа, Союз визволення України. Одеса, 1917“ (там же).
797. Рецензія на книгу: „М. Чернявський, Україна, автономія, федерація. Херсон, 1917“ (там же).

798. Рецензія на книгу: „Тарасові алмази, вип. I. Київ, 1917“ (там же).
799. Сон-не-сон. З приводу останніх Шевченкових роковин („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I).
800. Живий труп [Микола II] (там же).
801. Безмолвная годовщина [Шевченкові роковини року 1917] („Украинская Жизнь“, кн. I—II).
802. Рецензія на книгу: „Полянскій А., Избранныя сочиненія. Москва, 1916“ (там же).
803. Мартирологъ украинскаго слова (там же, кн. III—VI).
804. Библиотека по украиновѣдѣнію (там же).
805. Історія українського письменства. Вид. третє з одмінами й додатками. Київ, 1917.
806. Як люде прав собі добувають. Вид. 3-ге. Київ, 1917.
807. Як визволитись робочим людем з бідности. Вид. 2-ге. Київ, 1917.
808. Тарас Шевченко, життя його та діла. Вид. третє. Київ, 1917.
809. З нашого життя за рік 1913-й. Статті, фельетони, замітки. Київ, (1914) 1917*).

1918.

810. Серед недовідомости [Небезпечна година для України] („Нова Рада“, ч. 1).
811. З партійного безладдя [Большевизм та українські партії] (там же, ч. 4).
812. Атавизм [Пам'яті Кокошкина і Шингарева] (там же, ч. 6).
813. Агонія [Розклад мілітаризму]. I—III (там же, ч. 9, 10 і 11).
814. В світовому масштабі [Війна всіх проти всіх] (там же, ч. 12).
815. Слово до живих [Про пережите і майбутнє] (там же, ч. 14).
816. Лист без конверта [До Ю. Коцюбинського] (там же, ч. 15).
817. На вістрях штиків [Большевицький терор і грядуща реакція] (там же, ч. 16).

---

*) Книгу розпочато друком року 1914-го, але через загальну заборону українського письменства військовим часом, вийшла вона, власне надрукована до війни частина її, допіру аж року 1917-го.

818. Фельдфебель у Вольтерах [Бутербродна література] (там же, ч. 18).
819. Не для себе [Анархічна суть большевизму] (там же, ч. 19).
820. Порохня сиплеться [Розкладова робота большевиків] (там же, ч. 22).
821. Догнивають [Занепад большевиків] (там же; підпис—*Ромул*).
822. Підрахунки [Большевицьке панування в Києві]. I—III (там же, ч. 25, 26 і 27; підпис—*Ромул*).
823. Муравйов [Характеристика „героя“] (там же, ч. 25).
824. Соціалізація думки [„Культурні“ заходи большевиків] (там же, ч. 30).
825. На роковини [Роковини революції] (там же, ч. 31).
826. На Шевченкову тему [Гріхи сучасности] (там же).
827. Голоси з льоху [Відповідь обмовцям] (там же, ч. 32).
828. Шляхом розпаду [Доля революції]. I—II (там же, ч. 33 і 35).
829. Біля кризиса [Кризис влади та принципи організації]. I—IV (там же, ч. 36, 37, 40 і 41).
830. Дорогою ціною. Ясній пам'яті Вол. Шульгина (там же, ч. 37).
831. Не з того кінця [З приводу наказу про вивіски] (там же, ч. 42).
832. На тимчасовий бюджет [Державне становище України]. I—II (там же, ч. 44 і 45).
833. Дві безодні [Два шовінізми] (там же, ч. 46).
834. Пам'яті Івана Левицького (там же, ч. 48).
835. Неминучим шляхом [Еволюція сучасної державности]. I—III (там же, ч. 49, 50 і 52).
836. Гальванізація трупа [Російський націоналізм на Україні] (там же, ч. 54).
837. Живі тріски [Демобілізовані працівники] (там же, ч. 56).
838. Гнила дошка [Невдатні вибори до Установчої Ради] (там же, ч. 57).
839. Жнива [Темнота і зневірря на селі] (там же, ч. 58).
840. Новітній централізм [Централізм державний та місцеве самоврядування]. I—II (там же, ч. 62 і 63).
841. Генеральська історія [Шовіністичне „Як жив український народ“] (там же, ч. 70).
842. Інтермедія [Гетьманський переворот] (там же, ч. 71).
843. Хрестною путтю. До історії страстного тижня (там же).

844. Парадоксальне міністерство [Характеристика гетьманського правительства] (там же, ч. 72).

845. Zu sprät [Причини перевороту] (там же, ч. 73).

846. Селянська трагедія [Безпорадність селянства] (там же, ч. 75).

847. Б'ють [Збиткування над селянством] (там же, ч. 77).

848. Пам'яті А. Ляхоцького (там же, ч. 78).

849. Пам'яті Л. М. Драгоманової (там же, ч. 80).

850. Од Сильвестра до Антонія [Еволюція українського духовенства] (там же, ч. 81).

851. З курсу мнемоніки [Вороття старих людей і порядків] (там же, ч. 82).

852. З шуму життя [Кризис і організація влади]. I—II (там же, ч. 86 і 87).

853. Нові люде [Зустрічі в дорозі]. I—II (там же, ч. 101 і 102).

854. Пам'яті Хв. К. Вовка (там же, ч. 110).

855. Біла пляма [Цензура] (там же, ч. 111).

856. На руїнах. З сільських вражіннів. I—V (там же, ч. 111, 112, 115, 119 і 126).

857. Saeterum senso [Цензура] (там же, ч. 117).

858. Теплі [„Фаховці“ і карієристи] (там же, ч. 118).

859. Суддя у власній справі [Цензура] (там же, ч. 119).

860. Політичне комівояжерство [Л. Цегельський про Україну] (там же, ч. 120).

861. Мудра політика [Цензура] (там же, ч. 121).

862. Глас вопіючого в пустині [Життя і газета] (там же, ч. 123).

863. В першу чергу [Цензура] (там же, ч. 127).

864. Четверті роковини [Спомини про перший день війни] (там же, ч. 129).

865. Авгури [Міністерство Народньої Освіти й українська школа] (там же, ч. 130).

866. Пам'яті Ів. Стешенка (там же, ч. 131).

867. За білу пляму [Цензура] (там же, ч. 134).

868. Світовий скандал [Українські гімназії в Києві] (там же, ч. 140; підпис—*Ромул*).

869. Тією ж дорогою [Школа приватними заходами] (там же, ч. 141).

870. По біблейському [Безцеремонність влади] (там же, ч. 143).

871. В тихій пристані [Поліцейська „конституція“] (там же, ч. 144).
872. І. В. Лучицький. Посмертна згадка (там же, ч. 150; підпис—*С. Єфремов*).
873. Ташкентці [Загальна спекуляція] (там же, ч. 151).
874. Старі міхи [Робота російської бюрократії на Україні] (там же, ч. 154).
875. В пустині велелюдній [Російська преса й українство]. I—IV (там же, ч. 163, 164, 165, 166 і 167).
876. О́брази і луб'я [Відповідь Б. Манджосові]. I—II (там же, ч. 169 і 170).
877. З історичних паралелів [Герор] (там же, ч. 175).
878. Ще про луб'я [З приводу листа Б. Манджоса] (там же, ч. 177).
879. Новий закон [Мстивість] (там же, ч. 179).
880. З адміністративної „Вампуки“ [Ще про українські гімназії в Києві] (там же, ч. 182).
881. Во імя людськості [Ідеал згоди] (там же, ч. 183).
882. Напередодні [Пригасання війни]. I—II (там же, ч. 189 і 190).
883. Слово [Цензура] (там же, ч. 191).
884. Під стягом науки [Про В. Чаговця] (там же, ч. 194).
885. Тиртей українства [Пам'яти М. Лисенка] (там же, ч. 207).
886. З весни відродження. Дмитро Маркович (там же, ч. 208)
887. Чужими руками [Надії на „возсоединеніє“] (там же, ч. 212).
888. Ілюзії і правда [Об'єдинительні змагання та об'єктивна дійсність]. I—IV (там же, ч. 214, 215 і 230 *).
889. Пам'яти Н. Д. Ніковської (там же, ч. 224).
890. Джентельмен і його помішники [Большевизм і об'єдинителі] (там же, ч. 228 **).
891. Дикарі вищої культури [Погром у Львові] (там же, ч. 229; підпис—*Ромул* **).
892. Рецензія на книгу: „Лесь Мартович, Забобон. Львів, 1917“ (там же).
893. Рецензія на книгу: „А. Крушельницький, Рубають ліс. Львів, 1918“ (там же, ч. 231).

*) Покалічено дуже гетьманською цензурою.

**) Покалічено цензурою.

894. Шило в мішку [Ще про погром у Львові] (там же, ч. 234; підпис—*Ромуа*).

895. Про пошану до книги (Книгарь“, ч. 5).

896. Рецензія на книгу: „Левинській В., Царская Россія и українській вopрось. Женева, 1917“ (там же).

897. Рецензія на книгу: „Проф. И. А. Линниченко, Малорусский вopрось и автономія Малороссіи. Петроградъ - Одесса, 1917“ (там же).

898. Рецензія на книгу: „М. Драгоманов, Автобіографія. Київ, 1917“ (там же).

899. Без Кобзаря (там же, ч. 6).

900. Рецензія на книгу: „Дорошенко В., Українство в Росії. Відень, 1917“ (там же).

901. Рецензія на книгу: „Огієнко Ів., Українська культура. Академічна промова. Київ, 1917“ (там же).

902. Рецензія на книгу: „Кашенко А., За що? Оповідання. Черкаси, 1917“ (там же).

903. Рецензія на книгу: „Коваленко Гр., Людина і громада. Черкаси, 1917“ (там же, ч. 7).

904. Рецензія на „Малий Кобзарь. Баршшполе, 1918“ (там же).

905. З доби шукання. Коцюбинський М., Твори, т. 1 і 2. Київ, 1917—1918 (там же, ч. 8).

906. Рецензія на книгу: „І. Труба, Хто пануватиме на Україні. Катеринослав, 1917“ (там же).

907. Небуденний пам'ятник. М. Вовчок, Народні оповідання. Львів, 1918 (там же, ч. 10).

908. Рецензія на книгу: „М. Драгоманов, Пропаший час. Київ, 1918“ (там же).

909. Рецензія на книгу: „М. Залізник, Державний устрій Німеччини. Київ, 1918“ (там же).

910. Рецензія на книги: 1) „Краснов, Що тепер діється в Росії. Відень, 1916“; 2) „М. Троцький, Як прийшло в Росії до революції. Відень, 1917“ (там же, ч. 11).

911. Рецензія на книгу: „Доманицький В., Життя Т. Шевченка. Київ, 1917“ (там же).

912. Рецензія на книгу: „Смаль-Стоцький Ст., Діди, батьки і внуки у Шевченка. Одеса, 1918“ (там же).

913. Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка (там же, ч. 12—13).

914. Рецензія на книгу: „М. Лозинський, М. Павлик, його життя і діяльність. Відень, 1917“ (там же).

915. Рецензія на книгу: „Троцький М., Литовці. Відень, 1917“ (там же).

916. Рецензія на книгу: „Квітка-Основ'яненко Гр., Маруся. Вовча, 1918“ (там же, ч. 16).

917. Рецензія на книгу: „Білецький Л., Про Т. Шевченка. Умань, 1918“ (там же).

918. М. І. Петров — як історик української літератури („Записки Укр. Наук. Т-ва в Київі,“ кн. XVII).

919. До історії галицької руїни. Меморіал К. Паньківського („Наше Минуле“, кн. I).

920. Квітка в Галичині (там же, кн. II).

921. Хв. Вовк про Кузьму Ляхоцького (там же).

922. Масонство на Україні (там же, кн. III).

923. Українці і справа замирення. Два документи з недавнього часу (там же). — —

924. Один з нездійснених планів Драгоманова (там же).

925. Душа „Просвіти“ [Про Б. Грінченка] („Просвітянин“, кн. I).

926. Къ читателямъ („Украинская Жизнь“. Сборникъ I, Київъ; підпис—*Редакція*).

927. На поворотѣ. Къ послѣднимъ страницамъ нашей історіи (там же).

928. Котляревський. Передне слово до книги: „Твори Івана Котляревського, вид. 2-ге. Київ, 1918“.

929. Од редактора — бібліографічні та біографічні розвідки. I—IX (там же; без підпису).

930. Украинская литература („Энциклопедическій Словарь изд. бр. Гранатъ“, Москва, т. 42).

931. Українка Леся (там же).

932. Під обухом. Большевики в Київі. Київ, 1918.

933. Коротка історія українського письменства. Київ, 1918.

1919.

934. Скоропадщина. Замість новорічного огляду („Нова Рада“, ч. 1, 3, 4, 6 і 7).

935. Безгосподарня спадщина [Про бранців і амністію] (там же, ч. 2).

936. Світоч єднання. Пам'яті Ол. Єфименкової (там же, ч. 3).

937. В чаду. Замість різдвяного оповідання (там же, ч. 6; підпис—*Ромул*).
938. В середині [Страхи на селі] (там же, ч. 14).
939. Дух віків [Об'єднання Галичини й України] (там же, ч. 17).
940. Пам'яті М. І. Туган-Барановського (там же, ч. 18; підпис—*С. С.*).
941. Паніка [Перед большевиками] (там же, ч. 20).
942. Звір і людина [Розпорошення життєвої снаги] (там же, ч. 21).
943. Націоналістичне ліквідаторство (там же, ч. 22).
944. Хто дужчий? До психології революційного часу (там же, ч. 23).
945. Перед невідомим завтра (там же, ч. 27; підпис—*Ромул*).
946. Рецензія на книгу: „Щукин П., Тарас Шевченко. Катеринослав, 1918“ („Книгарь“, ч. 17).
947. До об'єктивної істини. Пам'яті М. І. Туган-Барановського (там же, ч. 20).
948. Серед білої ночі (там же).
949. Рецензія на книгу: „Кониський-Перебендя О. Я., Твори, ч. 1. Полтава, 1918“ (там же).
950. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага (там же, ч. 21)
951. Рецензія на книгу: „Охримович Ю., Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст. ч. І. Київ, 1918“ (там же, ч. 22).
952. Рецензія на книгу: „В. Обюртен, Мистецтво вмірає. Київ, 1918“ (там же).
953. Серед дикого поля. [Про Б. Грінченка] („Громада“, ч. 10).
954. До ідеалів молодости. М. І. Туган-Барановський і українство („Українська Кооперація“, кн. II).
955. „Кобзарь“ на літературних позвах („Наше Минуте“, кн. I—II).
956. Пам'яті І. Л. Шрага (там же).
-

ПРОТОКОЛ № 2

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу
Української Академії Наук у Києві, 16 січня 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і Директор Постійної Комісії для складання історичного словника української мови, проф. Е. К. Тимченко.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.

2. Згідно з постановою попереднього засідання (прот. № 1, п. 10) переведено вибір проф. М. Ф. Сумцова на академіка по кафедрі української народної словесности.

Обрано одноголосно (4 голоси).

Постановлено: подати проф. М. Ф. Сумцова на обрання Спільного Зібрання Академії.

3. Згідно з постановою попереднього засідання (прот. № 1, п. 11) переведено вибір С. О. Єфремова на академіка по класі красномовного українського письменства.

Обрано одноголосно (4 голоси).

Постановлено: подати С. О. Єфремова на обрання Спільному Зібранню Академії.

4. Акад. А. Е. Кримський, як Голова Постійної Комісії для складання словника живої української мови, запропонував обрати на Керівничого над працями згаданої Комісії А. В. Ніковського, а на постійного члена тієї-ж Комісії—М. М. Грінченкову, і прочитав їхні життєписи та реєстри друкованих праць.

Одноголосно обрано: А. В. Ніковського на посаду Керівничого над працями Постійної Комісії для складання словника живої української мови (з платнею по обрахунку Відділу на 1919 р. 13.000 карб. в рік), а М. М. Грінченкову—на посаду постійного члена тієї-ж Комісії (з платнею по обрахунку Відділу на 1919 р. 9.000 карб. у рік).

Життєпис і список друкованих праць А. В. Ніковського та М. М. Грінченкової до цього додаються (див. додаток I, II, III і IV).

5. Заслухано записку М. М. Марковського про необхідність видати критичний текст „Наталки Полтавки“ з огляду на столітній ювілей першої її появи на сцені (додавши до неї також текст „Козака Стихотворця“ кн. Шаховського).

Постановлено: видати текст „Наталки Полтавки“ по рукописах 1820 р. Ізм. Ів. Срезневського та Харківського Університету під редакцією М. Марковського, але без „Козака Стихотворця“.

6. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій подав до відома членів Відділу, що спадкоємці Івана Франка (його дочка та син) звернулися до Академії з пропозицією купити в їх право на видавання всіх творів І. Франка, як наукових, так і белетристичних.

Постановлено: доручити акад. А. Е. Кримському, акад. М. Ів. Петрову та проф. Е. К. Тимченкові розглянути цю справу та зробити про це доклад Відділові, після чого передати справу на вирішення Спільного Зібрання Академії.

7. Акад. М. І. Петров доклав про програму своєї наукової діяльності на біжучий 1919 рік.

Окрім переданих уже до друку дрібних нарисів він приготував до друку доповнене і виправлене видання своїх дослідів з історичної топографії м. Київа.

Окрім того, він пропонує видати приготовану Закревським до друку Касіянівську редакцію Київо-Печерського Патерика, а також звернутися до проф. Резанова з пропозицією видати зібрані їм інтермедії.

План діяльності акад. М. І. Петрова ухвалено.

8. Заслухано й ухвалено доклад директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови, проф. Е. К. Тимченка про план діяльності Комісії на 1919 р.

Доклад додається до цього протоколу (див. додаток V).

9. За пропозицією директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови проф. Е. К. Тимченка, обрано членами Комісії проф. М. К. Грунського та проф. О. М. Лукіяненка.

10. Постановлено звернутися до Київо-Почерської Лаври з проханням надіслати для Відділу де-кілька примірників ювілейного видання про лаврську друкарню.

Додаток I до протоколу № 2.

Життєпис А. В. Ніковського.

Андрій Васильович Ніковський народився року 1885-го, 3-го жовтня, в селі Малий Буялик на Херсонщині, в 28 верстах від Одеси.

Мати—селянка з-над Березані одеського повіту, батько писався очаківським міщанином, а походив з якихось дрібних панів з Київщини.

Учився Андрій Васильович у народній школі, яку скінчив 1897 року. Випадком вступив до гімназії, а до того служив хлопчиком при лазні Ісаковича в Одесі. Скінчив одеську V гімназію року 1905 і вступив до Новоросійського Університету на природничий факультет.

Перейшовши на історично-філологічний факультет, вибрав слов'яноноруський відділ, де працював, головним чином, під керівництвом проф. Б. М. Ляпунова. Бувши студентом, їздив на діалектологічні студії в Хотинщину, де поробив записи в селах Кулішівці та Вітрянці (поблизу станції Романкауци) і в селі Кельменцях (коло Ларги). Ці матеріали залишились у рукопису. В університеті-ж почав ширшу працю над мовою Квітки-Основ'яненка, але досі ще вона не скінчена.

Року 1912-го, по скінченню університету, був запрошений на посаду вчителя руської мови і літератури в старші класи жіночих міністерських гімназій Белен-де-Баллю і Висковатової. Учителював один шкільний рік.

Року 1913-го переїхав до Києва на посаду редактора газети „Рада“. Редагування провадилося з 1-го липня 1913 року по 20-е липня 1914 року, коли в день оповіщення війни з Німеччиною генерал Іванов закрив газету „Рада“ на весь час війни.

З вересня по листопад 1914-го року був редактором „Літературно-Наукового Вістника“, а тоді, по закриттю цього журналу, був обраний на редактора журналу „Основа“ в Одесі, що його вийшло 3 книжки, а по закриттю і цього часопису—1 книжки альманаха „Степ“ (1916 року).

З початком революції відновив (25 березня 1917 року) видання газети під назвою „Нова Рада“, що її закривали під час першого приходу большевиків у Київ (в січні 1918 року), під час гетьманського перевороту (квітень 1918 р.), під час повстання Директорії (з наказу кн. Долгорукова в листопаді 1918 р.) і в лютім 1919 р. з приходом совіського правительства у Київ. Всі ці перерви, виключаючи останню, були недовгі.

Писати почав року 1907-го дописами в газетах „Рідний Край“ і „Рада“. З 1908 року зробився постійним співробітником і дописувачем до газети „Рада“.

В „Літературно-Науковому Вістникові“ почав писати з року 1913-го. Писав також у „Світлі“, в „Україні“, „Основі“, „Степові“, „Української Житни“, „Громаді“, „Кооперативній Зорі“, то що. Бувши секретарем одеської „Просвіти“, книгарем і бібліотекарем

її, опорядив бібліотеку неб. Л. А. Смоленського (котра потім перейшла до Одеської Публичної Бібліотеки). Читав у „Просвіті“ реферати про Винниченка, Олесья, Вороного, Заньковецьку та інше,

У Науковім Товаристві в Києві робив доклади на теми: 1) Драматизм і екзотичність сюжету в творах Лесі Українки; 2) Теорія Шахматова про походження і розселення слов'янства східного; 3) Рукописний словник Я. Головацького.

Додаток II до протоколу № 2

Реєстр праць А. В. Ніковського.

А. Праці, що вийшли окремо.

Вічна казка [О. Олесь—„По дорозі в казку“]. В-во „Вік“. „Наші справи“, № 12. К., 1911 р. Ст. 32,16⁰ (під псевдонімом Ан. Василько).

Українська література і кріпацтво. В-во „Вік“, серія „Наші справи“ № 14. К., 1911 р. Ст. 32,16⁰ (під псевдонімом— Ан. Василько).

Українці в Холмищині. Одеса, 1912. Ст. 28,16⁰ (під псевдонімом Ан. Яринович).

Галичина в ея прошломъ и настоящемъ. Очеркъ исторіи національної жизни русинъ в Австро-Венгрії. Издательство „Задруга“. Москва, 1915, ст. 48,8⁰ (під псевдонімом Ан. Яринович).

Грамматика Ів. Нечуя-Левицького. Одеса, 1916 р. (Одбитка з журн. „Основа“).

Буржуазна Рада. [Фельетони]. К., 1918. Стор. 64,16⁰ (під псевдонімом Ан. Яринович).

Український правопис. Частина I: Словничок. В-во „Час“. К., 1918. Ст. 64.

Передмова і примітки до книги: „Михайло Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм. В-во „Криниця“, 1914. (Передмова ст. II-X, примітки—ст. 160-183).

Б. Журнальні і газетні статті та замітки.

1. „Світло“.

Російська критика і українське письменство (1911, № 4, ст. 3-15; під псевдонімом Ан. Василько).

2. „Літературно-Науковий Вістник“.

Українська література в 1912 році (1913, кн. 1).

Наші потреби і нові журнали (1913, кн. IV).

Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки (1913, кн. X).

Поезія будучности (1913, кн. XII).

Рецензія на книгу: „Вол. Леонтович, Старе й нове“. (1913, кн. XI).

Українська література в 1913 році (1914, кн. I).

Останній сезон нашого театру (1914, кн. III).

К. Михальчук, як фільольог. I-II (1913, кн. IV і V).

Рецензія на: „Оповідання Марка Вовчка, видані по смерті письменниці з варіантами її рукописів. К.-Л., 1913“ (1914, кн. II).

Рецензія на книгу: „В. Винниченко, Рівновага. Роман, переклад з російської мови Н. Романович. Творів т. VI“ (1914, кн. III).

Рецензія на: „Споменъ за Тараса Григорієвича Шевченко. Библиотека на Славянската Бесѣда: 1) Ст. Станимировъ, Биографически свѣдѣння за Т. Гр. Шевченко. 2) Др. Ив. Шишмановъ, Тарасъ Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върхъ българскитѣ писатели прѣди освобождението. София, 1914“ (1914, кн. VII—VIII).

3. „Україна“.

Ф. П. Фортунатов. Некролог (1914, кн. IV, ст. 56-58).

Редакція статті: О. Богумил і П. Житецький, Начѣрк історії літературної української мови до Ів. Котляревського [Статтю редактував А. Ніковський—прим. редакції] (1914, кн. I).

Рецензія на книгу: „С. ђфремов, Т. Шевченко. К., 1914“ (1914, кн. II).

Рецензія на книгу: „С. ђфремов, Співецъ боротьби й контрастів. К., 1914“ (1914, кн. IV).

Рецензія на працю: „Ів. Зілинський, Проба упорядкованя українських говорів“ (1914, кн. IV).

4. „Украинская Жизнь“.

Къ холмскому вопросу (1912, кн. I, ст. 53-60; за підписом—*А. Василько*).

Рецензія на книгу: „М. Філянський, Calendarium. Т. II. М., 1911“ (1912, кн. IV; за підписом—*Ан. Василько*).

Къ выборамъ въ Одессѣ (1912, кн. V; за підписом—*Ан. Яр.*).

Украинская драматическая литература [По поводу книги М. Комарова „До Української Драматургії“] (1912, кн. V-VIII; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу; „Н. Чеховъ, Народное образование въ Россіи. М., 1912“ (1912, кн. IX; за підписом—*Ан. Ник-скій*).

К. П. Михальчукъ (1914, кн. IV, ст. 5-9: за підписом—*Ан. Василько*).

5. „Основа“.

Рецензія на книги: М. Богдановичъ, Червонная Русь. Яросл., 1914; Вс. Дружковскій, Современная Галиція. Екатериносл.; Оссовскій, Новья владѣнія Россіи. Галиція. К., 1914; А. Бѣлгородскій, Галиція—исконное достояніе Россіи. М., 1914; В. Зубовскій, Галиція. Краткій обзоръ. Харьк., 1914; Бурчакъ, Галиція. М., 1914; И. Муриновъ, Исторія Галиціи. М., 1915. (1915., кн. I).

Грамматика Ів. Нечуя-Левицького (1915, кн. II, ст. 130-137: за підписом—*А. Яринович*).

До психології українофільства (1915, кн. II, ст. 130-137; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на брошуру; „Епископъ Никонъ—членъ Гос. Думы, Орлы и вороны. К., 1915“ (1915, кн. II; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на книгу: „А. П. К., Народныя пѣсни, записанныя въ Подольской губерніи. Од., 1915“ (1915, кн. II; за підписом—*Ан. В-ко*).

Пам'яті Василя Симиренка (Збірник „Степ“— як IV кн. „Основи“, 1916).

6. „Книгарь“.

Рецензія на книгу: „О. Мицюк, Шаповал як поет. К., 1917“ (1917, ч. 2).

Бібліотека Т. Шевченка (1917, ч. 3).

Рецензія на брошури: „Богдан Магміт, Сучасні українські політики. 1) На вершинах політичного проводу. Спроба характеристики посла Костя Левицького. 2) Півсонний маестат. Спроба характеристики посла Юліяна Романчука. К., 1917“ (1917, ч. 3; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на книгу: „Олесь, Хвесько Андибер [Дума п'еса]. К., 1917“ (1917, ч. 3).

Українська преса в Америці (1917, ч. 4; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на книгу: В. Дубровський, Московсько-українська фразеологія. К., 1917“ (1917, ч. 4).

Рецензія на книгу: „На всякий випадок життя [Народні приказки та прислів'я]. К., 1917“ (1918, ч. 7).

Рецензія на книгу: „Термінологичний Збірник Міністерства Шляхів. К., 1918“ (1918, ч. 19).

Рецензія на брошуру: „Головніші правила українського правопису, ухвалені Мін. Нар. Освіти для шкільного вжитку на всій Україні. К., 1919“ (1919, ч. 20).

Рецензія на книгу: „З. Пиптенко, Словник чужих слів, що вживаються в українській мові. К., 1918“ (1919, ч. 21).

7. „Кооперативна Зоря“.

М. І. Туган-Барановський в українській політиці (1919, ч. 6-7).

Кооперація і національна справа (1919, ч. 8-10).

8. „Громада“.

Як повстала Скоропадщина на Україні [Історичний матеріал до недавнього минулого] (1919, ч. 4-5 і 6-7; без підпису).

Придушене слово [Про стан української преси за війни і гетьманщини] (1919, ч. 8-9 і 10-12; за підписом—*Ан. Н.*).

Наше життя (1919, ч. 10-12; за підписом—*Йосип Стефанович*).

Лихі заміри (1919, ч. 10-12; без підпису).

9. „Рада“.*)

Віденська „Січ“ [нарис історії] (1909, ч. 212; за підписом—*Василько*).

Лист з Одеси (1909, ч. 226; за підписом—*В-ко*).

М. Г. Чернишевський (1909, ч. 235; без підпису).

Лист з Одеси [справи преси] (1909, ч. 237; за підписом—*Вас-ко*).

Національність в музиці (1909, ч. 242; за підписом—*В-ко*).

Маленький фельетон. Таракани (1909, ч. 245; за підписом—*А-й*).

Лист з Одеси [закриття одеської Просвіти] (1909, ч. 269; за підписом—*Ан. В-ко*).

Рецензія на книгу: „Грицько Чупринка, Огнецвіт. Пролог О. Коваленка. К., 1910“ (1910, ч. 29; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Тарас Бульба. Повість М. Гоголя в перекладі М. Уманця. Од., 1910“ (1910, ч. 45; за підписом—*А. Василько*).

Борис Громашевский [†] (1910, ч. 47; без підпису).

---

*) Перелік статей за 1908-й рік [22 номері статей і заміток] і за 8 місяців 1909-го року [25 номерів] утрачено. За інших обставин буде додано їх додатково.

Рецензія на книгу: „Д. Маркович, По степах та хуторах“ (1910, ч. 58; за підписом—*Ан. Василько*).

„Сатана“ Я. Гордіна в трупі Т. Колісниченка (1910, ч. 62; за підписом—*Ан. В-ко*).

Про переклади (замість рецензій) [Мова перекладів вид. „Театральна бібліотека“] (1910, ч. 64; за підписом—*Ан. Василько*).

М. Л. Кропивницький в Одесі (1910, ч. 76; за підписом—*В-ко*).

Лист з Одеси [Сплять собі] (1910, ч. 80; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Прохор Воронін, Оповідання та ескизи. К., 1910“ (1910, ч. 96; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Леонид Пахаревський, Буденні оповідання. К., 1910“ (1910, ч. 102; за підписом—*Ан. Василько*).

Нелітература [Збірник „Вільне Слово“] (1910, ч. 115; за підписом—*Ан. Василько*).

Нудні постаті (1910, ч. 138; за підписом—*Ан. В-ко*).

Художньо-промислова виставка в Одесі (1910, ч. 146, за підписом—*Ан. В-ко*).

Замах на Шевченка [З приводу книжки М. Лободовського, Перегляд поеми „Марія“] (1910, ч. 169; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „М. Гоголь, Тарас Бульба. Переклав Садовський“ (1910, ч. 170; за підписом—*Ан. Василько*).

Поступовість і українська справа (1910, ч. 171; за підписом—*Ан. Василько*).

Ріжниця єсть [Полемика в національній справі] (1910, ч. 186, за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Гр. Чупринка, Метеор. К., 1910“ (1910, ч. 193; за підписом—*Ан. Василько*).

Нерозважність в важній справі [критична полемика] (1910, ч. 212; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Олекса Коваленко, Том I—Золотий засів“ (1910, ч. 215; за підписом—*Ан. Василько*).

Одеський український клуб (1910, ч. 225, 233 і 263; за підписом—*В.*).

Дві програми збирання одмін української мови [К. Михальчук і Е. Тимченко, Програма до збирання діалектичних одмін української мови. К. 1910; К. Михальчук і А. Крымській, Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ. С.П.Б., 1910] (1910, ч. 232; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на: „Вільне Слово“. Збірка друга (1910, ч. 239; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „М. Сріблянський, Жертви громадської байдужости. К., 1910“ (1910, ч. 250; за підписом—*Ан. Василько*).

„Вічна Казка“ [О. Опесь, По дорозі в казку] (1910, ч. 269 і 270; за підписом—*Ан. Василько*).

В одеському українському клубі [„Драма без горілки“ В. Самійленка] (1910, ч. 276; за підписом—*В.*).

Сторінка з історії двох націоналізмів [Полемика в національній справі] (1910, ч. 276; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Іван Франко, Учитель. Комедія. К., 1911“ (1910, ч. 285; за підписом—*Ан. Василько*).

Анкета: Поляки та Євреї (1910, ч. 290; за підписом—*Ан. Василько*).

В одеському українському клубі (1911, ч. 3; за підписом—*В.*).

З життя української молоді (1911, ч. 4; за підписом—*Ан. Вас-ко*).

Рецензія на книгу: „Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті. Упорядкував Сергій Єфремов. К., 1910“ (1911, ч. 9; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Олексій Плющ, Твори. Т. I. Одеса, 1911“ (1911, ч. 15; за підписом—*А. Н.*).

Рецензія на: „Вінок. Перша читанка для дітей. Уложив О. Білоусенко. М., 1911“ (1911, ч. 16; за підписом—*Ан. Василько*).

Українська література і кріпацтво. I—V (1911, ч. 42, 43, 44 і 45, за підписом—*Ан. Василько*).

В одеському українському клубі (1911, ч. 57; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „А. Дымша, Холмській вopрось. СПб., 1910“ (1911, ч. 62; за підписом—*Ан. Василько*).

Недруковані твори Г. Квітки-Основ'яненка (1911, ч. 63; без підпису).

Дитячі ранки в одеському українському клубі (1911, ч. 65; за підписом—*Ан. Василько*).

Стара суперечка [Про національне відродження і євреїв у руській літературі] (1911, ч. 93; за підписом—*Ан. Василько*).

„Галицко-русское Общество“ в Одесі (1911, ч. 94; за підписом—*А. В.*).

Лист з Одеси (1911, ч. 101; за підписом—*Н-кий*).

З життя української молоді (1911, ч. 105; за підписом—*Ан. В-ко*).

„Брехня“ В. Винниченка в Одесі (1911, ч. 109; за підписом—*Ан. В-ко*).

„Ах, как дядя хахла бьютъ“ [Лист з Одеси] (1911, ч. 116; за підписом—*Ан. В-ко*).

Апеляція до доброго почуття [З приводу виступів П. Струве] (1911, ч. 127; за підписом—*Ан. Василько*).

Трохим Зіньківський (1861—1891) [Біографічний нарис] (1911, ч. 128; за підписом—*Ан. Василько*).

Солідарність [З приводу виступу Струве] (1911, ч. 145; за підписом—*Ан. В-ко*).

Історія українського письменства [Сергій Єфремов, Історія українського письменства. К., 1911] (1911, ч. 153; за підписом—*Ан. Василько*).

Трохим Зіньківський (1861—1891). В п'ятидесятилітні роковини народження [Огляд продукції] (1911, ч. 165; за підписом—*Ан. Василько*).

Смерть Івана Бондаренка [характеристика] (1911, ч. 189; за підписом—*Ан. Василько*).

Розмова з албанським діячем (1911, ч. 193; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1911, ч. 198; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Валеріан Тарноградський, Барвінковий цвіт. К., 1911“ (1911, ч. 204; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1911, ч. 206; за підписом—*Ан. В-ко*).

Шаблони та інше [Про В. Винниченка] (1911, ч. 220; за підписом—*Ан. Василько*).

Біля науки [Фельетон з університетських вражін] (1911, ч. 230; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник, 1911 р., кн. VI, VII-VIII і IX [Огляд белетристики] (1911, ч. 231).

Те-ж [Огляд наукового відділу] (1911, ч. 236; за підписом—*Ан. Василько*).

Холмська справа в Державній Думі (1911, ч. 240; без підпису).

Симптоматичний факт (1911, ч. 241; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник, 1911 р., кн. X [Огляд] (1911, ч. 252; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книжки: Майорський, Оповідання; С. Васильченко,

Ескизи; С. Васильченко, На перші гулі. В-во „Криниця“, ч. 1, 2, 3 (1911, ч. 254; за підписом—*Ан. Василько*).

Українська Академія Наук [Про Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові] (1911, ч. 270; за підписом—*А. В-о*).

Записки Українського Наукового Товариства в Києві, 1909 р. кн. V і VI; 1910 р. кн. VII; 1911 р. кн. VIII [Огляд] (1911, ч. 271; за підписом—*Ан. Василько*).

Сергій Павленко [З нагоди 25-літнього ювілею] (1911, ч. 285; за підписом—*Ан. Василько*).

Українська література в 1911 році (1912, ч. 1; за підписом—*Ан. Василько*).

Твори В. Винниченка, том IV (1912, ч. 6; за підписом—*Ан. Василько*).

Нове слов'янофільство і українство [З приводу статті М. Грушевського в „Л.-Н. Вістнику“—„В слов'янських об'їмах“] (1912, ч. 8; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1912, ч. 10; за підписом—*Ан. В-ко*).

Анахронизм (1912, ч. 25; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник, кн. XI і XII за 1911 р. [Огляд белетристики] (1912, ч. 26; за підписом—*Ан. Василько*).

Те-ж, [Огляд критики і наукових статей] (1912, ч. 30; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси [Про одеський університет] (1912, ч. 33; за підписом—*Ан. В-ко*).

Микола Вороний [Критична стаття з приводу 1-го тому його поезій] (1912, ч. 38; за підписом—*Ан. Василько*).

Перед виборами [Лист з Одеси] (1912, ч. 51; за підписом—*Ан. В-ко*).

Рецензія на книгу: „Проф. Н. И. Петровъ, Очерки изъ истории украинской литературы XVII—XVIII вв. Киевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая. К., 1911“ (1912, ч. 56; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „П. Г. Клепатскій, Очерки по истории киевской земли. Томъ I. Литовскій періодъ. Од., 1912“ (1912, ч. 67; за підписом—*Ан. В-ко*).

Лист з Одеси (1912, ч. 75; за підписом—*Ан. В-ко*).

Лист з Одеси [Про холмську справу] (1912, ч. 77; за підписом—*Ан. В-ко*).

Огляд „Записок Українського Наукового Товариства в Києві“, книга IX (1912, ч. 77; за підписом—*Ан. Василько*).

Огляд „Літературно-Наукового Вістника“, том LVII [кн. I, II і

III за 1912 р.] (1912, ч. 104; за підписом—*Ан. Василько*; говориться тут про „Тіні забутих предків“ М. Коцюбинського; „Тихий вечір“ О. Олеса і „Лісову Пісню“ Лесі Українки).

Перед виборами [Лист з Одеси] (1912, ч. 108; за підписом—*Ан. Василько*).

Огляд „Літературно-Наукового Вістника“—том LVII, кн. I, II і III за 1912 р. (1912, ч. 115 і 116; за підписом—*Ан. Василько*).

Перед виборами [Лист з Одеси] (1912, ч. 121; за підписом—*Ан. В-ко*).

Рецензія на книгу: „Н. В. Чеховъ, Народное образование въ Россіи съ 60-хъ годовъ XIX вѣка. М.“ (1912, ч. 135; за підписом—*Ан. Василько*).

Огляд „Записок Наукового Товариства імени Шевченка у Львові“—I кн. за р. 1912-й (1912, ч. 136; за підписом—*Ан. Василько*).

З діяльності Наукового Т-ва ім. Шевченка (1912, ч. 137; без підпису).

Без ґрунту [Про холмську справу] (1912, ч. 141; за підписом—*Ан. Василько*).

Марні заходи [Про виступи чорносотенців у справі українського університету] (1912, ч. 144; без підпису).

Реальна політика [Про тактику народолюбивих демократів польських у Державній Думі] (1912, ч. 145; без підпису).

Бібліографічна замітка про: „Показчик статей, надрукованих в перших двох річниках журналу „Світло“: версень 1910—травень 1912 р. К., 1912“ (1912, ч. 147; за підписом—*Ан. Василько*).

Передовиця про пам'ятник Т. Шевченкові (1912, ч. 147; без підпису).

Шляхетський цинізм [Про польський націоналістичний тижневик „Słowo“] (1912, ч. 150; за підписом—*Ан. Василько*).

Театр М. К. Садовського. Дві сем'ї (1912, ч. 151; за підписом—*Ан. В-ко*).

Провінціальний читач [Про переслідування читача української преси] (1912, ч. 153; без підпису).

Українська енциклопедія [Про видання „Українській Народ“ бр. Гранатъ] (1912, ч. 154; без підпису).

З газет та журналів [Замітка про вплив української мови на одеський жаргон] (1912, ч. 154; без підпису).

„Українській Народъ“ [Про план видання бр. Гранат] (1912, ч. 157; за підписом—*Ан. В.*).

Про учительські курси (1912, ч. 158; без підпису).

Спільні* інтереси [Про спілку польських і російських націоналістів проти українського руху] (1912, ч. 159; без підпису).

Шкодлива байдужість [Справа виборів до Державної Думи] (1912, ч. 160; без підпису).

З газет та журналів [Полемічна замітка про нові програми руської мови в гімназіях] (1912, ч. 160; без підпису).

Цікава промова [Про мову в народніх школах] (1912, ч. 161; за підписом—*Ан. В-ко*).

Викрут В. Кашкарова [Про наклеп на українську пресу, ніби вона дістає субсидію від німецького уряду] (1912, ч. 162; без підпису).

Цирк і народній театр (1912, ч. 163; за підписом—*Ан.*).

Жертва правої преси [В справі походу проти пам'ятника Шевченкові] (1912, ч. 166; без підпису).

Голос справедливости [В справі Українського Університету] (1912, ч. 167; без підпису).

Запоріжжя в кінематографі (1912, ч. 173; за підписом—*Ан.*).

Літературно-Науковий Вістник, том. LVIII, кн. IV, V, VI за 1912 рік (1912, ч. 178 і 181; за підписом—*Ан. Василько*).

Українофоб чи українофіл? [Про депутата III Думи Нікольського] (1912, ч. 181; за підписом—*Ан. В-ко*).

Історія України в обробці російського націоналіста [П. И. Ковалевській, Історія Малороссія] (1912, ч. 187; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1912, ч. 190; за підписом—*Ан. В-ко*).

Рецензія на книгу: „Грицько Коваленко, Українська історія. Оповідання з історії України. К., 1912“ (1912, ч. 192; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник, том LIX, кн. VII—VIII за 1912 р. (1912, ч. 198; за підписом—*Ан. Василько*).

З минувшини холмського краю (1912, ч. 202; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси [Справа виборів] (1912, ч. 203; за підписом—*Ан. Василько*).

„Одесській Листокъ“ проти українців [Лист з Одеси] (1912, ч. 205; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1912, ч. 213; за підписом—*Ан. Василько*).

Поезія минулого [М. Філянський, Calendarium] (1912, ч. 213; за підписом—*А. В.*).

Записки Наукового Товариства імени Шевченка—том 108, кн. II, 1912 р. (1912, ч. 214; за підписом—*Ан. Василько*).

Оборона фікції [Про єдність руських народностей] (1912, ч. 223; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1912, ч. 235; за підписом—*Ан. В-ко*).

Після виборів в Одесі (1912, ч. 250; за підписом—*Ан. В-ко*).

Чистий серцем, міцний духом [Про Доманицького] (1912, ч. 254; за підписом—*Ан. Василько*).

Українська література в 1912 році (1913, ч. 1; за підписом—*Ан. Василько*).

Дон-Жуан в українській літературі (1913, ч. 7; за підписом—*Ан. Василько*).

Дуже творчість [Г. Васьківський, До ґрунту] (1913, ч. 20; за підписом—*Ан. Василько*).

Гастролі О. К. Саксаганського в Одесі (1913, ч. 30; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник—кн. IX-XII, 1912 р. (1913, ч. 62; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси [Група М. Садовського] (1913, ч. 91; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник—кн. IX-XII (1913, ч. 93; за підписом—*Ан. Василько*).

Група М. Садовського в Одесі (1913, ч. 94; за підписом—*Ан. Василько*).

„Недоросток“ С. Васильченка (1913, ч. 155; за підписом—*Ан. Василько*).

Одна основа—ріжні позиції [Про національну справу] (1913, ч. 161; за підписом—*А. Яринович*).

Чи фанатизм? [Національна політика в шкільній окрузі] (1913, ч. 162; за підписом—*А. Яринович*).

На гвалт [Утиски на український рух] (1913, ч. 163; за підписом—*Ан. Яринович*).

Літературно-Науковий Вістник—кн. I-III, 1913 р. (1913, ч. 164; за підписом—*Ан. Василько*).

Чергова ревизія українства (1913, ч. 168; за підписом—*Ан. Яринович*).

Старе покоління [З приводу смерті М. Ф. Комарова] (1913, ч. 180; без підпису).

М. Ф. Комаров [Некролог] (1913, ч. 180; без підпису).

Пам'яті М. Комарова (1913, ч. 180; за підписом—*Ан. Василько*).

Новини нашої літератури. I—III (1913, ч. 198, 199 274; за підписом—*Ан. Василько*).

Польсько-єврейський конфлікт (1913, ч. 208; за підписом—*А. Яринович*).

За життям [Про мову в церковній службі] (1913, ч. 212; за підписом—*А. Яринович*).

До авторитету М. Костомарова [В справі Бейліса] (1913, ч. 234; за підписом—*А. Яринович*).

„Натусь“ В. Виниченка (1913, ч. 235; за підписом—*Ан. В-ко*).

„Християнсько-суспільна“ моральність (1913, ч. 243; за підписом—*А. Яринович*).

Надмірні претенсії і смішні наслідки (1913, ч. 225; за підписом—*Ан. Василько*).

Відповідь на лист В. Виниченка (1913, ч. 257; за підписом—*Ан. Василько*).

Свято І. Котляревського в Полтаві (1913, ч. 260; за підписом—*Ан. Василько*).

„Запорожець за Дунаєм“—М. Садовський (1913, ч. 280; за підписом—*Ан. Василько*).

„Україна“ (1913, ч. 284; за підписом—*Ан. Василько*).

Кінематограф. I—II (1913, ч. 283 і 288; за підписом—*Ан. Василько*).

До вистави „Кам'яного господаря“ Лесі Українки (1913, ч. 291; за підписом—*Ан. В-ко*).

Українська література в 1913 році (1914, ч. 7; за підписом—*Ан. Василько*).

„Кам'яний господарь“ Лесі Українки (1914, ч. 14; за підписом—*Ан. Василько*).

Трупа Садовського. „Кам'яний господарь“ (1914, ч. 17; за підписом—*Ан. Василько*).

На біжучі теми. Наша полеміка (1914, ч. 30; за підписом—*Ан. Василько*).

Сторінка з біографії Т. Гр. Шевченка (1914, ч. 31; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник за 1913 р. (1914, ч. 31; за підписом—*Ан. Василько*).

Кінець сезону [театрального] (1914, ч. 39; за підписом—*Ан. Василько*).

Геній України [Т. Шевченко] (додаток до ч. 46-го за 1914 р.; без підпису).

Державний кооператив [Про автономію] (1914, ч. 61; за підписом—*Ан. Яринович*).

Уряд і Шевченкове свято (1914, ч. 68; за підписом—*Ан. Яринович*).

Пам'яті громадян (1914, ч. 70; без підпису).

Д. Д. Сигаревич (1914, ч. 70; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник—кн. I і II за 1914 р. (1914, ч. 74; за підписом—*Ан. Василько*).

„Українській вopрось“ [Нова книжка про українську справу] (1914, ч. 79; за підписом—*Ан. Яринович*).

К. Михальчук [Некролог] (1914, ч. 80; за підписом—*Ан. Василько*).

Пам'ятник Шевченкові і протести проти проекту Шіортино (1914, ч. 83; без підпису).

Дві совісти чи дві позиції? (1914, ч. 93; без підпису).

Одповідь артистам (1914, ч. 96; без підпису).

Процес дурисвітів (1914, ч. 99; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. II—Атмосфера процесу (1914, ч. 104; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. III—Державні зрадники (1914, ч. 106; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. IV—Російська культура (1914, ч. 111; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. V—Православ'є (1914, ч. 114; за підписом—*Ан. Василько*).

Мито на українські книжки (1914, ч. 117; без підпису).

Оддячили (1914, ч. 126; за підписом—*А. Яринович*).

Літературно-Науковий Вістник [Шевченківська книжка] (1914, ч. 133; за підписом—*Ан. Василько*).

Франц Фердинанд (1914, ч. 135; без підпису).

Польський месіянiзм і українська культура (1914, ч. 139; за підписом—*Ан. Василько*).

Вимова М. С. Щепкина (1914, ч. 143; за підписом—*А. Яринович*).

Смерть чудодія (1914, ч. 147; без підпису).

Нелегальне видання (1914, ч. 152; без підпису).

Пам'яті Лесі Українки (1914, ч. 162; за підписом—*Ан. Василько*).

Додаток III до протоколу № 2.**Життєпис М. М. Грінченкової.**

Марія Грінченкова народилася р. 1863-го в Харківщині в повітовому місті Богодухові. Вчилася там же в земській прогімназії. З р. 1881 до 1884 вчителювала в народній школі в Богодухівщині. Року 1884-го одружилася з Борисом Грінченком і на кілька років покинула вчителювати. Тоді-ж почала вчитися української мови. З року 1887 до 1894 вчителювала в одній школі з Борисом Грінченком у Катеринославщині, в селі Олексіївці Слов'яносербського повіту. З початку р. 1894 до половини р. 1902 жила в Чернигові, допомагала Б. Грінченкові в його праці видавницькій і фольклорній, а також допомагала Б. Грінченкові впорядкувати колекції гравюр і документів у Музеї В. Тарновського, впорядкувала бібліотеку в тому-ж Музеї і написала реєстр книгам у їй. Мала бути доглядачкою Музею, але губернатор не дав на те дозволу. Року 1902-го переїхала з сем'єю до Києва. Допомогала Б. Грінченкові, що тоді, з доручення „Старої Громади“, редагував „Словарь української мови“ (вписувала слова на картки, переписувала і т. и.) Рік 1906 працювала в Громадській Думці і в „Раді“ і була секретарем журналу „Нова Громада“, З р. 1910-го до р. 1918-го вела далі видавництво Б. Грінченка. З початку р. 1919-го працює в Українській Академії Наук, в Комісії словника української живої мови.

Додаток IV до протоколу № 2.**Спис друкваних писаннів Марії Грінченкової.**

Чим люде живі? Оповѣдане графа Льва Н. Толстого. Переклала на руско-українську мову Маруся Чайченко. Коштомъ и заходомъ Товариства „Просвѣта“. Львівъ, 1884. 39 стор. 16⁰.

Чорноморци у неволи. Оповідання П. З Р-ои (переказано з російської). Выдання кныгарни С. И. Гомолинського. Кывь, 1889, 28 стор. 16⁰.

Лѣкаръ Исаакъ. Справдешна подѣя. Зъ російской мовы переклала М. Загѣрня. Коштомъ и заходомъ Товариства „Просвѣта“. У Львовѣ, 1891. 37 стор. 16⁰.

Галя. Оповѣдане О. Шмидтової. Переклала з російської мовы и де-що додала М. Загѣрня. Накладомъ Товариства „Просвѣта“. У Львовѣ 1892, 44 стор. 16⁰.

Юрко Стефенсонъ. Оповѣдане про те, якъ выгадано желѣзни-

цю. Написала М. Загѳрня. Накладомъ Товариства „Просвѣта“, Львѳвъ, 1892. 28 стор. 16⁰.

Пугач. [Чередник та дѳвчина]. Оповѳданнѳ. Альманахъ „Складка“ Вип. II. Харькѳв, 1892.

Сократъ грецкѳй учитель. З росѳйськой мовы зъ додатками та вѳдмѳнами переклала М. Загѳрня. Накладомъ Тов. „Просвѣта“. Львѳвъ, 1893. 51 стор. 16⁰.

Орлеанська дѳвчина Жанна Д'Арк. Написала М. Загѳрня. Львѳв, 1893. 40 стор. 16⁰.

Оповѳданнѳ про Хведора християнина і про друга його Оврама жидовина. М. С. Лѳскова. Переклала з росѳйськой мови М. Загѳрня. Львѳв, 1898. 31 стор. 16⁰.

Гансъ Егеде. Оповѳданнѳ про те, якъ оденъ чоловѳкъ ѳздивъ учити Христової вѳры у холодный край. Написала М. Загѳрня. Коштомъ и заходомъ Тов. „Просвѣта“. У Львовѳ, 1894, 34 стор. 16⁰.

Як треба жити, та инши оповѳданнѳ. П(ереказано) З Р(осѳйськ)-ои. [В книжцѳ 12 оповѳданнѳв, з ѳх М. Загѳрня переказала 5, а 7 переказав Б. Грѳнченко]. Изд. книгопр. Е. А. Губанова. Москва, 1894. 108 стор. 16⁰.

Чорноморци у неволи,—Якъ чоловикъ конемъ бувъ.—Уласъ Павленко. Тры оповѳданнѳ. П(ереказано) З Р(осѳйськ)-ои. У Черниговѳ, 1895, 30 стор. 16⁰.

Добра душа. Оповѳданнѳ А. Т(енисона). (Переказала М. Загѳрня). У Черниговѳ, 1895, 34 стор. 16⁰.

Афанасѳй Васильевичъ Марковичъ. Біографическая замѳтка. М. З. Изд. редакцѳи „Земскаго Зборника Черниговской губ.“. Черниговъ, 1896. 31 стор. вел. 8⁰.

Якъ выгадано машыною й издыты. Написала М. Загѳрня (друге выданнѳ). У Черниговѳ, 1896. 31 стор. 16⁰.

Добра порада. Оповѳданнѳ. Написала М. Загѳрня. У Черниговѳ, 1896. 36 стор. 16⁰.

Казка про перлове намысто. Розумный пысаръ. (Переказала М. Загѳрня). У Черниговѳ, 1896. 24 стор. 16⁰.

Орлеанська дѳвчина Жанна д'Аркъ. Написала М. Загѳрня. (Друге выданнѳ). У Черниговѳ, 1897. 47 стор. 16⁰.

Пидъ землею. Оповѳданнѳ про шахты. Написала М. Загѳрня. У Черниговѳ, 1897. 108 стор. 16⁰.

Чередныкъ та дѳвчина. Оповѳданнѳ. У Черниговѳ, 1898. 16 стор. 16⁰.

Давня прыгода. (Лѳкаръ Ісаак Джем). Оповѳданнѳ. (Друге выданнѳ). У Черниговѳ, 1899. 46 стор. 16⁰.

У сніговому краї [= Ганс Егеде]. Оповідання. У Чернигові, 1899. (Друге вид.) 36 стор. 16⁰.

Страшний ворогъ. Книжка про горилку. Написала М. Загірня. У Чернигові, 1900. 42 стор. 16⁰.

Л. И. Глѣбовъ. Біографическій очеркъ М. Загірней и Б. Гринченко. Черниговъ, 1900.

Земскія Извѣстія изъ „Земскаго Сборника Черниговской губ.“ за 1900 г. №№ V-VIII. (М. Загірній належать звістки не з Чернігівщини, а з інших губерній).

Під морськими хвилями. Оповіла М. Загірня. Коштом і заходом Тов. „Просвіта“. У Львові, 1901. 28 стор. 16⁰.

Добра порада. Оповідання про лики видъ скаженої хвороби. Написала М. Загірня. Вид. друге. Вид. „Благотворительное О-во изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ“. СПб., 1902. 32 стор. 16⁰.

Якъ выгадано машыною й издыты. Написала М. Загірня. Выдання друге [третє]. Вид. „Благотвор. О-во изданія общепольн. и деш. книгъ“. СПб., 1903. 32 стор. 16⁰.

Мудрый учитель. Оповідання про Сократа. (Друге вид). Вид. „Благотвор. О-во изд. общепольн. и деш. книгъ“. СПб., 1903. 64 стор. 16⁰.

Чередныкъ и дивчына та инше. Выдавн. „Викъ“. Коштомъ книгарни „Кіевской Старины“. У Києві, 1905. 82 стор. 16⁰.

Оборонецъ покрывденыхъ. (Оповідання про Линкольна). (Вид. друге). Написала М. Загірня. СПб., 1905. 87 стор. 16⁰. Вид. „Благотвор. О-во изд. общепольн. и деш. книгъ“.

Пидъ землею. Оповідання про шахты. Написала М. Загірня. (Друге вид). Вид. „Благотвор. О-во изд. общепольн. и деш. книгъ“. СПб., 1905. 108 стор. 16⁰.

Боротьба англійськихъ кольоній американськихъ за волю. Написала М. Загірня. Кошт. і зах. Т-ва „Просвіта“. У Львові, 1905. 120 стор. 16⁰.

Хто з чого живе? Написав С. Дікштайн. Переклав з польської мови М. Доленко. Вид. Україн. Радик. Партії. Львів, 1905. 42 стор. 16⁰.

Про державний лад у всякихъ народів. Переказав М. Доленко. Львів, 1905. 63 стор. 16⁰.

Хто народові ворог. Написав М. Доленко. Вид. Україн. Радик. Партії. У Львові, 1905. 51 стор. мал. 16⁰.

Дѣва горя. Оповідання М. Загірньої (Друковано в журн. „Нова Громада“, 1906 р., II кн.)

Казки Андерсенові. Поперекладала М. Загірня. У Київі, 1906. 245 стор. 16⁰.

Земельна справа в Новій Зеландії. (З додатками та одмінами переказала з моск. мови. М. Загірня) Вид. Т-ва „Просвіта“ в Київі. К., 1905. 15 стор. 16⁰.

Про державний лад у всяких народів. Переказала М. З. Видавн. „Вік“, У Київі, 1906. 74 стор. 16⁰.

Олександръ Македонський, великий войовникъ. Оповідання (переказала М. Загірня). Видавн. „Вік“. Коштомъ книгарни „Київ. Стар.“ У Києви, 1906. 92 стор. 16⁰.

Як визволилися Північні Американські Штати. Написала М. Загірня (Друге вид.) У Київі, 1907. 128 стор. 16⁰; Вид. Т-ва „Просвіта“ у Київі.

Страшний ворог. Книжка про горілку. Написала М. Загірня. Видан. друге, виправлене. У Київі, 1907. 39 стор. 16⁰.

Пригоди Тома Сойера. Написав Марк Твен (Самуель Клеменс). Переклала М. Загірня. У Київі, 1907. 295 стор. 16⁰.

Як мужик двох генералів прохарчив. Дикий пан. Дві казки М. Салтыкова. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 22 стор. 16⁰.

Підпори громадянства. Комедія на 4 дії. Написав Г. Ібсен. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 116 стор. 16⁰.

Ворог народів. Комедія на 5 дій. Написав Г. Ібсен. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 116 стор. 16⁰.

Примари. Семейова драма на три дії. Написав Г. Ібсен. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 76 стор. 16⁰.

Монна Ванна. П'єса на три дії. Написав М. Метерлінк. Переклала М. Загірня. У Київі, 1907. 76 стор. 16⁰.

За рідний край. Оповідання про Орлеанську дівчину Жанну Д'арк. Написала М. Загірня. (Трете вид.). З малюнками. Вид. Т-ва „Просвіта“ у Київі. У Київі, 1908. 46 стор. 16⁰.

Який був лад в Афинській державі. За людьми розказала М. Загірня. Вид. Т-ва „Український Учитель“. У Київі, 1908. 48 стор. 16⁰.

Нора. Драма на три дії. Написав Генрік Ібсен. Переклала М. Загірня. Зредакував Б. Грінченко. У Київі, 1908. 98 стор. 16⁰.

У рідній сем'ї. Драма на 4 дії. Написав Г. Зудерман. Переклала М. Загірня. Зредакував Б. Грінченко. У Київі, 1908. 96 стор. 16⁰.

Кінець Содомові. Драма на 5 дій. Написав Г. Зудерман. Переклала М. Загірня. Київ, 1908. 106 стор. 16⁰.

Гетьман Петро Сагайдачний. Історичне оповідання. З повісті Д. Мордовця, з додатками й одмінами, переробила М. Загірня. У Києві, 1909. 135 стор. 16⁰; вид. Тов. „Просвіта“ у Києві.

Погане каченя. Казка Андерсенова. Переклала М. Загірня. Вид. Тов. „Український Учитель“. Київ, 1910. 16 стор. 16⁰.

Серце. Книжка для дітей. З малюнками. Написав Едмондо Де Аміціс. З італійської мови переклали Б. та М. Грінченки. Видавн. „Вік“. У Києві, 1911. XVI + 337 + II стор. 16⁰.

Страшний ворог. Книжка про горілку. Написала М. Загірня. Вид. 3-тє виправлене. У Києві, 1911. 40 стор. 16⁰.

Мірандоліна. (La locandiera). Комедія на три дії. Переклала М. Загірня. У Києві, 1911. 96 стор. 16⁰.

Дівчинка з сірниками. Стокротка. Казки Андерсенів. Переклала М. Загірня. Київ, 1911. Вид. Т-ва „Український Учитель“ 16 стор. 16⁰.

Цікаві оповіданнячка про собак. Переклала М. Загірня. Вид. Т-ва „Український Учитель“. Київ, 1911. 31 стор. 16⁰.

Рідне слово. Українська Читанка. Перша після граматики книга до читання. Склали Б. та М. Грінченки. Вид. Т-ва „Український Учитель“. Видано з фонду імени Б. Грінченка. У Києві, 1912. 167+VI+II стор. вел. 8⁰.

Про одружіння на Україні в давніші часи. За людьми написала М. Загірня. У Києві, 1912. 47 стор. 16⁰.

Боротьба за право. Повість. Переклала з деякими одмінами М. Загірня. Видання „Української Книгарні“ Київ, 1913. 432 стор. 16⁰.

Тиміш Хмольниченко, гетьманів син. Історична повість О. Рогової. Переказала М. Загірня Вид. Т-ва „Час“ у Києві. Київ, 1913. 192 стор. 16⁰.

Розум та почування у живої тварі. Написав Б. Грінченко. Оповіданнячка про розум та почування у живої тварі. По-переказувала М. Загірня. Київ, 1914. 164 стор. 16⁰.

На дружні могили. Спомини про Н. Кибальчич та Л. Шерстюкову. („Основа“, 1915, кн. I. Одеса).

Два горя. Оповідання. Київ, 1917. 32 стор. 16⁰.

Про виборче право. Написала М. Загірня. У Києві, 1917. 32 стор. 16⁰.

Про виборче право. Друге видання. Вид. „Українське Видавниче Товариство в Катеринославі“. Катеринослав, 1917. 24 стор. 16⁰.

Про виборче право. Написала М. Загірня. (3-тє вид.) Вид. Т-ва „Криниця“. У Києві, 1917 р. 32 стор. 16⁰.

Оповідання про дітей. Попереказували Борис, Настя та Марія Грінченки. Катеринослав, 1917. [М. Грінченковій належить одне оповідання, переказане з італійської мови: Амічіс. Малий писарь).

Загадки віршовані. Посклала М. Загірня. У Київі, 1917. 16 стор. 16⁰.

Оповідання про дітей. Попереказували Борис, Настя та Марія Грінченки. Друге видання з додатками. Київ, 1917. 116 стор. 16⁰.

Про державний лад у всяких народів. Переказала М. Загірня (Трете вид.) Вид. Тов. „Криниця“. Київ, 1917. 62 стор. 16⁰.

Рідне Слово. Українська читанка. Перша після граматки книга до читання. Склали Б. та М. Грінченки. Видано вдруге з додатками. Вид. Т-ва „Криниця“. Київ, 1917. 200 стор. 8⁰.

Лісова казка. Мамина-Сібіряка. [Переказала М. Загірня]. Вид. Т-ва „Криниця“. Київ, 1917. 16 стор. 16⁰.

Тиміш Хмельниченко, гетьманів син. Історична повість О. Рогової. Переказала М. Загірня. 2-ге видання. Київ, 1918. 199 стор. 16⁰.

Гетьман Петро Сагайдачний. Історичне оповідання. З повісти Д. Мордовця переробила М. Загірня. Вид. вдруге. У Київі, 1918. 128 стор. 16⁰.

Який був лад в атенській державі. За людьми переказала М. Загірня. Видано вдруге у Київі, 1918. 48 стор. 16⁰.

У сніговому краї. Оповідання. Переказала М. Загірня. Трете вид. З малюнками. У Київі, 1918.

Старшини у Вільбайській школі. Повість Тальбота. Переказала М. Загірня. У Київі, 1918. 216 стор. вел. 8⁰.

Цядькова Томова хата, або життя рабів-негрів. Повість Г. Бічер-Стоу. Трохи скоротивши, переказала М. Загірня. У Київі, 1918. 272 стор. вел. 8⁰.

Казки Андерсенові. Попереклала М. Загірня. Кн. I-ша, У Київі, 1918. Вид. вдруге. 192 стор. 16⁰.

Казки Андерсенові. Книга друга. Вид. Т-ва „Поступ“. Київ, 1919. 192 стор. 16⁰.

Наша Рідна Мова. Перша Читанка. Склала М. Грінченко. Вид. Всеукраїнського Учительського Видавничого Т-ва „Всеуито“. У Київі, 1918. 79 стор. вел. 8⁰.

Наша Рідна Мова. Читанка друга. Склала М. Грінченко. Вид. Т-ва „Січя“. Черкаси-Київ, 1918. 130 стор. вел. 8⁰.

Розум та почування у живої тварі. Написав Б. Грінченко. Оповіданнячка про розум та почування у живої тварі з книг: Роменса „Умъ животныхъ“ та „Сто рассказовъ изъ жизни животныхъ“ попереказувала М. Загірня. 2-ге вид. Київ, 1919. Вид. В-ва „Поступ“.

Малий писарь. Оповідання Е. Амичіса. Переказала М. Грінченко. Вид. Укр. Видавн. Т-ва в Катеринославі. Катеринослав, 1917.

Додаток Г до протоколу № 2.

Записка директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови.

Потреба на словник нашого старого язика вже віддавна відчувається, бо лексичний скарб нашої мови, найбільше в минулому, ще мало вяснений; так само й чужоземні впливи що до їхньої сили й ваги як у сучасній людській мові, так і в старій письмений, подають низку спірних питань; їх за браком виведеного на яв і систематизованого матеріалу годі як слід роз'язати; так само дороги чужих впливів і епохи їхнього настання часто нам не зовсім ясні.

Отже, щоб заповнити ці люки нашої лексикології, Комісія історичного словника має своїм завданням згромадити по змозі весь лексичний матеріал, що його вживалося з найдавніших часів у письменстві на території теперішньої України в найширшій розумінні цього слова.

Комісія не обмежена в своїм існуванні певним часом, через те має змогу як найповніше використати всі джерела, що можуть причинитися до історії нашої лексики, не минуючи навіть глосів, які ми подибуємо в творах арабських, грецьких і ин. авторів, і не в'язучись жадними язиковими та літературними теоріями що до мови й письменства на території сучасної України.

Джерелами до вибору слів повинні бути не тільки первописи українські, але й твори старо-українського письменства, що залишилися в великоруських і білоруських списках (напр. Слово о плъку Игоревѣ, Іпацький літопис, І. Вишенський і т. ин.), а також молдавські грамоти української редакції.

Кожне слово повинно бути пояснене цитатою з того твору, відки його вибрано, причім правопис цитати мусить бути найдостотнішою копією того друкованого видання або рукопису, звідки слово взято.

Коли матеріал з найважливіших джерел буде вибраний, то Комісія має приступити до редагування оснівних томів словника; пізніше

до них у доповненні мають видаватись дальші томи в міру нагромадження нового матеріалу.

Редагуючи словник, Комісія має по змозі зазначати походження слова, а в словах чужих, що перейшли не безпосередньо на Україну, вказувати також його форму в тій мові, що з неї його безпосередньо запозичено (напр., українське жовнір з німецького Soldner через польське żołnierz).

На чолі Комісії стоїть директор, але в його відсутності його заступає штатний член Комісії в характері керівничого, що поводить ся в своїм керуванні згідно з інструкцією, яку затверджує Відділ.

Особовий склад Комісії становлять, окрім директора, штатні співробітники, секретар, справник (діловод), що їх затверджує Відділ, і вільно запрошені співробітники; останні працюють за винагороду від картки; високість оплати картки встановлює Комісія і затверджує I-й Відділ Академії.

Директор Комісії,
професор *Є. Тимченко*.

Київ,
січень 1919 року.

П Р О Т О К О Л № 3

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 27 Січня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський й акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Голова Відділу зробив доклад про статут Київського Музикального Інституту, надісланий фундаторами до Академії.

Постановлено: висловити думку для Спільного Зібрання Академії, що цей Інститут буде корисний для громадянства.

3. Голова Відділу прочитав записку проф. Брандта про необхідність археологічних розвідок у Таврії і про студювання італіянських архівів, щоб здобути в них джерела для історії генуезських та венеціанських колоній у Таврії.

Доручено акад. А. Ю. Кримському розглянути цю записку й висловити про неї свою думку.

4. Обговорювалася кандидатура проф. Д. І. Яворницького в академіки по кафедрі української історії.

Постановлено: звернутися до проф. Д. І. Яворницького з запитанням, чи згоджується він виставити свою кандидатуру й чи зміг-би він переїхати для наукової праці до Києва.

5. Акад. А. Е. Кримський, подаючи програму своєї праці на 1919 рік, поділив її на дві паралельні частини. З одного боку, як Голова Комісії для складання словника живої української мови, він має роботу в царині української філології. З другого боку—він, дбаючи про завдачі академічної кафедри арабо-іранської філології, кінчатиме свою довголітню роботу „Історія Персії [Ірану], її культури та письменства“ і спинятиметься особливо на тих рисах, які за передмусулманських часів, приміром за династії сасанідів, мали вплив на

південь України через хазарів та через кавказькі народи, а за мусулманських часів—через арабський халіфат та через Туреччину.

6. Акад. Д. І. Багалій, в доповнення до запропонованих їм праць Постійної Археографічної Комісії, додав програм розпочатого їм для катедри української історії „Нарису української історіографії“. До цього „Нарису“, що з'явиться першою загальною спробою огляду джерел для історії України, повинна увійти також і історія розвитку української історії, як науки. Зміст нарису буде виключно фактичний, написаний як на підставі самих пам'ятників, так і на підставі невеличкої літератури по цьому питанню.

7. Акад. Д. І. Багалій зробив заяву, що для цієї наукової праці і розшукування матеріялів для його розвідки про майдебургське право в містах Лівобережної України йому потрібне буде у свій час наукове командировання.

Постановлено: висловити принципіальну згоду на таке командировання й довести про це до відома Спільного Зібрання Академії.

П Р О Т О К О Л № 4

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу
Української Академії Наук, 6 лютого 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій довів до відому Відділу, що Спільне Зібрання Академії утворило Постійну Комісію для складання Біографічного Словника, що ця Комісія знаходиться при Спільному Зібранню й що Головою цієї Комісії Спільне Зібрання обібрало його (Д. І. Багалія), Керівничим—В. Л. Модзалевського, а членами всіх академиків і директорів установ, а також проф. Граве, проф. Колубовського, Кат. Мик. Антоновичеву й Н. Ю. Мірзу-Авак'янц.

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій пропонував згідно з статутом і штатами утворити при Першому Відділі Постійну Комісію для присуджування премій за наукові праці по науках і катедрах українознавства при Першому Відділі.

Розглянувши це питання, Перший Відділ постановив: утворити таку Комісію, доручивши скласти правила для премій Голові Відділу з тим, щоб там була зазначена можливість для Першого Відділу призначати і свої власні теми, коли він цього забажав-би. Премії присвятити йменням славнозвісних українських письменників-спеціалістів, згідно з думкою про це Комісії для вироблення законопроекту про утворення Академії Наук.

4. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій запропонував придбати для Першого Відділу бібліотеку славнозвісного українського історика й археолога Володимира Боніфатевича Антоновича на підставі заяви, зробленої про це дочкою небіжчика Ір. Вол. Антоновичевою й іншими спадкоємцями, котрі вирішили, щоб усі гроші, які визначить Академія за цю бібліотеку, було витрачено на його надмогильний пам'ятник.

Голова Відділу акад. Д. І. Багалій подав записку про цю бібліотеку, складену їм на підставі її каталога, написаного власною рукою небіжчика.

Перший Відділ одногосно висловився за придбання цієї надзвичайно цінної для нього й усіх його катедр бібліотеки й постановив прохати про негайне придбання її Спільне Зібрання Академії.

Записка акад. Д. І. Багалія додається до протоколу (див. додаток).

Додаток до протоколу № 4.

До Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

Ознайомившись з каталогом бібліотеки знаменитого історика й археолога Володимира Боніфатевича Антоновича, маю за честь довести до відому Історично-Філологічного Відділу такі дані про її склад.

Бібліотека складалася небіжчиком В. Б. Антоновичем на протязі всього його життя й на ній яскраво відбилися всі його широкі й глибокі наукові інтереси. У тих відділах, якими спеціально цікавився В. Б. і по яких він сам працював, ми знайдемо не тільки головні наукові праці, які тоді можливо було здобути покупкою, або дістати в дарунок од наукових інституцій чи від окремих осіб-спеціалістів, але навіть дуже рідкі і дорогі видання, такі, яких не тільки тепер, але й тоді не можливо було купити в книгарнях і в антикварів. Такі, наприклад, видання про магдебургське право—„Щербича, Speculum Saxonum (1581); Porządek sądów miejskich. Volumina legum“ (повний комплект); польські й німецькі літописи й хроніки П. Дюйсбургського, М. Більського і т. ин.

На мій приблизний підрахунок, бібліотека В. Б. Антоновича складається з таких відділів і з такого числа книжок у кожному:

1. Археологія має 436 назв і приблизно 642 томи.
2. Археографія (документальні джерела)—159 назв і 339 томів.
3. Літописи—69 назв і 114 томів.
4. Мемуари—150 назв і 231 том.
5. Всесвітня історія—342 назви й 517 томів.
6. Історія слов'ян—145 назв і 203 томи.
7. Російська історія—201 назва й 315 томів.
8. Історія України—444 назви й 559 томів.
9. Історична географія—56 назв і 76 томів.
10. Юриспруденція—113 назв і 155 томів.

11. Філософія і публіцистика—118 назв і 168 томів.
  12. Політична економія—73 назви й 91 том.
  13. Статистика—121 назва й 144 томи.
  14. Географія—182 назви й 254 томи.
  15. Етнографія—154 назви й 206 томів.
  16. Педагогія—62 назви й 76 томів.
  17. Періодичні видання—185 назв і 519 томів.
  18. Красне письменство—669 назв і 884 томи.
  19. Філологія—77 назв і 97 томів.
  20. Природничі науки—164 назви й 184 томи.
  21. Бібліографія—45 назв і 83 томи.
- Усього—приблизно 3.965 назв і 5.843 томи.

Найбагатіші й найцінніші відділи—археологічний, про історію України, про російську історію, про всесвітню історію, про історію слов'ян, відділ мемуарів, археографічний, літописів, географії (сучасної й історичної), етнографії, статистики: і в цих послідніх відділах найголовніше місце займає Україна, так що України—можна сказати—торкається (чи безпосередньо чи посередньо) найбільша частина бібліотеки—особливу цінну мають через склад свій для штудіювання України—мемуари, літописи, археографія, археологія—це все готові бібліотеки для кожного з цих відділів і їх треба лічити також готовими первісними бібліотеками для цілої низки катедр Першого Відділу Української Академії Наук—історії України, її археології, історичної географії, етнографії, народньої словесности, мови, церкви, потім для всесвітньої історії, філології, історії слов'ян й російської історії, філософії; в пригоді стануть для них і такі відділи, котрі торкаються і юридичних та економічних наук (10-й, 12-й і 13-й). 21-й відділ (бібліографія) має безпосереднє відношення й до українознавства, а красне письменство—до класи красного письменства при Першому Відділі; навіть у природничому відділі знаходяться книжки для штудіювання природи України.

Більша частина книжок—руською мовою, але є дуже багато мовами—латинською, польською, іншими слов'янськими, українською, французькою (багато), німецькою. Особливу цінну мають книжки польською мовою, котрі торкаються одночасно і Польщі і України.

На мій погляд, вважаючи на видатний склад бібліотеки В. В. Антоновича, треба призначити за неї вищу цінну, тим більше, що гроші підуть виключно на збудування пам'ятника В. В. Антоновичеві.

Академик Д. Багалій.

П Р О Т О К О Л № 5

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу
Української Академії Наук, 13 лютого 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров, академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій доклав про премії, утворені при Першому Відділі Академії, яким присвоєні, згідно з думкою Комісії для вироблення законопроекту про заснування Академії Наук, ймення видатних українських учених і діячів: М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, І. Франка, О. О. Потебні, М. О. Максимовича, Петра Могили, М. В. Лисенка.

Постановлено: звернутися також з відозвою до громадянства та інституцій, щоб вони давали жертви на збільшення цих премій.

3. Набуто для Першого Відділу бібліотеку В. Б. Антоновича вирішено не розрізняти, а залишити її в повному складі при Першому Відділі, бо всі її частини мають значіння для його катедр і для біографії самого В. Б. Антоновича.

4. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій і Неодмінний Секретар акад. А. Е. Кримський зробили доклад про розподіл кімнат у пансіоні гр. Левашової для потреб Першого Відділу.

Ухвалено: мати на увазі всі ті потреби й необхідні для них приміщення, про які писав у своїй записці Голова Відділу до Спільного Зібрання Академії, додавши до цього ще приміщення для бібліотеки В. Б. Антоновича.

5. Заслухано доклад Голови Відділу акад. Д. І. Багалія про записку Л. Леше, як раціонально поставити викладання нових мов по вищих школах.

Постановлено: доручити акад. А. Е. Кримському розглянути цю записку і висловити про неї свою думку.

6. Заслухано доклад акад. А. Е. Кримського й акад. М. І. Петрова про гору Дитинку в Києві, що має велике історичне значіння.

Постановлено: звернутися до Головного Управління Мистецтв і Національної Культури, щоб воно зробило заходи про охорону цієї місцевости (вона знаходиться над Дехтярною вулицею проти гори духовної семінарії й зветься ще инакше „Игорєво Дворище“).

П Р О Т О К О Л № 6

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 20 лютого 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання Відділу.

2. Голова Постійної Комісії для складання словника живої української мови, акад. А. Е. Кримський прочитав життєписи й списки наукових праць В. М. Ганцова та Г. К. Голоскевича й запропонував обрати їх постійними членами Комісії.

Одногосно обрано В. М. Ганцова та Г. К. Голоскевича на постійних членів Комісії для складання словника живої української мови (з платнею по 9.000 карб. у рік кожному—згідно з обрахунком Відділу на 1919 р.).

Життєписи і списки наукових праць В. М. Ганцова та Г. К. Голоскевича додаються до цього протоколу (див. додатки: I, II, III і IV).

3. Акад. А. Е. Кримський доложив своє заключення з приводу записки Л. Леше, переданої (згідно з постановою попереднього засідання—протокол № 5, п. 5) на його розгляд.

Те що, пропонує Л. Леше, на погляд акад. А. Е. Кримського, взагалі раціональне, та в подробицях це питання не може бути розглянуто Академією Наук, але Педагогічною Академією, або якимсь Педагогічним Товариством. Вони-б тоді й могли скласти особливу Комісію для розгляду й оцінки тих методичних питань, які порушив автор записки.

Постановлено: це заключення ухвалити й повідомити про це Спільне Зібрання Академії.

4. Академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов доклав про необхідність перевезти до Києва з Петербургу

приватні бібліотеки покійного Ф. К. Вовка, П. Я. Стебницького, Лотоцького та М. М. Могілянського.

Постановлено: вжити всіх заходів, щоб перевезти до Києва згадані бібліотеки.

5. Академик класи красногo українського письменства С. О. Єфремов доклав про необхідність складати енциклопедичний словник.

Постановлено: мати це на увазі на дальші часи.

6. Академик класи красногo українського письменства С. О. Єфремов зробив доклад про видання при Академії творів українського письменства.

Видання має носити назву: „*Академічна бібліотека українських письменників*“.

Мета його—дати повні наукові й критичні, та разом і загально-доступні видання українських класиків з широкими коментаріями та вичерпуючими дослідями про особу й творчість кожного автора. Отже до видання повинні бути долучені статті про письменника, його портрети й автографи та факсимільє текстів, малюнки на його сюжети й т. и.

Що до загального плану, то докладчик пропонує почати з І. Котляревського, як поворотного пункту в історії українського письменства. На другий випуск мали-б іти перші письменники по Котляревському, як от К. Пузина, В. Гоголь, К. Тополя, а також уся та анонімна, віршова й драматична, обивательська література, що її зразки маємо у відомому „Вояжі Беклемишева“, віршах про 1812 рік, „Любці“ і т. и. Далі по-ряду ішли-б письменники початкової доби українського літературного відродження: 3) Артемовський-Гулак; 4) Боровиковський; 5) Гребінка; 6) Бодянський, Максимович і Срезневський; 7) Метлинський; 8) Костомаров; 9) Поети 40-х років, що появлялись по тодішніх альманахах, як от: Петренко, Чужбинський і ин.; 10) Письменники з української школи в польському письменстві, як Залеський, Падура-Осташевський, А. Шашкевич, Ценглевич і ин.; 11) Відродження в Галичині: М. Шашкевич і інші письменники до 1848 року; 12) Квітка-Основ'яненко.

План видання перших випусків докладчик пропонує такий:

І. Котляревський (2-3 томи)—а) текст усіх писаннів, другорядних у додатку; б) варіанти (в додатку); в) коментарій—лексикальний, історичний та мітологічний; г) статті (наукові й вичерпуючі справу, але разом стислі і популярні) на ось такі теми:

1. Біографія Котляревського.
2. Історично-літературна характеристика.

3. Провідні ідеї (питання про свідомість К-го), підстави, ґрунт та історичні обставини.

4. „Енеїда“ К-ого й інші пародії (впливи на Котляревського).

5. Драматичні твори К-ого (зв'язок між попередньою та тодішньою драматургією).

6. Впливи К-ого в українському письменстві („Котляревщина“).

7. Котляревський і критика (огляд літератури про К-ого).

8. Котляревський у чужих письменствах.

9. Мова Котляревського.

10. Український побут у Котляревського.

11. Котляревський у мистецтві: $\left\{ \begin{array}{l} \text{а) в живописі.} \\ \text{б) в музиці.} \end{array} \right.$

12. Рукописи Котляревського.

13. Пам'ятник Котляревському.

14. Огляд виданнів Котляревського.

15. Бібліографія.

II. Перші письменники по Котляревському (I том): твори Пузини В. Гоголя, К. Тополі, а також анонімної літератури того часу, як друкованої, так по змозі й нового матеріалу: тексти, коментарії і біографічні та історично-літературні статті про кожного письменника, а чи поодинокий твір, як що автор невідомий. З загальних статтів повинно-б додати:

1. Огляд тогочасного письменства на Україні.

2. Генеза і впливи на тодішнє письменство.

3. Побут у тодішньому письменстві.

4. Україна в тогочасному письменстві російському.

Відділ, вислухавши уваги й додатки академиків Д. І. Багалія, А. Е. Кримського та М. І. Петрова (про потребу дослідів по архівах у Харкові, Полтаві та Катеринославі та про можливих співробітників), прийняв і ухвалив загальний план, доручивши акад. С. Фремову на найближче засідання: 1) дати детальний план видання також і творів Артемовського-Гулака, над яким доведеться певне працювати паралельно, і 2) подати міркування про склад Комісії для зазначеної роботи,—організація Комісії має бути розглянута теж на найближчому засіданні.

7. Академики Д. І. Багалій і А. Е. Кримський запропонували на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства академіка класи красного українського письменства С. О. Фремова.

П о с т а н о в л е н о: вибори перевести у слідуючому засіданні Відділу.

Додаток I до протоколу № 6.**Життєпис В. М. Ганцова.**

Всеволод Михайлович Ганцов народився 25-го листопада 1892 р. в м. Чернігові. Середню освіту здобув спочатку в чернігівській гімназії, а потім в колегії Павла Галагана в Києві. Скінчивши останню в 1911 році, в-осени того-ж року залічився студентом історично-філологічного факультету Петербурзького Університету, який і скінчив по слов'яно-руському відділі в-осени 1916 року. Ще підчас перебування в університеті почав працювати над питаннями мовознавства (переважно—руського й слов'янського) у проф. акад. О. О. Шахматова, І. О. Бодуена-де-Куртене та Л. В. Щерби. По скінченню університету був залишений акад. О. О. Шахматовим по кафедрі „русского языка и словесности“ при Петербурзькому Університеті (на строк з 8. X. 1916 р.— 8. X. 1918 року). Після революції 1917 року живе на Україні. Улітку 1917 р. викладав курс української мови і літератури на вчительських курсах українознавства в м. Козельці й курс української мови—в Херсоні; в 1918 році викладав українську мову на літніх учительських курсах у м. Ніжині. З квітня 1918 року до жовтня місяця займав посаду Козелецького Повітового Комісара по народній освіті. З 1-го жовтня 1918 р. прикомандирований Міністерством Народньої Освіти як професорський стипендіят до Університету св. Володимира у Києві до катедри української мови.

Додаток II до протоколу № 6.**Реєстр наукових праць В. М. Ганцова.**

1. „Описание говора С. Патють Козелецкаго уѣзда Черниговской губернии“. Працю ухвалено „Отдѣленіємъ русскаго языка и словесности Россійской Академіи Наукъ“ до друку в „Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности“ в 1916 році.
2. „Особенности языка Радзивиловскаго (Кенигсбергскаго) списка лѣтописи“. Працю цю написано в 1916 році, але досі ще не надруковано.
3. „Українська мова“ (стаття вміщена в календарі „Благодійного Товариства“ за 1917 р., стор. 115-119).
4. Рецензія на „Основи науки про мову українську“ доц. Іл. Свенціцького („Вільна Українська Школа“, 1918-1919 шк. р., № 3, стор. 189-194).

„Фонетична історія звуків $\bar{o}$, $\bar{e}$ [довгих] в українській мові“ (Має друкуватися в „Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“).

6. Рецензія на „Курсь українскаго языка“ (2 вид., Київ, 1918) І. Огієнка („Книгарь“, травень 1919 р., ч. 21).

7. Дифтонгічні говірки козелецького повіту (стаття ця має друкуватись в одному з найближчих чисел „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“).

Додаток III до протоколу № 6.

Життєпис Г. К. Голоскевича.

Григорій Костянтинович Голоскевич народився 4-го листопаду 1884 року в с. Сопруньківцях, Ушицького повіту, на Поділлі, де його батько був священником. Середню освіту отримав у приворотській духовній школі і кам'янець-подільській духовній семінарії. Скінчивши семінарію (1905), був рік учителем у двокласовій церковно-вчительській школі в с. Чернокозинцях, кам'янецького повіту. 1906-го року вступив до Петербурзького Університету, який і скінчив весною 1911 р. по словесному відділу історично-філологічного факультету. В університеті студював історію і діалектологію української мови в акад. О. О. Шахматова і був залишений при кафедрі „рускаго языка и словесности“. По скінченню університету був учителем російської мови в середніх школах у Ризі (1911-13 р.р.) і в Петербурзі (1913-17 р.р.). В серпні 1917 року переїхав до Києва.

Додаток IV до протоколу № 6.

Реєстр наукових праць Г. К. Голоскевича.

1) Описаніє говора с. Бодачевки (Колодієвки) Ушицькаго уѣзда Подольской губ. (Извѣстія II Отд. Акад. Наукъ, 1910, XIV, кн. 4.).

2) Фонетичні записи двох українських казок с. Бодачівки, Ушицького повіту Под. губ. (Н. Дурново, Хрестоматія по малорусской діалектології. Москва, 1913).

3) Евсевієво Евангеліє 1283 г. Опытъ историко-филологическаго изслѣдованія. (Изслѣдованія по русскому языку, т. III, вып. 2, II. 1914).

4) Український правописний словничок з короткими правилами правопису. II. 1916.

П Р О Т О К О Л № 7

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 27 лютого 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Згідно з постановою попереднього засідання (п. 6) переведено вибори академіка класи красного українського письменства С. О. Єфремова на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства.

Тайним голосуванням С. О. Єфремова обрано одноголосно (він сам участі в виборах не брав), з платнею 13.000 карбованців річно.

3. Первісний склад Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства стверджено такий: В. С. Бойко, П. І. Зайцев, М. К. Зеров, О. Т. Кисіль, М. А. Плевако, П. П. Филипович, М. М. Марковський, І. Я. Айзеншток, Е. М. Іванов, В. А. Біднов.

4. На посаду Помічника Головного Редактора усіх видань Першого Відділу з платнею 6.000 річно одноголосно (4 голосами) обрано П. І. Зайцева.

Короткий перебіг його життя і спис наукових праць до цього додається.

5. Ухвалено: прийняти до друку в „Записках Історично-Філологічного Відділу“ розвідку М. М. Марковського про Котляревського й рукописні тексти його „Наталки Полтавки“ 1820 і 1838 рр.

6. Заслухано прохання М. Марковського в справі полекшення користування деякими рукописами для праці над історичним словником української мови.

П о с т а н о в л е н о: звернутися до Микольського й Михайлівського Золотоверхого монастирів з проханням прислати згадані в проханню рукописи (два томи проповідей Ан. Радивиловського та збірник з недру-

кованими проповідями Л. Барановича) до Бібліотеки Відділу для тимчасового користування.

7. Вирішено прохати Раду Київської Духовної Академії і Церковно-Історичне Товариство надіслати до бібліотеки Першого Відділу Академії Наук свої видання.

8. Обговорювалося питання про кандидатуру академіка Петербурзької Академії Наук В. М. Перетца в члени Української Академії Наук по кафедрі української мови.

Постановлено: звернутися з запитанням до акад. В. М. Перетца, чи згодиться він виставити свою кандидатуру і чи зможе він переїхати до Києва.

ПРОТОКОЛ № 8

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 6 березня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і академик класи красною українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання Відділу.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій зробив доклад про необхідність мати при Бібліотеці 1-го Відділу, яка утворилася вже нині з книгозбірні проф. В. Б. Антоновича і яка буде постійно збільшуватися новими книжками для всіх кафедр Відділу, бібліотекаря, що складав-би каталог, вів-би реєстрацію й каталогізацію книжок, видав-би їх купівлею і видачею для користування всім тим, хто має відношення до Академії. Ці обов'язки по цій посаді він пропонував-би доручити вдові небіжчика В. Б. Антоновича, Катерині Миколівні Мельник-Антоновичевій, котра не тільки дуже добре ознайоmlена з цією бібліотекою, але й узагалі являється людиною, досить відомою в науці своїми працями з археології та української історії.

Життепис К. М. Мельник-Антоновичевої і реєстр її праць додається до цього протоколу (д. додаток I і II).

Постановлено: призначити К. М. Антоновичеву на посаду бібліотекаря Першого Відділу, з платнею 450 карб. на місяць.

Головою Бібліотеки згодився бути Голова Відділу акад. Д. І. Багалій.

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій довів до відома Першого Відділу справу про обрахунок Постійної Комісії для складання словника діячів України. Хоч ця Комісія існує при Спільному Зібранню Академії, але вона торкається й інтересів I-го Відділу вкупі з II-м і III-м. Виявилося, що треба доасигнувати на її нормальну діяльність у 1919 році з коштів цих 3-х Відділів 10.040 карб. 27 коп.; таким чином треба, щоб 1-й Відділ заасигнував з свого „капіталу на наукові заповзяття“ одну третину цієї суми, тоб-то 3.346 карб. 76 коп.

Постановлено: заасигнувати Постійній Комісії для складання Біографічного Словника українських діячів згадану суму (3.346 карб. 76 коп).

4. Академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов, як Керівничий Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства, докладає, згідно з постановою попереднього засідання Відділу від 20-го лютого [прот. № 6, п. 5], про план видання творів Артемовського-Гулака в серії „Академічна бібліотека українських письменників“.

Артемовському-Гулакові має бути одведений один том.

Відповідно до ухвалених Відділом загальних основ, сюди увійдуть: а) тексти всіх писань Артемовського [ті, що не мають художнього значіння, як „патріотичні“ вірші, дисертація, орації, листи і ин.—в додатку]; б) варіанти [особливо „Пан та собака“]; в) коментарії; г) портрети й інші малюнки [наприклад знімки з мавзолею на могилі письменника]; д) статті на такі теми: 1) Біографія, з новими матеріалами з архівів харківських і петербурзьких; 2) Історично-літературна характеристика; 3) Генеза літературної творчости [впливи: українські, польські, класичні, як Горацій, романтизм]; 4) Переклади і перерібки [впливи академічні]; 5) Артемовський-Гулак і критика [огляд бібліографії]; 6) Мова Артемовського-Гулака; 7) Політично-громадське становище Слобожанщини та заснування університету; 8) Харків за часів Артемовського-Гулака; 9) Огляд виданів його творів; 10) Рукописи.

Після обміну думками між присутніми членами Відділу та вказівкою, де знайти ті чи інші матеріали про Артемовського-Гулака, постановлено цей план ухвалити.

Додаток I до протоколу № 8.

Життєпис К. М. Мельник-Антоновичевої.

Катерина Миколівна Мельник-Антоновичева народилася при кінці 1859 р. на Полтавщині в сім'ї лікаря Миколи Мельника. Гімназіяльну освіту одержала вдома до VII класи. Скінчивши полтавську гімназію,

вступила в 1878 р. на історично-філологічний відділ Висших Жіночих Курсів у Києві, на яких пробувала 5 год, працюючи, під керівництвом проф. В. Б. Антоновича, над вивченням історії України та загальної передісторичної археології. На курсах записала та здала до видання всі виклади проф. Антоновича, за винятком історії Галицької Руси, яка вже була в той час одлітографована. Археологію студіювала в кабінеті стародавностей університету св. Володимира.

Тут незабаром почала допомогати В. Б. Антоновичеві в його праці над упорядкуванням музею. В 1890-х роках не офіційно перейняла всю працю в музею на свої руки і провадила її навіть по смерті В. Антоновича приблизно до 1912-1913 року. Археологічні розкопки почала з 1880 р. (розкопки могил в околиці Кременчука 1880), почасти беручи участь в археологічних командированнях В. Б. Антоновича: розкопки в Херсонщині та в подільській Наддністрянщині 1883 та 1884, розкопки в моголівській губернії 1892-3 р., розкопки на Київщині та на Волині 1894-5 роках; почасти, беручи самостійні доручення від московського Археологічного Товариства: 1) розкопка неолітичного селища на дніпрових порогах, 1885 р.; розкопка могил на Волині 1897, 1898 р., така-ж розкопка на Харківщині в 1900 й 1901 р. р. Брала участь у працях та екскурсіях археологічних з'їздів: V [в Тифлісі], VI [в Одесі], VIII [в Вільні], XI [в Києві], XII [в Харкові], причому уряджувала вистави передісторичної археології двох остатніх з'їздів, XIV [в Катеринославі] та XVI в [Чернигові].—Опріч того брала участь у мандрівці галицької академічної молоді 1880 році, а по скінченню її одбула дальшу подоріж по українській та польській Галичині, по Австрії, Угорщині та Італії, де студіювала всяку старовину. В 1896 та 1900 роках брала участь в екскурсії В. Б. Антоновича до Італії та Сицилії.

Додаток II до протоколу № 8.

Реєстр друківаних праць К. М. Мельник-Антоновичевої.

I. Праці з історії та історичної географії.

1. Иванъ Виговскій, Тетеря, Многогрѣшный—у виданню „Историческіе дѣятели Юго-западной Россіи“. 1883.

2. Путевые очерки Подолии — „Кіевская Старина“, 1884, V, 1-32, VII, 359-391, IX, 53-81, X, 254-275; 1885, III, 465-489, XII, 651-683.

3. На Днѣпровскомъ Побережьи — там-же, 1887, VIII, 638-675.

4. По-Тетеревскіе города — там-же.

5. Свѣдѣнія о походѣ въ Кримъ Михайла Дорошенка — там-же, 1896, XI, 274-286.

II. Праці з археології.

6. Слѣды мегалитическихъ сооружений въ Южной Россіи—„Труды VI Археол. Съѣзда въ Одессѣ“, 1884 р. [Статтю цю передруковано в виданню Львівської Просвіти]:

7. Описаніе археологическихъ коллекцій въ музеѣ А. Н. Поля въ Екатеринославѣ. Київ, 1893.

8. Основные типы неолитической культуры въ стоянкахъ мастерскихъ средняго бассейна Днѣпра— доклад на VIII археол. з'їзді у Вільні 1893.

9. Раскопки въ землѣ Лучанъ—„Труды XI Археол. Съѣзда въ Києвѣ“ 1899.

10. Раскопки кургановъ въ Харьковской губерніи— „Труды XII Археол. Съѣзда въ Харьковѣ“ 1902.

11. Неолитическая мастерская на урочищѣ Стрільча Скеля на днѣпровскихъ порогахъ— „Труды IX Арх. Съѣзда въ Москвѣ“ 1890.

12. Курганы-майданы и городища-майданы въ Южной Россіи—„Труды XIII Археол. съѣзда въ Екатеринославѣ“ 1905.

13. Каталогъ коллекцій первобытныхъ древностей выставки XI Археол. Съѣзда 1899.

14. Каталогъ первобытныхъ древностей выставки XII Археол. Съѣзда 1902.

15. Про майданові городища на Україні (з мапою)— „Записки Наукового Товариства у Києві“, 1909, кн. IV.

III. Переклади та перекази з інших мов.

16. Очеркъ исторіи Юго-Западной Руси [Kaczala, Polityka polaków względem Rusi]—„Кіевская Стар.“, 1885, I, 19-56; II, 282-307; III, 437-464; IV, 678-716; V, 21-43; VI, 205-218.

17. Мемуары, относящіеся къ исторіи южной Россіи; т. I и II, за редакціею В. Б. Антоновича. 1890 й 1896.

18. Тарасъ изъ Ворохты—„Кіев. Стар.“

4. Вѣдьма [Orzeszkowa, —Dziurdziowie] —„Кіевск. Ст.“, 1887, II, 279-326; IV, 684-707; V, 79-107; VII, 490-519; VIII, 693-726, IX, 81-102.

5. На рубежѣ [R. Gawroński, Na kresach]—„Кіевск. Стар.“; 1888, I-III, 180-243; IV, 64-99; V, 209-234; VI, 365-388; VIII, 315-348, IX, 523-566.

21. Нечистая сила [Ostoja, Zły duch]—„Кіевская Старина“ 1889, IV, 152-173; V-VI, 507-531; VII, 188-220; VIII, 491-514.

П Р О Т О К О Л № 9

чергового засідання Першого [Історично-Філологічного] Відділу
Української Академії Наук у Києві, 13 березня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров, акад. класи красною українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано і затверджено протокола попереднього засідання Відділу.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій оголосив доклад Помічника Редактора „Записок“, П. І. Зайцева про зміст 1-ої книжки „Записок“, про розмір книжки, про число примірників, яке, на його думку, треба було-б довести до 2.000, щоб зменшити їхню ціну, про необхідність збільшити авторський гонорар за критичні розгляди і рецензії, бо без цього трудно буде знайти відповідне число співробітників для цього відділу, про те, якої ортографії треба уживати в „Записках“.

Після обговорення всіх оцих питань, постановлено: а) доклад взагалі ствердити; б) розмір „Записок“ повинен бути не менш, ніж 10 аркушів, а з офіційною частиною до 15 аркушів [перші 2 книжки]; в) друкувати книжки у 2.000 примірниках; г) за рецензії платити по 400 карбованців за аркуш; д) потрібний нині для видання звищений кредит внести до обрахунку на наступні місяці біжучого 1919 року; е) прийняти для „Записок“ правопис Міністерства Освіти; з) прийняти до гурту співробітників „Записок“ по археології і мистецтву О. І. Селенгінського; ж) ухвалити поданий зміст першої книжки „Записок“.

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій оголосив curriculum vitae і реєстр праць проф. О. С. Грушевського та їхню оцінку, пропонуючи його на посаду директора Постійної Комісії для складання історично-географічного словника української землі.

Подану акад. Д. І. Багалієм наукову оцінку ухвалено й постановлено балотувати проф. О. С. Грушевського у наступному черговому засіданню.

Життепис, реєстр праць і їхня оцінка додаються до цього протоколу (див. додаток I, II і III).

Додаток I до протоколу № 9.**Життєпис проф. О. С. Грушевського.**

Грушевський Олександр Сергійович народився в 1877 році. Скінчивши гімназію у Владикавказі, вступив на історично-філологічний факультет Університету св. Володимира і слухав паралельно виклади на I—II курсах правничого факультету. Курс історично-філологічного факультету закінчив з дипломом I степені і золотою медаллю, за працю „Турово-Пинское Княжество“. Закінчивши університетські студії, відбув кілька подорожей по Австрії і Німеччині, працюючи по музеях над питаннями археології та доісторичної доби середньої і східної Європи, а в бібліотеках—історії романського середньовікового життя. Пізніше перейшов до питань заселення Наддніпрянщини і переселився до Одеси, щоб використати місцеві історичні матеріали. Дальший розвиток праці захопив і матеріали московських, а потім і петербурзьких архівів. Паралельно йшли виклади в університетах: в Одесі [весною 1907 р. став викладати українською мовою, за що здобув офіційну догану], в Москві і Петербурзі—з історії України, причому читав загальні курси і спеціальні [про окремі доби та про історію сріцяльного та економічного життя].

Наукові інтереси скупчувались коло таких питань: а) устрій Великого Князівства Литовського [„Пинское Полъсьє“ 1903; „Города Вел. Княжества Литовскаго“—вийшла лише I частина; „Панський маєток XIV-XVI віків“—приготовлено до друку]; б) суспільний та економічний побут гетьманщини; в) суспільне життя XIX віку і новіша українська література.

10/III. 1919 р.

Додаток II до протоколу № 9.**Реєстр головніших праць проф. О. С. Грушевського.**

Наукових статтів та розвідок надруковано більш 100 (не рахуючи справоздань про подорожі, заміток ювілейних та некрологів і рецензій); зазначено тут лише важніші для характеристики наукових інтересів.

Княжий період.

Пинское Полъсьє. IX-XIII в. в. К., 1901.

Вел. Князівство Литовське.

а) Адміністративний устрій.

Пинское Полъсьє. XIV-XVI в. в. К., 1903, стор. 192 + 194.

Повинность городской работы въ Вел. Кн. Литовскомъ.

Господарскія уставы о доходахъ намѣстниковъ-державцевъ.

б) Міста.

Города Вел. Кн. Литовскаго. І. К., 1918, стор. 240.

З мійського життя в полудневих замках—„Україна“, 1917, I-II, стор. 38-45.

в) Економічне життя.

Рибне мито—„Записки Укр. Наукового Т-ва в Київі“, т. XVI.

З історії торговельних відносин—„Україна“, 1917.

Соляні комори—там-же, 1917,

Митні комори—там-же, 1918, I-II, стор. 21-31.

г) Суспільне життя к. XVI в.

Изъ полемичной литературы временъ борьбы съ унією—„Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности“, 1917.

Економічне життя Гетьманщини.

З життя української старшини XVIII в.—„Записки Укр. Наукового Т-ва в Київі“, т. III (1908), стор. 149-158.

З економічного життя українських монастирів XVII-XVIII в. в.—„Україна“ 1914, IV, стор. 42-48.

Суспільне життя поч. XVIII в.

По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців—„Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“, 1907, I (LXXV), стор. 85-95.

Розквартироване російських полків на Україні—там-же, 1907, IV (т. LXXVIII), стор. 5-25.

Воєнні роботи—там-же, 1907, VI (т. LXXX), стор. 19-35.

Глухів та Лебедин—там-же.

Початки XIX в.

З життя українського панства [Стороженки]—„Літературно-Науковий Вістник“, 1913, V, стор. 257-263.

Изъ жизни украинской интеллигенціи 1830-х годовъ—„Изв. Отд. русск. яз. и слов.“, 1916.

Розроблення української історіографії.

З початків нової української історіографії—„Україна“, 1914, II, стор. 57-63.

Къ судьбѣ „Исторіи Руссовъ“ — „Чтенія О-ва Н.-Лѣтописца“, т. XIX.

Максимовичъ М. А.—„Изв. Отд. русск. яз. и слов.“, 1908.

Изъ харьковскихъ лѣтъ Костомарова—ЖМНПр.

Маркевичъ Н. А.—ЖМНПр.

Розробленія української етнографії.

Изъ исторіи украинской этнографіи—„Изв. Отд. р. яз. и слов.“, 1909.

Раннія етнографическія работы Костомарова—там-же, 1911.

Шевченко.

Три літа—Шевченківський Збірник, 1914.

Історичні твори Шевченка на лекціях істор. К., 1918.

Кирило-Методіївське братство.

З настроїв і думок Кирило-Методіївського Братства—„Україна“, 1914, кн. I, стор. 71-76.

Литературные планы и надежды К.-М. Братства „Украинская Жизнь“, 1914, II, стор. 68-76.

Литература XIX в.

Сучасне українське письменство. К., 1909 (друге дання—К., 1918).

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО - ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ.

—•••••—
За редакцією Василя Дем'янука.

За головним редагуванням Голови Відділу
акад. Агатагела КРИМСЬКОГО.

—•••••—
Кн. II - III
(1920 - 1922).

К И І В
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923